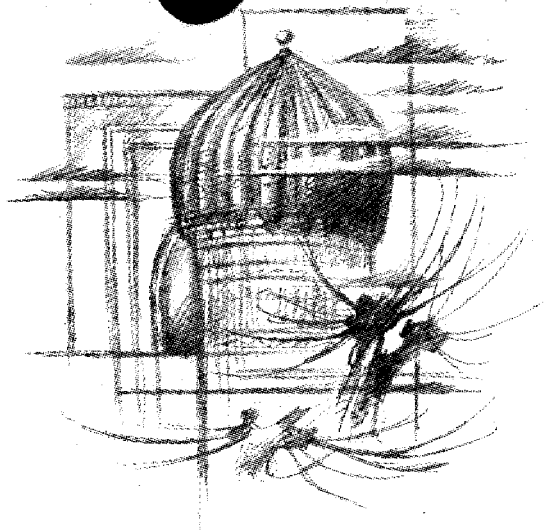
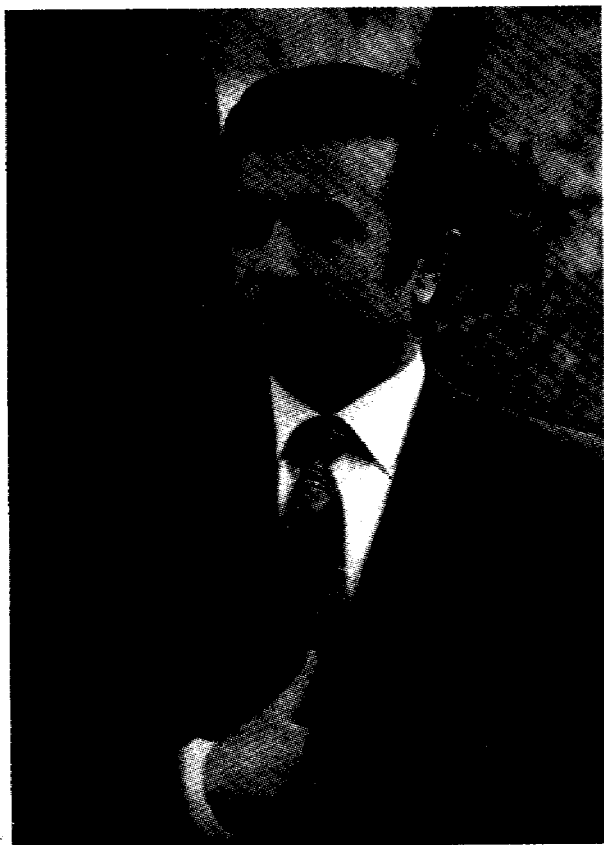

АСАД ДИЛМУРОД

ҒИССАЛАР

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1989

Д 4702620201—139 26—89
356(04)—89

ISBN—633—00173—7

© Асад Дилмурод. «Гирит», 1989

МУЛК

Саноқсиз шамлар маҳобатли ганчкорий хонани чарогон айлаган эди; гулдор эроний гиламлар, адрас кўрпачалар тўшалган хонада ўн чоғли одам йиғилган, лекин нечундир гурунг қовушмай турар, ҳар бири ўз ўйи билан машгул, тиқ этса эшикка термилар эди. Соҳиби хонадон Ҳикмат Раҳмон кўпроқ безовта, дилгир, лекин сирбой бермас, азиз меҳмонларини чалғитиш, кўнгилларини овлаш баҳонасида, баҳо берингиз, ўз бисотимдан, дея иштиёқ билан ғазал қироат айлар, унча эпламаса ҳам ҳазил-мутойибага зўр берар эди.

Акобирлар пешқадами бўлмиш уста Ҷамшиддин ҳеч маҳал биродарларини бу қадар маҳтал қилиб қўймаган эди. Ул зот ҳамиша илдам эди, қўноқда доим ҳаммадан аввал ҳозир у нозир бўлар, кечикканларни изза қилар, таънага кўмар, араз-ўрази давомини ичакузди латифа ёки мутойибага беозорлик билан улаб юборар эди. Бугун тескариси юз берди, улфатбошининг ўзи беодоблик илқини тутди. Амри маъруф мусоҳабаларига интиқ жон дўстлари билан бирга қозонда аллақачон дам еган қулинг ўргилсин паловни маҳтал қилди. Сабр ипи узилар даражага етган чоғда уста ўғли Шамсиддин билан кириб қуюқ салом берди. Шундан кейин ҳамма енгил тортди, чехралар чигили ечилиб кетди.

— Нечукким хуфтонгача тутилсангиз, биродари азиз? — деди сал қуйироқда қўр тўккан саллали басавлат киши, томоқ қириб.

— Илож қанча, уста Қурбон, — ер сузди уста Ҷамшиддин. — Сабил бир чигалроқ нақшга урнаб эдим. Шунга...

— Тузук, тузук, фақат... негадир шу юмушингиздан андак алагдаман, — хомушланди уста Қурбон. — Биласиз, бу кунда эскиси, кўз ўргангани қолиб... лотинини таомилга киргазиш пайдалар. Муборак инқилобимиз ўнга тўлибди. Шу муносабат билан ислоҳ қилишмоқчи шекилли!

— Шу... амр эканми ёки... улус ихтиёри?! — тутилди уста Ҷамшиддин. — Нима бўлганда ҳам биз ўз дарди-дунёميزдан адашмагаймиз.

— Офарин, офарин! — ҳазил оҳангида хитоб қилиб суҳбатга аралашди уста Ризо. — Бу оқил банда у ёқда куфийга боғланиб қолибдилар, биз нодонлар эса бу ёқда Ҳикматбой дамлаган паловдан бенасиб қолмайлик, деб ҳовлиқиб кешпиз!

Енгил кулги кўтарилди.

Асли ошналар, намозшом чоғлари, залварли обидаларнинг бўёқлари хира торта-торта ахйири кечки қоронғилик билан сингиша бошлаганда бирин-сирин Регистонда йиғилишади. Одатда баъзи калондимоғларга эриш туюладиган бу учрашувлар вақти-соати ҳар доим ҳам белгиланмайди, униси ёки бунисига бирор хабар ҳам юборилмайди. Шунга қарамай, аллақандай ғойибона куч ундови билан улар Регистонга, уста Ҷамшиддин хузурига шошилишади.

Алалхусус уста Регистон ташрифини деярли қанда қилмайдиган зукко бандалар — Афросиёбдаги энг йирик хумдонни кўпдан баҳолиқудрат тебратаётган Қурбон кошинпаз, наққошлар пири Салоқхўжа Ургутийни бирор кун кўрмаса оромидан айрилади; Арабистон ва Фарангда таълим олиб умрини муҳандисликка бағишлаган Муҳаммад Малик, кулоллар хўжаси уста Ризо, чолғусоз — оғочни жонона нағмалар таратадиган асбоби офатижон қиёфасига солмоққа қодир мулла Аҳмад, дарвешсифат аллома мулла Ражаб мудом камоли эҳтиром билан келиб даврага кўшилганда бағри тўлади. руҳи-шуури равшан тортади. Лекин бугун давра гули бўлмиш Салоқхўжа Ургутий орада кўринмайди (бемор эди, тузалмабди-да!), аксига олиб ўзи ҳам кечикиб келди. Ахир ёр-дўстни интиқ қилиб қўйишдан ёмони борми?

— Кўп яшанг-э, биродар, — яна гапни илиб кетди уста Ризо. — Яхши ҳамки Ҳикматбой хабар жўнатган экан, йўқса бугун дийдорингизни кўролмас эканмиз.

— Нима, газетчи укам сизни зериктириб қўйдими? — деди кулимсираб уста Ҷамшиддин. — Дунё ғалвалардан холи эмас... Бул хусусдаги муждалар шу банда ихтиёрига келади.

— Укангиз газетдан аразлапти, — уста Ризо бафуржа чой хўплади, қуйроқда ким биландир тортишаётган Ҳикматуллага бир қараб олиб уста қулоғига пичирлади: — Тўғрироғи, думини тугишибди.

— Ташвиш чекманг, оғайнижон, — кулоллар хўжаси овозини пасайтирганидан ўнғайсизланди уста Ҷамшиддин. — Эгамнинг айтганидан бўлаги бекор!

— Иншооллох, шундай, — кимгадир кўз қисди уста Ризо. — Ҳар нимарса эгам иродасига бўйинсинади. Айтмоқчи, уста, Маккаи Мадина сафарини ихтиёр қилган эмишсиз? Ростми?

— Жавраманг-э, уста, шуям ҳазилми?

— Азизлар, — орага суқилди Ҳикматулла, — бунақа ланж гуруннга яраша камина ҳам ошни дастурхонга ланж қилиб тортаман чоғи?!

— Уволи уста Жамшиддинга тегади, — деди жўртага қовоқ солиб уста Ризо. — Бунақа тошбағирлик, ош ланж бўлганини-ку қўя турунг, барчамизни телба қилворар!

— Ҳай, ҳай, устаи оқил, — бошини сараклади Ҳикматулла, — хўжамизга бундай айб тақаш ножоиз. Негаки, камина йўллаган мужда у кишига етмабди. Бизни Регистонда кутибдилар. Ҳалироқ ўғлимни чоптирдим.

Мутойибани уста Ризо ҳали-бери тўхтатиш ниятида эмасди, бир баҳонада ошнасини чимчилаб-чимчилаб ҳузур қилмоқчи эди. Кутилмаганда Ҳикмат Раҳмон кўндаланг қилган важ шаштини синдирди, э, шунақами, деган маънода калта мошгуруч соқолини тутамлади...

Алалхусус Регистонда қўр олган мунозара ора-сира устанинг ўз уйида, кўпинча эса қози Раҳмон мусофирхонаси ёхуд туғишган акаси мулла Ражаб хонадонида ажаб шукуҳ билан давом этарди, зеро уни гоҳо олқишга, гоҳо дакки-дашномга кўмадиган мунозара кечқурунлари авжга минадиган амри маъруф давралари учун бир дебоча сингари хизмат қиларди.

Уста Жамшиддин бир маромда лиқиллаб турган тирикчилиги, жамоа назаридаги хунари аллақасери биландир раҳматли қози Раҳмон йўриғига чатишиб кетажагини, бу кунда ҳам имонига суяниб яшаётган иниси мулла Ражаб хоҳиш-иродасига ҳамроз эканлигини теран ҳис этади.

Эллик олти ёшида бод касалига чалинган қози Раҳмон ақл-идроки ва ақчаси қучи билан узоқ муддат илкида сақлаб келган лавозимидан ихтиёрий воз кечган, тузукли самара бермаган муолижадан сўнг хонанишинликни ихтиёр этган ва мулла Ражаб билан бақамти (улар Бухородаги Мир Араб мадрасасида бирга таҳсил кўришган) суфийликдан баҳс юргизувчи рисола битишга киришган эди.

Амалдан кўра илмиётга кўпроқ хавас қўйган қози Раҳмон азалдан савобгир одам эди, савоб десалар ҳатто ўзини томдан ташларди; бедаво дард танига елимдек ёпишиб олгандан кейин саховатпешаликни буткул одатга айлантирди: аввал данғиллама мусофирхона, сўнг унга туташтириб ҳашаматли қироатхона солдирди. Ана

шу қўш иморатни барпо қилишда уста Ҳамшиддин падари бузруквори уста Фазлиддин Латифий билан баравар тер тўқди; иморат ташқари-ичкараси ганчкорий ва ёғочкорий безаклар билан зийнатланди. Хусусан айвонларга чекилган нозик нақшлар турфа жилоланиб кишини хайратга қўяр эди. Чор тарафга довруги кетган ушбу жой-жалолни қози Раҳмон тамомила улус ихтиёрига беради, мусофирхонага қадам ранжида қилувчи мўминлардан тошган-тутганини аямайди, оби-ёвгон, чой-нони, тоза палос, кўрпа-кўрпачани бемалол қилиб қўяди, лекин бировидан бир танга ҳақ олмайди. Кечқурунлари қироатхонасида кечадиган амири маъруф мажлисини, бевоблигига қарамай, кўпинча ўзи бошқаради...

— Хўш, йигит, паловни сузинг, — деди уста Шамсиддин Ҳикматуллага зимдан нигоҳ юбориб. — Бу... камина увол кўтармоққа ҳавасманд эмасман.

— Сизу биз бошқа нарсага ҳавасмандмиз, — кулди Ҳикматулла ва енгил одимлаб ташқарига йўналди.

Дастурхонга палов тортилгунга қадар ошналар бу кунда шаҳристон анчагина нотинчлиги, хунар аҳли кори-калонидан барака қочаётганлиги, аксига олиб бозорда хусусан егулик нарх-навоси осмон қадар баландга сапчиганлиги, шунинг касрига одамлар орасида меҳру оқибат ночорона ҳолга тушганлиги устида гурунг қуришди.

Барака тошгур Ҳикмат Раҳмон зира-мурч ва думба ёғига бўктириб қиёмига етказган паловни одатдагидек мақтай-мақтай туширганларидан сўнг дастурхон ҳақиқа куяққина фотиҳа ўқишди ва кейин шундоқ жануб ёқдаги айвони устуллари жимжимадор, боғдоди эшиклари мунаққаш баланд иморат бўсағасига оёқ қўйишди.

Ингичка нақшлар чекилган қўш табақали боғдоди эшикдан ичкари кирган захоти қиёфалари маъюслик аралаш бир шодумонликдан беихтиёр ёришди, ногаҳоний бир кучга асир тушган каби ҳар жойда индамай туриб қолишди.

Бир нечта шинам хона ичма-ичу зертанг-забартанг эди. Бари баҳаво, сокин, озода — ёғ томса ялагудек, шаҳри азим ифтихори саналган чевар аёллар нозик гуллар солиб тўқиган ранго-ранг гиламлар оёқ остида чўгдек ёнади. Шифт беҳад юксак — вассажуфт, болорлари чоркунжак чопилган, ўймакорий ислими нақшлар билан безатилган, борингки, бу гаройиб салтанатда қачонлардир ўтқир диди ва фозиллиги билан танилган уста Фаз

лиддинга хос услубий жозоба жило бериб турарди. Алҳол эрта-кеч келгувчилар эътиборини ичкарида намоеън тенгсиз меъморий малоҳатдан қўра ганч билан ойнадек ялтиратиб сувалган токча-жавонларда сафланган, катта-кичиклиги ёки ранги эмас, қайси йили ва ким томонидан яратилганлигига қараб сараланган, муқовалари ипак-бахмал ва сийму зарга буркалган сон-саноқсиз китоб кўпроқ тортар эди.

Ҳар гал уста Жамшиддин дунё борди-келдисини унча-мунча фаҳмлайдиган ўғли билан ганжинаи бебаҳога рўпара бўлган чоғ кўнгли ўсади, нечундир энтикиб ҳам қўяди, улусни ўйлаб бу хазинани жамғарган дониш отага ҳам, уни жонидай асраб, камитмай келаётган уқувли фарзандга ҳам ҳавасланади.

У ота сифатида ўғли бунда неки бўлса барини мирдан-сиригача билишини, ҳар бир рисолаи худди Ҳикматулла сингари қадрлашини жуда-жуда истар эди. Ҳарнечук ҳар нарсага тийрак нигоҳ билан қизиқадиган Шамсиддин фақатгина жозибали муқоваларга шайдо эмасди; у бир қарашда диққатни тортадиган ана шу муқовалар ичра оламни ва одамни тавсифу тасниф этгувчи Улуғ сўз абадул-абад яшаяжagini аллақачон англаб етган эди.

Тахминан бир йилча муқаддам, мана шундай кечки пайт оби-ош танаввулидан сўнг, қироатхонада тўпланишганда, уста Жамшиддин хона ўртасида жавдираб турган ўғли томон борди, ўғли хаёлини чувалатганини якқол ҳис этди, жиддий ҳолда елкасига қўлини қўйди ва дедики, бу мулкка меҳр боғламоқ аъло фазилатдир, иншооллоҳ сенда шундай меҳр уйғонибдир, шундай экан, яна бир ҳикматни билгин: қадим замонда парвардигор аввал Қаламни яратди ва муборак қоғоз бетига биринчи бўлиб қайси сўзни ёзиш ҳуқуқини унинг ўзига берди. Ана шунда Қалам етмиш минг йил сукут сақлади. Сабри битган эгам Қаламни замлади, ниҳоят, Қалам титраб ёзди: «Инсон!» Сардори аъзам ранжиди, негаки, у оқ қоғозда аввал ўз номи иншо этилишига ишонган эди. Сўнг Қалам хатосини тузатишга киришди, сира шошмасдан тангрининг нечтаки исми бўлса барини битикка солди. Хўш, ўғлим, бирор маъно уқдингми?

Ушанда Шамсиддин хуррамлик билан бош ирғаган эди.

Мир Араб мадрасасида узоқ йиллар сабоқ олиб арабий ва форсийни худди она тилидек сув қилиб ичган

уста Жамшиддин салоҳиятда кўп салафларидан ўзган Амир Хусрав Дехлавийнинг магзи тўқ ғазалларига беҳад ўч эди.

Ҳозир у хона айланаркан, ногоҳ шу зотни хотирлади.

— Уғлим, билгаймисан, Амир Хусрав туркий, томири Шахрисабзда, — деди у мулоҳазага берилиб. — Иложимиз қанча, фалаки буқаламун бу беҳзодни қачондир хинд гупроғига элтиб ташлабди.

— Амир Хусравдан бир аломат ғазал ёд олдим, — деди Шамсиддин кўзларини чақнатиб.

— Баракалло! — мамнун бўлди уста. — Зехнингни тобласанг эрта кам бўлмайсан. Одамнинг одамлиги калмаи неъматга муносабатда билинади. Қулоғингга қуйиб ол, бу даргоҳга нопок қадам боссанг уволга ботасан, агар мутолаа чоғи тоза маъни уқсанг-да, кейин бу маънини ҳатто хаёлингга кир мақсадга бўйсундиришни чўтласанг, икки дунёнинг баравар куйиб кетади. Тушундингми?

— Тушундим, дада.

— Улуғ сўз ширинзабон шоирларга ҳамиша ёр бўлган, — ўйчан давом этди уста. — Туркийда бу шарафга аввал Яссавий эришган, кейин Ҳазрат Навоий... Насиб қилса бугун Яссавий «Девони ҳикмат»ини варақлармиз.

Хона малоҳати ва мулки муборағига жунунсифат ошифта бўлган ошналар оҳори тўкилмаган дастурхонга тортилган писта-бодом, ёнғоқ-майиз ва лабзи ҳолва, кунжутли ҳолва каби турфа ширинликларни кўз-кўз қилаётган хонтахта ёнидан гангир-гунгир суҳбатлашиб жой олишди. Тўрда ҳамишагидек уста Жамшиддин кўр тўкди; у осудалик чўкишини сабр билан кутди, сўнг ҳаммага бирдек жон тасаддуқ қилаётган Ҳикмат Раҳмондан инсоф билан диёнатни худди илм каби ўрганиш ва равнақ топтириш йўриғини тарғиб қилиб ўтган Қулхўжа Аҳмад Яссавий куллиётини даврага тақдим этишни сўради.

Чиройи очилган Ҳикматулла «маъқул» ишорасини қилиб қўлини кўксига қўйди ва секин бориб ўртадаги тоқчадан, муаззам сафдан муқоваси тилла суви билан хошияланган рисолани авайлаб олди, авайлаб тавоф қилгач, уста Жамшиддинга узатди.

— Биродари азиз, — деди кейин вазминлик билан, — биласизми, бу нарса даргоҳимизга келиб қолиш тарихи кўп қизиқ!

— Шундайми? — уста Жамшиддин ёнида ўтирган мулла Аҳмадга маънодор қараш қилди, куллиётни худди Ҳикматулла сингари ўпиб, қош-қобогига суртди. — Қани, эшитайлик-чи!

— Раҳматли падарим Бухородан қайтиб хонадониди, қуръони шариф ёнида «Ҳикмат» бўлишини армон қилади. Излаттиради. Лекин на бу юртдан, на бегона юртдан топилади. Ўзи Эронга ўтади, омади чопмай қайтади. Ироқ тупроғида карвонга таргил туя минган бир чол қўшилади. У туя устида тебраниб китоб кўриб бораётган экан. Отам салом-алиқдан кейин билибдики, чол кўлидаги қидираётгани. Дарҳол муддаога кўчибди, ҳозироқ минг танга санаб беражагини айтибди. Шунда чол нима деганини биласизми?

— Хўш? — дея бир йўла ҳамманинг қизиқишини баён қилди уста Жамшиддин.

— Ўғлим, камина ёруғ дунёга келиб бор-йўғи шу бойликка етишдим, уни сенга сотсам ўзимда нима қолади, дебди чол. Топиб сўзлабдими?

— Топганда-чи!

— Менимча у худписанд экан, — орага суқилди уста Ризо.

— Бердисини ҳам эшитинг-да, уста, — Ҳикматулла огринди, аммо сездирмасликка тиришди. — Отам изза бўйти, индамай жўнапти. Орадан бир ҳафта ўтгач, карвон кичик бир дарё соҳилига кўнипти. Хафа бўлиб ўтирган отамни иттифоқо кашкул осган дароз бир дарвеш сўроқлаб келипти ва бир қария чорлаётганини айтипти. Борсаки, ўша чол, бағрида «Ҳикмат», ўзи пинакка кетган. Чоли тушгур минг тиллани ўйлаб эрибди чоғи, менам бир ҳовлиқма-да, катта кетворибман, деб иккиланибди отам. Баҳони туширишни кўзлабди. Чол эса тилга кирибди: «Ўғлим, «Ҳикмат»ни олтмиш йил ҳамроҳ қилдим. Дунёдан ўтар бўлсам шунини ёнимга қўйишларини ўтинмоқчи эдим. Ўйлаб қарасам бундай тадбир нораво экан: бирламчи, ўликка хилватхонадан бўлаги беҳуда, иккиламчи, гавҳар тирикликка ярашади. Сен, йигит, минг тилладан кечиб турган экансан, ниятинг покка ўхшайди. Майли, олақол, сенга насиб қилсин. Меники энди бўлди. Фақат каломуллони ўртага қўйиб қасам ич ва ваъда бер: тоабд гард кўндирмайсан, ҳар каломни, ҳар маъносини ардоқлайсан, муаллифи номини абадул-абад ҳурмат билан ёд этасан, ҳайит кунлари ул зот арвоҳига хатми-қуръон бағишлатасан!»

— Кўпни кўрган банда экан, — деб қўйди уста Ҳамшиддин.

— Отам берилиб тинглабди, лекин хаёлидан минг тилла кулоғини ушлаб кетаётгани ҳақидаги фикр ари-мабди. Шунга қарамай, лафзини бузмасдан, ўшанча тан-га санаб солинган хуржунни чолга тутқазибди. Чол ки-нояли кулибди, оббо, энди жасадим ёнига чақаларни қў-шиб кўмишларини сўрарканман-да, деб оғир уф тортиб-ди. Отам аҳдини эслатибди. Чол яна кулибди, эй бандаи жувонбахт, шуни билки, ақлни уйғотадиган сўз бебаҳо-дир, «Ҳикмат» шундай калимаи саралардан бино қилин-ган, дебди-да, туясини миниб йўлига равона бўлибди.

— Барибир у худписанд экан, — деди яна ўжарлик билан уста Ризо. — Менимча у «Ҳикмат»ни шунчаки эрмакка олиб юрган. Ҳерилиб қўйишга! Мавриди кел-ганда ўзини кўрсатган. Йўқса, ўзини ҳалигидай тарози-га солмасди, тарозига солдими, кейин мунақа...

— Тиллани олмабди-ку, — деди мулла Аҳмад.

— Э-э, мулла, — панд оҳангида сўзлади уста Ризо, — ер юзида қанча банда борки, ҳали ундан ҳеч бири юз бур-ган эмас. Мабодо бурган бўлса, имоним комилки, ёлғон-дакам қилган. Ёлғондан кўра ўша сабилга ростакан юкунган афзал!

— Мақсадингиз бетайин, — деди уста Ҳамшиддин ачитиб.

— Ўша чол худписанд экан, шуни айтмоқчиман хо-лос.

— Хўш, ўша фурсатда ўзингиз нима қилардингиз?

— Одамни унақа чилпиманг, уста, — овозини бир парда кўтарди уста Ризо. — Қаёқдан билай ўзимни қан-дай тутар эдим, лекин шуниси аёнки, ҳеч қачон бир ри-солани деб бир хуржун тиллани ортмоқлаб Эрону Ироқ-да сарсону саргардон изғимасдим.

— Шундай демайсизми, валломат банда! — яна ачитди уста.

— Қўйинглар, тортишманглар, — орага тушди мул-ла Аҳмад. — Менимча, нима десанглар денглар, ўша мўйсафид ҳазрати Хизр бўлган.

— Эҳтимол, — деди уста Қурбон астагина.

— Бу ёгини... ўзи билади, — дудмолланди Ҳикма-тулла.

Ноўнғай жимлик чўкди; зар хошияли «Ҳикмат»ни кўрганда орзиқиб кетган ошналар энди тинчиб-тийри-либ ўтиришарди. Эпласа-эпламаса ўзини доим ўртага

ураверадиган уста Ризо дағаллиги орага солган совуқлик давра завқини музлатиб юборгани шаксиз эди.

Хар ҳолда кулоллар хўжасидан уста Ҷамшиддин кўпроқ ранжиди; кўп нарсага ақли етадиган, тўртаворда тузуккина обрўси бўлган одам ўзини бундай телбасифат тутуши, худа-беҳуда қилдан қийтиқ ахтариши унга оғир ботди. Илгари у кўпам бунақа эмасди, ҳарнечук ҳала-ҳулада ёр-биродар бетини юлавермасди. Истиҳолани ўрнига қўярди. Энди намунча жиззаки бўлиб қолди? Эл бузиладиган бўлса аввало усталари тамизидан мазаматра қочади, деган экан бурунгилар. Наҳотки? Э, ақлу адрок сарвари, ўзинг асрагайсан паноҳингда!

Уста Ризонинг тажанг қадди-қиёфасидан нигоҳ узиб уста Ҷамшиддин яна куллиётни тавоф қилди, сўнг ҳалимдек юмшаб уни ўғлига тутди: «Сен ҳам Улуғ сўзга юкун, ғафлатдан уйғотгай!» Шубҳасиз, у бу таклифни кутмаганди, каловланган ҳолда бир кулимсираётган отасига, бир шам ёруғида сокин товланаётган ҳошияга тикилди. Сўнг, ҳушини ўнглаб, унга лаб босди, вужуди жимирлаб жимгина тураркан хаёлида тарғил туясини йўрттириб бораётган Мўйсафид гавдаланди...

II

Тасаввурида ўша манзара нақшланиб қолди.

Мўйсафид тарғил туясини йўрттириб борарди, оч-наҳорлигига қарамай содиқ нор жони борича йўрғаларди, гўё умрини дунё кезиб ўтказган соҳибини яна қайсидир манзилга етказишга ошиқарди. Алланечук маъюс Мўйсафид фақат ўзига бўйсуниб янаган муте жонивор ихтиёрини кўпдан бери ўзига ташлаб қўйганди, ихтиёри ўзида бўлса ҳам у бутун вужудини таранг тортиб еларди.

Янтоқ ва юлгундан бўлак нарса доримаган беҳудуд чўли-биёбонда Мўйсафид забонсиз махлуқ билан қолди. Илгари урса ҳам, сўкса ҳам индамай чидайдиган бу махлуқдан бўлак қодир куч — оқил ва жумард Улуғ сўз ҳамроҳи эди. Арш назари теккан Улуғ сўз уни бало-қазолардан асрарди: чорасизликда чора топиб берарди, хафгарчиликда овутарди, севинч ёки ғурурдан тошганда босиб қўярди, адашганда йўл кўрсатарди, ҳатто чанқаганда суви, очикқанда нони эди. Ҳамма жойда, ҳар қандай кунда у Улуғ сўз билан кучли бўлиб, олса олардики, олдирмасди. Э дариг, энди бу забонсиз махлуқ ёнида у

ким? Мабодо бошига кулфат тушса ёлғиз ўзи қутулиш чорасини тополадими?

Югура-югура чарчаб, қолдан тойиб, охири зўрға лўкиллаётган туя устида кўзларини чирт юмганча Мўйсафид оғир-оғир мулоҳазага ботади. Бор-йўқ давлатидан кечворгани учун эса ўзини койимайди. Дилида умид учқуни чақнарди. Тани-жонини иситаётган бу учқун ҳеч қачон сўнмаслигига кафил эди.

Э парвардигор, нидо бер, қудратли бўлса ҳам ҳамиша химояга муҳтож Улуғ сўзни на зоти-зуриёди, на кимлиги маълум йўловчига топшириб тўғри қилдимми?!

Гуноҳга ботдими ёки савобга, эгамга аён, ҳукми ўзи қилади. Фақат умидворки, бир чимдимгина савоб насиб этса! Нима бўлганда ҳам унда журъат келасига интиқланиш орқасида туғилди. Қартайгани эрта ғамини ейишга мажбурлади. Энди масжид кунжагини эгаллаш, меҳроб пойида тиз чўкиш, беш ракаат намоз ўқиб тинчгина аршга юкуниб ётишдан бўлак машғулотни эплолмайди. Улуғ сўзни асрагани, Улуғ сўз билан мулоқотга киришгани қурби етмай қолибдими, демак, энди уни ақли чароғон, нияти пок, билаги кучга тўла инсонга топширмоғи шарт эди.

Ана шундай некбин бандани ўзи йўллади, жами қўрқутини хасдек сочиб ташлаган навқирон сайёҳ дилидаги ақобир эканлигини сизди, қачонки, киндик қони томган шаҳри муаззам — Самарқандда Боғдодникидан қолишмайдиган мулки чароғ тузмоқлик пайида жаҳонгашталик ихтиёр этганини билгандан кейин унга ихлоси яна ортди. Омад тилади, рисолали топшираётди сазо бердиким, эй ўғлон, энди гўримда тинчгина ором олиб ётгайман!..

Дафъатан юракда ғашлик аралаш умид туғдирадиган олачипор манзара қози Раҳмон мулки чароғи ичра ўзини эмин-эркин тутадиган Шамсиддин тасавурида бот-бот айланади. Йигитча бундан аллатовур таъсирланади, ҳатто ўзини йўқотиб ҳам қўяди, кейин хаёли алғов-далғов бўлиб кетади-да, ўзини шўра-янтоқ босган беадоғ даштда кўради, нафаси тикилганча, иланг-биланг сўқмоқ бўйлаб, талғир туя изидан ҳаллослаб бораётгандек туюлади.

Шамсиддин ҳайрон: саховатпеша чол нияти ва умидини не куч сеҳри билан бу қадар тугал тасаввур қила олади? Қанча ўйламасин бу саволга жавоб тополмайди, ёлғиз қолганда хитланади, отасига Улуғ сўзни бирдек

ардоқлайдиган икки бандани учраштирган чўли бедийён ҳақида кўпириб сўзлайди, отаси уни аста бурайди, эй ўғлим, дейди, Мўйсафид ҳожилик унвони ила қайтаётган пайтда қози Раҳмонга йўлиққанини назардан чегирмагин, гоҳо ул зот маним ҳам кўзим ўнгида пайдо бўладир, шунда мен ундан ўзимни қарздордек сезаман!..

Не мўъжизаки, узоқ бир замонда Қалам жон бағишлаган, ўткир нафас берган, ер юзини кеза-кеза ахийри Мўйсафид ихтиёрига ўтган, роппа-роса олтмиш йилдан сўнг эса мурувватли қози Раҳмон мулкига айланган Улуғ сўз заррин ҳошияли «Ҳикмат» қиёфасида айни лаҳзада иштиёқманд дўсти-ёронлар ҳуши-фикрини ўғирлаб шуъла сочаётган эди.

Зар ҳошияга лабини тегизганда Шамсиддин ажаб бир синовдан ўтаётгандек ҳаяжонланди, қони кўпирди, эти живирлади, фикрлари жунбишга келиб ненидир шивирлади, чамаси, отасидан мутолаа учун ўзига ҳам изн сўради. Ийиб кетган уста бажонидил розилик билдирди.

— Биродари азиз, — ниҳоят уста Ҷамшиддинга муурожаат қилди мулла Аҳмад, — сиз мусулмонлик сулукларига тамал солган бул шоиру аллома қабрини зиёрат қилганмисиз?

— Э-э, мулла Аҳмад, қизиқ экансиз-ку, — оғринди уста Ҷамшиддин. — Ул қабр тупроғини, эгам раҳмат нуридан бенасиб этмасин, кўзига тўтиё қилмаган ўзбеки ким тўртаворага қўшаркан? Сизнингча бобокалонимиз Амир Темур уни олиймақом мақбара билан сарафроз этгани бекоргами?

— Тушунарли, — бош чайқади мулла Аҳмад. — Унда ҳали... камина гўр эканман.

— Унчаликка борманг, — сал оширганлиги мулла Аҳмадга оғир ботганини фаҳмлаган уста Ҷамшиддин бу ёғини юмшатди. — Ҳали сизники олдинда, улгурасиз. Иншооллоҳ, шоир руҳи билан ошнолашиб турсангиз, энг катта савоб шу эрур, — илиқ табассум қилди у, қисқа сукутдан кейин давом этди: — Хўш, қани биродар, яхшилаб қулоқ беринг-чи!

Кўзим намлик, дилим ғамлик, мен аламлик,
Нечук илож айларимни билмам, дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кеторимни билмам, дўстлар.

Уста Жамшиддин аҳли шуаро сафида мадраса ҳужра-ларида назмият синоатини нозик эгаллаган, хусусан ақлу идрокини назмий ва насрий битиклар оҳанглари баробарида пешлаган эмасми, бир тўқисдаги қироати жарангдор ҳам майин товланадиган ўктам пардада эди. ширали овози мисраларда жо мусиқавий таранглик билан уйғунлашганча бориб юракка илиқ-илиқ босилар эди.

— Хўш, қалай? — деди у саҳифадан нигоҳ узиб.

— Офарин айтмоқдан ўзга иложим йўқ! — деди муганний мамнун.

— Туфроғини бақо ёгдуси чарогон этсин, — деб сўхбатга араланди мулла Ражаб. — Кўп содда айтган, аммо хўп айтган.

— Бу одам номи дунё тургунча тургай, — деди уста Қурбон ўйлаиб. — Қаранг-а, чорасизлик не бало экан!

— Ҳа, балли! — деб кўйди мулла Ражаб.

— Уста Жамшиддин ҳали соз гап қилди, — тиззалаб олди Муҳаммад Малик. — Нафсиламбри, Амир Темурдек жаҳонгир уни ислом пешволаридан дебгина қадрламаган, оташнафас шоир ҳам деб билган...

— Тўғри, — соқолини тутамлади уста Жамшиддин. — Етти ўлчаб бир кесадиған жаҳонгир Яссавий имони билан бирга назмиятига ҳам ихлос қўйганидан бир мусулмон тонмайди. Хўш, сиз нечун сукут сақлаётирсиз, уста Ризо? Нима, сўзларимиз маъқул эмасми ёки сизни хафа қилиб қўйдикми?

— Нимадан хафа бўларканман? — деди уста бир оз хомуш қиёфада. — Фақат камина... бир мулоҳаза магзини чақолмаётирман.

— Хўш, не мулоҳаза экан? — деди уста Жамшиддин.

— Камина ул зотни аҳли мўмин хўжаларидан деб эшитгандим, яъни адашган гумроҳларни тўғри йўлга соладиган авлиё! — уста Ризо овози шикастароқ эшитилди. — Аммо у гуноҳларни фақат оҳ-фиғон билан ювмоқчи бўлганми? Хўжаки ҳалигидай кўзёши тўкиб турса, бу дунё ўзи тугаган экан-да, биродарлар!

— Қалта ўйлайсиз, уста, — деди босиқлик билан уста Жамшиддин. — Кўзёши тўкса яхшиликка тўкибди. Одамни қадамда учрайдиған гамдан огоҳ қилмоқчи бўлибди. Бунинг нимаси ёмон?

— Камина ёмон демадим.

— Қўйинг-э, уста, ҳақдан юз ўгириш — вошукрчилик.

— Эҳтимол, ақли қосирлик қилаётгандирман. Унда узр!..

— Илож қанча, узрингизни қабул қиламиз-да! — уста Жамшиддин зўр-базўр илжайди. — Ана-мана эликни ураман, лекин ҳалигача улуснинг на зукколигини, на лақмалигини англадим. Бир бандалар ўзларини панага тортадилар, сизга ўхшаб маъни тагига етмоқдан тийилиб турадилар.

— Гуноҳим Яссавийга тишим ўтмаганими?

— Кошки фақат шу бўлса! — деди узиб уста Жамшиддин. — Баъзан ўйлаб қоламан: аросатда эмасмизми?

— Ундай кўргиликдан худонинг ўзи асрасин.

— Мен сизга айтсам, уста, бурун эгам оқиллар билан жоҳилларни айрим-айрим белги билан яратган эди. Кейинча жоҳиллар оқилликни даъво қилдилар, оқиллона тадбирлар билан мурувватли эгам кўнглини овладилар. Эгам ахийри уларни аралаштириб юборишга мажбур бўлди. Шундан бери ажратиш мушкул: ким ундоғу ким бундоғ!

— Бир жойда депсиняпмиз, — сабрсизлик билан зорланди Ҳикматулла. — Баҳсни ортга суриб, аввал қироатхонликни қиздирсак, маъқул эмасми?!

Энди ақлу идрокни гофиллик балосидан фориг этадиган калимаи саралардан тузилган рисолаи муаззамни ҳалидан бери тортишув тугагини бетоқат кутаётган Шамсиддин қўлга олди. Мулки муборакни акобир бандага топширганига қатъий ишонч билан туясини сўқмоқ бўйлаб елдириб кетган Мўйсафидни бирор лаҳза ҳам тасаввуридан қуволмаган йигитча қироат оҳангини отасидек келиштиролмади албатта, лекин қизил ҳошияга олинган сатрлар сеҳрига бутун вужуди билан берилди, оқ майдонда тизилган сўз лашкарлари билан ҳарбу зарбга киришди.

Илгари Шамсиддин мутолаада анча пишиган эди. Шаксиз отаси рағбати далда эди, эрта-кеч ё қози Раҳмон, ёки амакиси мулла Ражаб қироатхонасини тарк этмасди. Ғазалиётда беназир Шайх Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Ҳазрат Навоий билан ошна тутинаркан, улар сабогига боши билан шўнғиркан, олам ва одам ҳақидаги хулосалари тиникиб бораётгандек бўларди.

Гирди гулдор саҳифада нигоҳи шошилмай сирғалади.

Ҳар замонда отасига алланечук хавотир билан қараб

қўяди, отаси қироатидан қониқаётганини чамалагач, яна бутун ҳуши-фикрини одамни баланд иштиёқ, баланд назар билан яшашга ундовчи хилқатга қаратади. Тўлиб бораётган Шамсиддин оддийлик бу қадар ўктам бўлишини, бу қадар тиниқ жаранглашини илк дафъа туйиб турар эди.

Бу не синоатки, ҳар саҳифа бир олам: ўз рағбати, ўз зарби, ўз маслағи билан рўпарада шоён эди. Ҳар бири ҳадсиз: қанча интилма, фикр қирғоғига етишинг маҳол, ҳукмрон куч — ҳадсизлик! Ахийри у реза-реза терга ботди, сўз лашкарлари билан ҳарбу зарбда кўнга чидолмаслигини тан олди, оқибат туртина бошлади, оқ майдонни совути тешилиб, қиличи синиб ташлаб чиқишга ҳозирланаркан, ногоҳ қаршисида ўнқир-чўнқирлари аниқ кўриниб турган чўл гавдаланди. Жазирамада чарсиллаб ётган кенглик бўйлаб жилови бўш қўйилган таргил туя, устида Мўйсафид, йўртиб келар эди.

Эриб ўтирган ошналар аввал ҳеч нарсани пайқашмади, ҳатто қироат давомидан умидвор бўлиб, ҳали юракларидаги чанқоқлик батамом босилмаганини туйганча, сукут сақлашди. Сазо эшитилмади, илкис ҳушёр тортиб қарашса, қироатхон йигит киприкларини чирмаштириб олган, қиёфасида жонсараклик, синиқ табассум қўнган лаблари унсиз пичирлар эди.

— Чарчадингми, ўғлим? — деди уста сал ташвишланиб.

— Йўқ, — деди Шамсиддин жавдираб; у оғир гуноҳ қилиб қўйгандек бир алфозда эди. Хиёл титраётган қўлида рисолани авайлаб тутиб турар, оч бир назар билан йўқотган сатрини қидирар, лекин эпполмас, варақлар аллақачон қўшилиб кетган эди.

— Бугунча етар, — деди уста ўғли аҳволига ажабланиб.

— Йўғ-э, — гиналади Ҳикматулла, — ундай эмасда...

— Кўп ўқиб уқмагандан кам ўқиб уққан маъқул.

— Тўғри, уста, лекин... ҳали сизларни жўнатмайман.

— Биз ҳам жўнамоқчи эмасмиз, — кулди уста Жамшиддин. — Фақат қироатхонликни оёқлатсак демоқчи-ман холос. Худо хоҳласа энди мулла Аҳмаддан эшитур-миз. Кўрмайсизми, бурчакда турган қонун билан наваб зарда тўқади. Ахир уни инти...

— Уволдан тийилурмиз, — деди хушчақчақлик билан Муҳаммад Малик. — Сизу биз, шукрим, савобталаб бандалармиз.

— Мулла Аҳмад, иншооллох, бу саодатдан бенасиб этмас.

Афтидан айни нуқтасига луқма ташлаган уста Жамшиддин ҳар замонда Қонуни муборакка бекитиқча, соғинч билан қараб-қараб қўяётган мулла Аҳмад муддаосини топган эди. Ипакдек эшилиб кетган камсуқум муганний шундай маъсумона табассум ихтиёр қилдики, борлигида мудраб ётган беадад завқ биргина шу табассум билан юзага қалқиб чиққандек бўлди.

Ажаб орзумандликни ифодалаган нигоҳлар эса аллақачон энлигина қизил бахмал ғилофидан озод этиб қўйилган, сокингина мунғайишида, бу жонона гурунгда ўрним бўлармикин, деган маъно акслангандек туюлаётган чолғуга миҳланди.

— Навбатни олишга ҳозир у нозирман, — деди мулла Аҳмад хушқаломлик билан. — Фақат камина, бунга жазм этсам, маликул-калом унволи отдошим руҳи озор емасмикин, деган гумонадан истиҳоладаман.

— Асло ундоғ истиҳола қилманг, — огоҳлантирди уста Жамшиддин. — Навбатни олсангиз, аксинча, отдошингиз арвоҳи шодланур!

— Шундоғ, шундоғ! — дейишди бошқалар чувиллаб.

— Унда камина хизматимни аямасман.

Хушчақчақ даврани сарафроз айлаган «Девони ҳикмат» ни хонадон соҳиби аввалгидек эҳтиром билан тавоф қилиб ўртадаги токчага жойлаштирди, сўнг шопилмай изига бурилиб муганнийга юзланди.

Нечундир ҳануз истиҳоласини босолмаётган мулла Аҳмад садаф тошлар билан безатилган, пардалари ўзаро мутаносиб, сарҳадларини тап-таранг сим торлар забт этган, шамлар ёруғида бир қирмизий, бир кумушранг товланаётган чолғу сари умтилди, қўли беихтиёр теккан маҳалда чолғу мастонавор бир ингранди, юракларни қиймалаб юборган ўткир оҳанг тинишини кутган каби у хиёл тўхташ қилди, имиллаган кўйи жойига қайтди.

Бу дунё кудурати, айшу сафоси, ақчаи макруҳига аллақачон этак силкиган мулла Аҳмад уйда ҳам, кўча-кўйда ҳам созларидан бирини қўлдан қўймас эди; у бексоз ва бенаво яшашини тасаввурига сиғдирилмасди. Ху-

сусан, эрта-кеч қонун билан овунар эди. Элу элат ҳам суйган бу чолғу янграган дамда тангри замин у замонга меҳру саховат кўрғазиси, ҳатто бандалари кўнглини овлаш учун ерга яқинлашувига ишонарди; шу боис муғанний-машшоқ қатнашмаган гап-гаштак, сайил, маърақа-мавлудни умуман ҳисобга қўшмас эди. Эҳтимол шу сабабга кўра у шаҳардаги йирик оқартув ўчоғида «Шашмақом» уюшмасини тузгандир, азалдан эл-улус орасида ўзларича хониш қилиб юрган хонанда-хофизлар бошини қовуштиргандир...

Давра аҳли дақиқаларни аллатовур бир интиқликда кечира бошлаганда мулла Аҳмад нигоҳида игна учидек кина учқун йилтиради ва похун кийдирилган кўрсаткич бармоғи қатор симлардан бирига аста тегди, тегаркан, бир оҳанг тап-таранг жимликни тилимлаб юборди.

Дафъатан юракларда ғалаён кўтарилди, ажабки, беқарор ғалаён гоҳ ғамга ботирувчи, гоҳ умид туғдирувчи титраш, инграниш билан муттасил алмашилиб борарди. Оҳанг жилolari сездирмай ўзгарарди; гўё бир тутам нур зим-зиё бўшлиқ бўйлаб сирғала-сирғала юксакликка ўрлаётгандек эди. Уста Жамшиддин шамдек эриган, шу нурни йўқотиб қўймаслик пайида, алҳол, у бошқа барча нарсани унутган эди.

Ахийри қаршисида фақат қўҳна замин билан чолғу тилмочлигида очилиб сўйлашаётган соқолдор кимса қолди. Чолғу бийрон эди, ростгўй эди, сўйлардики, эй одамзод, кечмиш узоқ ва даҳшатли, лекин кечмиш билан юзлашмоқдан чўчима, шундагина юпанасан, дунё боқийлигини, тирикчилик ўткинчилигини эътироф этиш учун ўзингда куч топасан, ҳа, дунё абадий ва аёвсиз — мутеларни кечирмайди, шаккоқларни бадном қилади, ўзлигини таниганларни бошига кўтаради, у олтин жомларида сенга эрта-кеч бол ва оғу тутади, қай бирини олмоқ ихтиёрингда, аммо унғача обдон ўйлагил, фаҳму фаросатингни ишлата билгин, токи мақбулини рад этиб, номақбулига ҳавас қўймагилки, тоабад умринг ранжу маломатда кечгай!..

Сим-сим эшилаётган куй симиллабгина тинди, давра билан мусоҳабага киришганидан мамнун қонун бўғзидан зарб билан отилиб чиққан сўнгни нола ҳолсизлана-ҳолсизлана хонага сингиди. Зилдек жимлик чўкқандан

---

¹ Қонун сингари торли чолғуларни чалишда қўлланиладиган металл асбоб.

кейин кимдир оҳ урди, кимдир энтикди, кимдир унсиз бош сараклади, кимдир сукутга толди.

— Мингга киринг, мулла, — деди ниҳоят уста Жамшиддин. — Сиздан бир маротаба машқ эшитиш жаннати бўлиш билан тенг.

— Рост, — инисини қувватлади мулла Ражаб. — Бундай нафис ижро фақат жаннатда насиб этгай!

— Ҳушим оғиб қопти, — илжайди уста Қурбон.

— Қўли дард кўрмасин, — деди Ҳикматулла.

— Биродарлар, андак шошилманглар, — аҳли йиғинни тинч турмакликка даъват этди Муҳаммад Малик. — Бу куй каминага раҳматли падарим сўзлаган бир ривоятни эслатди.

— Эштайлик, ошна, — деди уста Жамшиддин.

— Қадимда мамлакат подшоси оғир дардга чалинибди: кечаси мижжа қоқолмай нуқул ваҳимага тушаркан, кундузи хонанишинликка берилиб, хафачилик ютаркан...

Алланарсадан қоникмай паришон ўтирган мулла Аҳмад нохун билан атайлаб чертдими ёки билинар-билинемас титраётган панжалари тап-таранг симлардан бировига беҳос тегдими, ҳарнечук, соҳиби тиззасида бемалол ястанган қонун ингичка инграниб қўйди.

— Табиблар уриниши зое бўпти, — муҳандис бир муғаннийга, бир чолғуга термилди. — Подшо уларни қатл этмоққа қасдланибди. Шунда ўлимини бўйнига олган кекса бир табиб таъзим бажо келтирибди. «Валинеъматим, бир қошиқ қонимдан кечинг, — дебди кўрқувни енгиб. — Ҳар кишидаким руҳи муборак бўлгай, руҳ чарчаса ихтиёрини инсу жинсга топширгай ва сизники каби иллатга чалингай. Фаҳми ожизимча, руҳингиз халос бўлсагина тузаласиз». «Нимани кутяпсиз? Халос қилинг!» — амр этибди ҳукмдор. «Кўрдингиз, шохим, — яна икки букилибди кекса табиб, — биз бу тадбирга ожизмиз. Фалон маҳаллада бир созанда яшайди, шунини хузури муборагингизга чорланг, фақат шу жонингизга ора киради». Табиб зотига аллақачон ишонмай қўйган бўлса ҳам ҳукмдор созандага элчи жўнатибди. Созанда дарҳол ҳозир у нозир бўлибди. Ранг-рўйи сомондек сарғайган подшо қараса, у кўлтигига чоркунжак асбоб қистириб олганмиш. «Эй шаҳаншоҳ, ажабланманг, бу асбобнинг номи қонун, оллохдан ваҳий келди-ю, уни бино айламоқ насиб этди», дебди созанда ва амр бўлишини кутмай қисқагина куй

чалибди. Саройни шундай бир майин ва ёқимли тарона қамрабдики, подшоҳ элиб, тахтада ухлаб қолибди.

— Қаранг-а, — деб қўйди уста Жамшиддин.

— Эҳтимол, — деди уста Ризо, — йигит сеҳргар бўлгандир.

— Ҳар нарсага қодир ўзи, — лукма ташлади мулла Ражаб, — агар ўзи раъй қилмаса ҳатто товонга санчилган тиканни суғуриб олиш мушкул!

— Созанда саройда яшай бошлабди, — тортишувга эътибор бермай давом этди муҳандис. — Ҳар кеч ҳукмдор ётиши олдидан у қонунни сайратаркан, ҳукмдор енгиллашиб, ваҳмдан фориг бўлиб, тинчгина уйқуга кетаркан. Роппа-роса қирқ кеча-кундуздан кейин у тамом соғайибди ва йигитни шоҳона сарпо, беҳисоб жавоҳирот билан сийлабди.

— Ибратли ривоят, — деди Ҳикматулла хўрсиниб.

— Чиндан ҳам мусиқа фазилатини санаб битириш қийин, — мулла Аҳмадга қарата сўзлади уста Қурбон.

— Нақл қилишларича, қадим замонда Одам Ато ҳам Момо Ҳаво кўнглини соз билан овлаган экан.

— Демак, — деди уста Жамшиддин оҳангдор қилиб, — соз чархи беимкон ичра имкон!

— Шундоғ, биродар, шундоғ! — деди уста Қурбон.

— Бугун мавриди экан, тагин бир нақлга қулоқ осинглар, — жойлашиброқ ўтирди уста Жамшиддин. — Қалам бино бўлганидан сўнг оқ қоғоз бетига биринчи Одам билан Худо номларини битганини биласиз. Ўша қутлуғ айёмда оллоҳдан тагин ваҳий келибди: «Қалам шу икки сўз тарихини ёзсин!» Яна қалам етмиш минг йил сукутга кетибди, кейин ҳарчанд уринмасин ҳеч нарса иншо этолмабди. Олло жаҳл билан зарб қилибди: «Қалам нечун жим?» Малоикалардан бири мужда етказибди: «Қалам ночор эрур, бу аҳволида тарих битмакликни ҳеч қачон эллолмас». Энди тангрининг ўзи етмиш минг йиллик сукутга кетибди. Ахийри кўзини очиб ҳануз қаршисида турган малоикага дебди: «Фалон мамлакатда бир созанда яшайди, шунга етказким, бир чолғу ясасин, ул чолғу Қаламга ақл ва суянч бўлсин!» Сиз қандай фикрда, биродар, сиз таърифлаган созанда тангри назарига тушган жувонбахт банда эмасмикин?

— Бу дунё беадад, уста, шундай бўлса бордир, — деди Муҳаммад Малик хайрхоҳлик билан. — Турли тоифа эл-элат чатишиб кетганидек ривоятлар ҳам чатишиб кетган. Сизу биз булар чигилини ечсак савоб!

— Ҳа, балли!

— Хулосангиз қани, уста Ҷамшиддин? — илмоқли савол ташлади уста Ризо. — Охирини чўлта қилдингиз-ку!

— Мунча ҳовлиқасиз, уста, онангизни ичида қандай чидагансиз? — деди ҳам кулиб, ҳам инжилиб уста Ҷамшиддин. — Хўш, индалло, ўша жувонбахт созанда ваҳийни бажо келтирибди. Бир чолғу ясабди, ўзи унга маҳлиё бўлиб тикилибди-да, айтибдики, ушбу қонундир. Подшоҳи аъзамни тузатгандан сўнг қонун Қалам билан учрашибди ва ҳатто ўликка ҳам жон киргизадиган тароналарни бино қилибди. Шундан сўнг сукут нималигини билмай Қалам равон ёза кетибди.

— Эшитдингизми, мулла Аҳмад? — завқланди муҳандис. — Бу қисса сизга маъқулми, йўқми? Асли биз ҳам бир тоифа беморлармиз. Муолижа калити эса сиздек саховатпеша зот ихтиёрида.

— Агар сиз мурувват кўргазмасангиз тоабад беморлик азобини тортамиз, мулла! — деди муҳандисни маъқуллаб уста Қурбон.

Ошналар жўшиб чечанлик қилишди, мақтов равишини келиштиришди, айна дамда бу билан таҳсину ҳайратларини ошкор этишди. Таъриф қирғогидан ошгани сари мулла Аҳмад вазмин тортаверди, чурқ этмади, чолғу биқинига битта-битта чертиб ўтирди.

Қироатхонлик мусиқанавозликка, баҳс эса қиссанависликка уланиб кетганидан Шамсиддин тўлиқди, яйради; ҳали хаёлини Мўйсафид орзу қилган келгуси сари елиб бораётган тарғил туя тарк этмаган эди, ҳали етмиш минг йил сукутга толиб, атиги иккитагина сўз бита олган Қалам шундоққина жон жойига санчилиб турарди. Энди булар ёнига чолғусоз созанда ва тарих битмак учун яна етмиш минг йил жимгина ночорона тўлганган Қаламга ақл ва суянч бўлиш учун дунёга келган чолғу кўшилди. Ажабо, у бино бўлгандан бери неча замонлар ўтдийкин, бу кўҳна дунё кимларни кутиб олиб, кимларни қузатдийкин?

Бехосдан Шамсиддин тахминлади: гўё ҳозир падари ҳам, хонадон соҳиби ҳам, муғаннийнинг ўзи ҳам, бошқа улфатлар ҳам нукул шу хусусда мулоҳаза юргизаётган эди. Хусусан яқиндагина «Чашма кўзи» китобини чоп эттирган Ҳикмат Раҳмон ривоятлардан ва муғанний туйқус паришон қиёфага кириб қолганидан ўзгача хулоса-

лар чиқараётгандек эди. Ажабо, ҳали уста Ризо нимага шама қилди, шоир газетдан аразлапти, дедими?

— Англамадим, — деди ниҳоят мулла Аҳмад, — не муддаодасиз?

— Ие, мулла, — кулди уста Жамшиддин, — хаёлингиз қаёқда?

— Хаёлим жойида.

— Унда нечун муддаойимизни англамадингиз?

— Каминага қасдингиз йўқлигига имоним комил.

— Иншооллох, шундай, мулла, — деди уста Жамшиддин ажабланиб. — Сиз ниманидир чалкаш ўйлаётирсиз шекилли?

— Уста, қасдингизки йўқ экан, унда нечун гарданимга бу қадар оғир юк ортасиз? — товушини кўтарди муганний. — Камина бундан майиб бўлишим тайин. Сиздек аҳли идрокка ҳайронман.

Таъна кутмаган ошналар саросималанишди.

— Нега ранжиётирсиз, мулла? — қисқа жимликдан кейин ётиғи билан сўради уста Жамшиддин. — Биз бандишалардан не густоҳлик ўтди?

— Камина сиз ўйлаганчалик қиёмига етказиб чалолмайман, — хижолат ичида бошини эгди мулла Аҳмад. — Ҳали унингдек камолга етмоғим учун беадад азият чекмоғим керак.

— Имонимни тикаман, мулла, сиз падарингиздан ўздиргансиз.

— Йўқ, уста, камина нари борса бир ҳаваскорман.

— Зинҳор-базинҳор ўзингизни бундай ерга урманг, — ранжиганнамо панд қилди у. — Сиздан умидимиз катта.

— Қуллуқ, лекин...

— Керак бўлса сизни кафтимизда кўтарамиз, — мулојимлашди уста. — Фақат, илтимос, айтинг-чи, сиз қонун руҳни халос этмоққа қодирлигидан тонасизми?

— Тонмайман.

— Баракалло! — севиниб кетди уста. — Бунданки тонмас экансиз, ўзингиздан ҳам тонолмайсиз. Камина сизни қонундан айри ҳолда кўргандан кўра... ёруғ дунёга қўл силтайман.

— Биз-чи? — гулдиради муҳандис.

— Энди бас, — гап нишабини бурди уста Жамшиддин. — Қани, биродар, яхшиси яна бирон нима чалинг, қонимиз қизисин.

Баравар шовқин солишди: «Чалинг, чалинг!..»

Мулла Аҳмад эса қонунни авайлаб хонтахтага қўйди.

— Бемаҳал бўлди, — деди кейин, — суҳбатни боқий қиламиз.

— Сизни жин урдими? — оғринганини яширолмади муҳандис. — Кўзингизни яширманг. Ҳали ҳеч бўлмаसा бир жуфтидан умидвормиз.

— Таънангиз тўғри, уста Муҳаммад, чиндан каминанга бир нарса тегишди. Узр!.. — чайналди мулла Аҳмад. — Иштиёқим суст... Энди ниятим... Шанба куни кечқурун кулбаи вайронамга ташриф буюринг, иншооллох, ўшанда қусурини чиқараман.

Ошналар илк дафъа хуморлари босилмай тарқалишди.

III

Йўқолган нарсани қайтиб топиш маҳол: бўлгани бўлиб, бўёги синди. Қайғурган билан ҳеч нарса ўзгармайди. Фақат, ажабо, нима учун мулла Аҳмад кўкқисдан тўнини тескари кийди? Ахир у давра аҳлини хушнуд этиш иштиёқида эди-ку! Агар чиндан ҳам бемаҳал бўлиб қолувди дейилса, бу вазга ишониш ҳам, уни орага тиқиштириш ҳам маънисиз, негаки, билишларича, мулла Аҳмад ҳеч қачон вақт билан ҳисоблашган одам эмас, хусусан, ҳузурида шинаванда ўтирганда, эртами ёки кеч, таъби равшанми ёки хира, фарқлаб ўтирмай созини созлаб, вақтини хушлаб, муқомини қилавераркан...

Адоғи жиндай совуқчиликка бориб тақалган кеча хусусидаги аччиқ-чучук ўйловларини ўзларича муҳокама қилган кўйи бир ўринда тез, бир ўринда сокин оқадиган анҳор ёқалаб боришди. Сал қўйирокда қачон қурилганини ҳеч ким билмайдиган кўҳна тегирмон кеча тинчлигини бузиб гулдирар эди. Тегирмон деразаси ёруғ эди, демак, қартайиб қолган бўлса ҳам дунёга тўймаган Умар чол ҳали уйғоқ, ним қоронғи ҳужрасида ё тангрига юкунини, ё қироат билан машғул; бир вақтлар падари мадрасага мударрислик қилгани орқасида бўлса керак, у китобга астойдил ишқ қўйган, мудом устадан ҳар хил мазмундаги мажмуаларни сўраб олар, ҳижжалаб ўқиб чиққандан сўнг, уларни бир ерига гард тегирмай қайтарарди. Хушфаҳм чолдаги бу фазилатни уста зимдан қадрларди, ишдан қайтишда, эртами ёки кеч, кўпинча тегирмонга қадам ранжида қилар, ярим тунгача ун иси ўтириб қолган кулбада чойхўрлик қилиб, баҳсу жиддия-

га берилар эди. Ҳозир ҳам бир кўнгли тегирмон сари бурилмоқчи бўлди, лекин, негадир тезда айниди. Жони-танида галати бир ланжлик ҳокимлик қилаётган эди.

Алҳол, ота-бола ҳар хил паст-баланд буталар қоплаган қирғоқдан юз қадамча нарида жойлашган ҳовлиларига етгунча чурқ этишмади. Ланг очиқ дарвозадан у отасидан кейин кирди. Алланг-талпанг қилиб дарвозани ёпди. Зулфинини шиқирлатиб илди. Шу маҳал отаси:

— Ҳар нарса мавридида тузук экан, — деб пўнғиллади. — Лекин ғам ема, шанбада қусурини чиқараман деди-ку!

Мулла Аҳмаднинг ваъдаси унинг ҳам ёдида эди, шаксиз, бу ваъда унга сал-пал таскин бераётган эди. Ана шу таскин билан у шанбани зориқиб кутди, узун кечаларни бедорлик билан ўткарди. Аммо шанбада яна ҳаммаси тескари айланди. Э дариг, насибни айтишмаган экан-да!

Ҳикмат Раҳмон хонадонидан қайтган оқшомлари Шамсиддин кўз ўнгидан мулла Аҳмаднинг паришон қиёфаси бир лаҳза кетмади. Қачонки, онаизори — Ойдинбиби солиб қўйган юмшоққина тўшакка кириб киприклари илингандан кейингина машшоқ сиймоси шарпадек қаёққадир йўқолди, йўқ, поёнсиз даштликни ўраб ётган оқиш ҳовурга сингиди. Дашт чексиз эди, бир дўнгликда талғир туя минган Мўйсафид пайдо бўлди. Нигоҳи мунгга тўла Мўйсафид, бир қўлида садафбанд қонун, бутун борлиқни зилзилага солиб қаҳқаҳа урар эди...

Эрталаб, яқин-орада биринчи марта, одатдагидан анча кеч ланж бўлиб турди. Агар яна сал кечикса, тамом, аллақачон уйғонган, нонушта қилиб улгурган отаси Регистонга ҳайё-ҳуйт деб жўнаб қоларкан...

Шаҳристон аллақачон тонгни қаршилаган, кўчалар безовтаҳол жонланган, Регистонда сокин турган уч зарбардаст иморат миноралари ва гумбазлари нилий тусда товланарди.

Қараса, отаси типпа-тик қотган, у дунё-бу дунёни буткул унутган, гўё саросар — жонсиз-лисонсиз, хайриятки, қадди-бастиди шижоат зоҳир, қараши шиддатли, қорачиклари тубида маъюслик аралаш бир истак ёлқинланаётган эди.

— Ўғлим, гапимни яхшилаб тингла, — деди уста жимликни бузиб. — Эрта-индин ўн бешни тўлдирасан. Оқу қорани таниб қолдинг. Хўш?! Мана бу иморатлар аҳволига ичинг ачимайдими? Неча йилдан бери биз Шердорда оворамиз. Бундаги юмушларни қачон тугатамиз-у, қачон бошқасига ўтамиз?

Шамсиддин кесатиқлар тагига етди: озурда ёдгорлик хоки пойида гам-андухга кўмилиб, еру кўкка сигмай қоладиган падари ўз жидду жаҳдидан ҳам, сафдошлари аҳди-амалидан ҳам қониқмаётганини баён этаётган эди.

— Анови яралар кўксимда битгандек, — Улугбек ва Тиллакори мадрасаларига ишора қилди уста. — Агар умрим ва қувватим имкон берса навбати билан буларда ўзимни синар эдим.

— Дада, — деди Шамсиддин, — булар ҳеч таъмирланмаганми?

— Таъмирланган, бир замонларда.

— Бизники ҳам шундай тўкиладими?

— Имондан айирмаган бўлса унча-мунчада тўкилмас, — деди уста чайналиброқ. — Бу ҳаёт, ўғлим, ҳар доим бўлади бетамизлар. Ёдингда тут, негадир, камина кўпроқ Тиллакорига ҳавасмандлик қиламан. У бошқа оғаларига қараганда кўпроқ азият чеккан.

— Нимага, дада?

— Ўтган аср охирида бир талов бўлган, — деди уста бепарволик билан. — Шунда зар нақшларни қиртишлаб олишган!..

Шамсиддин бўзарди; гўё ичини нимадир тилиб юборган эди.

Кейин берган саволи жавобсиз қолди. Негадир уста уни ҳам, ўзини ҳам чалғитди, қайроқ тош тўшалган сахнда бафуржа кезинаркан, ўткинчи дунёда яхшилик билан от қолдириш фазилати, эзгулик билан ёвузлик ораси бир қадамлиги, оқу қорани ажрим қилиш ва диду фаросатни тарозига қўйишда бобомерос обидалар асқотиши хусусида башоратлар қилди.

Хаёли чуваланган Шамсиддин уч кун бурун муҳандис Муҳаммад Малик тузган тарҳни не сабабга кўра бекор қилгани боисини сўрамоқни чўтлади, лекин улгурмади, майдонни бирин-сирин кела бошлаган ёрдамчи усталар ва шогирдлар шовқини тўлдирди.

Ҳаммадан кейинда Иброҳим кўринди: тор пешонали, қоши қалин ва туташ, йирик-йирик кўзлари маънодор боқадиган чуваккина бу йигитча Шамсиддин билан ҳамёш — уникага ўхшаш кўк бахмал дўппи, зира беқасамдан ихчам тўн, ипак билан ҳошияланган қизгимтир сахтиёни этик кийиб олган, шошилиб одимлаётгани боис этаклари елпинар эди.

Иброҳим қуюқ саломлашди, катталар каби қондасини келиштириб сўрашди, жим турган Шамсиддинни қу-

чоқлаб, кула-кула, кечикиб қолгани боисини орага қистирди.

Нечундир уста шогирдига ғашланиб тикилди ва беихтиёр Ҳикмат Раҳмон хонадонидан зада қайфиятда қайтишаётганда муюлишда ногоҳ бу кунда муаллимлик даъвосида юрган Шариф урфонни кўриб қолганини эслади.

— Шарифбой сени бу кечаям қийнадими? — кулди уста.

Жўрасини қучоғидан бўшатиб Иброҳим бош ирғади, афтини шундай бужмайтирдик, бу кеча у айниқса азобга ботганини уста аниқ ҳис этгандек бўлди.

Илгари Шариф урфон ғийбатдан бўшамасди. Йўлини қилиб тузуккина ваколатга эришиб олди. Энди у, қўлтиғида доим китоб-дафтар, маржон-маржон тер оқизиб маҳалла-кўйни кезади, икир-чикирга ўралашиб қолган ёш-қарини таомилга кираётган битикка жўровоз қилиш учун тиним билмай югургилайди.

Шариф урфон бир нарсадан хижолат: ўғли Иброҳим уста Ҳамшиддин паноҳида, ҳунар ўрганиши билан овора, баъзилар аямай-нетмай шунга шама қилишди. Қобил муаллим ўсал бўлди. Ҳатто ичини қиринди сидирди. Қўрқиб кетганидан ўғли зехнини илгор ва қулай алифбога мослаб пешлай бошлади. Лекин бу уриниши муаммони тугал ҳал қилиши маҳол, нима бўлганда ҳам ўғлини тезроқ борди-келдисини тамом бошқача заминда қураётган илм даргоҳига жалб этиши керак. Лекин бир вақтлар ўзи юқуниб борган уста Ҳамшиддиндек обрўли банда юзига қандоғ оёқ боссин?!

— Хўш, Иброҳимбой, яна қандай мужда келтирдинг?

— Мужда кўп, — деди Иброҳим устози саволига жавобан бурролик билан. — Отам ислоҳ ҳақида гапирдилар. Зарил келгани учун... Зарил экан!

— Отангдан бир нарсани сўрамадингми?

— Нимани, устоз?

— Ислоҳдан кейин... узилишни!

— У қандай нарса, устоз?

— Ҳали гўрсанлар, — бир Иброҳим, бир Шамсиддинга таассуф билан қаради уста. — Нимани ҳам тушунардинглар. Ҳозир сенларни қайси томонга букса ўша томонга эгилаверасанлар.

— Эгилмасак-чи! — илжайди Шамсиддин.

— Унда синдиришади, — деди уста босинқи товуш-

да. — Очиқроғи, қулоқ солмасак, ҳаммамизни синдиришади. Охири бахайр бўлсин, арабига жа ёпишиб олишди. Ислоҳи тинч ўтса майли эди.

— Шу... эскирипти. Дадам айтди.

— Даданг... билмадим... унчалик ҳам бўлмаслик керак, — тутилди уста, гўё ҳар бир каломи ўзига ҳам тошдек ботаётган эди. — Асли дадангдан нима гина! Жон, рўзгор кўзга кўриниб турганда ҳар биримиз қалтираймиз!

— Айтадиларки, арабийда Ҳазрат Навоий кўп озор еган эканлар, — деди алланечук истиҳола билан Иброҳим. — Бу қулай экан...

— Ҳимм, шундайми? — мийғида қулди уста. — Яхши баҳона ўйлаб топишипти. Беш кетдим!

— Дада, — деди Шамсиддин, — бобом арабийни бир ҳафтада ўрганиб олган эканлар-ку!

— Тўғри, — ўғлини қувватлади уста. — Бари айбни нимага ағдарिशга боғлиқ экан-да! Нима, қадимда аждодларимиз сўқирмиди, бесаводмиди? Э-э, шунақа деганлар номаъқул бузоқнинг гўштини епти! Суғд хати уларча нимаикан? Урхунча битик-чи? Фақат булар вақтида бадавийга ёқмаган холос. Ёзуви кўзимизга суқилиб турса енголмаймиз деб кўрққан! Кейин... ислоҳ! Топгину олгин! Энди буниси!..

— Ҳозир эл хоҳиш қинти.

— Билмаганингни алжима, Иброҳимбой, — шогирдини силтаб ташлади уста. — Тавба, бу ёғиниям бошлаб андавалашипти-я! Қуръон уволи тутгурлар! Менга қолса шу нарсани ўйлаб топган топағонни Шердор мадрасасидан ирғитардим! Нариги дунёга бориб қилсин ислоҳини! Лотинига бало борми? Уфф, ҳозир ёриламан, қаёқдан ҳам шунақа гапларни ёдга солдинг, Иброҳим? Кеча амри маъруфда бир чеккага суриб қўйган эдиг-а! Бўлди, бас, юринглар тахбин томонга, ундан кўра кошин йўнайлик, сизларга ҳам ўргатаман.

Мадраса ичкари саҳнида, бурчакда салкам тизза бўйи кўтарилган теп-текис ганчсувоқли тахбин-супа кенгина, чоркунжак, тевараги эса ивирсиган: катта-кичик, рангли-рангсиз кошинлар тўдаланган, унда-бунда ёғоч курси, теша, газчўп, ражжа-шовул кўзга чалинади.

Асли амал учун зарур кошинни кўзи очилиб, уқуви сал пенланган шогирд, кўпинча эса пири комил қанотида узоқ йиллар ўзини сал кўрсатган ёрдамчи уста тарошлайди. Азалдан таомилга кирган, қонга сингиб

кетган бу қондани уста чўчимай бузди: бир ой бурун у Иброҳимга, бугун эса Шамсиддинга йўл берди.

— Бир ҳафтада эплейман, — деди Шамсиддин кошинга узалиб.

— Мақтанчоқ, — лабини бурди Иброҳим.

Илкис бошини кўтарган Шамсиддин тузуккина шапалоқ еган одам ҳолида эди, гурури оғриган кўйи беҳуда керилиб қўйганини ич-ичида тан олди, дўстидан эмас, ўзидан ранжиди. Кейин нечундир кеча оқшом давра қизиган палла бирдан мулла Аҳмад ўжарлигини пеш қилиб ҳеч бир банда ўтинчини инobatга олишни истамаганини эслаб, таъби баттар хиралашди. Ҳар ким ҳар хил талқин қилган бу ўжарлик тагида ётган асл маънони у мурғак фаҳми билан сал-пал уққан эди. Ўзини баландга қўйишни истамайдиган, лекин ўзи сезмаган ҳолда кўпинча жамоадан баландда бўлиб қоладиган чолғусоз кутилмаган муросаи мадора билан улфатларини ерлади, яъни қалови келишмаган мақтовни бошлабгина қайириб ташлади. У эса ҳали кошиндан кошинни тузукроқ фарқламай ўзини бозорга солиб ўтирибди. Суф-э сенга, гў-дак!

Шамсиддин дўстига қайтиб гап қўшгани ботинмай тумшайиб ўтирди, ҳалиги гувранишига сира мос тушмайдиган ҳафсала билан бир-икки кошинни чала-чулпа йўнди. Тешани иштиёқ билан измига сол олган Иброҳимга ҳаваси келиб алланечук бўлди. Тахбин ёнида ногаҳон туғилган ранж уни ўша куни бир лаҳза ҳам қўйвормади, чатоғи — бу ҳис эртаси ҳам, индини ҳам, ундан кейин ҳам бағридан аримади. Ҳар лаҳза катта кетворгани, Иброҳим бир оғиз сўз билан бошлаб адабини бергани, кейин... шамлар ёруғига кўмилган қироатхонада кечган қизғин давра, юракларни ситиб бўзлаган қонун ахийри соҳиби билан барабар сукутга толгани ёдига тушаверди. Кечага файз бағишлаган ривоятлар ҳам унга ором бермас, хаёлидан жилмас эди.

Тасодиф ҳар нарсага қодир, у зарурат билан ҳамиша ёнма-ён, ҳатто тасодифсиз зарурат ўз ҳадди-кўлами, куч-қудратини тўла намоён этолмайди. Чамаси, ўша куни ҳам шундай бўлди, бу икки омил чаптишиб-бирикиб кетди, оқибат, мазмунан бири бирини тўлдирган қўшалок ривоят давра руҳи-равишини безади.

Ҳартугул Шамсиддин бундан ўзича хулоса чиқариб улгурди. Мана энди у Муҳаммад Малик ҳамда отаси че-

чанлик билан кўз ўнгида бино қилган гаройиб дунёни қадам-бақадам кузатар, ҳар яхши-ёмони, ҳар паст-ба-ланди, ҳар зори-зўрига жон риштаси билан боғланар эди. Кўнгли алланечук ийиб, шуури ёришган кезларда у кўпинча ўзини «Девони Ҳикмат» тақдири билан боғлиқ воқеалар ичида кўрар эди. Ҳатто у баъзан ўзини қози Раҳмон ўрнида кўради. Ана, учқур бедов, у тил-лақошли ва филдандонли мардона эгарда юлдузни кўз-лаганча оҳиста тебраниб боради, попуклари қирмизий хуржунида бутун бошли хазина — қуръони шарифга ини бўлган «Ҳикмат»ни харид қилмоқ қасдида...

Ниятини пок қилиб Шамсиддин хом кўндан майда-лаб ўрилган қамчисини ҳавода ўйнатади. Кўкси ҳавас ва ишонч билан тўлади. Беҳудуд бўшлиқда илкис қанот ёзган чарс тулпор билан ўзини учиб бораётгандек ҳис этаркан нечундир бу уриниш, бу парвоз, бу таҳлика таъбига ўтиришмай қолади, сурурга ташна юраги бош-кача — илохий бир шиддат, ўжарлик, қаҳр ва одиллик билан қоришиқ бир ҳолатни кўмсайди ва ногоҳ алланечук қониқиш туя бошлаган тасаввури қози Раҳмон аъмо-лига тегишли саргузаштни таваллуди номаълум ривоят-лар қаърига суриб юборади...

Алҳол, сукут онлари ота-бола бир мўъжизаи илоҳа шарофати билан қарийб баравар ўйлардики, қадимдан ҳам қадимроқ бир замонда ахийри Қалам ночорликка бўй берди, яъники, Инсон ва Худо исму шарифларини муборак қоғозга иншо айлаш чоғида жами имконини сарфлаб қўйди. Тамом ожизлик ила кун кечираётган фурсатда кўкдан олиймақом ваҳий етдиким, ўшал икки сўз тарихини битмак савоби фарз ҳам қарзидир. На илож, Қалам ваҳий ижросига киришди, куч йигиб олиш учун етмиш минг йил сукут сақлади, бари бир натижа бўлмади. Оллога арз қилмоқни мўлжаллаб турганда ногаҳон бир майин наво эшитилди. Қалам ҳузурига Қонуни му-борак ташриф буюрган эди.

«Эй, комил жон, узлат комида қолганинг боиси мен-га аён, — деди Қонун камоли эҳтиром билан. — Лекин энди сукут сақламоққа ҳожат қолмади. Энди мен ихтиё-рингдаман. Вазифам ягона: вужудингда тиниб, ҳориб, мудраб ётган руҳни уйғотиш! Шаксиз, эрта-индин ру-ҳинг уйғонади, у билан бирга ўзинг ҳам уйғонасан, куч-га тўласан. Зиммангдаги вазифани уддалаш эса осон кечмайди. Чархи буқаламун шунақаки, Инсон ва Худо шаъни-шавкати таърифига киришган онингдаёк, изингда

тўда-тўда галамисларни қўяди. Улар сени маломатга кўмишади, ҳатто адолатдан тониш, разолатга юз буришга мажбур қилишади. Кейин эса тойиб кетганингни еру замин қолиб аригача ёйишади. Бу кўргилик қошида сен нима ҳам қила олардинг? Ҳеч бунга ақлим етмай қолди, эй қудратли Қалам!»

«Овозинг бунчалар нажотбахш экан, эй оқил Қонуни муборак?! — тани кучга тўла бошлаганини туйган Қалам таъзим бажо келтиради. — Қайси мулки хилқатдан қадам ранжида қилганингни билолмадим, аммо нолаи афғонинг ва навои саодатинг ўзимни ўзим англашим учун рағбат бўлди. Кеч топишдик, лекин бу ҳеч бўлмагандан кўра яхшироқ! Ваҳий келдиким, икки сўз тарихини битмак савоби фарз ва қарзидир! Аммо ҳозирча бу борада етмиш минг йил узлат фиروفини тортишдан ўзга юмуш адо этмадим. Ҳар ҳолда ушбу муддат давомида неларни ўйладим? Умуман мени ташвишга солаётган дарду ғам шу қадар узоқ муҳокама юргизишга арзийдимми? Ахир имиллаётганим учун бир кунмас бир кун тангри олдида жавоб беришим тайин-ку! Ҳеч қачон мен ўзимни оқламайман, билсанг, ўша икки сўзни ёзиш олдида ҳам етмиш минг йил жим нафас ютган эдим. Номуҳимдан муҳимни ажратмоқ бирламчи тилагим бўлгани учун шу ҳол юз берди. Энди эса галдаги сукутим боисини англагандирсан. Дунёдаги энг оғир гуноҳ — ножоиз маънини, адолатни четлаб ўтадиган, оқни қора, қорани оқ деб таъриф этадиган каломни битмоқ! Инсон ва Худо ҳақида нафақат рост сўзлаш, рост ёзиш ҳам керак. Буни уддалолмасам нима бўлади, деб чўчидим. Ёлғон менга ҳаром! Ҳеч қачон мен ёлғон билан келишолмайман, бундай субутсизлик орқасида бетим қаро бўлишини асло хоҳламайман. Нимага етишсам тўғрилиқдан етишайин. Энди сенинг кўмагингни ҳис этиш мудраган руҳимни эмас, мудраган журъатимни ҳам уйғотади. Энди сукут сақламоққа ҳожат қолмабдими, демак, зиммамдаги бурчни адо этмоққа киришаман. Худди шу фурсатдан ер ва фалакнинг энг безовта, энг маъсуд онлари бошланади. Бурилиш нуқтасида тоабат ўчмайдиган белги қўяётганимдан ҳам фахр, ҳам қайғуга маҳкумман! Ўтироф этиб кўя қолай: бугундан бошлаб ҳар тоифа бандалар менга баб-баравар юкунишади, худди ана шу ҳол кўкдан олиймақом ваҳий келган дақиқадаёқ менга аён бўлган инқироз хавфининг ўзгинасидир. Бу синоатдан сен ҳам воқиф экансан, лекин сен фақат зўравонларни

эслатдинг, мен эса улар қўлига тушишдан қўрқмайман, улар мен ардоқлайдиган, опичлаб улғайтирадиган Улуғ сўзни ўз ҳукмлари остига олишлари, ўз хоҳишларига бўйсиндиришлари, ўз маслакларига мослаб бўяб-бежашларидан хавотирланаман. Ҳаётда кўп нарса бебақо, лекин сўз мулки мангудир, нафақат мангу, дахлсиздир. Қани, яқинроқ кел, менга мадад бер, эй Қонуни муборак! Мен фақат сенга ишонгайман, сенга!..»

Қонун нидо берди, бир навозиш билан тўлғанди, ер-кўкни сабухий мусиқа қамради, даъваткор наво Қаламнинг уйғонган руҳи ва журъати билан қовушди. Қалам қувватга энди, илҳомга етишди, сўнг уни тўхтатиб бўлмай қолди: ёзди, ўчирди, ўчирди, ёзди. Қогоз узра кечган етмиш минг йиллик ҳарбу зарб ниҳоясида Улуғ сўз камол тонди. Улуғ сўз беҳисоб имкон, беҳисоб тимсолга эга эди: бири «Ҳикмат» бўлди. Тезда у Қалам ҳукми билан эл орасига учди ва чордевонлар, чордарвешлар, хамсалар, муҳаббатномалар, зарбулмасаллар, шоҳнома-лар, фахриялар, соқийномалар, алпомишномалар, муҳаммаслар, илму урфон мажмуалари... қаторида етти иқлимни кезди. Ҳамма жойда у дунёни мушфиқ, озорлардан холи кўришни орзу қилган дониш инсон ёнида бўлди, одамзод ҳамроҳига айланди. Ахийри, юрт кеза-кеза, бир кун тарғил туя минган Мўйсафид билан ошнолашди. Имон илм билан бутунлигига амин бўлган Мўйсафид уни роппа-роса олтмиш йил авайлаб асради, бағрида бебаҳо жовоҳирдек олиб юрди. Куч-қувватдан қолган чоғида тангри Мўйсафидни қози Раҳмонга йўлиқтирди. Учқур бедов минган йигит Улуғ сўзни пок ният билан излаб юрганини билгандан кейин ийди, йигит тиллага тўла хуржунини пеша қилганда ранжиди, ақлни уйғотадиган калом бебаҳолигига писанда берди, уни то қиёматга қадар гард юқтирмасдан асраш одамзод учун бирламчи вазифа эканлигини такрор-такрор айтди.

Орзуидаги мулкка етишган қози Раҳмон олдида кўндаланг бўлган бурчдан тонмади, ҳатто Мўйсафид юклаган вазифадан рағбатланиб, «Ҳикмат» ёнига ер юзидаги жами дурдоналарни битталаб йиғди, ҳалиги хуржунда қолган тиллани аямади, таниш-билишларидан ёрдам ҳам сўради, боринги, мол-дунёсининг каттагина бўлагини сарфлаб, шаҳристонда ҳали ҳеч кимга на-сиб этмаган бениҳоя йирик китобиёт хазинасини тузди. Энди у шаҳристон кўрки: улус эрта-кеч ундан баҳра ола-

ди. Кеча шундай эди, бугун ҳам шундай, ё nasibки, эрта ҳам шундай бўлиб қолади...

Мана шу ишонч дилида мустақкам ўрнашгани учун ҳам Шамсиддин бўш вақт топган заҳоти қироатхона сари шошилади, қироатхона тарафга бораверса қаршисида — олисларда чанг-тўзонга кўмилган боши-кети йўк дашт гавдаланади, наздида дашт ичкарисидан туя минган Мўйсафид қози Раҳмон ва унинг ворислари қутлуғ пандини қандай адо этаётганидан хабар олиш учун шу томонга елиб келаверади, бир қўлида рисолаи муаззам, бир қўлида Қонуни муборак...

Бетин хаёллар билан Шамсиддин ҳуш-беҳуш эди.

Ўтган уч-тўрт кун ичида у нима қилганини тузукли эслолмайди; эрталаб отасига эргашиб Регистонга келади, кечқурун ҳориб-чарчаб келган йўлидан изига қайтади. Адашмаса чоршанба куни туш маҳали у гурунг орасида шанбада мулла Аҳмадникида мусиқа тинглаш учун тўпланмоқчи бўлишганини Иброҳимга айтиб қўйди. Тўғриси, бу хабардан Иброҳим шошиб қолди, амри маъруф даврасини кўриш истаги юрагини ёқа бошлаганини дўстидан яширолмади. Ахийри жўралар маслаҳатни пишитишди. Мавридини топганда Шамсиддин Иброҳим хоҳишини отасига сездириб қўядиган бўлди. Хали шанбагача икки кундан зиёдроқ вақт бор — шунгача амаллайди. Ҳарнечук отаси оёқ тирамаса керак: Иброҳим ҳам суюмли шогирди, ёнида бўлса қайта кўнгли ўсади. Тахмини тўғри чиқди, отаси осонгина кўнди, лекин вақтни нима қилсин, қуриб кетгур вақт оғир кечди, соатлар йилга татиди: шанба тезроқ келса, шаҳристоннинг энг обрўли, энг салоҳиятли машшоғи билан тезроқ дийдор кўришишса, у қонун ёки удда қойиллатиб ижро этадиган нағмай жононаларни мириқиб тинглашса!..

Зориқиб кутилган шанба тонги отганда аллақачон турволиб ҳовлида айланиб юрган Шамсиддиннинг кўкси қалқиб-қалқиб кетаётган эди. Нима сабабга кўра бу қадар орзиқаётганини сезиб-билиб турса ҳам, негадир буни тан олгиси келмас — хотиржам бўлишга уриниши эса беҳуда кетар эди. Шу нарса яхши ёдидаки, у қайтиб уйга кирмади, нонуштадан бўйин товлади, мана шу қилиғинг чакки-да, ўғлим, емаган ярамайди, деб ёзғирган отаси ёнида Регистон сари ошиқди. Нима бўлса ҳам Иброҳимни тезроқ қўрмоқ, у билан қувончини шериклашмоқ, бу кун ҳаётидаги энг қизик, энг фахрли кун-

лардан бўлиб қолажагини унга қайтадан англатмоқ ниятида куйиб-пишаётган эди. У секингина тахбин ёнидаги жойини эгалларкан, кейинги вақтларда узлуксиз тарзда оромини ўғирлаган манзара — шундоқ қаршисида шўра-янтоқ қоплаган қақроқ дашт пайдо бўлди. Дашт худудсиз, ҳув чеккаларида ола-чалпоқ сароб живирлайди. Сароб қўйнидан таргил туя лўкиллаб келади. Туя устида — Мўйсафид, у бир қўлида рисолаи муаззам, бир қўлида — Қонуни муборак, қаҳқаҳа уриб чўли бедиёниларзага солади. Мўйсафид бир рисолаи, бир чолғуни ўпади, тавоф қилади. Хусусан, саробда чолғу ўзгача товланиб кўринади. Гардиши садафбанд қилинган, садафлари оппоқ, ярқироқ... Бу рисола, бу чолғу билан Мўйсафид бугун мулла Аҳмадникида бўладиган амри маъруф кечасига шошиляётганини Шамсиддин дилидан кечиради. Мамнун кулади, ўйлайдики, китобиёт билан мусиқа мангу қовушган, агар қадимда — тириклик эндигина гуллаётганда тангри қонунни бино қилмаганда Улуғ сўз тарихи ҳам юзага келмас эди. Одам умри, шаъни, яхшиёмони, қувончи-гами бугунги кунда ҳам Улуғ сўз билан қанчалар боғланган бўлса мусиқа билан ҳам шунчалар боғланган. Ушбу ҳикматни насиб айласа бу кеч мулла Аҳмад тагин бир бора исботлагай!..

Бугун алоҳида ҳосиятли кун эди. Шу сабабли у бугун отасига ўзини кўрсатиши керак эди; у мулла Аҳмадни, мусиқага ишқибоз ошналарни, олисдан — жимжит дашт қўйнидан рисола ва қонун билан кечки мажлисга ошиқиб келаётган Мўйсафидни ўйлаганча йўнувга берилди.

Ҳар замонда Шамсиддин бошини кўтариб кириш йўлаги сари ажабсиниб қарар эди. Чошгоҳ бўлди: Иброҳим келмади. Энди у чиндан хавотирланди, қўли ишга бормаё қолди, шогирдингизга нима бўлдийкин, деб отасидан сўради. Барини сезиб-билиб турган бўлса ҳам уста тайинли жавоб қилмади, елка учирди, балки шамоллаб-намоллаб қолгандир, деб тахминлади.

— Дада, — деди Шамсиддин ўкиниб, — у жуда қизиқаётувди.

— Иложимиз қанча, — афсус билдирди уста. — Лекин сен кўпам типирчилайверма, ҳали-замон кеб қолар, келмаса, насиб қилган куни оқартув уйига бориб эшитади. Худо дегинки, тинчлик бўлсин, қолгани бекор!

Вақт имиллаши, зерикиш ва интиқлик устига Иброҳимни, ана келар-мана келар, деган илинж билан ку-

тиш мажбурияти қўшилгани, отасини билмади, уни анча-мунча хун қилди; у энг сўнгги дақиқагача илинжини сўндирмади, негаки, бир неча кундан бери мулла Аҳмадникига суюмли отажони, дилкаш усталар билангина эмас, сирдоши — жондай азиз жўраси билан бирга-бирга гурунглашиб бориш, мўътабар хонадонда у билан бақамти ўтириб сеҳрваш нағма-навони маза қилиб тинглаш учун ўзини ҳозирлаган эди. Бунинг ўзгача гашти борлигини ич-ичида эътироф ҳам этиб қўйган эди. Нияти амалга ошмади. Минг афсус! Бироқ, қайғурганидан, отаси айтганидек, на фойда?

Кеч тушиб, Регистон сокинлашиб, ниҳоят, совуқ сувда апир-шاپир ювинишаётганда ҳам, пештоқ тагида уймалашаётган усталар бир-бирларига ҳазил-мутоиба отишаётганда ҳам, отаси тўшини яланг қилиб йўл тортганда ҳам, хангома-чўпчакка бесуяк Муҳаммад Маликнинг бир камбағал қиз бутун бошли мамлакатни сўраб турган шохни қандай мот қилгани ҳақидаги эртагини эшитганча тор кўча бўйлаб ҳорғин одимлаб боришаётганда ҳам Шамсиддин Иброҳим нима учун келмай қолгани сабаби устида беҳуда бош қотирар эди.

Ҳашамдор баланд дарвоза бўсағасида ним табассум билан қўл қовуштирган бўйчан кишига нигоҳи тушгандан кейин хаёлидан сал чалғиди. Лекин отаси изидан ичкари кираркан, сердарахт ҳовлининг чор тарафидан қувноқ-қувноқ оҳанглар оқиб келаётгандек туюларкан, тарғил туя минган Мўйсафид рисолаи муаззам ва Қонуни муборакни амри маъруф кечасига етказиб келишидан умидланаркан, яна бу гўшага дўсти қадами етмагани, дўсти шаҳристондаги энг ўктам машшоқ уюштирган мусиқанавозликдан бенасиб қолаётганига ўкинди. Бу ғуссадан қутулиб улгурмай ўзини тўрида супа кўтарилган, узун-энли, шифти баланд, кўп токчали хонада кўрди.

Ислими нақшлар ўйилган равоқли токчаларда гулбитик чекилган нафис чолғулар тизилган эди; ажаб улғуворлик ва ажаб малоҳат намоён айлаган сафма-саф чолғулар хили ўндан зиёд — дотор, ғижжак, қонун, уд, руд, боргоҳ, чағона, дилрабо, хуллас, ишқибоз улусни азал ва абад ром этган асл созлар бунда жамул-жам эдики, ҳафсала билан жой-жойига қўйилган ҳар бир намуна соҳиби хонадон истеъдоди ҳам беназир, ҳам кўп қиррали эканидан далолат берарди.

— Илоҳи омин, — супадаги қўшқават кўрпачаларда жойлашганларидан сўнг уста Ҷамшиддин фотиҳага қўл очди, — эгам назари теккан бу хонадонни муסיқаи олий тоабод обод айлағай!

— Овмин! — устага жўрлашди бошқалар.

— Қулбаи вайронамизга хуш келибсиз! — Мулла Аҳмад чаққон қўзғалиб таъзим қилди. — Камина, ўтган қисқа фурсат ичида, сиздек пешволарни кўп соғиндим-да!

— Соғинтирдикми-а, мулла? — муҳандисга кўз қисди уста.

— Э, сўраманг, уста, соғинтирганда-чи!

— Қадр шундан кейин билинади-да.

— Рост, уста, — тасдиқ ишорасини қилди мулла Аҳмад. — Хўш, қани, дастурхонга марҳамат. Шамсибой, оббо сиз-ей, зап келибсиз. Уялмай олиб ўтиринг.

— Шамсибой келмаганда қўярмиди, — ҳозиргина тандирдан узилган жиззали қатпаторни «бисмиллоҳ» деб синдирди уста Ҷамшиддин. — Адашмасам, мулла, бу кунда энг содиқ мухлисингиз шу йигит, биз — ғариблар унга шаҳримизни бердик.

— Офарин! — мулла Аҳмад унинг елкасига қоқди.

Шамсиддин отасига ўнғайсизланиб тикилди: «Оширапсиз-ов!»

— Хўш, мулла, бу йигитга шаҳар берганимиз билан сизга ихлосимиз зўрайса зўрайдики, сусайгани йўқ, — қисқа жимликдан сўнг давом этди уста Ҷамшиддин. — Шундайки экан, бизни кўп интиқ қилманг-да амалга кўчинг. Сиз фақат бизни соғинган бўлсангиз, биз ҳам дийдорингизни, ҳам созингизни соғинганмиз.

— Худди шундай! — қўлини кўтариб тасдиқ берди муҳандис.

— Мулла ўз хонадонларида интизор қилмаслар, — орага гап қистирди уста Қурбон. — Меҳмон отангдан улуг, демиш машойхлар. Аммо, мулла, «Шашмақом» жамоасини ҳам астойдил йўлга қўяётган эмишсиз. Ростми? Аммо ҳалигача биз жамоангиз ҳолидан хабар ололмадик.

— Сизни хоҳлаган пайтингизда қарши олурмиз, иззатингизни жойига қўюрмиз, — қўлини кўксига босди мулла Аҳмад. — Ҳозирча фақат шуни айтиб қўяйки, халқимиз орасида истеъдодлар беҳад кўчдир. Қисқа кун ичида жамоага шу қадар кўп ҳофиз ва машшоқ келиб арзиҳол қилдики, уларни жойлаштиролмай гарангман.

— Кўз тегмасин, — деб қўйди уста Қурбон.

— Илойим шундай бўлсин. Рағбат етишса... Имомим комилки, жамоа тезда шуҳрат топгай! — чехраси очилиб давом этди мулла Аҳмад. — Камина рағбатим чаккимас. Айниқса бу оқшом ҳеч нарсадан чўчиманг. Сиздек улугларни чорласам-да, не шаккокликки, интиқ қилиб қўйсам! Боз устига охирги даврада сўз берганман, мавриди келди, беадоблигим қусурини чиқараман.

— Яшанг, мулла! — деб уни олқишлади уста Қурбон.

— Мулла, — уста Қурбон сўзини илиб кетди Салоҳхўжа Ургутий, — ўтган шанбада сиз қози Раҳмон қироатхонасида аломат машқлар чалиб биродарларимни хушнуд этибсиз. Камина қариллик туфайли бетобланиб, Ургутдан келолмадим ва бир дунё завқдан айрилдим. Шу вазга кўра, — кулимсиради Салоҳхўжа, — бугун каминага алоҳида бир жуфт нағма бағишлагайсиз.

— Сиздек зот сазоси сингунча ярамас шайтоннинг бўйни синсин, мухтарам Ургутий! — ҳар қандай хизматга ҳозир унозирлигини изҳор этди Мулла Аҳмад. — Бугун, иншооллоҳ, чарчагунча нағманавозлик қилурмиз ва ҳатто баҳоли-қудрат хонишлар ҳам қилгаймиз.

— Биламиз, — деди уста Жамшиддин, — сиз ҳофизликниям дўндирурсиз.

— Унчамас. Лекин майл бор савил. Майлки бор экан, киши айтмаса тани-жони таранглашиб, ғамга ботади, — хўрсинди мулла Аҳмад, кейин токчаларда терилган асбобларга термилди. — Энди сизлардан суюнчи ундирай: камина қонунда ижро этиладиган янги куй адо этдим. Фақат, ўтинчим шуки, уни ҳамма жам бўлгач, яъни мулла Ражаб, уста Ризо ва Ҳикматулла етиб келгандан кейин чалсам. Буям бир ирими-да!

— Умри-жонингизга барака! — кўзлари чақнаб хитоб қилди уста Жамшиддин. — Аломат иш бўлибди. Зап хурсанд қиларкансиз-да, а?

— Иншооллоҳ! — ғурурини яширолмади мулла Аҳмад. — Кўпдан кўнглимга тугиб юрардим. Ўтган шанбада қози Раҳмон қироатхонасида ўтирганча олқиш тингларканман, неча ойдан бери бир куйни ниҳоясига етказолмаганимни ўйлаб тугаёздим. Кўп азиятлардан сўнг бу ҳафта ичида ниятим ушалди, уни оҳорладим ва «Қасидаи падар» деб атадим.

— Э, балли! — деб юборди уста Жамшиддин беихтиёр. — Ниятни хўп қилибсиз. Аммо, шошманг, нечун

бундай атамоқни лозим кўрдингиз? Сабаби бордир!

— Жоним уста, — ўйчан қиёфада сўзлашга киришди мулла Аҳмад, — сиз раҳматли падаримни озми-кўпми танирдингиз. У киши билганини элдан аямади, каминага эса ёруғ дунё билан ноёб хунарни тортиқ қилди. Шундай экан, уста, қани айтинг-чи, камина валинеъматим хотирасига бир ёки ўн эмас, юз ёки минг куйни атамоғим қарзу фарз эмасми?

— Шундоғ, мулла.

— Ҳали куйингизни эшитмасдан орзиқа бошладик, — қисқа жимликдан фойдаланган Салоҳхўжа Ургутий суҳбатга қўшилди. — Бинобарин, фаҳми ожизимча, сиз баён этаётган ҳар бир фикр бандалари гарданидаги мажбурият бисёрлигини эслатмоқда.

— Тирик жон мажбуриятдан тонолмас, — Салоҳхўжага нигоҳини тикди мулла Аҳмад. — Сиз камина муддаосини осон тушундингиз, зеро биродар, «Қасида» вазмин пардалар орқали тириклик паст-баландидан баҳс қилади, яъни фарзанди оқилнинг ота олдидаги вазифаси нималардан иборатлигини англашмоқчи бўлади.

— Демак, мулла, чолғу, дейлик, қонун руҳни халос этиш билан кифояланмас, — уста Ҳамшиддан илгари кечган суҳбатга қайтиш қилди. — Бир пайтда у англишдек оғир юмушни ҳам уддалайди.

— Шундай, уста, — деди мулла Аҳмад, — бу жиҳатига тараф йўқ!

Давра аҳли сукутга толди: ҳамма «Қасидаи падар» пардаларидаги нозик савту наво, мусиқавий камолот хусусида мулоҳаза юритаётгани тайин эди. Ажабки, у ҳали муғанний шуури-дилида яшаётир, иссиқ нур-қовур бўлиб қони-жонида кезаётир — агар соҳиби истеъдод хонанишинликни ихтиёр этиб пардаларини оҳорлаётганда ёруғ жаҳонга парча-парча кўчганини демаса, ҳали серғалва, сершовқин заминга тугал алфозда кўчмаган, ингичка, майин-вазмин, тиниқ-серғулув оҳанглари ҳали бирор юракни забт этмаган. Мана бу мижозлар «Қасида»га бошқача умид билан қарашмоқда, улар ашаддий, ўжар — соҳиби истеъдодни қисталанг қилиш пайида, ирим ўз йўлига, биродар, кечикиш билан одобсизлик кўчасига кириб қолганлар келгудек бўлсалар қайта бошлайсиз, тўхтаган жойидан улаб кетасиз, демуқда ўтқир нигоҳлари...

Лекин падар меҳри-соғинчини, падарнинг дилларни қийноғу мушкулотдан қутқарувчи кароматини оҳангга

солувчи чолгу — Қонуни муборак ҳануз энг тўрдаги токчада маъюс турар, садафу симлари шам ёруғида сокин йилтирар, гўё саховатпеша соҳибини ўзи сари имлар эди.

— Ошналаримиз қизиқ қилдими, мунақа кечикадиган одатлари йўқ эди-ку, — деркан, мулла Аҳмад секин бориб қонунни олди, эҳтиёткорлик билан қайтиб жойига ўтирди. — Қозонда палов ланж бўлгани устига сизларни зериктириб қўймайин, эскироғидан бошлаб турай, ҳадемай улар ҳам келиб қолар.

Энди давра хиёл жонланди. Интиқ бўлиб кетган Шамсиддин бир қимирлаб қўйди, кўксини нимадир илитди. Кечикувчилардан кўнгил узолмаётган мулла Аҳмад чолгуни қўлга олгандаёқ чехраси нуронийлашгани, ажинлари ечилиб кетгани, борлиғига эса ажаб бир иштиёқ энганини илғади. Бу нима сир, деган мулоҳазага борди.

— Раҳматли падарим қонун учун қирқ куй яратганлар, — мулла Аҳмад ташқарига диққат билан қулоқ тутганча парда созлади. — Шулардан бири — «Ғули раъно жилваси». Розилик берсангиз ўшани адо этайин.

— Рози бўлганда-чи, — деди уста Жамшиддин.

Теран сукунат чўкди. Алланечук вазмин тортган машшоқ ҳадик аралаш қониқиш билан аллақайси пардани босди. Хонани қувноқ бир оҳанг тутди, тутаркан, ташқарида бўғиқ шовқин сезилди, ит безовта хурди, кимдир дарвозани кетма-кет қоқди.

— Ҳайрият-э, келишди. Мен ҳозир...

Чиройи тетиклашган мезбон чолғуни шоша-пиша супа четига омонат қўйди, кўзлари кулгига тўлди, ёноқларига қирмизи ранг энди, оббо тушмагурлар-эй, нега бунча куттиришдийкин-а, деганча ташқарига интилди.

IV

Чарх ҳукми шундай экан: мулла Ражаб билан Ҳикмат Раҳмон ташрифини кута-кута, қонун тилга кириши ва «Қасидаи падар»ни сарафроз айлашини кута-кута ахийри ниятларига етолмаган ошналар мулла Аҳмад хонадонини қалампир янглиг аччиқ ранж билан тарк этишди. Шукр, парвардигордан ранжишгани йўқ, хонадон соҳибидан ҳам, лекин яширмак ножоиз ва беиложким, улар кўнгли сира кутилмаганда, биродарларини интиқ кутаётган ва шовур эшיתיб ташқарига шошилиб чиққан муғанний буткул бошқа бандаларни эргаштириб

келганда ва улар турки-тароватини кўрганда вайрон бўлди.

Кўпдан орзиқиб кутилган муסיқанавозлик аввали нақадар хайрли кечди. Меҳмонларни мулла Аҳмад ипакдек эшилиб қаршилади, гурунгни қиздириш ниятида пешма-пеш лутфу қарам айлади, давра кичиги Шамси атрофида айланиб-ўргилди. Ановилар кечикканига худди ўзи айбордек, эшикка термила-термила, давра аҳлидан неча маротаба узр сўради. Тикан устида ўтиргандек бўлди, қайта-қайта дарвозахонага қатнади, ниҳоят, келгувчилардан дарак бўлавермагач, қонунни қўлга олди.

Илгари Шамсиддин «Гули раъно жилваси»ни кўп маротаба маза қилиб тинглаган, яъни тўкис оҳанглар товланиши — кўклам ташрифи муносабати билан замин узра янграйдиган гул қаҳқаҳасини ифода этувчи парда авжига неча дафъа мафтун бўлган. Шаксиз, вақтни беҳуда ўткармаслик, давра аҳли руҳини чароғон айламак ниятида у «Гули раъно жилваси»ни танлади. Лекин ҳатто уни бошлашга ҳам улгурмади. Дарвоза тақиллаб қолди. Муғанний отилиб ташқари чиқаркан, итнинг ип узгудек бўлиб ириллашига аллақандай таҳдидли гангир-гунгир овозлар қўшилди, кейин жимлик чўкди, бир дақиқа ўтар-ўтмас айвон бўйлаб олатасир қадам товушлари яқинлашиб келди. Аввал пастбаланд икки нотаниш кимса бафуржа кирди, на салом, на алик, остонада оёқларини кериб туришди. Орқада бахмал дўни ва калта макентош плаш кийган олазарак яна бир киши кўринди, ниҳоят, унинг изида бояғи хушхандонлигидан асар ҳам қолмаган мулла Аҳмад пайдо бўлди.

Худди бошқалар қатори хангу манг бўлган уста Жамшиддин билан Шамсиддин қўлтиғига китоб-дафтар қистириғли учинчи одамни танишди. Ановилар орқасидан бепарво-беёқим мўралаётган, лекин қараш, қадди-бастиде бирор жиддий маъно аксланмаган бу банда ҳар эшик, ҳар тирқишга тумшук суқиб ҳарф танитаётган Шариф урфон эди...

Сокин шовуллаётган анҳор ёқалаб боришаркан уста Жамшиддин муסיқанавозликни бекор қилган, ширин суҳбат белига тепган имони норасолар шаксиз олло қарғишига учрашини жимгина башорат қилар, нечундир хаёлида Шариф урфоннинг силлиқ юзини жонлантиришга уринар эди.

Жимжит хона буйлаб ўша лаҳза бир ярамас йўловчи пашша визиллаб учиб қолди, шундоқ ҳам асаби таранг тортила бошлаган уста Жамшиддин бесабр жонзодни бир ҳамла билан тутгиси, қанотчаларини битталаб юлиб ташлагиси келди. Йўлпашша инсоф қилиб тинганда келганлардан буйчанроғи туриш-турмишини тузукроқ намойиш қилмоқчи бўлган каби илгари босди.

Бу одамнинг эътиборни жуда тез тортадиган қадди-басти ва қиёфаси бор эди: юзи келишимли — сал чўзиқ, ёқимтой дейиш мумкин, фақат қошлари бир оз нотекис — сарғимтир, боқиши хайрхоҳ, тугуни майда галстук такқан, эгнидаги қора чарм курткаси ва текис дазмолланган қора шими савлатига савлат кўшган эди.

Зимдан қарашидан ичимдан топлиги ва етти ўлчаб бир кесадиганлар хилиданлиги шундоққина сезилиб турган иккинчи меҳмон ҳам анча буйчан, бироқ инсоф билан айтса, у бу бобда шеригига тенглашолмасди. Шериги олдида уни пакана деса ҳам бўлаверарди. Сираси у семизгина, қорни осилган, курткаси торлик қилиб қолганидан тугмалари қадалмаган эди. Нафас олаётганда у гоҳо пишқириб кўяр, худди қийналиб кетгандек бўлар, елкалари оғир-оғир кўтарилиб тушар эди. Салдан сўнг одатига кўра пишқириб у ҳам илгарилади, шамдек қотган ошналарни зимдан кузатгандан кейин беихтиёр нигоҳини тоқчаларга олди ва: «Ў-ў, Федик, қара-я!» — деб илжайди.

Билишдики, Федик — дарознинг лақаби. Оти нимайкин? Хайрхоҳ нигоҳлар бу ҳақда нимани ҳам айтарди. Ҳатто пакана ҳам унинг ҳаёти икир-чикирларини билмасди. Асли исми-шарифи Фаттоҳ Обидий бўлган бу банда Бухоро ер-заминида таваллуд топган, лекин Самарқандга Тошканду Масковда кўп аччиқ-чучукни тотиниб, бу кун дарди-армонини кўксига жойлагандан кейин келган эди.

— Ушбу фурсатда камина ошналаримга бир куй чалиб бериш орзусида эдим, — деди тавозе билан мулла Аҳмад, кўнглига бир хавотир оралаганини сездирмасликқа тиришиб. — Агар шу куйни сизга ҳам маъқул қилолсам бошим кўкка етарди.

— Куйни кўя туринг, — деди узиб Фаттоҳ Обидий, кейин тоқчаларда саф-сафи билан турган асбобларга ишора қилди. — Сиз менга мана бу ашёлар ҳақида сўзланг. Уларни қаёқдан олгансиз?

— Булар отамерос, — деди мулла Аҳмад гурурланиб.

— Ах-ха! — у токчаларни ёнлаб тўрга одимлади ва супа четида омонат турган қонунга кўзи тушди. — Адашмасам отангиз даққи одам бўлган, сиз эса ундан қолган меросга сизгинасиз. Шундайми?

— На илож, биродар, қисмат.

— Қисматми? — нечундир кўзлари қисилиб кетган Фаттоҳ Обидий чаққон энгашиб қонунни олди, алла-нечук бир интилиш билан у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди. — Мана бу қандоғ чолғу?

— Биродар, бу — қонун.

— Биларкансиз... Хўш, шу нарса илгари саройнинг тўкин ҳаётини безаганини, юртни эзишу кайф-сафо билан вақт ўтказишдан бўлак дарди-гами бўлмаган хон кўнглини овлашга хизмат қилганини ҳам биласизми?

— Лекин, фаҳми ожизимча, қонун камбағалдаям бўлган.

— Камбағал бунақа нарса борлигини билмаган.

— Камина падари фақир кишийди.

— Ёлғон.

— Саройга келсак... сиз айтганча бордир. Фақат камина англамаётирманки, бунинг учун энди айбни қонунга тақаш... нимага керак?

— Ҳали биз айб тақабмизми? — гўлдиради Обидий; сўнг у, кўлида садафбанд қонун, шеригини ёнига имлади, аста энгашиб, қулоғига нималарнидир пичирлади.

Қути учиб ўтирган Шамсиддин элас-элас илғади: пакана қайсидир тоқчага яқинлашди, во дариғки, чап кўлига дутор, ўнг кўлига уд илашди, ҳар иккаловини ҳаволатиб ерга чунон тоблаб урдики, бўғиқ бир фарёд хона тугул бутун заминни титратиб юборди.

Кейин пакана бир дилрабо ва бир чағонани зеру забар айлади: ҳимоясиз чолғулар чархи буқаламундан норозиланган кўйи бир-бир тўкилди, ситилди, титилди, азалдан чоку чок бағирларини лим-лим тўлдирган наволар бир толғин, бир аламли нидо айлаб, абадийликка сўнишди.

Ошналар без тераётгандек эди, Шамсиддин ҳам тамом ҳушидан айрилди, ногоҳ бўғзига урилган олов зумда борлигини қамради. Қани энди эгам куч ато қилса, шахт билан турса-да, бир бандани менсимамай керилаётган манови одамни бўғиб ташласа ёки бир мушт билан чирпирак қилиб юборса! Қайда, Шамсиддин но-

чор, хатто ёлгиз, ожизона жавдирайди ва шуурида беихтиёр... беадоғ дашт элас-элас жонланади.

Ошиги олчи пакана бўшашмади, баттар дўлайди, яна мўлжал олди, қачонлардир шахристонда нозик диди билан танилган мусиқа пири томонидан сайқал берилган оқбадан баргоҳга узалди; шунда Шамси бутун вужуди билан истаётган воқеа рўй берди. Зўр-базўр чидаб турган отаси уни ғиппа бўғди, даст кўтариб шериғи ёнига элтиб кўйди...

Ота-бола тегирмонга яқинлашиб қолишган эди.

Анҳор шовуллашини дўл гулдурраги босган...

Кўнглини алағдалиқ тўлдирган уста паканани ғиппа бўғиб кўтариб олганда у чурқ этолмай типирчилагани, ошналари эса енгил тортгани, Федик нафратда қотиб қолганини эслаб кулимсиради.

— Ҳали пушаймон ейсиз!

Ниятини амалга ошириб бепарво турган устага қарата Фаттоҳ Обидий шундай деб қичқирди. Кейин у хонага сиғмай қолди, нари-бери қисқа одимлаб, неларнидир чамалади, ахийри қандайдир қарорга келиб йилтираётган нигоҳини бир мулла Аҳмадга, бир уста Жамшиддинга тикан қилиб санчди, негадир уста Жамшиддинга қайта разм солиб депсинди, сўнг садафбанд қонунни қўлтиғига қистирганча зинғиллаб жўнади.

Ранги оқарган пакана ҳам хонадагиларни бир сидра назардан кечирди, нигоҳи уста Жамшиддинда тўхтагач, у ҳам тишини гиз қилиб ер тепди: бир эмас, уч бора гурсиллатиб тепди.

Фақат Шариф урфон ими-жим жўнади.

Қанча ўтгани қоронғи, ўнғайсиз жимлик ҳукм сураётган бир пайтда ногоҳ бағирларни ўртаб-қиймалаб залвар бир хўрсиниқ эшитилди; бу хўрсиниқ бўлак-бўлак чолғулар устида шамдек милдираб эриётган, мунг ва аламга, хўрликка ва изтиробга чулганган мулла Аҳмад бўғзидан алангаи оташ бўлиб отилиб чиққан эди.

Анов дароз суюмли чолғусини кўтариб жўнаганда йўлини тўсиш нари турсин, ақалли миқ этолмагани учун ўзини гўрдан олиб гўрга тикқан мулла Аҳмад ниҳоят аввал уд, кейин рубоб ва дуторда падари хотирасига аталган куйни машқ қилиб кўрди. Оҳанглар тилаганидек тўкис чиқмаганидан эзилди. Сўнг соқовга ўхшаб бўзариб ўтирди. Аксига олиб бошқа машқлари ҳам қовушмади.

— Камина сизлардан тоабад қарздорман, — деди у дарвоза олдида надомат билан хайрланаркан. — Эртдан, иншооллоҳ, янги қонун ясалга киришман. Битган куни «Қасида»ни чалиб бераман.

Беулчак андуҳ чангалида эзилаётган машшоқ қатъияти шаксиз ота-болани орзиқтирди. Ҳаймакор дарвоза бўсағасидан ҳар бири тез кунларда янги қонун яратилажаги, интиқ келиб интиқ кетаётган давра аҳли эрта-индин «Қасидаи падар»ни мириқиб тинглаяжаги ҳақидаги умидни кўксига жойлаб узоқлашди.

Мана энди кўҳна тегирмонни ёнлаб бораётган ота-бола беҳафсала, машқлари суст, чатнаётган шуурларининг аллақайси бурчларида зеру забар бўлган уд ёки дутор, дилрабо ёки чағона фиғони оғир-оғир акс-садо бериб тинади.

Истамайгина одимлаётган уста Жамшиддин гўё беҳос келиб тушган зарбадан гаранг, кутилмаган зарбани берганларга тиши қайралган, ҳайҳотки — улардан бошлаб аламини ололмаганидан доғда! Ҳатто зимдан кузатилганда у қоронғилик бўйлаб ўз устидан қаттол ҳукм чиқариб қўйилган номаълум олам сари судралиб бораётган маҳкум кимса ҳолатида эканлиги сезилар эди.

Шу куни, шу кеча уста учун кўп нарса ўзгарди, кўп нарса бошқача қиёфа олди, худди ер-замин ағдартўнтар бўлиб кетганини ўз кўзи билан кўргандек ва ўзи ҳам бу мислсиз тало-тўпга хас каби аралашиб кетгандек эди. Шаксиз, у англаган қабоҳат захри-зарбати ўғли дилини ҳам оғир яралаган эди, ўғли ўзидан кам изтироб чекмаётган эди, лекин бир кун уни, мулла Аҳмадникида рўй берган воқеани кавлаштирганда, Федик билан пакана таги-туғини суриштирганда, қаттиқ жеркиб ташлади.

Мулла Аҳмадникида кўнгли қобарган уста Жамшиддин бу орада амри маъруф давраси аввалги шашти ва иштиёқини йўқота бошлаганини сизди. Бу ҳолдан гангиди, ҳатто кўпроқ ранжиди, уйда ёки Регистонда ошналарини кутиб, баъзан хонадонларига излаб бориб, оқибат дийдорларига етолмай, баттар эзилди. Сўнг кўп вақтини Умар чол ҳузурида кечирадиган бўлди. Тегирмондаги ун иси сингиган хужрага бир кириб кетса ҳала-хулада чиқмас, уйга келиб ҳам дам олмас, мук тушганча китоб титкиларди.

Уста ўглини ҳам ўз эркига қўйди. Энди уни аввалгидек қийноқ-қистокқа олавермасди. Ким билан бўлмасин, ҳарнечук, муомаласи юмшоқ эди, энг диққат чоғлари ҳам шогирди ёки бегонадан маслаҳатини аямас, гоҳо Иброҳимни эслаб ўкинар, гоҳо шогирдлигу устозлик фазилатлари устида муҳокама юргизиб кун ўтказар, баъзан эса аллақаяқларга ғойиб бўлиб, қорасини кўрсатмас эди.

Кимдандир Иброҳим хусусида ҳар хил миш-мишлар эшитишди. Алағда бўлган уста Шамсиддинни ундан хабар олгани жўнатди. Жўрасини излаб бориб уйдан тополмаган Шамсиддин қадрдон ўйинчоғини йўқотиб қўйган болакай сингари хомуш қайтиб келди. У жўраси ҳар кун эрталаб ёруғ-ёруғ деразалари бўлган мактабга қатнаётганини, шу кунда ёш илғорлар деб тан олинган, шаҳар кўчаларидан алвон туг кўтариб, қўшиқ айтиб ўтадиган ўсмирлар сафига ёзилганини дафъатан айтолмади, айтганда, уста пинак бузмади.

Тахминан уч кундан кейин Шамсиддин, мен ҳам русумга кираётган битикни ўргансам-чи, арабий оғиздан қолаётган эмиш, деб ниятини сездирганда, тўғриси, у қулоқларига ишонмади. Айни дамда ўгли орзусига нисбатан ўзида ғайирлик ҳам туймади. Ахир ер юзидаги жами тугалликни ваъда қилаётган имкон сари ўз ихтиёри билан талпиниб турган ниҳолни қандоғ йўлдан уради? Замон зайли шу экан, майли, юлқиниб борсин, ёмонлардан қочиб, оқилларга ёндошсин, кун сайин жунбишга келаётган оқу қора ичида таваккал қилиб омадини синасин. Одамзодни бениҳоя гангитган кўпдан кўп асрлар давомида яралган махтутотлар ва сулукларга асос бўлган арабийни гўдаклигидаёқ сув қилиб ичганиди, энди бунисига ҳам қайишсин, меҳрини берсин, бу — савоб! Машойихлар демиш: бегона тилу битикни ўрганиш ҳар бир мусулмон бандаси учун ҳам фарз, ҳам қарзидир! Фақат уста хавотири бошқа тарафда: арабий истеъмолдан чиқариб ташланса, эл буниси билан шугуллана бошласа ва ақл-зеҳнини шу билан пешлай бошласа ўлка туфроғида сочилиб ётган қадимги китобат ҳоли не кечади?! Улар тамом унутилиб кетмасми? Кеча-кундуз ислоҳ тўғрисида қайғураётган донолар масаланинг мана шу жиҳати хусусида ҳам жиндак мулоҳаза юритсалар бўлмайдими? Каттагина эл кечмиши, илму маъруф унсурлари, хоҳишу иродасини таҳқирлаш эмасми бу ислоҳ! Бунчалар оғир кетиш...

инсоф ҳам керак! Айтадиларки, шаҳри азим Самарқандда олий нуфузли кишилар йиғини бўлибди, унда халқ топинадиган шоирлардан бири сўз олиб арабийни калтаклабди. Арабийга у таққан айб не экан денг? Гўё Ҳазрат Навоий билан Фузулий сингари назм султонлари савод чиқаришда қийналган ва бу битикдан наҳ уриб байтлар тузган эканлар. Шу боис ҳозирги авлодни бу азобдан қутқариш керак, деб ҳукм чиқарибди мухтарам шоир. Нима ҳам дейиш мумкин, бундай ғамхўрлиги учун унга раҳмат, лекин, худо ҳақи, шоҳ сатрлари билан етти иқлимни эгаллаган Навоий ва Фузулий сингари зеҳни қилич сиймолар арабий олдида ожиз қолишганига ишонгинг келмайди. Қолаверса, улар эсга олинган ўша байтларида ҳеч қачон битик мушкулотидан нолишмаган, зеҳни пастлик билан биргина белгининг тушиб қолиши маъно ва матн бузилишига олиб келажагидан огоҳ этишган холос. Бундай огоҳдан, илму ҳикматни бекаму кўст эгалла, токи келгусида чала мулла бўлиб, ўзингни қулгига, ўзгаларни иззага қўймагин, деган хулоса келиб чиқмайдими? Мабодо ҳалигидай маънога ишора бўлганда ҳам бу қонга ва жонга сингиб-сингиб кетган риштани таг-туғи билан қўпориб ташлаш хавфини туғдираётган ислоҳ учун асос ёки баҳонага арзийдими? Донишлик ва шоирлик йўлига кирган бандалар мозий ва эртанги кун ҳақида шунчалар енгил-елпи ўйлашаётгани боиси не? Тортишув қандай манфаат устида бораётир? Мабодо улар ўз жонлари, ўз мартабалари ва ёғлироқ мукофотларни ўйлаб шундай йўлни тутишга даъват этаётган бўлсалар бир кунмас бир кун, шаксиз, ҳақ ёнида қолган бандаларнинг қаттол тавқи-лаънати, қарғиш-алқишига учрашади. Биз юмшоқдил, феъли-бағри кенг халқмиз, дўст гапирганда жимгина тинглаш, ҳар қандай амрни қулоқ қоқмай адо этишни одоб санаймиз (нақл қиладиларким, андишасиз андишали елкасига миниб олгай!), суянганимиз — сабр! Бу удумни ҳаргиз бузолмас эканмиз, бизни ҳам тушунишсин, бетгачонарлик қилиб ўтирмасимиздан арзимизни тинглашсин: майли, ул алифбони ҳам таомилга киритайлик, ул ер юзи сарҳадларига йўл очишдек кафолотни берар экан, таваккал, ундан юз бурмайлик. Фақат ўтинчимиз шуки, эскиси жойида қолсин, унга тегинишмасин, дахл қилишмасин. Савоб юзасидан иккаласини ҳам баравар ўрганаверамиз, ишонинг, иккалови ҳам бизга бирдек

азиз бўлиб қолади, зеро, шундагина биз ўтмишимиздан узилмаймиз, шундагина ўртага жар тушмайди. жар!..

Уста бу ҳақда кўп ўйлади, битик ўзгаргани боис ёзув-чизувни эпполмай газетни тарк этган Ҳикмат Раҳмон ҳовли-жойидан айри тушганини ҳам бетиним ўйлади. Ҳайҳот, ўша машъум шанбада эшикка интиқ термилиб ўтиришганда шоир у ёқда, Фаттоҳ Обидий ҳузурда қақшаб, бўғилиб, тили калимага келмай ўтирган экан. Эшитишича, Обидий қаёқдандир унинг «Чашма кўзи» китобини топиб олган экан, нуқул унда жойлаштирилган ашъорлар юзасидан саволга тутибди...

Хуллас, уста тажанг, оромидан айрилган, тунларни бедор ўткаради, гўё кўксига бир яра пайдо бўлган, у кун-бакун маддалаб, газаклаб борар, лекин бирор даво топишга ожиз эди. Ҳар қанақа йиғину мунозаралар ошқора ман қилингандан кейин айниқса у кимга ёрилишини билмай юрди. Устига устак ўғли ҳалигидай ният қилганда шошиб қолди; лекин гап фақат ўғли тақдир устида эмасди. Беҳисоб одам жар лабига илиниб турганда ўзини оловга отмоқчи бўлган якка банда кўзга деярли кўринмайди. Кўнчилик аъмоли-бади ўртайдди. Қолаверса, ўғли ҳам ўшаларнинг биттаси: нима кутаётганини ўзи билиши керак. Ахир, нега тушунишмайди, агар янғиси ёнида арабий ўрганилсайди, унда қадим китобат жонларига яқинлигича қоларди. Ахийри уста чидамади, тамом вужудини ўртаган мулоҳазаларни қоғозга туширди; уч кеча мижжа қоқмай юқорига хат тайёрлади. Хатни жўнатгандан кейингина, энди ҳаммаси юришиб кетадигандек, енгил тортди.

Бир кун уста бу ишидан мулла Аҳмадни воқиф қилди. У ўйга толди, юраги тоғ одамсиз, деб устани мақтади, кейин мактубни кўрсатмай ими-жим жўнатганидан гиналади. Мен ҳам бажони дил имзомни тиркар эдим, деб ўкиниб сўзлади. Ўқингани боиси — ҳалиги садафбанд қонун биқинида чекилган ёзув Фаттоҳ Обидийни шубҳага солаётган эмиш, ўша нарса учун ҳали жавоб беришига тўғри келармиш! Во дариг-а, деб куюнди муганний, раҳматли падарим ақлидан кўчган битикларга тухмат қилишяпти! Маъноси нима дейсизми? Маъноси буки, ўғлим, дунё кўзингга тору қоронғи кўринганда кўлингга бул чолғуни олгин, ўғлим, дунё кўзингга кенгу чароғон кўриниб қетганда ҳам бул соз ила мулоқот қилгин!..

Алҳол, уста хатни алоқа қутисига ташлади; адашма-

са ҳадемай жавоби келади. Энди у ҳовлидан чиқмай ёки Регистонда кезиниб ўша жавобни кутиш билан вақт ўт-каза бошлади. Битик эса ном-нишонсиз кетди. Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас, тилагини олиб учган нарса аллақачон борадиган жойига борган, шу кеча-кундузда унда тавсиф этилган мулоҳазаларни синчиклаб ўрганишаётир, ўртага қўйган армонини шаксиз холисона инобатга олишади, арабий жойида қолади. Шу ўй билан айвонда тумушиб ўтирганда дарча қоқилди. Товуш бериб улгурмади, китоб-дафтар қўлтиқлаган Шариф урфон отилиб кирди.

Шўрлик уста анг-танг бўлди, ўзига ўзи ишонмай, киприklarини пирпиратди. Бугун Шариф урфон тамомила бошқача кийинибди: оёғида одмироқ қўпол пойафзал, эгнида барра ёқали пальто, бошида барра телпак, ҳатто шарф ўраб олгандики, унга тикилиб қолган уста ҳаво шаштини туширганини бирдан англаган каби совуқсираб кетди.

Икки йилча муқаддам ўғли Иброҳимни шоғирдликка берганда бу одам таъзимни қуюқ қилиб этагини ўпишга тайёр эди, шу гўдакни одам қаторига қўшиб берасиз, сиздек ошнализ борлигига шукр, деб кўп нозик навозишлар қилган, одабийликни баландга кўтарадиган мурувату эҳтиромни то тирик экан унутмасликка ишоралар берган эди. Ҳозир дарчани ўзи очиб мўраларкан, биров бор-йўқлиги билан иши бўлмайд гурсиллаб ҳовлига кираркан, унинг ҳаракатларида ҳам, боқишида ҳам аввалги ҳокисорлик ва хуштавозеликдан асар йўқ эди.

Асли табиатан мулойим, сермулоҳаза, серандиша одам бўлган Шариф урфон эллиқни қоралаган, тузуккина эт қўйгани, рангсиз бетини ажин қоплагани боис ёшига қараганда анча қаримсиқ кўринади. Ёшлигида у Бухородаги қайсидир мадрасанинг куюнчак муллаваччаларидан эди, зеҳни ҳам чакки эмасди; хусусан хуснихатда пешқадамлиги, фалсафа, адабиёт ва илоҳиёт унсурларини сув қилиб ичганлиги туфайли уни мадраса эшигида хизматга олиб қолмоқчи бўлишди. Ҳаёт аччиқ-чучугини тотиниб эндигина очилиб келаётган йигит мадраса мулла-мударрислари айтганлари билан чиқишолса ҳам уларнинг улус ичидаги хатти-ҳаракатлари билан сира келишолмади. Мадрасани астойдил зарда-идао билан тарқ этди, илоҳиётдан кечди, тарки-дунёчилик йўригини тутганлар устидан қаҳ-қаҳ отиб кулди, бора-бора кўҳна замин олий бошқарув нуқтаси бўлмиш

аршга тобе эканлигига тамомила ишонмай қўйди.

Ақлини таниган йигит кейинча Самарқанд жадидия жамоаси манфаати учун жавлон урди, янги усул мактабларини тузиш, ўсиб келаётган ниҳоллар кўнглига илм уруғини сочиш билан шуғулланди. Бутун юртни, бутун элни маориф паноҳига тортиш учун куюниб юрганда ер-заминни кутилмаган қасирга қоплади, бу қасиргани у эғнидан ридони, оғзида калимаи шаҳодатни туширмайдиган, мадраса ёки масжид орқасига ўтиши билан тама ва фахшга берилиб кетадиган салладорларга қайишадиган тангри пешонасига отилган ўқ деб билди, ўзи ҳам миллиқ кўтариб тўполонга кўшилди. Ана шу тинмасак банда ҳар ҳолда устага озми-кўпми меҳр берган эди. Ўгли тақдири билан боғлиқ гаплар чиққандан кейин айниқса унга гирдикапалак булиб қолди. Бўсағасидан деярли қадам узмасди. Ҳар гал уста билан дунё бордикелдиси, яхшилигу ёмонлик хусусида узун-қисқа гурунг қуриб қайтар, бундан уста бир қадар таъсирланар эди. Аммо бугунги кутилмаган ташрифи бошқачароққа ўхшайди. Кўзлари олазарак, ҳадикли йилтирарди. Ишқилиб бахайрмикин?

Уста ҳовли-ҳарамни нозик дид билан барпо қилинганини Шариф урфон яхши билади, бу ҳақда ҳасад ёки ҳавас биланми кўп гапирарди, шунга қарамай, хонтахта ёнида хотиржам жойлашгач, теварани анча муддат синчиклаб кузатди, охири бу ҳашамга илк бора дуч келаётган каби оғзидан бол томиб мақтади. Нечундир уста индамади, ҳатто хиёл терс ўгирилди. Ўнғайсиз жимлик чўкди. Ёмони — жимлик чўзилаверди. Бу ҳол одоб доирасидан ташқари эканлигини чамаси меҳмон бирдан эслади, салқи қовоқларини ишқалаб, томоқ қириб, бемалолроқ жойлашиб ўтирди, сўнг силлиқ иягини силаганча, қироатини келиштириб чечанлик қилди, шафқат ҳиссига мойил бу чечанлик маъно-мағзи шуки, устоди комил, ҳунари нақш ва ҳунари зарб жабҳасида Иброҳимбой уқуви аъло, эрта-индин ё насиб тошда чечак ундиргай, ҳарчанд шундоғлигига қарамай ҳозирча уни меҳрибон илкингиздан йироқ тутишга мажбурман, сиз бундай йўригим боисини зукко ақлингиз билан фаҳмлагайсиз, энди зайли замон ўзгарди, урфу одатимиздан ташқари аъмоли-бадимиз, тирикчилигимиз, юрадиган кўчамиз, ҳануз тетапояликдан чиқолмаган маърифатимиз улуг ниятлилар тақдири билан чирмашди. Бахтимиз чопди, устоди комил! Каминага инонинг, бу бахт беҳад

улкандир, у бор оғирлиги билан фақат ҳозирини кўриб яшайдирган ялқов улусимиз белини майиштириб қўйшидан хавотирдаман. Одамзод бошига қўнган ҳумо кушидан ҳеч қачон тонмаган, биз ҳам тонмагаймиз, мабодо орамиздан фаҳми чўлталар топилса уларни адолатнинг ўзи жазога гирифторм этгай (бурунгидек айбига икромун ноикромлар тошбўром қилинмайди, деворм тагига бостирилмайди, бошлари кундада чопилмайди, қопга солиниб дарёга чўктирилмайди!), фақат одоб сақламоқ ва жимгина итоат этмоқ билан олий насиба саналган неъматдан то абад жудо бўлмаймиз. Итоаткорлик ҳам фазилатдир. Ажабланманг, уста, бу фазилат сиз хоҳлайдиган ҳар қандай эшик-тирқишни бемалол очиб беради. Марҳамат, кираберинг, омадингизни берсин. Шу кунда, уста, биз — бедаволарга шунчалар азиз нарсаларни лойиқ кўраётирларки, бундай мурувватни ҳеч бир замонда ҳеч бир банд кўрмаган. Сиз чор-ночор урнаб ётган мажҳул дунё нима бўпти!? Азоб-уқубат билан гул чекишлар эвазига бир бурда нон топиб емоқ энди мушкулдир, бу борада астойдил ўйланг, Иброҳимбойга дўсти содиқ йигит қафасингизда бўғилиб ётмасин, уни ўз холига қўйингки, бориб барқ ураётган янгиликлар билан тўйинсин!..

Ойдинбиби шол дастурхонга келтириб қўйган чойнак-пиёла, суви қочган патир, қанд-қурсга кўз қири билан бир қараб олган Шариф урфон оқилона нутқини бошлаб юборгандаёқ тамом бўшашган уста Ҳамшиддин охиригача сабр қилди, ниҳоят, меҳмон бир тўхташ қилганда бошини оғир кўтарди.

— Сиз илм кишиси, қадамни ўлчаб босасиз, — деди кейин истеҳзо билан. — Камина эса... балки омилик орқасида эндиги кўтарилишларни ҳазм қилмоққа ожизман. Бир каломингиздан сал инжилдим. Ҳайронман, қандоғ қафасни таърифлайсиз? Шамсиддин ожиза эмас, ўғил бола, хоҳлаганини қилсин.

— Устаи бенаво, омилик ёмон дард, — барра телпагини бир кўтариб тагин жойига қўндирди Шариф урфон. — Аммо бунинг бетингизга солмоқчи эмасман. Ҳафсала қилсангиз ЧСБ ихтиёрингизда. Бир ҳафтада саводингизни пешлайди.

— Ҳафсала-ку тошилар, вақт чатоқ, — деди уста диққати ошиб. — Иккиламчи, камина илгаритдан туртиниб-суртиниб китоб кўриш ёким ундай-бундай битиклар битишга қурбим етади. Шундай экан...

— Ҳай, ҳай, уста, бу хусусда балъакс сўзламанг-а, — деди шоша-пиша, кўзлари олайиб Шариф урфон. — Илгариникидан тонинг. Шундай бўлсин. Сиз омий бандасиз, тамом-вассалом!

— Э-э, иним Шарифбой, эгамдан яширмаганимни бандасидан қандай яшираман?

— Зўр келганда яширасиз, уста, яширасиз.

— Астогфурилло!

— Ажабланмак бефойда, зеро пешонамиз ёришаётганидан андак бўлсин истиғфор келтирмак айбдир, — ниҳоят у мезбон синдирган нонга узалди, бир бурдасини оғзига солиб узоқ чайнади. — Вақтингиз бемалол бўлса кеча кўрганим бир воқеотни баён қилсам. Бибихоним мачитига кириш дарвозаси ёнига пастак курси қўйиб, китоб кўриб ўтирадиган, тақдири азалдан ва шифоия синоатидан фол очадиган Миср чолни танийсиз. Ҳар не илм бўлса шу одамда бор эди. «Ал-Қонун»нинг хоҳлаган саҳифасидан ёд айтарди. Буни қарангки...

— Пири муршид, ўткирнафас валий Миср дарвеш бошига қандай кулфат тушибди? — Шариф урфон товушидаги чучмал оҳангдан шубҳаланган уста Ҷамшиддин сабрсизлақ билан савол ташлади. — Дардмандларга ва бева-бечораларга қайишадиган ул кишидек беозор зот бу вилоятдан топилмас!

— Беозорлик фазилат саналмас энди, уста, — овозига янаям бошқача тус берди Шариф урфон. — Фаҳми ожизимча, энди одамларга эмас, замонага қайишмоқ фазилатдир. Хуллас, уста, кечки сабоқни бериш ниятида мактаб сари бораётсам ўша зотни туртиб-нуқиб ҳайдаб келадилар, узун дасторини бўйнига ҳалқалаб солганлар...

— Ҳазилдан ташқари сўзлаётирсизми?

— Гўдак эмасман-ку, уста, — жиддийлашди Шариф урфон. — Бу воқеотни баён айламоқдан муродим нима-лигини англагандирсиз. Одамга энг кераги — жон. Қолгани топилади. Шанба куни сизни мулла Аҳмадникида кўриб капалагим учди. Сизга ким қўйибди ғалвани? Мулла Аҳмад энди... от қашқаси. У билан ҳамёшман, яхшигина ош-қатиқмиз, унга бошқалардан кўра менинг ичим кўпроқ ачийди. Ҳар кўрганда насихат қиламан, ўзингни панага торт, жувонмарг бўлиб кетма, дейман. Ўзини қарликка уради. Билмайман бу банда ким билан ўчакишади. Қурраи арз тебраниб турганда қадамини билиб босса-да! Ана, Ҳикмат Раҳмон, ҳоли не кечди?

— Сиз билиб босаяпсиз-ку, Шарифбой, етмайдами!?
Чўзинчоқ бетидан бир соя ўйноқлаган меҳмон бирдан шунақа қарсиллатиб акса урдик, хайбатли иморат том-поми билан кўчиб тушгудек бир мақомда зириллаб кетди.

— Мени йўригим бўлак-да, уста, — деди у пишиллаб, лаб-лунжини дастрўмоли билан артганча. — Эрта машшоғи тушмагур мени гўримга кириб ётмайди-ку!

— Ҳар қалай афсусни бошқа нарсага қилиш керак.

— Қўйинг, уста, қўйинг, — энди Шариф урфон ўз уйидагидек бемалол ўтирар, қўзғалишни хаёлига ҳам келтирмас, юмшоққина иссиқ нонни чойга бўктириб тушираётган эди. — Мен барини биламан, барини. Сизни бошингизни айлантираётган нокаслар тилаги нелигидан ҳам хабардорман. Бола-чақангиз хурмати, қайтиб улар яқинига йўламанг.

— Ер-ошнадан кечиш... осонми?

— Уста, ўжарликдан наф йўқ, кўҳна тахта-ўқлоғини қўйинг, ўрнига нима тутқазилса шукр қилинг.

— Тиканми ёки гул — фарқсиз экан-да?

— Шундай замонда ким сизга тиканни раво кўради?

— Инсофларини берсин.

— Энди камина турсам, — яна шу кунги аҳволотдан унча-мунча ваъз ўқигандан сўнг ниҳоят инсофга энди меҳмон. — Фақат кетар олди айтадиган икки оғиз гапимни қулоғингизга яхшироқ илиб олинг. Иложи бўлса бугундан қози Раҳмон қироатхонасига борманг. Уйингизда бир донаям рисола қолдирмай гум қилинг. Акангиз мулла Ражабга ҳам айтинг, эси борида этагини йиғсин. У киши бино қилган кутубхона довруғи ҳар ёққа кетган. Ҳа, айтганча, Шамсиддинни тезроқ йўлга соласиз, ўзингиз ЧСБга қатнайсиз. Ҳозир у сиздақа одам учун бирдан-бир чора! Уқдингизми?

Уста атай жавоб қилмади; бир вақтлар Мир Араб мадрасасида инон-ихтиёрни осонгина ўғирлаб қўядиган шу тоифа шакаргуфтор аллома-шайхлар билан ҳар кун мулоқотда бўлавериш жонидан тўйганини эслади. Яхши ҳамки у такбиру таъбирга учинавермасди, хушомадни ёмон кўрарди, таъмагирларга иккиланмай қаҳрини кўндаланг қиларди. Йўқса уни бир жиҳатдан сергалва дунёдан узилиб қолган мадраса иссиқ-совуғини бирдек қабул қиладиган қўғирчоқ каби ўйнатишлари тайин эди. Ё фалаксанки, ҳозиргина кулбасини тарк этган банданинг ўша авлиёлардан қаери кам? Фақат бу билан очиқ-

роқ дардлашолмади, мадрасадагилар билан эса бемалол жиққа-мушт бўлиб тортиша берар эди.

Ҳартугул уста, бу банда таъкидлаганидек, ўгли тақдири хусусида дўпписини ерга олиб қўйиб ўйлаб кўриши зарурга ўхшайди. Қадимда зўрники тегирмонтош юргизаркан! Энди зўрлар йўқми? Энди ўша эски таомил ўзгариб қолдими?

Орадан уч кун ўтиб уста Сўзангарон кўчасидан баралла овозда кўшиқ айтиб, текис саф тортиб, шахдам одимлаб бораётган йигитчалар орасида Иброҳимни кўрганда жимжит йўлкада хомуш туриб қолди.

Собиқ шогирдини таниш қийин эди: сочини ўстириб бир ёнга тараган, келишимли юзи илиқ табассумга фарқ, чалвор ва зира беқасам тўн ўрнига қора костюм-шим, иссиқ пальто кийган, оёғида қўнжли қизил этикча ўрнида қора туфли ярқирар эди. Лекин, булар бари бир тараф, кўкрагидаги бежирим алвон нишон бир тараф эди; нишон унга салобат берган эди.

Кечқурун уста жўрттага ўғлини тергади, ўгли нечундир индамади, сукут аломати ризо, деб ўйлади уста ва уни барабан садоларига ҳамроз одимлаб, дўлвор овоз билан кўшиқ айтиб бораётган ўсмирлар қаторида ҳис қилиб кулимсиради.

Узоқ хомчўт қилгандан кейин уста аввал Шамсидинни Шариф урфонникига олиб бормоқчи бўлди. Лекин бу чўти кўнглига унча ўтиришмади, негаки худди муҳтожлик орқасида унга ёлбориб бораётгандек туюлди. Хуллас, ғурур йўлини тўсди, бошқа иложини топ, деб амр этди. Ахийри уста таниш-билиш орқали Иброҳим ўқийдиган мактаб қайдалигини аниқлади. Тушга яқин ота-бола дунёнинг сиёсий харитаси осилган торгина хонада сочи турмакланган, заҳил юзли, чувак опа қабулиди бўлиши.

— Сўраганнинг айби йўқ, — деди уста Жамшидин опага қарата, хушмуомалалик билан. — Янгиси ёнида унисини ҳам ўрганаверишса бўлмасми?

— Қандай... тушунмадим, — деди опа мўлтираб.

— Лотини ёнида деяпман... аввалгисиниям!..

Ҳар бири ўзини миллат фахри санайдиган муаллим зоти борки, касби нозиклиги ва инжиқлиги, ақсига юриб болалар бебошлиги ва сеҳни сустлигидан нолийди. Амали бедодликни қачонлардир кўшқўллаб топширишга аҳдланган, лекин юқоридаги қандайдир тошбағир кимсалар бу тилагини бажо келтирмаётганидан хуноб опамиз

хам ростакамига тўлиқиб ўтирган эди; кўзига мулойимгина ва беозор кўринган манов бандага, ўглини қабул қилиб олган заҳоти, арз-ҳолини супра қилиб ёймоқчи эди. Куракда турмайдиган саволни эшитаркан, юраги орқасига тортиб кетди, бир қизарди, бир бўзарди, жойидан беҳолгина қўзгаларкан!

— Сиз, сиз... жонимда қасдингиз борми? — дея пичирлади.

— Шунда омади иш бўларди, — деди уста Жамшиддин хотиржам.

— Қуриб кетсин-э омади иш! — қичқирди опа; у жиққа терга ботиб, пешонасини стол қирғоғига тираганча, кўксини чангаллаб ўтирди. — Вай тавба, вай тавба! Эсини еган бу одамлар!

— Эсини ким еган, ким емаган, ёлғиз худога аён, — деб пўнғиллади уста ва, юр, кетдик, деган маънода ўглига ишора қилди.

— Шошманг, бола тақдирини ҳал қилишимиз керак, — ўша таҳдидли овозда ҳукм қилди опа. — Бу ишга биз бошимиз билан жавоб берамиз. Тагин сиз ўз оёғингиз билан келгансиз, лекин энди қайтиб бу ерга қадам босманг. Ўғлингиз эса... қатнашга мажбур!

Уста бошини қуйи солди.

Эрталаб Шамсиддин онаизори тикиб берган жилдни елкасига осиб йўлга отланганда нечундир ҳаприқиб кетаётган уста қувонишини ҳам, хафаланишини ҳам билмасди. Ҳар ҳолда у ўглини меҳр билан қучиб ўпди, пешонасини силади, энг яхши тилаklarини айтди, замонага боқмоқлик инсофу диёнатнинг бошланиши, деб оқ фотиҳа берди.

Сираси Шамсиддин ҳам ўзида эмасди: вақти хуш, тили бийрон, қадами чаққон, боринги, қанот чиқаришга шай йигитча атрофида барқ ураётган турфа воқеалар қўйнига шошиляётган эди.

Хотиржамлик ҳар хил экан: у ўглини олдда шамдай милтираган умидли дунёга кузатиб сал таскин топгани билан ич-ичида нимадир бетиним ғивирлаб безовталар эди. Шаксиз, ўглига йўл бергани, кўзингни каттароқ оч, теварагингга ҳушёрроқ қара, деб панд қилгани тузук бўлди. Эрта бу дунёдан, теварагидагилардан бегонасираб турмаса, оқни оққа, қорани қорага ажрата олса, яхши-ёмонга озми-кўпми хизмати сингса ўзининг ҳам обрўси-да! Сенга боқмаётган замонга боқишга қурбинг

ва журъатинг етгани — имонинг бутунлиги! Лекин устани безовталаган фикр бошқа, яъни эски дарди, дардики, бутун таг-томири билан баъзилар ҳатто бўлгани-бўлмагани билан заррача қизиқмайдиган кечаги кунига бориб тақалади. Эҳтимол, ўша баъзилар ўйларки, кечаги кун аллақачон юмалоқ-ёстиқ қилинганча ўз харобазорлари тубига тоабад қазиб олинмайдиган қилиб қўмилди-ку, энди унга қайғу чекиш — телбалик! Бу ўйловдаги бандаларга уста бир фикрини доим айтган, яна айтади: кечмишингни хўрласанг, ўзинг ҳам хор бўласан! Зийрак уста бир ҳид сездик, чидаш маҳол, Фаттоҳ Обидий билан Шариф урфон куюнчақлиги ниманингдир даромадига ўхшайди, индаллоси, бутун эл-улус умид билан кўз тиккан кўприк орадан оппа-осонгина кўтариб ташланса! Уста азал-абад нени хоҳлайди: ўғли авлодаждоди зеҳни-заковати билан мустаҳкам қилиб қурилган шул обидаи муаззам орқали хоҳлаганда ўтмиш ила келаси оралиғида кезинса, бу поёнсизликдан таъбига мос дурлар терса! Аммо анови ранги заҳил опа, ақл ўргатишга қолганда шишиниб кетадиган Шариф урфон чизган чизикдан кетиб қолса, оқибат, ўғли нимага етишадди. Ҳозир у жумла мўмин қаторида ҳамма эътиборини жалб қилган дунёга жон-жаҳди билан отилмоқда, арабинини сувдек ичдим, энди лотинига ҳам меҳримни боғлаб кўрай, дея мақсад-муддаосини очиқ изҳор этмоқда. Худода ҳақи холис муроди эгамга ҳам маъқул, яъни қанча кўп тилу битик билсанг аршу аълога шу қадар яқин борасан, фақат, ахир, э ёронлар, бир жадиди такомилга етишмоқ беҳад синовларни кечирган эскисини қурбон бермоқ эвазига бўлмаслиги керак-да! Шундай қилиб, Шамсибой ҳам, замон зайли шу, бошқаси бекор, деса-да, аввалдан сув ичиб келган қудуғига тупурса, унда... оила си бир умр асраган, бир умр эъзозлаган ҳидоят тамали жойидан кўчмайдими, кўчиб, замин у замоннигина эмас, ақлу заковатни ҳам зилзилага солмайдими!?

Бош-охири йўқ ўйлардан уста толиқди, у ўғлидаги битмас-туганмас иштиёқни кўргандагина яна бир қадар енгил тортарди, ўғли битта нарса ўрганса иккита қилиб сўзларкан, у буни сезиб оғринар, кўнгли чўкмасин деб унга индамас, мийиғида қулар, хомушлик билан панд қилар, аввал борини бой берма, бой берсанг бошқасини эпламоғинг маҳол, деб ғудранарди. Бундай вақтда шубҳасиз Шамсиддин ўнғайсизланади, ҳатто қисинади, ерга қапишиб қолгандек бўлади, антика-антика кўрган-ке-

чирганларини сўзлайди, аввалгиси эсланмаётганини, эсланганда эса разолат ва жаҳолат сари элтувчи унсур, кўзларни сўқир айлаган нили қаттол, ақлу идрокка тушган кишани завол сифатида таъриф қилинаётганини айта бошлаганда йигитча айниқса мунгайиб қолади, нигоҳини яширишга уринади. Алланечук таъсирланган уста сукутга толади, эй художон, дейди ичида, аҳли улусдан меҳрингни дариг тутмагин, камина чўкиртагини ҳам аросатда қолдирма, ахир у гўдаклигидан жамолингга етишмоқ учун ёнади, ахир у сенга етишмоқ йўли Улуғ сўзга топинмоқдан иборатлигини билади. Одамлар борки, жонлари қақшаганда ёки тақдирлари қаролиг тортганда чор-ночор сени йўқлайдилар, лекин шукр, камина ундай бедодликка изн бермагани каби, ўғлим ҳам худписандликдан йироқ, муборак номингни ҳар лаҳза кўнглига жо қилиб яшайди. Чунки сен марҳаматлисан, энг огир дамда — етмиш минг йил давом этган сукутдан кейин ҳам ўзига келолмаган Қаламни ёлғизлатиб қўймадинг, ўз ёғига ўзи қоврилаётган Қаламга Қонуни муборакни кўмакка юбординг, ҳимматинг нури билан жилоланган ажаб оҳанглар унга куч берди, у абадул-абад тирик оҳангларни ўзига қанот қилиб олди ва маҳтал қозони сен билан одамзод тарихи ила сарафроз айлади. Қалам билан Қонуни муборак қовушган паллада Улуғ сўз туғилган эди, шу заҳотиёқ у олам дарди ва қувончини ўзиники деб ҳисоблаган эди, одамга жилмайиб қараб тоабад унга ҳамроҳлик қилажагини билдирган эди. Не-не замонлар давомида башар қони ва жонига сингиб кетган каломуллои шариф ўғлим дастури, ўғлим унга сиғинади, бу кунда замон зайлига қарагани тузук (ўзга иложиям йўқ!), итнинг орқа оёғи бўлиб қолишни истамаётганидан хурсандман, фақат қўрқаманки, гўрлигига бориб...

Уста недан қўрқисини ҳар жойда очавермасди, лекин ичини кемирган дарддан эрта-кеч Шамсиддинни огоҳ этарди, бир кун ноилож Шариф урфонга ҳам ёрилди. Ташвиши-тахликаси бошидан ошиб-тошиб ётган муаллим устани жимгина тинглади, жавобга шошилмади, афтидан буни истамади. Кейин эса кутилмаганда Шамсиддинни мақтай кетди, зеҳни ўткирлигини кўкларга кўтарди, ўзи шундай шогирдни етаклаб эрта сари бораётганидан бениҳоя ғурурланишини яширмади, уста негадир қовоқ уйганини кўргач, гўлдираб қолди.

— Шубҳангиз бекор, — деди ниҳоят талмов билан.

Шўрлик уста шу мужмал таъкиддан сўнг чиройини бир оз тетик тутишга мажбурият тўйди. Ахир нуқул ғумон комида тўлганмоқдан ёмони йўқ-да! Халқ ғамини еб юрган, ёш-қари савод таниши учун елиб-югуриб, ҳар хил чора-тадбир қўллаб, омилкорлигини пеша қилаётган анов банда эҳтимол тўла ҳақдир, эҳтимол чиндан ҳам қўлга маъқул йўриқ тағ-заминидан кир қидирмоқ беҳудадир, эрта бари у хоҳлагандек аломат изга тушар...

Дарвозаси темир мактабда Шамсиддин жонни семурғга айлантириб учиргудек даражада сеҳрли туюладиган ваъда-войишларни ҳар куни минг марталаб эшитарди, ҳалиги одатича эшитганларига ўзи билган-билмаган нарсаларни қўшиб-чатиб ҳикоя қиларди. Бу дунёда бахт чексиз экан, дадажон, дерди у хонтахта ёнида аста тиззалаб, лекин шу кунгача биз мазлумларга урвоғиям насиб этмабди, энди эса ҳамма-ҳаммаси бизга тегаркан! Шу кунгача адолат ҳам етим экан, энди... тугал адолат қарор тоғгани учун дунё тамом яшараркан! Балки, мана шу тенгсиз хушбахтлик эвазига кечмишнинг эрта учун яраши маҳол устунларидан кечиб юбормоқ жоиздир! Эвоҳки, ўғли ҳикояларини безаган ҳаду ҳудуддан уста ҳали баҳабар эди, ҳар кун ичини кемираётган дардга ўхшаш дардни мулла Аҳмаддан, кейин уста Қурбон билан мулла Ражабдан эшитганда ҳарқалай тахтиравони хомталаш бу очунда ёлғиз эмаслигига амин бўлди. Нима қилсин, Шариф урфон айтганидай, оёқ ости тебраниб турарди. Эс борида этакни йиғиш керак. Фақат у мулла Аҳмадникида ёввойи бодом данагидай аччиқ пичинглар қилиб кетган Фаттоҳ Обидий бедараклигига, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам эсламай, безовта қилмай қўйганига ҳайрон эди. Ҳар замонда ё мулла Аҳмад, ё Шамсиддин, ё шогирдларидан бирови уни ҳалиги пақана ҳамроҳи билан Регистоннинг қайсидир бурчида, баъзан Сиёб бозори ичида, гоҳо Шоҳизинда бўсағасида кўриб қолишгани, бутун туриш-турмиши ва хатти-ҳаракати у тоғни олиб келиб бу тоққа ура оладиган сур одам аҳволотини эслатишини ғайирона тарзда сўйларди. Энди афтидан Фаттоҳ Обидий шаҳристонда анчагина ном таратган эди, негаки у ҳақдаги ғашга тегадиган олдиқочди ғийбатнинг нақ қирқ қулоқли қозонида вақирлаб қайнай бошлади. Уста, Шариф урфон яширган эрса-да, Миср дарवेशни ўша банда шериги билан олдига солиб ҳайдаб кетганини ғира-шира тасаввур қилди.

Илму ҳикматга Шамсиддин ҳаваси шаксиз баланд

эди, ана шу хавасмандлиги бошқа жабҳаларга хурмати-ни асло сусайтирмади, аксинча кучайтирди. Хусусан, у қози Раҳмон қироатхонасидан, нафис шеърлар битадиган Ҳикмат Раҳмон суҳбатидан сира-сира кўнгил узолмас эди. Ҳали мулла Аҳмад хонадониди юз берган синоат бағрида муҳрланиб қолди, ажабки, бу муҳр бир чигил сингари кун сайин гоҳ ечилиб, гоҳ қайта тугилиб — томир отиб, бутун борлигига ёйилиб борар эди. Алҳол, тобора ловуллаётган, жами тириклик ғами-ҳасрати, умиди-армонини жо қилишга шай дили ер билан битта бўлиб сочилганидан неча чандон нозик, неча чандон жозибали оҳанг таратадиган Қонуни муборакка илҳақ эди.

Нетонг, ўғлидаги бу иштиёқ аллақачоч устага ҳам юққан, у ҳам Шамсиддин сингари ўй сурардики, мусиқа ва илми суйган донишманд мамлакатда олло-таоло юборган ваҳийга кўра буюк муғаний тарафидан яратилган, сеҳр билан бемор подшоҳни оёққа турғазган, Қаламни Улуғ сўз тарихини ёзишга рағбатлантирган Қонуни муборак бугун чорасиз, сукутда — пардаси дарз еган, овози бўғилган. Бу маломат қачонгача бошни ўровда сақлайди? Жами умид энди вориси валломат мулла Аҳмаддан, уни эгам паноҳида асрасин ва унга англатсинки, бу дунёда қонун овози янграб турмаса, қалам ўзини етим атагай, Улуғ сўз забунлик сари юзлангай...

Аммо мулла Аҳмад ҳафсалаларини пир қилди.

Қуёш макони томон ошиқаётган пайт, уста ҳужрасида шогирдлари билан машғул, таъмир сиру синоатидан хотиржам сабоқ берар, бир оз паришонроқ эди. Богдоди эшик чийиллаб очиларкан у беихтиёр сесканиб тушди.

Илгари мулла Аҳмад нақ девдай эди, шундай одам чўпи-устихонга айланибди, бурнидан тортса йиқилгудек бўлибди. Бандаси ғамга шунчалар бебардош экан-да! Ҳарнечук дарди ота-болага аён, лекин уларга аён бўлмагани ҳам бор, яъни куни кеча у, ҳовлисида паналаб олганидан тамом димиқиб, пича овуниш учун оқартув уйига борди. Лекин келганига минг пушаймон еди: бу ерда аввалги файздан асар ҳам йўқ эди.

Остонада ўзи билан бирга «Шашмақом» уюшмасига жон киргизган, қадимий куй-қўшиқларни эл орасидан йиғиб-топиб, оҳорлаб, асл эгаларига тугал мазмун билан қайтараётган Юсув Улфат, домла Ҳалим, Наврўз Самарқандий каби созанда-ҳофизлар дарди-дунёлари қоронғи ҳолда туришар эди.

— Қадамларига ҳасанот, — деди уста чехраси очилиб.

Мулла Аҳмад индамай қуллуқ қилди.

Ранги заҳиллашиб кўзлари киртайган муғаннийга Шамсиддин ачиниш ҳисси билан қаради, яқинда аллакимлардир тагин уйига ёпирилиб бориб унинг кўча-кўй, маҳалла-мавлудга чиқишини бутунлай ман қилиб қўйишганини эслаб таъби баттар бузилди, сездики, азалдан нинадай дарднийам кўтаролмайдиган бу одам ҳозир қонунни ўйлайдиган ҳолда эмас, эс-ҳуши тамом бошқа ёқда!..

— Нечун индамайсиз, мулла, бахайр?

— Уюшмани тарқатишди, — деди муғанний қоврилиб.

— Нечун?

— Билмадим, — у яна сукут қилди, анчадан кейин гудранди: — Уюшмадаги биттаю битта қонунни олиб кетишибди. Бунга чидолмаган Юсуф Улфат ўз жонига қасд қилмоқ-чи!

— Буниси чакки, тентаклик! — муғаннийни юпатди уста. — Кўп эзилманг, бу кунлар ҳам ўтади. Уят бетларида қолади.

— Ҳа, уста, тўғри айтасиз, бу кунлар фаромуш бўлгай, — тасдиқ ишорасини берди муғанний. — Лекин унгача... эгам асрамаса майиб бўлурмиз. Тавба, «Шашмақом» энди халққа бегона эмиш, «Шашмақом» одамни бугунни нафасидан чалғитармиш, вужуд билан руҳни майиб қилармиш! Хўш, айтинг-чи, бу сафсатадан ўртанмайинми?

— Барини тангри ихтиёрига ағдаринг, — ичи сидирилаётган бўлса ҳам уста панд қилишда давом этди. — Шунда енгил тортасиз. Сафсатабозлар номаъқул бузоқ гўштини епти. «Шашмақом» қонимизга сингиб кетган десам, кифоя эмас, у қонимиздан бино бўлган!

— Шубҳасиз.

— Хўш, энди сиз айтинг, одам ўз қонидан яралган нарсадан осонликча воз кечоладими? — уста нигоҳини мулла Аҳмадга тикандек санчди. — Ҳеч қачон кечмайди, кечолмайди. Бошларини тошга уриб ёришмайдами!

— Улус таҳликасини айтинг, уста.

— Улус аҳволидан оз-моз воқифман, — деди уста жиддий, бир қадар тараддуланиб. — Бир қарасанг у оқил, бир қарасанг жоҳил! Ҳақ йўлида бутун фикр юритмоққа ўрганмаган ҳали! Манови жардан ташлаш зарур

бўпти дейилса борми, тамом, мия ишлатгани чоғи йўқ!

— Камина ҳам шуни армон биламан.

— Қайғунгизга шерик топсангиз тузук, топмасангиз...

— Камина доим сизни қора тортиб келаман,— тиззаси оғриди шекилли муғанний чордона қурди.— Сиз тобад дардимга шериксиз, сиздек бандага ҳамроҳ қилгани учун яратганга шукр!

— Мен-чи? — деркан уста Жамшиддин хаёлидан уста Қурбон, уста Ризо, Муҳаммад Малик, Ҳикмат Раҳмон, акаси мулла Ражаб сиймолари бир-бир ўтди, кейинги вақтларда булар қадамларини Регистондан тортишганини сўзлагани чоғланди, лекин чалғиди. — Мулла, гапирмасанг бўлмас, бу... муддаолари нимайкин?

— Билмадим. Лекин алағдаман, — деди муғанний ўйчан алфозда.— Кеча Шариф урфон сал учини чиқарди, ҳали гал сўзга етармиш!

«Сўз! Улуғ сўз! Неларни валдирамоқда муғанний?»

Товонини туйқус қиздирилган темирга тегизган каби Шамсиддин сапчилаб кетди, ранг-рўйи қум оқарганча, аста бориб эшик кесакисига суянди, ҳамиша етти ўлчаб бир кесадиган муғанний бу навбат ўтриклагани, шунчаки саннаб қўйганига ўзини зўр бериб ишонтирмаққа уринди. Лекин бу даргоҳга чуқур ихлос билан қадам ранжида қилган муғанний ҳазилдан ташқари муҳокама юргизаётган эди, жиддий қиёфада эрта юз беражаги мумкин бўлган воқеалардан огоҳ этаётган эди.

— Жоме мачити кўпдан ёпиқлигини биласиз, — қисқа сукутдан кейин мулла Аҳмад соқолини тутамлаганча давом этди. — Шунга қарамай имони басаломат бандалар муҳтарам домла Фазлуллоҳ билан, бекитиқча, оллоҳ назари теккан даргоҳга бориб туришади. Кеча, жумаи муборақда қарзимни шу зот билан бирга узиш умидида жомега бордим. Пешин олдида у киши айвондаги лавҳга қуръони шарифни жойлаб қироатга берилдилар. Овозлари айни шитобига кўтарилган маҳалда билакларига қизил латта боғлаган бир тўда ўсмир пайдо бўлди ва бири бора-сола лавҳдаги китобни чунон тешидики, китоб анча жойга учиб бориб тушди.

— Ёпирай-э!

— Пири муршид пинак бузмадилар, ўтирган жойларида зил сукутга ботдилар, — муғанний афт-ангорини бир хил совуқ ифодалар ўради.— Қуръони шариф тупроққа қоришгани ўсмирларга анчагача қулги ва ҳазил-

мутойба учун баҳона бўлди. Тагин ҳалиги бола... қаҳ-қаҳалар остида куръонни ҳовлини айлантириб тенкилаб келди. Биз бечоралар эса қон ютиб ўтиришдан нари ўтолмадик. Улар эса хужраларга кирдилар, қўлларига илинган ҳар не мажмуани ўзлари билан ола кетдилар. Эшитишимча, ариқларга ташлаб, оқизар эмишлар. Шогирдингиз Иброҳим шуни маълум қилди.

— Иброҳим?

— Шундай, уста. У ҳам ҳалиги болага қўшилиб куръонни тепкилаганини ўз кўзим билан кўрдим, — уста нафас ютганини сезиб мулла Аҳмад ўнғайсизланди, анча муддат тумушиб ўтиргач, гап жиловини бошқа ёққа бурди. — Биласиз, Ҳикматулла анчадан бери... тил тегизиб бўлмайдиган хилватда. У қироатхонани ўйлаб ич-этини еб ётгандир. Худо кўрсатмасин, бу кетишда... Бир иложини қилайлик.

— Каминанинг ҳам бир ташвиши шу, мулла.

— Лекин сиз ўзингиздан бохабар бўлинг.

— Тақдирдан ким қочиб қутулибди?

— Тўғри, лекин... Жонни беҳуда қурбон қилмоқ ҳам уволдир, — деб муганний кафтини чаккасига босди. — Бу худонинг ўзига ҳам ёқмайди. Худо урган ўша шанбада акангиз мулла Ражаб билан Ҳикматуллани олиб кетишганини эшитиб ичимдан қиринди ўтди. Акангизни қўйворишганига шукр, лекин Ҳикматулла... Айтганча, уста Ризони ҳам сўроққа чақиришган, у бир амаллаб қутулибди.

— Ҳозир уста Ризо мени кўрса тўрт тош нарига қочади.

— Мени кўрсаям, — деди муганний уф тортиб. — Бола-бақрасига тайинлаб қўйганми, қачон борсам, уйда йўқлар, деган жавобни оламан. Бир кун тасодифан Сиёбда учратиб қолдим. Йиғламоқдан бери. Тез жўна, соямгаям қоровул қўйилган, деб аланг-жалаңг қилади. Панароққа ўтдик. Айтишича, Ҳикматулла бир даъвони тан олмай, ўжарлик қилаётган эмиш, агар тан олса қўйворишармиш...

— Уста Ризонинг ўзи-чи?

— Энди у сополга битик зарбламасмиш, — бир ўкинч билан бош тебратди муганний. — Мени кечиринг-у, аммо шу бандадан ажрабмиз, тириклайин ажрабмиз. Шу куни саволларимга зўрға-зўрға жавоб қияпти-ю, ўзи жойида питирчилайди, худди дажжол келиб, ёқасидан бўғиб, ҳозироқ ажалхонага олиб кета-

дигандек! Э-э, шу битта жон-да, омонат нарса, бугун бўлмаса эрта топширасан. Мунча қалтираб нима! Омон бўлинг, уста, энди мен борай, таъбингизниям тоза тирриқ қилдим. Ҳа, айтганча, бугун ёки эрта кечқурун маслаҳатга бораман, қози Раҳмон қироатхонасини... ҳалигидай, бир ёкли қилгани...

Нақшинкор эшик аста очилиб-ёпилди.

— Ўзинг асра бандаларингни, — муғанний изидан тикилиб мингирлади уста; анчагача у нима қиларини билмай хомуш ўтирди, ўзича неларнидир чамалади, неча кундан бери хилватда нималиги қоронги савдоларни кечираётган Ҳикматулла тақдирига қизиқмагани, аниқроғи, қизиқишга вақт тополмагани учун ўкинди.

Ярим соатлардан сўнг ёруғ дунёни бирдек қадрлай-диган ошналар суҳбатини тинглаб анчагина ташвишланган шогирдларга озодлик тегди. Енгил тортган, суюнган шогирдлар намчил ва совуқ ҳужрани тапир-тупир қилиб тарк этишди. Ҳаял ичида сокинлик чўкди. Ҳануз гарангсираётган уста ўғлига ўгирилди, токчадан боя қўйган китобни олиб чўккалади.

Мўтолаага қизгин берилиб оқшом тушганини пайқашмади. Ҳужрада қоронғилик қуюқлашди, ўжар ҳарфлар сакрай-сакрай бир-бири устига мингаша бошлагандан кейин уста толғинликка бўйсинди, ноилож рисолани ёпди ва шу билан бугунги машғулот ниҳоясига етди.

Аллақачон зулматга чулғанган ҳовлига чиқишаркан, юзларига муздаккина тоза ҳаво урилди. Осмон эниб келиб заминга туташгандек: агар ҳар жой-ҳар жойда жимити юлдузлар живирламаса худуд билмаган бу икки унсурни ажратмоқ мушкул эди. Ер-кўк, хуллас, бутун борлиқ ором оғушига кирадиган ушбу паллани Шамсиддин жони-дили билан хушлар эди. Қимир-қимирдан безгани ёки ўзини бирдан эркин сезгани учунми, уйда онажони тайёрлаган мазали хўрак ёки юмшоққина тўшак кутаётганини туйгани учунми, ҳартугул, оқшом чўкаётганда қушдек енгил тортади. Хушчақчақ йигитчага айланади, ҳатто узлуксиз имлаётган юлдузлар ёнига учмоққа, самогирлар билан юксаклик шаъни-шавқи ҳақида тортишмоққа чоғланади. Лекин ҳозир отаси ёнида судралиб бораркан, кечки жозибани деярли сезмас, хаёли шамолдек келиб шамолдек кетган мулла Аҳмадда, ётари-турари ва еяри-ичари номаълум қолаётган Ҳикматуллада, тақдири қил устида турган қироатхонада эди.

— Дада, — деди бир пайт, — у киши энди қонун ясамайдими?

— Ясайди.

— Қўйишмас экан-ку.

— Унчаликка боришмас.

— «Қасида» ни ҳеч қачон эшитмаймиз чоғи.

— Мавриди келса, иншооллоҳ, эшитамиз.

Отаси овозидаги қатъият ич-ичида мудраб ётган армонни яна бир бор астагина қалқитди: дунё маромини бузгани йўқ, умуман, ҳалиги шанба бўлмаган, мулла Аҳмадникига боришгани ёлғон, боқиши хайрхоҳ Фаттоҳ Обидий, ҳукмга маҳтал пакана, дафтари газетни ихлос билан қўлтиқлаган Шариф урфон изларидан келгани ҳам ўтрик, зеро, ҳали бари олдинда, қози Раҳмон қиротхонасидаги амри маъруфда ортиқча мақтовдан ҳафланган муғанний уларни хонадонига энди чорлайди, назик нақшлар билан безатилган шинама хонага етаклаб кириб, минг йиллар тариқати ва маърифатидан сўйлагувчи чолғуларни биттама-битта кўрсатади, сўнг садафбанд Қонуни муборакни тиззасига жойлаб, «Қасидаи падар» ни эшилиб чалади. Жами тириклик, бутун ер юзи бунингдек ноёб ва ўртовчи мусиқани илк дафъа эшитади.

Ҳали шундай кун қачон келажagini сўрашга ботинмаганини ўйлаб Шамсиддин тоқатсизланди; гурсиллатиб одим ташлаётган отасига қаддини яқин олиб тагин оғиз жуфтлади. Дафъатан отаси ўзи сўз очди, кечаси галати туш кўрганини дўриллаган товушда ҳикоя қилди: тиканак босган даштда ҳангу манг турганда шундоқ қаршисида Қалам билан Қонуни муборак бўй ростлабди, сўнг олисдан беадад ёғду ёпирилиб келибди, ёғду қуюқлаша-қуюқлаша Улуғ сўз сувратига кирибди, у қаддибастидаги жароҳат изларини беркитиб нидо берибдиким, азизларим, сиз қовушган масъуд онда туғилдим, мени ора йўлда қолдирманг, то ҳануз меҳрга муҳтожман, бахтимга Мўйсафид қариган, қувватдан кетган...

Қоронғилик ота-болани исканжасига тортди, сокин майдондан узоқлашиб боришгани сайин дилларига бир залвар хавотир юқаверди: ҳали ҳеч нарсани сезишмовди, одатдагидек ўз хаёллари билан бепарво илгариларди, четида қари балхи тут қаққайган зимзиё кўчага бурилишгач, ён-атрофни ажабтовур таҳлика қучгандек туюлди.

Худди шу маҳал нималарнидир елкалаб, кўкракла-

рига маҳкам босиб, қўлтиқлаб олган бир тўда давангир кишилар шундоқ ёнларидан гуре-гуре чошиб ўтишди, қайсидир муюлишда яна шундай бесаранжом тўдага йўлиқишди, улар ҳам тасарруфларидаги галати юкни биров кўриб-билиб қолишидан чўчиган каби нафаслари тикилгудек алфозда югургилаб қоронғилик қаърига уриб кетишди.

Бутун хуш-фикрларини тамом тушунуксиз чопачопга беришгани сабабли ота-бола жимиб қолган қоронғи кўчанинг нариги тарафидан ўзига ўзи ғулдираб оғир-оғир босиб келаётган кимсани ҳадеганда пайқашмади, пайқашгач, яқинига бориб шошиб қолишди.

Қаршиларида бир замонлар қози Раҳмондек бадавлат ва фозил амалдор билан илму фунун ва китобдорлик бобида тап тортмай бел олишган, оқибат, енгса енгганки, лекин ён бермаган зот бир халта юк тагида дол турар эди.

Уста Жамшиддин яхшилик билан от чиқарган бу бандани фақат ини эмас, маслакдош, дарддош устод ҳам санарди. Сабабки, хонадон тўнғичи бўлган мулла Ражаб ҳар жиҳатдан ҳамиятли эди, у бутун инон-ихтиёрини Мир Араб мадрасасига топширганига қарамай оиласидан узоқлашмади, қари ота-онасини тақдир ҳукмига ташлаб қўймади. Қисқа вақт ичида зеҳни ва уқувини намоёниш этолган укаси Жамшиддиндан айниқса меҳрини дариг тутмади, у меъмор ота изидан оғишмай бориши учун нимаики зарур бўлса, барини муҳайё қилди. Иккиламчи, мулла Ражаб китобатни шунчаки дабдаба ёки ҳавасга эмас, теран бир эҳтиёж орқасида зуҳур бўлган иштиёқ ва ихлос билан суярди. Зукко акадаги бунингдек саодатмандлиг завқидан озми-кўпми юқтирмай қолиш асло мумкин эмасди, шу боис тиниб-тинчимаган ака ҳовлисида қироатхона солдириш ниятини қилганда у жонжон деб бош қўшган эди.

Ҳандаса, алжабр мантиқий қурилишига жуда эрта қизиққан мулла Ражаб мадрасада Муҳаммад ал-Хоразмий, Муҳаммад Мусо ал-Форобий ва Абу Райҳон Беруний қолдирган меросни ҳолига яраша ўрганди, даврида аршу қодир ила юзлашган бу алломалар ақл нури билан йўғирган айрим рисоаларга баҳоли-қудрат шарҳлар битди. Муаззам Самарқандга қайтиб, Бибиҳоним масжиди имомлигига тайинлангач, илоҳиёт билан баробар бошқа фанлардан ҳам ажралмади, қачонлардир Мирзо Улуғбек мадрасасида мударрислик қилган хожа Комил

Мавлонийдан фотиҳа олиб ҳисоб тўрт амалига дахлдор кўп савобгир рисола яратди. Мурувватли қози Раҳмон, тупроғига нур ёғилгай, мулки муборагидан қолишмайдиган қироатхонаси, унча-мунча мукамал мажмуалар билан мантиқий теранликда бемалол беллаша оладиган рисоласи доврўғи чор тарафга ёйилган мана шу зот қоронғи кечада халта орқалаб, ўғрисифат бўлиб, талваса ичра қаён бораётир? Халтага тап-таранг қилиб тикилган нарса нима?

— Ака, бу сизми? Кўзларимга ишонмаяпман! — ниҳоят гап тагига етган уста Жамшиддин ўтинчи оҳангда мурожаат қилди. — Сизга нима бўлди, ака? Уволни билмайсизми?

Силласи қуриёзган мулла Ражаб халтани деворга тиради.

— Ҳаҳ, уағинам-а, шу ёшга етиб уволни билмайманми? — деди кейин ҳансираб. — Аммо бўғзимга тиг тегириб турган бўлсалар кўзимга увол кўринадими? Бугун эшигимга Шариф урфон келди, таниш-билишчилик ҳақиға эҳтиётингизни қилинг деб айтди. Яхшилик шунча бўлар-да! Эсим борида этагимни ёпайин!

— Сизга оғирлиги тушган бўлса бизникига киргизинг.

— Йўқ, — деди мулла Ражаб кесиб, — ўз бошимни қутқарайин-у, сенинг бошингни бало оғзига тикайинми!? Айт, сен айтгандай қилсам, мардликка ётадими?

— Бало оғздан камина қўрқмайман.

— Гап фақат қўрқувда эмас, иним.

— Хўш, тагин нимада? — таассуф билан сўради уста Жамшиддин. — Улус мулки қабоҳатга ем бўлсин, эвазига омонат жон омон қолсин. Шундайми? Сизки олим киши бўла туриб, шундай тутумни қилсангиз, омиё бандалардан нима умид?

— Мени таънага кўмганинг бефойда.

— Халтада ўзингиз битган рисола ҳам борми?

— Бор, иним, бор, — мулла Ражабнинг узун соқоли аста кўксига тиралди. — Лекин шайх-ур раис унвонига етишган улуғларники жон сақлаёлмаётган бу кунда мендек комил кўчасига киришга қурбати етмаган ожиз банда рисоласи омонлик даъвосини қилса ярашадими? Беадад гуноҳи азимларимиз эвазига тангри йўллаган бало болни бол, оғуни оғу демай ямламай ютаётганда бизники итоат ва шукрона! Билдингми, иним, билган бўлсанг, қўй, одамни ўртама!

— Ўртасам-ўртамасам, ака, йўлдан қайтинг, ҳарқалай сиз бунчаликка борманг, — астойдил ёлвора бошлади уста. — Тангри қаргайди. Бу ёмон, бундан кейин бир умр... насли-насабимиз мондимайди. Биласиз, бундан менда ҳам анча-мунча бор, ёр-ошно кўмагида бир амаллаб яширамыз.

— Майли, сен яширавер, сеники меники олдида урвоқ ҳам эмас, — деди хўрсиниқ аралаш мулла Ражаб. — Қироатхонада қолгани ўн-ўн беш туя юки. Шунча нарсани саришталаш осонми, овсар!?

Қилча ёлғони йўқ: мулла Ражаб қироатхонасида саралаб қўйилган махтутотларни унча-мунча карвон зўрға эплайди. Ахир бир вақтлар китобат ишқи оқил акани бор буд-шудини шу йўриққа сарфлашга, узоқ-яқиндаги арзону қиммат дурдоналарни битталаб йиғишга мажбурлаган эди-да; у қарз-қаволадан қўрқмай ховлиси тўрида даҳлиз-йўлаги, узун-узун ва кенг бир нечта хонаси бўлган мўхташам иморат солдирди, бир дунё гишт ва беҳисоб ёғоч кетган шу иморатда уста Жамшиддин икки йилга яқин чўпкорилик ва ганчкорилик қилди, яъни хоналарда гир айлантириб нақшийкор жавон ясади, уни ноёб рисоалар билан тўлдириш учун эса соҳиби хонадон Ироқ, Эрон, Афғон, Ҳинд, Қошғар мамлакатларини оту туяда беармон кезди.

— Юз туяга юк бўлсаям амаллаймиз, ака, — деди уста кескин. — Тавба, йиғишда ҳеч нарсангизни аямовдингиз, энди жон ширин кўриниб қопти! Йўқ, ака, эндиям бор-йўғингизни тикинг. Негаки, сарфу харажати ни гарданингизга олганингиз билан, асли бу мулк жамоаники!..

— Бандаи гумроҳ, очикроқ айт, мендан нима истайсан?

— Жамоа мулкани увол қилманг.

— Қизиқ-ку, сен, а? — кесатди мулла Ражаб. — Бор, ука, жамоа-жаллигинг билан йўлингдан қолма. Замонида ўзим йиғувдим, замони кешти, ўзим йўқотаман. Хўш, қани сен айтаётган ўша жамоа? Эрта менга зўр тушганда бирови ёнимда турармикин? Қўй, қонимни қайнатма, уйим бу дардисарга тўлалигини еткизган шу лаънати жамоа-ку!

Илкис қаттиқ зарб еган каби уста ҳиққа тинди, бўғилди, чийралди, зил-замбил бир неча дақиқа ўтди ҳамки у ҳалиги қаттол хитобга бирор-бир маънили каломни кўндаланг қўёлмади. Торгина йўлакда кечган тап-та-

ранг суҳбатни юрак ҳовучлаб тинглаган Шамсиддин кўрдик, гишт қолипдан ёмон кўчган, донолиги билан бутун шахристонни оғзига қарата оладиган бандага фикрини уқтиролмаган отаси қалт-қалт учаётир, икки кўзи икки чўғ, оёқлари керилган, қўллари заранг мушт, қўйингки, на юлдуз, на ой ўроғи нури етиб келаётган йўлакка гавдасини гов қилган...

Қайсидир девор ортида бедор ит зорланиб улий бошлаганда сира кутилмагани юз берди: тушмагур мулла Ражаб ёшига номуносиб чаққон ҳаракат билан халтани орқалади, олдида ҳурпайиб турган устани шартта чеккага суриб, индамай ўтди-кетди.

— Ака! — нидо қилди уста; лекин жавоб бўлмади.

Кечалари ёстиғи тагида мирзо Бедил ёки Алишер Навоий девонини қўйиб ётмаса ухлолмайдиган, жонидан кечса кечган-у, бироқ нақшинкор жавонидан бирор рисола ни ҳатто вақтинчаликка олиб кетишларига асло розилик бермайдиган амакиси айни чоқда, бори-йўғини буткул унутиб, яқин-орадан салқини уфураётган анҳор сари инқиллай-синқиллай судралиб бораётганини ўйлаб Шамсиддин эзилди.

— Э-э, аттанг! — деди уста таассуф билан.

Бадани лағча чўгдек ёнаётган Шамсиддин отаси таассуфини янаям оғир олди; гўё танида бир яра бор-у, тўсатдан шунга зиравча санчилган эди. Зимзиё тор кўчани ортда қолдирганча Умар чол тегирмони тараф юришди, жимгина боришаркан, адоғи дарахтзор ялангликда барваста-барваста икки шарпа пайдо бўлди. «Танидингми?» — деди отаси қуруққина. Баданида у яна ҳалиги беаёв зиравча азобини туйди. Ахир, кўзлари сўқир эмас-ку, амакиси ўғиллари Абдусамад билан Абдурахмонни нечун танимасин?! Афтидан уста гап нимадалигини ўғлидан илгарироқ англади, ҳай-ҳайлаб йўлни тўсиш учун югургилади, аттанг, улгурмади, ваҳимали шалоплаш теракларни кўналға қилган қарғалар оромини бузди. Еру кўкни қушлар фарёди тутди.

Тегирмон бўсағасида фонус милтиради.

— Одамларга бир бало бўлдими, уста, — Умар чол уста Жамшиддинни таниб савол берди. — Охир замон яқин чоғи, йўқса бундай бедодлик... Дажжол келиб буларни ғажимайдими тезроқ!

— Бундайларга дажжолнинг ҳам тиши ўтмайди, биродари азиз, — деди уста куюниб, ҳозир у одатича умрини тегирмонда ўтказган шу беозор чол билан ҳас-

ратлашгиси келаётган эди. — Сабаб сўрасангиз айтай: дажжол келганда булар терисини қирқ қават қилиб олишади.

— Раҳматли падарим, териси қалиндан худо асра-син, дердилар.

— Ҳа, балли сизга!

— Бир ниёла чойимиз мунтазир, уста.

Дарахтзор томонга безовтаҳол қараб-қараб қўяётган уста миннатдорчилик билдирди, Умар чол билан ҳас-ратлашишга ҳавасмандлиги бўлса ҳам тегирмонга киргани унамади. Одатига хилоф тарзда алланечук иддао билан хайр-хўш қилди.

— Акам соясидан чўчқийдиган одам, — дарвозалари олдида уста гудранди. — Лекин девдай-девдай ўғиллариям... Эсиз шундай сохту сумбат-а!

— Дада, — деди Шамсиддин секин, — нега уларни уришмадингиз?

— Э, ўғлим, сезмадингми, уларга калом ҳайф!

Отаси ҳақ, отаси ҳуда-беҳуда чирангандан, нодону нотавонга ҳадеб ноўрин ақл бўлмоқ учун уринавергандан ўринли сукут сақламоқни минг бора афзал санайди. Шаксиз, бу тарафига қилча эътирози йўқ, аммо индал-лоси шуки, ҳозир падари ўрнида ўзи бўлганда ёшлари фалон жойга етса ҳам ақл тишлари чиқмаган ярамагур қариндошларини толга боғлаб роса бўкиртириб саваларди.

Одатдагидан анча кеч қайтишгани учун онаизори — Ойдинбиби койина-койина дастурхон ёзди. Қуртова эзган экан, бетига қалингина сариёғ солиб, икки коса сузиб келди. Энди билди, чинаки очиқибди, чурқ этмай дастурхонга ташланди, нон тўғраб, ҳаял ичида, мазали қуртовани пок-покиза туширди. Сал қовзанган қорнини ҳузур билан силаб мундай қараса, эвоҳ, отаси кўрпачада қандай чўккан бўлса, ўша алфозда — жим, туси девор, қорачиқларида беўлчак мунг, ютиниб ўтирар эди.

— Дада, ича қолинг, — деди ялинч оҳангида.

Отаси индамай лўла-болишга ёнбошлади.

VI

Дилдан у отасига ҳамдard, у ҳам ҳали йўлда кўрган-кечирганини ҳазм қилолмаётир, лекин нима имкони ва чораси борки, бир ҳарбу зарб билан терс айланаётган

чархни ўнглаб юборса! Аттанг, онаизори борди-келдидан беҳабар, ҳадеб ўз кўмачига кул тортаётир, отаси чиройини очмай ўтирганини бошқа нарсага йўймоқда, нечундир шундан оғринади; ҳали юшоққина койинган бўлса чой суза-суза дағалроғига ўтди, эркак қовоқ-тумшуғини осилтирса рўзгордан қут-барака аришига шама қилди. Кимга зарда тўкяпсиз, менгами, деди куюниб, гуноҳим нима, мабодо арпангизни хом ўрмадимми?

Зил-замбил кечаётган лаҳзаларга тоб беролмай Шамсиддин чор-ночор ҳолда отасига суйкангиси, отаси пинжига киргиси, ундан оғриётган жонига далда бўладиган илиқ-илиқ калом эшитгиси келди. Беихтиёр кўз ўнгида ой ўроғи ва юлдуз нури етиб келолмаган зимзиё тор кўча жонланди, қулоқлари остида дунёдаги жамики азиз-ноазиз нарсаларга қўл силтаган амакиси таъналари жаранглади. Алланечук совуқсиради, мўлтиради, ўксинди, «Эна, энажон!» — деб ер сузиб ўтирган волидаи меҳрибони кўксига ўзини отди. Сўнг ҳиқиллай-ҳиқиллай барини сўзлади, шунақа тўлиб-тўлиқиб кетдики, онаизор кўзёшини дарё қилиб, дағал муомаласи учун пуншаймон еб, қалт-қалт учаверди.

Узундан-узун тун азобини у уйқу билан енгмоқчи эди, лекин бу насиб қилмади, тўшакка кираркан тани ва шуурини тушунуксиз бир жазава, мижғов хаёл, бедорлик оғриғи бир лаҳза тарк этмади. Алоғ-чалог тушларида гоҳ йўртиб бораётган туя, гоҳ тегирмон ёнида турволиб аллакимларни қарғаётган чол, гоҳ тори узилган қонун... чир айланиб, тўзонларга қоришиб ўралашар эди. Бу уйқумас, уқубат билан ваҳм оралиғида қўрқув ютиб тентираш, деди у азонда ўзига ўзи, худди шундай тентираш ва ҳатто ундан ҳам баттарроғи тун бўйи отасини унсиз бўзлатгани, ҳатто дўзах азобига солгани, яъни у дунёга олиб бориб олиб келганини пайқади. Мурғак тасавури бунга заррача шубҳа қолдирмади. Айвонда пича ивирсигач, бадани қақшаган ҳолда, отаси изидан судралиб борди. Юз териси салқилашиб қолган уста, ҳовлидан сал этакроқда, кеч куз либосини шипириб ечиб қўйган қўшалоқ тут тагида, тўши яланг Умар чол билан нималарнидир эзгилашаётган эди. Ора анча олислиги учун улар гап-сўзидан бирор маъни уқолмади, лекин кўнгли алланечук хавотирни сизди, ҳали сўфи азон айтмасдан туриб тегирмончи бекорга келмаганини ўйлади ва беихтиёр анҳор томон нигоҳ ташларкан, тепасида яшин чақнагандек, яшин арқони вишиллаб келиб бутун

вужуди ва жони-жаҳонини ўраб-чирмаб олгандек бўлди.

Беадад зарбдан тарикдек титилди, жони забун бўлди, хушига келсаки, чақир тош билан тикланган, томи тупроқ билан омонат ёпилган, эшиги бир томонга қийшайиб қолган тегирмон ёнида талғир туя бош эгиб, қимир этмай, маъюс турибди. Йирик-йирик кўзларига олам жо, олам қадар поёнсиз мунг жо эди. Худди туяси каби Мўйсафид ҳам бош эгиб олган эди, унинг ҳам бутун туриш-турмиши, ранг-рўйи, қараши, шахти бир маҳзунлик билан йўғрилган эди. Талваса ичра Шамсиддин ўша томон отилди, ўйладики, эсли-ҳушли бандалар қадрлаган азалу абад паноҳи — Улуғ сўз чўкмоқда, руҳ ва ақл учун мангу мотам куни бўлиб қоладиган бу кунга гувоҳ ўтиш, мотам тутиш учун Мўйсафид содиқ ҳамдами билан етиб келибди. Фақат, ҳайхот, бир вақтлар қози Раҳмонга не-не оқилона пандлар қилган бу қизиққон, чўрткесар, валломат чолни не тасалли билан овутади?

Энди чақмоқ узлуксиз чақнарди, лекин у адоқсиз бўшлиқни титратаётган арқон човутга эътибор бермай қўйди, қирғоқда забун турган Мўйсафид ва талғир туя сари судралди, бир-бир босиб бораркан, беихтиёр орада минг, йўқ, етмиш минг йиллик масофа борлигини ҳис этди. Анов жонивор йўл танобини тортибди. Нуроний чол эса йўл азобига чидабди, аммо энди бу ёғига чидармикин? Рўпарада — тубсизлик!..

Ора олислигини ҳарнечук унутди, тубсизлик ҳақида ўйлай бошлади, ўз ҳолича яшайдиган ва яхши-ёмонга деярли алоқаси бўлмаган бу тубсизликда Улуғ сўз ҳоли не кечисини, тоабад бўғилиб, нафаси қайтиб, нажотсиз ётишини, ахийри талваса ичра нобуд бўлишини тасаввур қилганча яна илгари талпинди. Оёқлари жонсиз эди, бунинг устига нима қилишни билмасди. Шунда аллақачон кийимларини ечиб ташлаб, ўзини муздек сувга отган отасининг шангиллаган товушидан сал тетиклашди. Қартайган Умар чол қирғоқда чўнқайиб олган, сокин юзаётган, гирдобда пириллаб айланаётган бутун-нобутун неъматларни айри чўп билан қўли етадиган жойгача тортади, энкайганча битта-битта олади, қуруқ жойга авайлаб қўяди. Отаси, томоми бадани кўкариб кетган отаси эса имкони тубсизликдан иборат бўлган ваҳм билан олишади, жон ҳалли олишади, ўзини у ён-бу ёнга уради. Ҳали ҳайқирганда у мулла Аҳмадни эслатган эди, тағин лисонсиз имо-ишоралар қилди, алҳосил, Шамсиддин муганнийни топиб келиш учун ўкдек учди.

У тўқиниб, хансираб, гувиллаган изғиринни писанд қилмай чопаркан, ҳозир мулла Аҳмад ёрдамисиз бир на-тижа чиқариш қийинлигини ўйларкан, телбаваш тарзда ўзича сўзланар эди, ўзича тасалли изларди, отаси танти-лигини муҳокама қиларди.

Хаёлидан бир қатра ҳам сув ўтказмай қўйган нов, тошқалов уйча ёнида туяси билан бирга бошини эгиб турган Мўйсафид қиёфасини қочирмай югургилаётган йигитча қаршисидан қутилмаганда қанақадир қўшиқни ҳиргойи қилганча муганнийнинг ўзи чиқиб қолди.

Ҳар ҳолда бугун муганний анча тетик, чиройи ҳам очик, ёноқлари бир қадар қизилланган, қараши журъ-атли, кескин, яратган эгам мурувватига етишган каби бардам, серҳафсала, енгил одимлар эди. Билди, у отаси билан қози Раҳмон қироатхонасини саришталаш, у ерда жамланган бутун бошли хазинаи шаҳонорони кўзпана қилиш хусусида маслаҳатлашиш ниятида шошилиб ке-лар эди; ўзини жиддий, мулоҳазакор тутиши, хотиржам кайфиятга берилганидан қандайдир режани пишитиб қўйганга ҳам ўхшарди. Энди бу хабарни эшитса қай ҳол-га тушаркин? Қизариб-бўзариб тўхтаркан, Шамсиддин калласидан ҳар турли шубҳаларни қувлаб, унга меҳри ва ишончи зўрлигини зуҳур айлайдиган бир овозда ғул-диради; фикрини поёнига еткаролмади. Ҳалиги яшин гувлаб келиб чалган каби қалқиб кетди. Ҳайратга туш-ган муганний уни зўрба-зўр тутиб қолди, чаккаларидан ушлаганча, кўзига қаттиқ тикилди: бошланибди-да, ука-жон!..

Тетиклиги ва хотиржамлигидан зув ичида айрилган мулла Аҳмад билан етаклашиб қайтаркан Шамсиддин аввал тегирмон томонга тезгина нигоҳ югуртирди: чол кўринмади, талғир туя эса ҳамон шарпа янглиғ турарди, фақат энди у кўзларини чирт юмиб олган, бу билан гўё галат воқеаларга тўлиб-тошган оламни қалин ва мустаҳ-кам киприклари паноҳига яширган эди.

Бунақасини мулла Аҳмад етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди, Шамсиддинбой бола-да, болалигига бориб ваҳима кўтараётир, деган хаёлда эди, беш-ўн нафарини увол қилишган бўлса кечириб мумкин, аммо қози Раҳ-мон билан мулла Ражаб сингари зако бандалар умр бўйи йиққан ганжинаи бебаҳони бало-қазодан ўзи асрасин, деган таскину таваллодан анча хотиржам эди. Кўрсаки, ўйлови чакки, ҳукми ўзи қилибди: анҳор тошибди, те-гирмон тўхтабди, атрофни эса ўқ еб, яраланиб, беҳол қу-

лаган оққушлар каби махтутотлар тутибди. Хангу манг бўлганча муғанний ечинди, устага гап қўшгани ботинмай, аста қирғоқдан сирғалиб тушди, шивирладиким, укажон, бу нарса азиз, одам жонидан ҳам азиз, у қолсин, майли мен чўка қолай!..

Бу орада Умар чол ҳолдан тойди, буришган серпай қўллари айри чўпни тутгани бошқа ярамади, у дўлхонага ёндош хужрага кириб, уада тўшакда чўзилиб ётди. Отаси ишораси билан Шамсиддин ерўчоқда қумғон қайнатди, аччиққина кўкчой дамлаб, аллақачон иситмаси кўтарилган чолга ичгизди. Пича хузур қилиб, терлаб, чол уни алқади, у секин изига буриларкан, ёстик ёнида очиқ турган хўл куръони шарифни кўрди...

Қавс қуёши сокин пирпираганча шаҳристонни ўраган хов олисдаги чўққилар ортига думалаган паллада оч анҳор бўғзидан қўйма-қўйма қилиб тортиб олинган забуну беҳол Улуғ сўз тепасида учовлон ҳоргин ўй су-рар эди.

Чаппа айланган чарх захри-зардаси шу бўлди: Улуғ сўз ивиди, чўкаёзди, хайриятки, тагин ўзи мурувват қилди, уни омон қолдирди, зеро, у — Шамсиддин шу фурсатда тамом ишондики, отаси айтганидек, Улуғ сўз чўкмайди, ёнмайди — ўлмайди, яъни, жони мингта, бири узилса қайтадан минг бўлиб тирилади. Фақат, Шамсиддин ҳайрон, уни нечун бунақа қўйга солишди? Ушбу бедодликни бино қилганлар нахотки уйларига бемалол қайтиб, иссиққина тўшакларида роҳату фароғат билан тинчгина ухлашган бўлса? Ахир уволу гуноҳ илону чаён бўлиб ётган жойларида беаёв чақмадимикин? Агар чақмаган, ҳеч қурса салгина ҳаловатларини бузмаган бўлса ўзи дунёдан путур кетибди-да!

Узоқ ўйла-хаёл қилиб гимирлаганларидан сўнг гирдобу тўлқин комида ивиган-титилган рисоаларни саралаб, тартибга солмоқни мўлжаллашди. Муқоваси кўнбахмал, қоғози шойи бўлганлари кўркини унча йўқотмаган, бежирим кўчирилган ҳарфлари тирик турар, сал селгитиб олинса эрта учун бемалол сақлаб қўйиш мумкин эди. Афсус, кўп афсуски, оддий қоғозлар сув заптига тоб беролмай идраб-илвираб қолган эди. Ҳар гал бундай таназулга юз тутган жилдни қўлга олганда Шамсиддин, ўз юраги қиймалангандек, бир оғриқдан афтини буриштирар, даҳшатомуз зарба Улуғ сўз билан баравар бандаларига нақадар қимматга тушажагини чама-лар, ўзларини бу оламга устун санаганлар осонгина тоб

ташлаётгани қахру ғазабини қўзғар эди. Ахир амакиси мулла Ражаб ҳам бир устун эди-да! Нима, уни эгдиларми ёки ўзи ён бердими? Агар ўзи ён берган бўлса, унда фақат жонини ўйлабди. Бошқасини сариқ чақага олмабди. Ҳей, қодир эгам, у банда устидан охирги ҳукмни ўзинг чиқаргайсан!

Вақт катта сахардан ошганини маълум қилиб хўрозлар дилтанг қичқира бошлаганда оғзига талқон солиб олган уста Жамшиддин билан мулла Аҳмад ҳануз тиззалаганча саралашни давом эттирар, ҳатто Ойдинбиби ҳам савобга етишмак илинжида жимгина бу юмушга шўнгиған, ҳалигина елиб-югураётган Шамсиддин эса, тинкаси қуриганини яширишга тиришиб, чорпоя четида мудрар эди.

Катта сахарда бандасининг ҳеч бир ҳақи қолмайди, ҳатто бу фурсатда одамзод тугул қурт-қумурскаю кўршапалақлар ҳам ини-кавагида бекиниб тинчгина ором олади. Табиат жорий этган бу адолатли қоидадан уста Жамшиддин тузуккина воқиф бўлса ҳам, ўзини овсарликка уриб, ўғлига раҳму шафқат қилмади, чарчабсан, бор, дамингни ол, дегани рағбати келмади, аксинча, таъна-пўписа аралаш қаттиқ томоқ қирди. Киприклари тошдек оғирлашган Шамсиддин чўчиб тушди, отаси лапашанглигига шама қилаётганини пайқаб уялди — ер ёрилмади, тушиб кетмади. Қум тикилгандек ачишаётган қовоқларини уқалай-уқалай чорпояга ҳали ўзи олиб келиб ташлаган китобларни қатор қилиб ёйди, сўнг ўкинганча, гирдларига тилла нақш солинган қизғиш-сариқ сахтиён муқоваларга тикилиб ўтирди, ҳатто қизиқсиниб бирини очди. Саҳифалар зарафшон қилинган экан, шойи қоғози ва битиклари бир қадар кўркини йўқотган, лекин бари бир диққатни тортар, қизил ва ложувард бўёқда кўчирилган сарлавҳалар ва лавҳалар дилни ажаб тароват ва иштиёққа ошна айлар эди. Завқи тошиб ўкиди: «Равзат-ус сафо». Балоба чап бериб улгурган ушбу ғаройиб рисола муаллифи малик-ул калом Ҳазрати Алишер Навоий даврида яшаб, комиллик ва саодатмандлик йўсинларини шоён айлаш нияти билан қалам тебратган Мирхонддек мухтарам зот эди. Чархи гардун паст-баландини некбинлик билан қузатган бу алломанинг нозик ва маънили баёни хусусан отасига кўп мақбул эди. Ширин сўз ва теран идрок бобида Мирхонд ҳидоятли қомус, бу оқил банда тенгини топиш маҳол, дерди отаси; у саховатпеша аждоди қолдирган дурдона бу-

нингдек забунликка маҳкум этилганига кўп таассуф қилди. Сўнг рисолани аста ўрнига қўйди. Эсида қолган жойи шу, нариёғини билмайди, қачондир киприклари илинибди, чарчоғи, азоби, изтироби шундоққина ҳузурга айланибди, ҳузур инон-ихтиёрини шунчалар ўраб-чирмабдики, атроф субҳи-содиқ нафасига беланганини сезмабди. Агар кимдир дарчани тарақлатиб тепмаса, шўрлик дарча кесақисидан ажралиб ерга гупиллаб урилмаса, жимжит ҳовлини дўриллаган таҳдидли овоз тўлдирмаса ҳали-бери қимирламасди.

Шамси ажабтовур тушга гарқ ухларди, ногоҳ рўпарасида шарпа каби пайдо бўлиб қолган тегирмончи чол билан масала талашар, иситмай оташда лағча чўғдек ёнаётган чол эса муқовасига зару зевар билан сайқал берилган қуръони шарифни кўрсатиб мақтанарди. Ҳузурдан энтикиб у шамдек эрир, ўқинг, боважон, ўқиб беринг, деб ўзини нари-бери ташлар, тўхтовсиз ёлворарди. Эндигина у розилик бериб қироат учун мук тушганда дарча гурсиллаб қулади.

Энди алланечук малол туйган Шамсиддин аввал ўнг кўзини, кейин чапини очди ва гужанак ётган жойида бақрайди-қолди. Агар отаси билан муғанний ҳам ўзи сингари хангу манг бўлиб туришмаганда ёйиқ китоблар ичида қоғоғидан қор ёғилиб ивирсиётган икки банда Фаттоҳ Обидий билан пакана эканлигига ҳали-бери ишонмас эди.

— Сиз чоҳ қазиянсиз ўзингизга, — гўлдиради ниҳоят Обидий.

— Эҳтимол, — афтини ўгирди уста.

— Яхшилаб ўйланг.

— Нима қиларимни биламан, — деди уста нописандлик билан. — Сиз ҳам... билиб қилинг. Бунақадан нима наф? Дўғласам бари битади деб ўйлайсиз, лекин йўқотишдан аввал улусга арзийдиган бирон нарса бериш зарурлиги каллангизда йўқ!

— Омон бўлсак берамиз-да.

— Кўзим етмайди! — уста анча-мунча уринган қалингина китобни айлантириб кўрди. — Сиз берадиган ҳар қандай нарса ўз йўлига, у манови ўрнини босиши гумон!

— Эзмаландингиз, — Обидий чўзинқи иягини чап тарафга галати қилиб бурди. — Сиз билан кўп пачакилашдик. Иш ҳам қилсак. Ҳимм... қани буларни ҳовли ўртасига уйинг. Сиз чаққон-чаққон қарашинг, — кутил-

маганда муғаннийга мурожаат қилди. — Ҳа, айтганча, нима учун бу ерда пашшалашиб юрибсиз? Сиз билан ҳам ораочди қилолмадик. Аттанг! Ие, намунча бақраясиз? Туринг, ермойи топинг.

Ажабо, бу одам алжияптими? Ермойини бошига урадим?

Оҳақ янглиғ оқарган уста бўзариб ўтирган мулла Аҳмад билан ўғлига алам-ангиз бир ҳис жонини қовураётганини англатувчи нигоҳ юборди, сўнг бафуржа одимлаб борди-да, ҳалиги китобни Фаттоҳ Обидий тумшугига тикиштирди.

— Биродар, бас энди, адашмасам, шу ёғиям етти пуштингизга етади, — дея ҳукм оҳангида териб-териб сўзлади. — Гуноҳдан фориғ бўлай десангиз, ўзингизни босволинг-да, мановини ўпинг, кўзингизга суртинг, эгам марҳаматли, кечиради.

Тавба, не ҳол юз берди, зумда уста ер юзидан жами хусумат, кин, адоватни қатра қолдирмай суриб-супириб ташлаш учун аҳду паймон қилган ва ҳар қандай алам-ангиз уқубатдан тап тортмайдиган, тоабад адолат ёнида туриш учун ҳеч нарсасини аямайдиган ўктам одам қиёфасини олди; яна бир жиҳатдан ҳозир у жаннат дарвозасини инсу жинслардан жон-жаҳди билан кўриқлаётган, арш тарафидан бериладиган алоҳида нозик ва масъул ҳукму фармонларни адо этадиган, керак бўлса оллоҳ амрини етмиш минг йил қўл қовуштириб кутишга ҳам тайёр малоикани эслатарди, ҳозир у одамзодни телбалиқдан қайиришга, ер юзига тамоми яхшилик уруғини сочиб юборишга, ер юзини қақшатаётганлар билан енг шимариб басма-бас олишишга қобилдек эди. Фақат унинг хоҳишини Фаттоҳ Обидий тушунмади, эҳтимол, тушунса ҳам ўзини гарангликка урди. Айни чоқда ўз фармойиши эътибордан соқит қилинганини ижирганиш ва истехзоли қараш билан сездириб қўйди.

— Телба экансиз! — деди кейин кўққисдан.

— Рост, телбаман, — бу одамга сўзи икки дунёда ҳам қор қилмаслигини сезиб уста ўқинди. — Телба бўлмасам, келиб-келиб сизни инсофга чақириб ўтираманми?

— Кесатмай очиқ айтаверинг, уста, кўр бўламанми?! — қаҳ-қаҳ отиб кулди Фаттоҳ Обидий. — Хўш, гапиринг, чақнаб турган кўзларимдан айриламанми? Тфу-у! Жин чалсин! — у илкис тўхтаб уста қўлидаги китобни жаҳд билан уриб юборди. — Ким деб ўйлаяпсиз мени? Дуч келган тузоққа илинадиган аҳмоқ эмасман!

Бу банда юрагини қандай шубҳа-гумон кемираётганини айтиш қийин эди, ишқилиб, оғир хаёлларга бораётгани тайин эди, шу боис устани қаттиқ силтаб ташлади. лекин, ажабки, у ичдан — сийратан тамом қутурган бўлса-да, таши — суврати бўрон келиб урилганда ҳам қилт этмайдиган яланғоч чинор танасидек силлиқ, осойишта, совуқ эди. Пириллаб учиб бориб мулла Аҳмад пойига тушган рисолага жавдирай-жавдирай қараётган устага эътибор бермай пакана билан алланарсаларни ивиришивири маслаҳат қила бошлаганда ҳам у шундай хотиржам эди. Қисқа жимликдан сўнг улар ҳар жойда ёйиқ китобларни тешиб-тепкилаб, йиртиб-суртиб, қулочкашлаб отиб, хуллас, болохонадор сўқинишлар билан ҳовли ўртасида йига бошлашди. Агар кўзларига нил тортишса, иккала қўли, иккала оёғини кундага қўйиб чопиб ташлашса уста чидаши мумкин эди, аммо ота-бобосидан мерос ҳовли-жойнинг нақ киндигида, шундоққина кўз ўнгида, имон-эътиқоди, гурури гувоҳлигида юз бераётган бундайин зарбаи ғоратга қандоғ тоб берсин!? Майли, ўзини тириклай ёқишсин ёки қопга солиб анҳорга чўктиришсин, ҳовли-жойнинг қулини кўкка совуришсин, лекин бутун авлод-аждоди номус-ориға тегишли бўлган мулки муборакка тегинишмасин, индалло — жоники омон экан, тегинишга қўймайди ҳам!

Ана шу алам-ангиз мулоҳаза билан уста сайисхона шифтига тиқиб қўйилган сипта кетмондастани шартта суғурди, хануз бепаноҳ махтутотларни тешиб-тепкилаётган бандаларга, илойим уларни туз ва сўз кўр қилсин, қутурган йўлбарс каби ташланди. Чарақлаб кетган кўзлари бетўхтов учқун сачратар эди...

VII

Уста Жамшиддин ёмон ҳовлиқди, бир газабдан шурури чийралди, хиралашди, булар устига чарчоғи ҳам қўшилди, борингки, ногоҳ кўз ўнги тиниб, қароқиб, гандираклаб кетди, шунда ҳам дағдаға қилишдан тийилмади, охири эса дарчага етар-етмас жойда тиззалаб, сўнг бир тарафга майишиб, аста қулади. Ҳуши ўзида эди, тезда ўзини ўнглади, қўлтиғидан олган ўғли ва мулла Аҳмадни қайириб ташлади, атрофида гирди-капалак бўлган хотинига эътибор бермади.

Нигоҳи дарча томонда қотди, лекин ҳуш-фикри бошқа ёқда, яъни бекорга гулайганини ўйлар эди, ҳатто ичида пушаймонга ўхшаш бир нарса ҳам қўзгалди, сабабки,

афтодаҳол Улуғ сўз билан баробар жони қил устида турганда ҳаддидан ошиб жизиллаши, ҳар бири ўзини бемадол Рустами Достонга ҳарб едиришга қодир санаётган бандаларга таёқ ўқталиши ақлга сигмас эди. Энди ротакамига чатоқ бўлди, энди тадорикини кўравериши керак, бугун бўлмаса эртага албатта Миср дарвеш билан Ҳикмат Раҳмон кунини бошига солишади. Ахир Фаттоҳ Обидий қанақа олайди! Бундан шуни уқдики, шу маҳалгача сабр билан арқонни узун ташлаб қўйишган, энди бас, сиртмоқни тортишади, шунақа қилишадими, етти пуштигача дод қақшайди.

Лекин пушаймонга бало борми, нима бўлганда ҳам тўғри қилди, туз ва сўз кўр қилгурларни аzza-баzza шаштидан қайтарди, ўша паллада етти пушти тугул ўз жони ҳам кўзига кўринмади. Ўртага ҳақни тикди. Ҳақ ўзига ён босишига инонди. Қараса, валломат меҳмонлар жуфтакни ростлабди, аллақачон даргоҳидан қораларини ўчирибди. Мана энди у дўпписини ерга олиб қўйиб жўяли режа тузди, режаки, Шамсиддин ҳозироқ бориб ёр-ошнаси ва шогирдларини чақириб келади, ҳар бирига мановилардан оз-оздан тарқатади, кўзпана қилишдан аввал яхшилаб қуритинглар, дейди, йўқса умри кўнга бормади, чириб битади...

Шамсиддин топшириқ олиб жўнагач, у мулла Аҳмад билан оғилга кирди. Иккаласи терлаб-пишиб қарийб белдан келадиган кенггина хандақ қазиди. Ҳали режа пишитган уста хотинига ўзининг бисотидаги китобларни сандиққа жойлашни буюрган эди. Чиқиб қарашса, Ойдинбиби бу юмушни аллақачон эплаштирибди, сара рисоалар билан икки сандиқни лик тўлдирибди. Ана шуларни хандаққа туширишди, избости бўлиши учун теп-текис тупроқ устида қуруқ хас-хашакни ғарам қилиб босишди. Анча-мунча юпаниб, хотиржам тортиб ташқари чиқишса дарча олдида Шариф урфон кўррайиб турибди. Нечундир олазарак, туси қочган чеҳрасида истиҳола аралаш ҳадик ифодаси, худди умри бино бўлиб кўрмаган-билмаган сирли маконга келиб қолгандек бир алфозда эди. Ниҳоят, у бир малол билан илгари юрди, устага қарата нимадир деб ғудранди, афтидан Шамсиддин бирдан қорасини кўрсатмай қўйгани учун хавотирланиб келганини билдирди. Уста индамади, энсаси қотди. Кечадан бери ўгли мактабга бориш тугул мундай қалам-дафтарига қайрилиб қарайдиган ҳолатда эмасди. Бу кунда таомилга тўла кираётган ёзув-чизувга мукка-

сидан кетган, дунёда темир дарвозали мактаб қонунидан бўлак қонун йўқлигига тамом ишонган оқил муаллимга бунни қандай тушунтиради. Муаллими тушгур ҳаял ичида тартиб-интизомдан бўйин товлаётган талабани ҳам, бундай бедодликдан гофил отани ҳам унутди. Ҳар жойда титилиб ётган рисоаларни илкис кўриб қолгандек ёқа ушлади. Э-э, уста, сизга ўзи нима бўлган, дея бош чайқади, ҳосили калом, раҳму шафқат ҳиссига тўлиб-тошган ҳолда бетўхтов ваъз айтди, мағзи бу: уста, худбинлик ва омийлик қилибсиз, вақт борида бу айбни ювишингиз лозим, яъни мановиларни тезда анҳорга ағдарсангиз из босилади, камина эса неки ёрдам зарур бўлса балогардон, ахир билиб-билмай адашган ночор бандани яхшилик билан йўлга солвормоқ яхши-да!

Шўрлик уста уфлаб юборди, не мақсадда келгани қоронги банда ўзига бунчалар қайишаётганини, нимага ва нима учун балогардон бўлиш вазифасини гарданига олаётгани боисини сира тушунолмади. Сал чалғиш ниятида хотинига, чой қўйвор, меҳмон келди, деб қичқирди. Айни пайтда ўзи ҳам беҳад очикқанини, ичаклари шилинаётганини ҳис этди; мулла Аҳмад ҳам сўлакайини қулт ютганидан аҳволи чатоқлиги англашилди. Фақат уларга муаллим билан бирга нонушта қилиш насиб этмади, муаллим бу гал мезбон таклифини қабул қилолмаслигини айтиб узр сўради, чиқа туриб Шамсиддинни эслаб қолди, эртадан албатта борсин, дангасаликни қўйсин, йўқса азоб тортади, деб табассум билан хайрлашди.

— Хайрият-э, — Шариф урфон ғойиб бўлиши билан енгил нафас олди мулла Аҳмад. — Шу одам... ҳайронман. Ҳалиги шанбадан бери кўрсам этим жимирлайди.

— Қўяберинг, мулла, — қўл силтади уста Ҷамшиддин, — буям худонинг бир бандаси, ризқини тергилаб юрибди-да.

— Тўғри, уста, мен ҳам сиз тараф, фақат...

Кўзлари киртайган, силласи қуриган, лекин сир бой бермаётган муғанний гумони нелиги устага аён эди, унинг ўзи ҳам муаллимдан хоҳлаганича гиналаши мумкин эди, фақат сувни баттар лойқалатмаслик учун гап жиловини бурди. Ҳатто Ойдинбиби бандаларини сарсону саргардонликка гирифтор этган чархи буқаламунни қарғай-қарғай келтирган гўжани тановвул қилишаётганда ҳам муаллимга ён босди, бу банда ўзига озми-кўпми ихлос қўйганини ётиги билан билдирди; чамаси бу билан муғанний дилидаги хавотирни қувмоқчи бўлди.

Лекин, кошки, у ҳеч нарсани сезмас! Муганний устанинг соддалигидан ичида кулди. Ҳей, бандаси шу-да! Сал нафелари қонгандан сўнг Ҳикмат Раҳмонни эслашди, у амри маъруф давраларини гоҳ нафис шеърлари, гоҳ пурмаъно ҳикоятлари билан безаганларини эслашди. Э дариг, давраларни кулдириб, кўчаларни тўлдириб юрган шундай ажойиб зот тақдири бу кунда қандай кечаётганини на униси, на буниси билади. Ишқилиб уни ўзи паноҳида асрасин, ахир, нетонг, не-не зиёлилар ул банда қадди-камолида улус эртасини кўрганини бир хил ифтихор билан шарҳлашар эди. Унда нечун бу ҳукми ножоиз? Ҳар ҳолда хуфёна тадорик бордек туюлади. Андак майдалашган суҳбат равиши аста бориб қонун бошидаги савдои сифатга тақалди. Ажаб бир кудрдан безовталанган мулла Аҳмад Фаттоҳ Обидий сингари келишимли соявон-қалпоқ кийган бандалар шаҳардаги ҳар кўча, ҳар маҳаллада изғиб, элнинг энг мўътабар овунчоги бўлган чолгуни тергилаб кетишаётганини арз қилди. «Муродлари нимайки?» — дея бўғилди. Одатдагидек уста далда бермоқ учун чоғланганда Шамсиддин ўзи тенги шогирдлардан беш нафарини эргаштириб кирди. Бетоқат ўтирган уста зудлик билан вазифани тушунтирди. Бениҳоя бир хатар мана-ман деб турган бўлса ҳам бешовлон қулоқ қоқмади, устод амри вожиб, деб афтода ётган Улуғ сўз сари ташланди; ҳар бири халта-хуржунини тўлдириб жўнади.

— Мулла, энди сиз ҳам уйингизга боринг.

Уста юмшоқлик билан даъват этаркан, беихтиёр дарча тарафга қаради. Муддаосини билиб олиш қийин эмасди; шубҳасиз у ошналарига интиқ эди, улар тезроқ келишини, келиб, дарди-ташвишига шерик бўлишини истаётган эди. Кечадан бери манови банда чарчади, ҳар ҳолда энди у бола-чақаси олдига жўнагани, даммини олгани тузук. Инсоф ҳам керак-да! Йиқилиб қолса... хотинига нима жавобни айтади. Лекин, у кетиб қолса, ишонган одамлари келмаса, унда ҳолига маймунлар йиғлар-ов! Ахир, шундоқ пешонасига тоғдек тиралиб турган балони, нафсиламбри, нималиги номаълум балони якка ўзи даф этиши маҳол-а!

Кўнглидан ўтган мулоҳазаларни гўё муганний сезди. астойдил норозиланди, қувламанг, уйим қочиб кетмас, деб зўраки кулди. Алалхусус, гурунг бошқача оҳангга кўчди, уста сал эзгиланди: бу кетишда эрта нима бўлади. эрта фозилу фузало, дарвешу мубтало, дарбадару ҳувай-

до бири-биридан безиб қолмасмикин, бора-бора ақлу ид-рок яхши-ёмон кунда асқотган омиллардан тонмасмикин, ҳайхот, унда тирикликдан маза-матра қочмасми!? Кўп музтар бўлган мулла Аҳмад шубҳадан деярли холи бу мулоҳазаларни қувватлади, шу хил бир фикр, яъни олам ва одам ўртасида азал ва абад мавжуд бўлган номувофиқлик авж олаётгани кўпдан тинчини ўтирлаганини изоҳлади. Сўнг ўзини бутун шахристон инон-ихтиёрини жиловлаб олгандек тутадиган Фаттоҳ Обидий арқонни узунроқ ташлаб қўйишга ҳаракат қилаётгани устида жиндай тортишиб ҳам олишди. Нечундир мулла Аҳмад Фаттоҳ Обидийнинг ҳалиги кесатигини эслатди, бир ўйлови бор, йўқса унақа ёрилмасди, деб пўнғиллади. Шаксиз, бундай гумонсираш устага нашъа қилди, аммо ичида муғаннийга тан берди, ваҳимани оширмаслик учун ўзини хотиржамликка урди: ҳушёрсиз, мулла, лекин ваҳимакашлик қилманг! Орага ўнғайсизлик тушди, бирдан тил-жағларидан ажралгандек жимгина ўтиришди. Сабрлари эса кўпга бормади, кутилмаганда тез-тез эснаб қўяётган Шамсиддинга савол ташлашди; мактабда нималарни ўргатишаётганини бири қўйиб, бири суриштира кетди. Тап-тайёр қилиб қўйилган иссиққина жойга киришни истамай катталар гурунгига қулоқ солиб ўтирган Шамсиддин негадир ер сузди, афтидан дафъатан қандай жавоб қилишни билмади. «Талабалар суст... лотинини ўрганиш... зеҳнлари арабий билан пеш еган-да!» — деб чайналаркан, қоронғи тушганда жойига омонат қўндириб қўйилган дарчани кимдир эҳтиёткорона тиқирлатди. Бараварига шу тараф боришди. Уста юрак ҳовучлаб зулфини туширди. Туя жунидан тўқилган оқимтир камзулга ўраниб олган уста Қурбон шовурсиз кирди.

— Ҳеч кимни кутманг, беҳуда, — деди у деворга беҳол суяниб.

— Нечун, биродар? — деди уста Жамшиддин шоша-пиша.

Илгари доим уста Қурбон арш сари учгудек шахту шижоатга мойил алфозда юргувчи эди; ҳозир донишлик ва ҳақгўйлик билан кун кечириб келган, ҳар бало-ю, ҳар қазога жон-жаҳонини кўндаланг қилишдан ҳам тап тортмайдиган бу бандани таниш қийин бўлди. Ошнаси саволига жавоб қилишни истамай у аста симоби салласини ечди, ечиб, юмалоқлаб пойига отди, сўнг девордан

орқасини узмай, бўшашиб, зардоб ютиб, тақир ерга ўтирди.

— Ошнаи қадрдон, эсингиздадир, — анчадан кейин у сал дадиллашди, — бир пайтлар кенту шаҳар, овулу қишлоқ оралаб салла ўрагани учратишса, бу — босмачи, деб отиб кетаверишган эди. Шўрлик халқ шунга ҳам қаноат қилган эди.

— Эсимда. — деди уста Жамшиддин талмовсираб.

— Энди... — у бошини ҳам қилди. — Энди босмачи эмас, худонинг ювиндихўри, деб аташяпти. Боплаб топишган-а! Нима дедингиз? Ҳа-а!.. Лекин сиз кимни кутяпсиз? Умар чолними? Муҳаммад Маликними? Ёки акангиз мулла Ражабними? Майли, кутинг, аммо қиёматгача... Сабрдан қалайсиз?

— Очикроқ сўзласангиз-чи, устаи оқил! — деб амр этди уста Жамшиддин тоқати тугаб.

— Салла билан кўчага чиқа кўрманг, — кесатди уста Қурбон.

— Бас-э! — уста Жамшиддин ердан саллани олди. — Манг, ўранг, бундай қилишингиз... увол. Сиздай одам... ишонмайман. Тепадан кечиш шунчалик осон экан-да?!

— Ҳали биласиз... Ановиларни ҳайдаб кетганлар.

— Э дариг! — деди баравар уста билан муғанний.

— Сиз ака ҳолидан беҳабарсиз, лекин ўзингизча узилиб тушмоқчи бўлаётган осмонни ушлаб қолмоқчисиз, — уста Қурбон тагин ҳам қалтисроқ кесатди. — Ихтиёрингиз. Елкамга ортинг мановилардан истаганингизча! Бир жонга бир ўлим-да! Мен сизга айтсам шусиз ҳам... Лекин қочмоқ номардлик!

— Йўқ, уста, ундаймас, қочиш ҳам хунар, деган машойихлар.

Чамаси, уй эгаси ногаҳоний гайирлик билан отган пичинг хануз тақир ерда титилиб, бувраниб ўтирган, имон-эътиқоди, умид-илинжини қандайдир ел ялаб-юлқилаб кетганига ишонаёзган банда ярасига жизиллаб тегди. Субҳидам яқинлигидан огоҳ этаётган хира ёруғликда аянчли йилтираётган кўзларида бир маъно аксланди, маъноки, биродари азиз, қувлаётирсанми, дардимни тўқкани, аламимни ёзгани келсам-у, сен галварс эса ҳеч нарсани тушунмай-нетмай кўкрагимдан итарсанг-а, майли, кетаман, тоабад кетаман, фақат энг масъул онларимни шу хонадонда кечирганим ҳақидаги хо-

тираларни жонимга жойлаб кетишимга халақит бермагин, у ёғида нима қилишни ўзинг биласан...

Тонгга яқин бунда бир рўё кечгандек эди, шундоқ кўзлари ўнгида — рўё: элас-элас қоронғилик билан сир-галиб ҳовлига чархи гардун кўргиликларидан бемалол баҳси жиддия юргизишга қодир кадрдон ошналари эмас, дўзахий таҳлика-таважжуҳни юқтириб олган бир миждов шарпа кирган-да, у доду фиғон билан нималарнидир ўтриклаган, ваҳима уясига ўт қўйган, маънисиз даҳмаза-дўмбирасига ҳеч кимни ишонтиролмагач, изза еб, сазоси ўлиб жуфтакни ростлаган эди.

Ахир бутун шаҳристон меҳрини қозонган, ақл ва илмга суянмоқни бетакрор фазилат санаган бу муҳтарам зотни қайси ноинсоф иблис бу қўйга солдийкин?

Ҳовли сув қуйгандек жимжит бўлиб қолгандан кейингина уста сергақланди. Нимадир кўксига оғир-оғир ботаётган эди. Ҳарҳолда ошнаси ўз қиёфасини кўргизиш билан бу кунда шаҳристон аҳволи қай даражада забунлигини шундоқ эслатди. Бу кунда шаҳристон хўлу қуруққа барабар ўт кетган ўрмонни эслатар эди. Нима бўлганда ҳам бари бир уста бир нарсага ишонмайди: ахир акаси баридан кечганди-ку, нечун у ҳам хору хас билан аралашиб кетди!? Агар Фаттоҳ Обидий акаси ва ёр-биродарларига кимлигини кўрсатган бўлса, энди навбат ўзига экан-да! Муғанний ҳақ, муғанний куюниши бежизмас, зимдан бир балони сезган-у, ҳалигидай талмовсираган...

— Шамсибой, сенам энди кап-катта йигитсан, хаёлни бўлма, — деди уста ўглига қарата, қандайдир хулосага келиб. — Ҳозир понушта қилиб мактабингга жўна, иншооллоҳ, тушдан кейин Регистонда кўришгаймиз.

Сиртдан уста хотиржам кўринса-да, сийрати зада, сим-сим бир оғриқ сийратини аста-аста бурдалаётган эди, шу ҳол сабаб бўлди шекилли, мен муғанний билан амакинг ҳовлисидан хабар оламан, деб муддаосини очик айтолмади. Имони комил эдики, ўзини ҳарчанд тутишга тиришаётганига қарамай, ҳалиги сўзлар дилидан тилига кўчса етим бўталок каби бўзлаб юборар эди. Ахир, умр бўйи жони, ҳаловати, ризқу насибасидан кечиб тўплаганини бир ярамагур иғвосига учиб гумдон қилган ака охирги илинжидан ҳам айрилиб шайтони лаъин хилватгоҳида ҳақ деб ётгани армон эмасми!?

Мўлтираб турган ўғлидан, дарсни қолдирмайман, деган ваъдани олганда ҳам, мулла Аҳмадни эргаштириб

жимгина йўлга тушганда ҳам, ўймакорий дарвоза бўсағасига имиллаб етганда ҳам уста шу хусусда бош қотирар, нечундир энди ўрмонга ўт кетганда ҳўлу қуруқ барабар ёниши эсига келмас эди.

— Укамулло, — шовур сезиб айвонга чиққан Малоҳат ая — мулла Ражабнинг хотини дока рўмоли учини шишинқираган қовоқларига босганча устани буровга олди, — жонгинам садага сизга, нима, ҳовлимизда илонпилон кўрувдингизми?

Довдираб-совдираб келиб нарироқда тўхтаган уста Жамшиддин мум тишлади. Таёқдек қотди. Кўнглидан нималар кечмади. Тогдек кўргиликка бардош бериб, барини ичига ютиб ўтирган муштипар кампир биргина сўроқ билан уни гўё етти қават ер тагига киргизиб юборган эди. У гуноҳини бўйнига олди, ўзини тошбағир атади. Лекин кампирга нима десин, шўрликни қандай овутсин?

— Кечаси акангизни обкетишди, дардимни бир бандага ёролмай, бошқаларни паноҳига асрасин деб турсам... — тутилди ая. — Жиянларингизни ҳам... Айтинг гуноҳлари нима?

— Йўг-э! — деди уста бўшашиб.

— Ёзуғимиз қаттол экан, укамулло!

Шакиз, маломату ваҳимага тўла тунни, ичи сидириб, руҳи сишиб, иштиёқи сўниб, уқубат ва талваса оғушида ўтказган кампир бир чораи даво истаётган эди, яъни уста билан муғанний ташрифидан хиёл тетиқлашиб, гайратга эниб, қаранида умид учқуни йилтирай бошлаган эди. Назарида, қадрдон хонадонни чалиб кетган гирдибодни унсиз қаргаётган манови икки банда, жиндай ялиниб-ёлборса, ҳозироқ бориб чоли билан болаларини етаклаб келадигандек эди. Алҳосил, шўрлик шундай илинжни дилига тугди, ўзини тантиликка урди, ҳақни ўртага қўйиб тавалло қилди: мингга киринг, укамулло, устунларимни даракланг!..

Уста дарҳол рози бўлди, албатта дараклайман, деди, сиз қуйманг, жонингизни бекорга уринтирманг, дардга чалиниб қоласиз, деди; ваъда-войишни такрор қилаётганда эътибори ҳовли тўрига, қиёфатидан файз қочганлиги сезилиб турган иморат сари оғиб-оғиб кетаверди. Чидолмади, муғаннийни имлаб, ўша томонга шошилди. Пилдираб бораркан, шундоқ айвон олдида, нақшинкор устунга буг чиқараётган юмшоққина тумшуғи тегиб-тегмай бир талғир туя кавш қайтариб турганини кўрмади. Қадам товушлари яқинлашганда туя эрий-эрий бе-

худуд бўшлиққа сингиди. Бўсағада олачалпак излар қолди. Улар шу изларни жимгина босиб ўтишди.

Ичкари ивирсиқ: аввалгидек кўн-қоғоз, елим-бўёқ хидимас, аллақандай биқсиган чучмал ис анқирди. чанг босган сахнда сувараклар ва сичқонлар пойгаси авж эди, ҳар жой-ҳар жойда қиймаланган муқова-варақлар, ўткир болта билан чопиб ташланган жавон бўлаги-бўлтаги қалашиқ эди.

— Қоғоз гуноҳи аниқ, сўзни тилга киритади, лекин лисонсиз жавондан не айб излабдилар, ҳайронман, — деди уста нафаси қисилгандек тезда ташқари йўналиб. — Тагин сизга баракалло, мулла, шунчалик уволдан тоймайдиган бандаларни шафқатли бўлишга чорлаб азият чекасиз.

— Камина неча кундан бери соз ушламадим.

— Сизниям чалғитдилар, — деди уста таассуф билан. — Э тавба, қисматни қаранг, бу дунёни биров поклаш, биров булғаш билан овора экан-да!

— Азалдан шу!..

— Лекин, мулла, жавонни болта тагига оладиган бандалар ҳам дунёни тозартириш билан машғул эканликларини овоза қилиб келишаётганига не дейсиз?

— Жавобга ожизман, фақат ёқа ушлайман!..

Савол, юракни тегирмонтошдек эзадиган савол муганний ҳуш-фикрини алғов-далғов айлади, эҳтимол, шу боис у бирон тайинли жавобни кўндаланг қилолмади. Ҳартугул ошнаси айни лаҳзада ожиз қолганидан мункир келмаганига уста таҳсин ўқиди. Бу ҳам бир тантилик-да! Ҳўш, унда ўзи-чи, мағзи тўқ жавобга ўзи тайёirmi? Рости, нима учун шундайлиги унга ҳам қоронғи, агар адашмаса, бир неча хонадан иборат мухташам иморатда беҳисоб рисола жамғарган ва деярли жамиси маза-маъносини сувдек симирган акаси ҳам ушбу жумбоқ қошида тайсаллайди. Агар тайсалламаса болта кўтарганлар йўриғига бу қадар осон бўй бермасди, жонидай азиз мулки муборакни ҳалигидай хору зорликка гирифтор этмас эди.

Бўсағада талғир туя қолдирган айқаш-уйқаш изларни бир-бир босиб бораркан уста хайрлашув чоғи аяга нима дейишни, шўрликни тагин қандай овутишни ўйлар эди. Энди ҳалиги ёлборув аянинг тик боқаётган нигоҳини тамомила қамраган эди: мингга кириг, укамулло, устунларимни даракланг. Кампир тикилганча тураберди. Ичи тирналаётган уста ундай қилолмас эди, у бирор

таскин беришга мажбур эди, сиз бардошли аёлсиз, деди ниҳоят, дардни сабр билан енгасиз, охир-оқибат рўзгорингизни шу кўйга солганларни ҳам сабр-тоқат билан тиз чўктирасиз, фақат ўтинаман, кўзёши тўкманг, кўзёши — хўрланиш!..

VIII

Теграда айланаётган чархни тушуниш мушкул... Чарх рўпарасида саросар уста, уйгинаси бугдойга тўлсин, нариёғи не кечишини ўйламай-нетмай кампирга ваъдани қуюқ қилди. Кўкси қийма-қийма кампир озгина бўлса ҳам тасалли тонди, шундай суюнчиғи борлиги учун яратганга шукрона ўқиди. ютаман деб турган кенг ҳовлида якка ўзи титраб-қақшаб умид билан қолди. Дарвозадан йироқлашиб, кампир қадди-қиёси, гинали қараши-қаҳрини хаёлида жонлантираркан, уста нақадар оғир вазифани гарданига ортганини англади. Аммо энди сўзидан тонолмайди, ўладими, қоладими — барибир, аядан ҳам кўра ўзига яқинроқ жону жигар бўлган бандаларни сўраб-сўроқлашга мажбур, шаҳристонда нуфузи беқийслигини зимдан сездириб қўяётган Фаттоҳ Обидий пойига, яхшилиги ёки ёмонлиги қоронғи казо-казо кимсаларни осонгина шаштидан тушираётган маҳкама остонасига бош уриб боришга мажбур, фақат у ғурури, иззат-нафсини ерлаганига яраша ўтинчини инобатга олишармикин?!

Асли ҳозир Фаттоҳ Обидийга йўлиқиши жони-танини шундоққина аждаҳога ем қилиш билан баробар эди. Ҳалироқ мулла Аҳмад бундан огоҳлантирди. Мана энди ич-ичида тошаётган бир сезги ҳам буни равшанроқ англагандек бўлди. Ҳатто Фаттоҳ Обидий қанақа одам эканлигини тарозига қўйиш ҳам анча мушкул эди. Тагин устига у билан анча-мунча ўчакишди: муғанний хонадонида шеригини абгор қилди, ўзини илмоқли қаломлар билан дўшпослади, бу ҳам етмагандек кеча... роса қуюшқондан чиқди, хуллас, энди ҳушини йиғмоғи керак. Ҳей, дариг, худди шайтони лаъин хилватгоҳини тусаб юргандек-а! Ановилар нимани кутишяпти, нега уни аяшяпти? Коса тагида нимкоса борга ўхшайди. Қурғур ўша нимкоса нималигини Шариф урфон худо ҳақи биледи, биледи-ю, лекин айтмайди. Нуқул хуфя иш битиради. Бу банда имонидан тамом кечмагандир, бориб

дардини ёрса бирор йўл-йўриқ кўрсатар! Ахир, зарур бўлса ёрдамимни аямайман, деган эди-ку!

Мулла Ражаб ҳовлисидан чиққанларидан сўнг торкўча билан бафуржа одимлашди, қози Раҳмон мусофирхона-қироатхонаси бир ёнидан кўриниб турадиган яланг муюлишда беихтиёр тўхтаб бир-бирларига тикилишди.

— Ҳозирча ажрашсак, кечқурун кўришамиз, — уста Жамшиддин тусмол билан сўзлади. — Малол бўлмаса... Мухаммад Малик билан уста Қурбонниқига ўтсангиз.

— Малоллик жойи йўқ, — деди муғанний дадил.

— Кейин... қози Раҳмон мулки... Нима дейсиз?

— Кечқурун кўришсак... Одам оббораман.

Тузук, деган маънода уста бош ирғади, муғанний билан илиққина хайрлашди, унинг сихати, омадини тилади. Кечгача муғанний бирор эътиборли чораи тadbирни пишитиб келишига ишонди. Яширишга на ҳожат, шундай кунда дахлсиз турган қози Раҳмон мулкани тезроқ кўзпана қилиш ташвиши ўзининг ҳам оромини бутроқ ўзгирлаган эди. Эҳ-ҳе, донғи бутун ер юзига кетган бул гўшаи хосда не-не дурдоналар йиғилмаган! Худо кўрсатмасин, агар бирор гап-сўз бўлса... худди мулла Ражабниқики янглиғ ҳар бири жаҳаннам қаърига кетади. Жаҳаннам не, жаҳаннам ул анҳор — Улуғ сўзни ямламай ютган, тубсизлик сари йўллаган!..

Темир дарвозали мактабга яқинлашгани сари гоҳ қиргоғини бузган муздек мавжни, гоҳ тақа-тақ тўхтаб қолган тегирмонни ўйлаб тажанглиги ортар эди. Тузалиши маҳол дард захри-зарбати охир-оқибат бора-бора ўша икки ёни яланг хилқатга тақалганига ақли бовар қилмас эди. Ҳарнечук бандаси бундай кўргиликдан иложи борича йироқ бўлишни истайди, фақат у билмайдикки, бунга Шариф урфон қандай муносабатда!? Билгани — Шариф урфон шу атрофда изғигани изғиган, лекин ўзини гоҳо билағонликка урса, гоҳо гарангликка уради. Ҳар икки ҳолда ҳам шашти баланд, ичи-ташида доим биров сезмайдиган қудр бўлади, яъники, пўстини имижим, пинҳона ўзгартиради, хуллас, нима қилса ҳам ҳамроҳини довдиратса, йўриғига солса! Шуларни ўйлаб уста изига қайтишни чўтлади, бундан иссиқлик чиқиши қийин, деди ўзича, тагин нимагадир суст кетиб (ноумид шайтон-да) изгиринда тўшини яланг қилганча илгари босди.

Уста дарвозадан кираётиб эгамдан бир нарсани ўтинди: илоё анови жиккак аёл афтини терс қилгин! Аттанг,

ўтинчи ижобат бўлмади, шундоқ ғиштин йўлка бўйлаб ўзи сари бедана юриш қилиб келаётган, иссиқ пальто кийиб, жун рўмол ўраган опани кўрди. Касалманд бўлса ҳам хотираси бақувват опа уни узоқданоқ таниди, таниб, сира тап тортмай йўлини тўсди, қайтиб қорамни кўрсатмайман, деб сўз берганини шартта бетига солди. Ўғлимдан хабар олгани келдим, деди уста тайсаллаб; шаксиз, нозикдил опа бу муомалани уччига чиққан дағаллик ўрнида қабул қилди. дағалликни кўтаролмади. ранги тамом ўчди, лаблари титради, бутун эл ишонган мактабга сиз ишонмас экансиз-да, деб зарда қилди. Агар шу топда Шариф урфон келиб қолмаганда тарафлар келишувисиз юз берган бу учрашув хушу хушвақтлик билан яқунланиши даргумон эди.

Тўғри, Шариф урфон ўзини буткул бегона тутди, тамом қизишиб гап уқтиролмаётган опага ҳам, собитона қад ростлаган устага ҳам беписанд назар ташлади, анчагина гўштдор ясси юзида эса бирор чизик қимир этмади. Ана одамнинг ўзини ўзи жиловлаши! Фақат, уста таажжубдаки, у банда бу хунари комилликни қачон ва қайда бундай келиштириб эгаллаган!? Индалло, Шариф урфон қадди расо бўлса ҳам жони сим-сим ўртанаётган устани танимади, опага нимадир деб гўдранганча, қўлтиғига китоб-дафтарини қаттиқроқ қисиб, гурсиллатиб ўтди. Опани хафа қилганидан уста хижолат эди, шунга қарамай, уни бирор пичинг билан ўйиб олмоқчи эди. Лекин Шариф урфонни кўриши билан аҳдини унутди, аста бурилиб, унинг изидан тушди.

Шариф урфон ер тагида илон қимирласа билади, у чор-атрофни ақлдан оздиргудек даражада ваҳимали ивир-шивир босган шундай кунда устани бу ёққа беко-раки шамол учирмаганини дарҳол пайқади, ҳатто у ўзига арз-ҳолга келганини эҳтимол ҳам қилди. Ҳатто сояси-дан ҳам ҳадиксирайдиган опа қаршисида тўлиқиб турган банданинг асли хокисор, айни паллада бежо кўзлари не-не алам-армон, не-не даъвои дoston мазмунини ойнадагидек ошқора этаётган эди. Тошни тешгудек тигдор қарашга муаллим даъфатан тоб беролмади, кўп нарсани англагани, кўп нарсани тасаввур қилиб таҳликага тушгани боис тоб беролмади. онага айтмоқчи бўлган гапини тузукли айтолмай, шиша жуфтагини ростлади. Ана-мана дугунча чорраҳага етди, чапга бурилиб, паналади.

Билдики, Шариф урфон ўзини чалғитиб кетиш пайида, ҳасратини тинглаш нари турсин, афт-ангорини

кўришга ҳам тобу тоқати йўқ, буниси-ку, майли, опага ўхшаб соясидан ҳуркмоқда. Аммо у ҳам қўймайди, инигача қувлаб боради, агар нариги дунёга қочса, ўша ёққа ҳам тирғалиб боради ва ёқасидан бўғади, биттагина саволга жавоб истайди: акаси баридан кечди — тўплаганидан ҳам, имонидан ҳам, шундай бўлгач, нима учун уни... ёруғ дунёга бегона қилишди?

Хайрият, Шариф урфон одам сийракроқ жойда, дарвозаси танбаланган кўш ошёнали, пешайвонли ғиштин иморат биқинида аланг-жаланг пойлаб турган экан, лип этиб пешвоз чиқди, сизни нима жин урди, изимга тушибсиз чоғи, уста, деб жаҳл билан пўнғиллади. Дафъатан у оғиз очолмади, каловланиб тураберди, чапдаст муаллим эса, уни кўп қийнамай, оғирини енгил қилиб кўя қолди. Нима учун бундай афтода, елвагай юргани боисини майда тафсилотигача чечанлик билан айтиб ташлади.

— Ғўр экансиз, — деди гап адоғида.

— Ҳеч бўлмаса маслаҳат беринг...

— Маслаҳат шуки, уста, ановиларни қайтиб икки дунёдаям эслатмайсиз, ундай одамлар ер юзида ҳеч қачон бўлмаган, тушунарлими?! — Шариф урфон жаҳлидан тушган эди. — Иккиламчи, ҳовлингиздаги нарсалардан бутунлай кечасиз, бошқатдан оқизасиз. Кейин Фаттоҳ Обидийга бўйин эгсангиз зора гуноҳингиздан кечса!..

— Акам бўйин эгиб нимага эришди?

— У ёғини билмадим, биродар, — деди муаллим энсаси қотиб. — Унақа иккилансангиз... Ётиб қолгунча отиб қолмайсизми! Қўлоғингизга айтай, агар сўзимга кирсангиз, бир уриниб кўраман. Фаттоҳ Обидий ҳеч маҳал ҳам бўлган бошга қилич солмаган!..

Уста заминида кесатиқ, ваъда, илинж-иддао ётган сўзларни элас-элас эшитди, нимагадир фаҳми етгандек бўлди, лекин ўзак маънони тезда чақолмади, жуда ғужала қилдингиз, деркан, Шариф урфон мийиғида кулди, қайтиб миқ этмади, хушлашмай, дуч келган жин кўчага шарпадек уриб кетди...

Шамсиддин уйқудан қолгани учун ланж эди, отасининг кадрдон ва ишонган ошнасини ҳалигидай эзилган-титилган алфозда кўргандан кейин ланжлиги устига зил бир хитлик, озор, ачиниш ҳисси кўшилди. Кейинги кунларда юриш-туришини бошқача оқимга

бурган, хаёт азал-абад сиру синоатга гўлалигидан огоҳ этган, жўраси Иброҳимга бошқатдан яқин қилиб қўйган мактаб эса айни лаҳзада хаёлида йўқ эди, отаси эслатмасидан сўнг, у бирдан хушёр тортди, кўз олдига Шариф урфоннинг жаҳл ва гинадан буришган башараси келди.

Минг бир шубҳада қоврилган отаси, аламини кимдан олишни билмай, гўлдираганча, муғанний билан етаклашиб чиқиб кетгандан кейин Шамсиддин онаизори билан бафуржа нонушта қилди. Иштаҳаси тамом ўлган бўлса ҳам меҳрибони кўзи учун шунчаки номига нон кавшади, хуриллатиб чой ичди, сўнг қаламу дафтар учун тикилган бўз жилдини елкасига осиб жўнади. Йўл-йўлакай эҳтиёткорлик билан панд қилган отасини ўйлади, тонг-азонда зув келиб зув кетган муаллимни ўйлади. Бир неча кун бурун падари билан илк бор кўрганда ҳаприқтирган баланд дарвоза томон умтиларкан, совуқни писанд қилмай дадил-дадил одимларкан, миясини оч анҳор ютаёзган Улуғ сўз ранги-равиши қамраган эди.

Илгарироқ отаси ганчкорий токча-жавонда терилган рисоаларга термилиб, меҳри ийиб, завқ билан айтгани ёдида: «Ўғлим, сўз қудрати тенгсиз, у чўкмайди, ёнмайди!» Шаксиз, бу хитоб отаси имонидан қувват олиб янграган эди, шу сабабли Шамсиддинга ўзгача таъсир қилди, Шамсиддин уни тоабад ёдида сақлашга аҳдланди. Кеча эрталаб амакиси мулла Ражаб хоҳиши туфайли Умар чол тегирмони тўхтаб қолганига гувоҳ ўтгандан кейин эса отаси эътирофидан шубҳаланди. Бари шундоқ кўз ўнгида юз бераётган эди. Эрмак, кимдир бекорчиликдан ўйлаб топган эрмак! Фақат бунга чидолмай ер-замин қақшаётган эди. Яхши ҳамки мулла Аҳмад билан Умар чол бор экан, отасидан кўмакларини аяшмади, бир амаллаб Улуғ сўзни даҳшатли комдан юлиб олишди. Эҳтимол, анови Мўйсафид уларга куч, рағбат, шахт бергандир. Ахир у талғир туяси билан ҳаммадан илгари келган экан, келиб, гирдоб тепасида мўлтираб турган экан, ахир уни каллак урилган тутлар тагида Умар чолга қуйиб-пишиб гап маъқуллатаётган отаси сари бораётганда ногоҳ кўриб қолди-ку!

Бугун Шамсиддин деярли дарс тингламади, тинглаганда ҳам қулоғига бирор тузукли маъно кирмади. Астойдил жўшиб сабоқ бераётган Шариф урфон бир неча марта танбехласа ҳам партадош Иброҳимни нуқилаб, лўқма ташлаб, унинг жиғига тегиб ўтирди.

Танаффусларда эса оғзига талқон солиб олди, ҳар доим тўполончилар авжга миндирадиган тало-тўлга ҳам, билағонлар бир бурчакда қиздирадиган даҳанаки жангга ҳам аралашмади. Кўпчиликни ҳайратга солган бу қилиғидан Иброҳим ростакамига аччиқланди, нима, сен онанг қорнидан тескари тушганмисан, ҳамма ишинг чаппасига, деб масхара ҳам қилди. Таниш-нотаниш болалар ичида бундай пишанг егани учун тузуккина қоврилди, лекин индамади, ўзи ёмон боламас, фақат ҳар замонда шунақа сайраб қўяди, деган хаёлга борди. Охирги соат тугаганини билдириб қўнғироқ бутун оламга айюҳаннос солгач, у негадир унча шошилмади, синфдан ҳаммадан кейин чиқди, чиқаркан, дарвозага етар-етмас жойда директор опани, опа рўпарасида ўкрайиб турган отасини кўрди. Қадами сушлашди, нима қиларини билмай, хитлаваётганда, дарвоза томон Шариф урфон шипиллаб ўтди, лекин улар ёнида тўхтамади, шахт билан ташқарига йўналди. Кейин отаси ҳам...

Дарвоза олдидаги учрашув, белисон тикилишлар, тушунуксиз имо-ишоралар, шошқин қадамлар Шамсиддинга сирлигича қолди. Энди зардали нигоҳ таъқибига ўзи йўлиқини мумкин эди, шунини ўйлаб анчагача жойидан қўзғалолмади, хайриятки, она ё кўрмади, ёки эътибор бермади, индамай йўлига бурилиб кетди. Енгил тортган Шамсиддин секин жилди, дарвозадан узилиши билан нафаси тикилиб чопди, чорраҳага етиб, у ёқ-бу ёққа аланглади, лекин на отасини, на муаллимни кўрди.

Турган гап, бу ҳолдан Шамсиддин тагин ғашланди, ҳатто ўзича жаҳл ҳам қилди, фаҳмича кечадан бери кўрган-кечирганлари гўё бир тизимчадан иборат узилмас-йитмас занжир эди, занжирки, одамзодга азалу абад ҳамдам, ҳақни танитган, ой билан қуёшни танитган Улуғ сўз бўйнига кишан бўлиб тушгудек! Фақат билмайди, бу кимга зарил, буни ким ёқлайди. Эҳтимол, ҳамма шунини истаётгандир, фақат отаси, мулла Аҳмад, ўзи... шунчаки чалғиб, ганғиб, қайси деворга бош уришни билмай юргандир. Ана бу тарафи фақат худога аён, фақат... Ие, ановилар нима қилиб юришибди?

Худди шу пайтда Шамсиддин Панжакент кўчаси келиб Регистон майдонига туташган, турфа дўкону расталар тизилган, чанг-тўзону шовқин-сурон осмону фалакка ўрлаётган жойда қаққайганча теваракни кузатаётган эди, фақат тирикчилик ғамида, ҳузур-ҳаловат,

нафс ва чўнтак илинжида шунчалар елиб-югураётган. бир-бирини алдаб-авраб, ширин сўзлар билан хушомад қилаётган бандалар нақадар гофиллигини ўйлаб эзилар эди, бехос нигоҳи гофиллик қон-қонига сингиб кетган мардумни оралаб келаётган Фаттоҳ Обидий билан панага тушганда нечундир тамоми борлиғи зирқиради. типирчилаб қолди. Хайриятки, улар қизғин суҳбатга берилишгани учун уни пайқашмади, тимискиланган кўйи нон дўконига бурилишди. Пайтдан фойдаланган Шамсиддин бетўхтов оқимга қуюндек аралашди, дўкон рўпарасидан ўтаётганда халигилар лўп этиб эшикдан чиқишди, бир куч оҳанрабо бўлиб тортгандек, у секинлади ва «мулла Аҳмад ҳеч нарса...» деган сўзларни чала-чулла эшитди.

Аввал Шамсиддин унча аҳамият бермади, салдан сўнг шунчаки эрмакка айтилгандек таассурот қолдирадиган луқма зашти-захрини туйиб, юраги гупиллади. Бандалар тақдирини ўшалар қўғирчоқ қилиб ўйнатаётганини англаши учун яна қандай далил керак? Ахир у сўқир эмас-ку! Кабирлик остонасидан ҳатлаганига ҳам, шукр, анча бўлди. Энди эҳтиёт бўлиб ақлни, иродани ишлатса бас, бировдан камлиги қолмайди, ошиғи ҳам олчи тураверади. Тўғри, баъзан отаси ҳазил-чин қилиб гўдаклигини эслатиб туради, лекин у бу шунчаки даромад эканлигини сезади. Гўдаклиги тугади, вассалом! Шундай экан, ҳеч қачон у ўзини чеккага тортолмайди, яхши-ёмонга бутун жисми-жони билан аралашади. Масалан, айни паллада ановилар мулла Аҳмаддек беозор банда номини таҳдид билан тилга олиб, нимагадир учуриқ қилибдими, қандай қўл қовуштириб ўтиради. Дарҳол баридан отасини, қолаверса, муғаннийнинг ўзини воқиф қилиши лозим.

Ажабо, асли энди мулла Аҳмадни қийноқ-кистоққа солишда заррача маъно йўқ, негаки, унда пичоққа илинадиган неки бўлса барини аллақачон тортиб олишди, боболаридан мерос ўтган, камида минг йилни кўрган созларини дабдала қилишди, бебаҳо Қонуни муборакни хўрлашди, уни қайта яшашни тақиқлашди. Бу кунда у қаноти қайрилган бир қуш-да! Тагин ундан нима исташади?

Шердор тагида ивирсиб, ўй суриб Шамсиддин тўлди, тўлиқди, тошгандан тошиб бораверди; хар лаҳза йўл қаради, аксига олиб отаси кечикди, келган маҳалда эса у арз-ҳол тинглайдиган аҳволда эмасди. Шамсиддин

бир неча марта оғиз жуфтлади, ҳар гал уста уни силтаб ташлади, пича ҳордиқ чиқаргандан кейин шогирдлари не юмуш билан машғуллигини суриштирди. Сал тетиклашган Шамсиддин ўзи ҳам, тенг-тўши ҳам қуфийни эплашда қийналаётганини тавсифлади; уста қовоқ солди.

— Камина неча вақтдан бери қуфий ёки гулбанди нима, сулс ёки шикаста нима, қулоқларингга қуяман.— деди кейин сал дағаллик билан.— Бу қанақаси, камина маъни уқтирмоққа нўноқманми? ёки сен гумроҳлар уқтирганларимни писангга илмайсанларми?!

Уста Жамшиддин бекорга жаврамади: кейинги вақтларда у нуқул Шердорда кўхна усталар зарблаган, бу кунда деярли тўкилиб битаёзган, маъно-мазмунини йўқотган ёзувларни тиклаш билан шуғулланди; булар орасида қадим-қадимда кашф этилган, Улуғ сўз қадди-камоли, қудратини намоён айлаган қуфий билан сулс алоҳида ўрин тутади, индалло, у шогирдларига кўпроқ шу тоифа битиклар сири-синоати хусусида сўзлашни бениҳоя хушлар эди. Шакеиз, буларни кошинқорий йўл билан тирилтириш, зарб чоғи бурунги услубий товланишларни сақлаш, ўрни билан аввалгисидан ҳам зиёдароқ сайқаллаш игна билан қудуқ қазишдан ҳам мушкул эди, шундай бўлса-да, уста йўригини эгаллашда сустлик қилган шогирдларини бир мудом ёқтирмас, мавридини топганда уларни таъна-дашномга кўмар эди.

— Сенам анчагина ҳаққовсан, айтганим бу қулогингдан кириб, наригисидан чиқиб кетади, — ҳали Шариф урфон билан муомаласи келишмай доғда қолган уста зардасини ўғлига тўкмоқчига ўхшарди. — Ҳар тоифа нақш шакл-шамойили тарҳда бўлишини илгари тушунтирганман чоғи!

— Тарҳ қўлимизда, лекин...

— Унда нега гарансиб қопсанлар? — ўғли чайналганини кўриб тутатди уста. — Ёки оғизларингга бутунлай чайнаб солайми? Унақада бориб тошларингни термайсанларми?

— Мен... бир жойига... фаҳмим етмади.

— Бошқа жойига етадимми?

— Билмадим.

— Ҳимм, — ўйланиб қолди уста, анчадан сўнг пештоққа ишора қилиб, илкис савол берди: — Манов лавҳада не маъно ёшурун?

Ажаб салобат тўккан залвар пештоққа дастлаб у эмин-эркин тикилолмасди, мабодо тикилганда кўхна дунё меҳваридан кўчган афсунгар бўёқларга узоқ дош беролмасди, ҳатто кўкси тубида хайрхоҳлик аралаш бир ҳайиқиш чўкиб ётганини туярди.

Бу хайиқишни бора-бора қуюндек ёпирилиб келган ҳайрат босди, кунпая-кун қилди, қизиққи, энди у тигдек санчиладиган ғайир нигоҳларга кўзи тушиб қолишидан, фавқулудда илгари чўзилган забардаст панжалар қадди-бастини дабдала қилиб юборишидан, ханжарни эслатувчи тишлар қаҳрига йўлиқишидан чўчимайди. аксинча, тамоми борлиққа зилзила солаётганига инонган қудрат соҳиблари билан ошнолашиб олган эди.

Пештоқ иккинчи қутби нечундир Шамсиддинни маъюсликка гирифтор этади, аммо буни тан олишни истамайди, эҳтимол, шу боис ҳар гал бу қутбга эътиборини берганда кечмиш ва бу кун аччиқ-чучуги билан қоришиқ таассуротларини ҳазм қилишда қийналади. Асли уч асрча муқаддам яшаган мусаввир-наққош бу қутбда мунислик ҳоким бўлишини истаган кўринади, лекин у мунислик ночорликка бениҳоя яқинлигини ўйламабди. Бу, оқибат, қутилмаганда яралган оламда фожиа бўртиқлигини юзага келтирибди. Балки бор-йўқ кашфиёт шудир? Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам, ўша соҳиби ҳунар беадад завққа етишгандан сўнг, завқни бир тарафга қўйиб, олов сочаётган қорачиқлар таъқибига дош беролмай тум-тарақай қоцаётган беозор охулар ҳолига ачингани, бисёр ачингани шубҳасиз...

— Дада, буни маъниси кўп, — деди ниҳоят Шамсиддин кулимсираб. — Тушунтириш қийин.

— Шундоғми? — деди уста ўғлига зимдан қараб. — Маъниси кўп, аммо тушунтиролмайсан. Андак бенамак сўзладинг.

— Нега, дада? — бўш келмади Шамсиддин. — Менимча, пештоқ, мазмунини ҳар тарафга буриш мумкин, шундай экан... қийин-да!

— Ҳа, дуруст, — деб уста сукутга толди.

Фаҳмича, отаси кесатди, бундан у ўсал бўлди, билганини сўйлаб беролмагани учун ҳатто ўкинди. Билиш бошқа, амал бошқа экан-да! Йўқ, у кўпам нўноқ эмас, истаса ҳозир пештоқ авра-астарини ағдаради, замонда ном қозонган меъморлар фаройиб лавҳага не маъно беркитишганини миридан-сиригача изоҳлайди. Аммо Шамсиддин бунга жазм этмади, пича хомушланиб тур-

гандан сўнг, нон дўкони олдида анови бандаларни кўрганини бурро-бурро сўзлашга киришди. Эндигина навбат мулла Аҳмадга дахлдор жойига етганда шундоқ ортларида кимлардир шарақлатиб кулди. Сокин обидалардан бемалол акс-садо қайтди. Энсани қотирадиган даражада асабий ва бўғиқ қаҳқаҳа ота-болага ёз осмонида гумбирлаган қалдироқ янглиғ таъсир қилди; зўрға ўгирилишди. Қаерни исташса ўша ерда зув ичида ҳозир нозир бўладиган, бири-бирининг соясига айланган, ҳатто пашшага ҳам бир ақлини ўн қилиб кўрсатиш ила ҳузурланадиган таниш кимсаларни кўрганда Шамсиддин гўлдираб, ўзини ҳам, сўзини ҳам йўқотди.

— Хўш, ўғлон, «ановилар» деганинг кимлар, бизми? — Шамсиддинни саволга тутди Фаттоҳ Обидий. — Нега жимсан? Нон дўкони олдида учратибсан. яхши, кейин нима бўлди? Қани, гапир, бўлақол!

Шамсиддин ҳамон соқов эди. Ҳатто ҳушидан ҳам айрилгандек эди; манови кимса ўзидан нима истаётганини чамалар, лекин ҳеч нарсага ақли етмас, ҳатто нон дўкони олдидаги учрашувни ҳам унутган эди. Аксига олиб ширадор овоз эгаси айнан ўша ерда кимларни учратганига қизиқаётган эди.

— Бўлақол! — яна ҳукм янгради.

У илкис бошини кўтарди. Энди юмшоқ-юмшоқ кулаётган Фаттоҳ Обидийга термилиб қолди. унинг бутун туриш-турмишида ажаб бир хайрхоҳлик мужассамлигини туйди ва ногоҳ шуурига яқиндагина миҳланган хотиралари қати очилди: шам ёритган хона, ингрананинграна тинган қонун, тоабад бесас қолган «Қасидан падар», қирғоғини бузган анҳор, дўли айланмай тўхтаган тегирмон, шаҳри азимни фарқ айлаган сиру синоатга гувоҳ ўтиш учун талғир туясини елдириб келган Мўйсафид...

— Болани ўз ҳолига қўйинг, — тўнғиллади ниҳоят уста.

— Бу анов ерда бизни кўрипти. Биз сўқирлик қиппиз, — Шамсиддинга қарата кўз қисди Фаттоҳ Обидий. — Қийғир экан-ку тоза, сиз эса бола деб камситасиз.

— Шамси искович итмас, — деди уста кескин. — Ҳалигина мактабдан келди. Икки ёрта бир бутун бўлиб қочиб юрган шогирдларни ғийбат қилаётувдик. Бунга аралашмасангиз керак.

— Истасак аралашамиз, — унинг товуши янаям

майин эшитилди. — Лекин, бахтингизга, мишиқилар бизни қизиқтирмайди. Сиздек балогардонлар билан бел олишмоқ бошқа масала! Аммо лекин бу ерда сиз фақат гийбат билан машғул эмасдирсиз?

— У ёгини эгам билади, — деди уста хотиржам.

— Биз ҳам билиб қўйсақ зарар қилмас, — Фаттоҳ Обидий елкасини шериги елкасига тегизди. — Савобдан кўп гапирасиз, балки бизга ҳам савоб керакдир. Мановиларга эрта-кеч уннайсиз, кўзингиз нурини тўкасиз, хўш, бундан чиқадиган маъно нима?!

— Тавба! — деди уста ғашланиб.

— Биродар, чўзмай очигини айта қолай: олдингизга яхши ният билан келдик, ёрдам бермоқчимиз, сизни... қутқармоқчимиз. Зиммамиздаги ягона вазифа асли шу — аросатда қолганларни йўлга солиш!

— Худо хайрларингни берсин, бу қандай мурувват!? — деб ажабланди уста, ўғлига кўз қирини юборди. — Ахир, шукр, тинч бўлсам, хунарим ўзимга яраша, бировга зарарим тегмаса! Менга яна нима керак?

— Сиз ё гўл, ё дунё беҳабар!

— Эҳтимол.

— Бир-икки тўқиндик...

Мана энди Фаттоҳ Обидий нияти жиндай уч берди. Қурғур одамни аврашнинг роса ҳавосини олган экан-а! Ҳар ҳолда уста ҳам без эмасди, хали юмшоқ-юмшоқ кула бошлаганда, атай гапни ховлисида титилиб ётган матоҳдан четга қочираётганда бир кудрни илғаган эди. Мана, нияти уч берди, билсаки, ипакдек эшила-эшила уни ўрамоқчи экан, уни бир йўлини қилиб тиз чўктириш, тавбасига таянтириш пайида экан! Эҳтимол кўзини ҳам мошдек очиб қўймоқчидир! Чучварани хом санабди мойини кўриб лойини кўрмаган бу олғир! Ахир уста Жамшиддин сал пўнисадан лабига учуқ тошадиган, сал чучук лўқмага эси оғиб қоладиган лақма эмас-а!

— Мейдан нима истайсиз? — деди уста зўр-базўр ўзини босиб. — Тўқинган бўлсақ нима бўпти?

— На сиз гўдак, на мен, — кулимсирашга уринди Фаттоҳ Обидий. — Шундай бўлгандан кейин... эзилинмайлик. Яшириб нима қиласиз, адойи тамом бўлиб юрибсиз-ку! Сизни тоғдай азобдан қутқармоқчимиз, эвазига тариқча мурувват қилсангиз кифоя!

— Мурувватни эгам қилсин.

— Айтганча, уста, яқин-орада сизга мана бу битикларни ўз ҳолига қўйиш ҳақида ҳеч нарса дейишмади-

ми? — Фаттоҳ Обидий уста кесатигига эътибор бермади, гапни бошқа ёққа бурди ва одатдагидек мунозарага сукут сақлаш билан ҳакамлик қилаётган пакана билан кўз уриштирди. — Наҳотки индашмади? Жуда муҳим гап эди, борини бор, йўгини йўқ қиладиган!..

Уста ҳам, Шамсиддин ҳам эслади: тўрт кун бурун муҳандис Муҳаммад Малик Регистони муаззамга биров қувлагандай ҳовлиқиб келди — қора терга ботган, нафаси тиқилган, лекин ёрилолмай нуқул кўзларини яширади. Ўша шанбадан бери муҳандис бу атрофдан деярли безган эди, амри маъруф давраларини эсламас, шунчаки гурунглашгани ёки иш юзасидан ҳар замонда бир қадам ранжида қиларди. Кутилмаганда мана бундай телбаваш қиёфада ҳозир бўлиши эса устага ғалати таъсир қилди, уста сўрашишни ҳам унутиб, оғзига термилди, қонимни қайнатмай сўзлай қолинг, дея ахийри зарб берди. Энди у дағ-дағ учаётган эди, ўзини сал-пал ўнглаш учун девор тагида бекорчи турган чоркунжак мармар тошга аста чўкди, бошини қуйи солди, анчадан кейин гулдиради: «Битикларни... қўяр экансиз!» Кеч тушиб, майдон сокин мудраётган чоғда ошнаи қадрдони шу муждани еткарди, бундан ўзи ҳам хижолат эди шекилли, ташмачилиги учун танини қиймалаб ташлашни талаб қилди. Энциси қотган уста аччиқ кулимсиради, жавобда сал каттароқ кетди, жавобки айилботар: сиз шунчаки хабар келтирдингиз холос, муддаойингиз эса бўлак, битиклар дахлсизлиги ва меҳрга зорлигини биласиз, наҳотки мен галварс сиздек мўътабар зотга қўл кўтарсам ва умуман бировга зўравонлик қилганимни қайда кўргансиз, бораверинг, йўлингиздан қолманг, ҳалигидақа алжираганлар эса номаъқул бузоқнинг гўштини епти!..

— Нимадир дейишувди, — ниҳоят тўнғиллади уста. — Лекин мен инобатга олмадим. Негаки, қулоққа совуқ тегадиган шунақа ҳукмфармо гаплар кўпайди. Қай бирига бўйсиниш, қай бирини рад қилишни билмайсан.

— Муҳимдан номуҳимни ажратолмайсизми?

— Шукр, ажратаман, лекин сизга маъқули менга ёқмасачи!?

Совуққон мулоҳаза юритаётган Фаттоҳ Обидий ўтиш маҳол сарҳадга йўлиққан каби илқис бош кўтарди, худди шу лаҳза қорачиқларини тўлдириб турган хайрхоҳлик учқуни аста-аста хиралашди, энди у ошқора

човут ташламоққа аҳдланган одам қиёфасига кириб борар эди.

— Уста, тушунишингиз керак, бизга маъқул нарсани ёқтиришга, номаъқулини рад этишга мажбурсиз, — деди у салмоқ билан, ҳарнечук товушини кўтармасликка тиришиб. — Муҳими ана шу, билдингизми!? Атай гўллик қилмоқчи бўлсангиз ўзингизга қийин. Айтилгани — қонун! Ижрони кечиктиришга ҳақингиз йўқ!

— Астоғфурилло!..

— Ҳатто сал чалгиган одамни ҳам кечиролмаймиз, — хотиржам давом этди Фаттоҳ Обидий. — Сизга эса қайишдик, шу ёғи етар, ҳурматга яраша ҳурмат — таъмирни тўхтатиб, қўзга тикандек санчилаётган анови битикларни ганч билан суваб ташлайсиз.

— Шундай қилсам муродга етасизми?

— Битта мен эмас, бутун халқ муродга етади, — кафтларини бир-бирига ишқаб қўйди Фаттоҳ Обидий. — Шаҳарда нечта эски-туски иморат бўлса барини чигирикдан ўтқарамиз. Ҳеч бирида анови... иллат қолмаслиги керак. Балки қўпориб ташлаш осонроқдир? А лаббай! Қийналманг дейман-да!

— Ундай қилолмайман, — деди уста терс ўгирилиб.

— Ихтиёрингиз. Суваш бўлса суваш!

— Қонимни қайнатяпсиз, биродар!

— Фақат тезроқ битиринг, бошқалардан ортда қолманг, Регистон сизни зиммангизда, — деди Фаттоҳ Обидий узиб, уста бўғила бошлаганига эътибор бермай. — Кейин яна бир вазифани таклиф қиламиз, буниям битирсангиз, ошиғингиз олчи, хоҳлаганингизни тиланг.

— Қаминага хотиржамликдан бўлаги ортиқча.

— Ҳалигача биз қилган таклифни ҳеч ким рад этмаган, — у ҳар бир сўзига алоҳида урғу берди. — Кўпам ўзингизни тарозига солаверманг, қорнингизни тўқлаб, устингизни бутлаб турган ҳукуматга ора-сира бир хизмат қилсангиз асақангиз кетмайди.

— Ҳар ким ўз йўриғи билан қилади-да хизматни!

— Сиз ўзингизни жуда баланд оляпсиз, бизни эса ерга уряпсиз, — бўзарди Фаттоҳ Обидий. — Хизматингиз қанақалигини билмаймизми, жуда яхши биламиз!? Манови ёлғон битикларга ёпишиб олгансиз, гўё уларни қайта тирилтириш билан худога ҳам, бандага ҳам ёқмоқчисиз, асли ҳар иккаловини ҳам чалғитяпсиз.

— Туҳмат балосидан асрасин-э!

— Тухмат эмас, уста, ҳақ гап шу! Ҳақдан қочиб қутулолмайсиз, бир жиҳати... бу уринишларингиз энди ҳеч нарсага арзимайди, элга ҳеч нарса бермайди. Ахир, ўзингиз айтинг, ўлик битиклар учун шунчалар қайғуриш кулгили эмасми!? Кошки маза-матраси бўлса!

— Бор, — деди уста зарда билан.

— Бўлса, қани, бир ўқинг, эшитайлик.

— Бетаҳорат бандаларга раво эмас эшитиш!..

— Оббо! Э сизми!? Ўқинг дегандан кейин ўқинг-да!

Ҳар қанақа раддияни ҳазм қилолмайдиган Фаттоҳ Обидий дагдага билан шундай амр этди, товуши кескин жаранглагани баробарида нечундир чехрасини ўраб олган кўланка чекилгандек бўлди; у ним табассум қилди. Кескин ҳукмини эшитганда уста, худо ҳақи, икки ювиқсиз раъйига қараб пок битикларни ҳаром қилмайман, дея қаттиқ аҳдланган эди. Қараса, майдон ўртасида қаққайган дароз сал юмшабди, ҳовридан тушибди, ҳатто қорачиқларини таниш хайрхоҳлик аломати эгаллабди. Ёпирай, нима, у ўзидан кечдими? Худо кўнглига шафқат ҳиссини солдими? Ёки бошқа бирон нияти борми? Лекин, нима бўлса-да, банда сазасини ўлдирish ва хоҳишини совутиши — гуноҳ! Майли, ўқийди — оятлар, суралар ва бошқа каломларни қироатга солиб тиловат қилади, зора шунда у шериги билан Улуғ сўз не қудрату не жозибани мужассам этганини озгина англаса! Балки, шу баҳонада, мавридини топиб акаси, жиянлари, Ҳикмат Раҳмон... ҳол-аҳволини суриштирар, уларда ҳеч қандай айб йўқлигини, ҳатто иниси мулла Ражаб оёғига боғланган «тош»дан биринчилар қаторида кечганини тушунтиришга уриниб кўрар! Фақат таҳоратсиз бандалар ҳузурда Улуғ сўзни тиловат айлагани учун ўзи кечиргай!..

Хуш-хаёлини зўрга жамлаган уста пештоқдаги бир лавҳани ўқиди, тутилмади, чайналмади, ҳар каломни раво талаффуз қилди. Диди нозик наққош зеб берган, вақт ўтиши билан тўкилган, лекин яқинда уста қайта оҳорлаган бу лавҳа мазмуни қуйидагича: соҳибқирони замона Имомқулихон зоти олийларининг салоҳияти ва салтанати дариғ тутмаган мурувватдан рағбат топиб ҳамда мадад олиб бул обидан муаззамни солдирган Ялангтўшбий Баҳодир оталиқ ҳазратларига аршу аъло тарафидан беадад савоби азим ва раҳмат нури ёғилгай...

Қироат они Обидий хайрат билан бир устага, бир

пештоққа тикиларди; аста-аста юзида бир мамнунлик ҳам зоҳир бўлди.

— Ҳа, тузук, — деди у кейин беихтиёр. — Шунча гапни ҳашам билан... Эринишмаган-а!

— Турган-битгани хушомад-ку! — кутилмаганда орага суқилди пакана. — Қон хидиям анқияпти! Бундан кўнглингиз айнинайдими, уста?

— Ҳа, ҳа, — ғўлдираб, шеригига тезгина қараб олди Фаттоҳ Обидий. — Хушомад бор, қон хиди... Ҳозиба нима қилсин!

— Ҳўловингиз бачки, — деди уста аямай.

— Асли булардаги маъно бачки бўлса-чи?

— Билмадим, лекин сиз ишлатаётган газчўп яроқсиз.

— Эҳтимол, — деди Фаттоҳ Обидий дудукланиб, қорачиқларини хайрхоҳлик аломати тарк этди. — Ҳўш, айтинг-чи, пайғамбарга тенг қилинган анови соҳибкирон сизнингча қанақа газчўп ишлатган!? Уста, дангал бўлинг, у чўпни бошига урармиди, у қўлида фақат қилич ўйнатмаганми!?

— Эгам амри билан ўйнатган бўлса бордир, — нечундир уста оғринди. — Қайси ҳукмдор шундай қилмаган ёки қилмайди? Беозор ҳукмдор борлигига ким кафил? Тахт эгаси, қайси замонда бўлмасин, бир қўлни қонга булғашга мажбур!

— Аҳ-ҳа! — чимчилогини лабига тегизди Обидий. — Кесатяпсизми? Тавба, биз нима десак минг хил ваз-карсонингиз тайёр, анови пештоқ учун эса... жонни тикишдан ҳам тоймайсиз.

— Пештоқдаги ҳунар қизиқтиради каминани.

— Ҳунар бир баҳона эмасми? — таъна қилди Обидий. — Ёки ниқоб... Тагда ётган маъно қилич бўлиб эндиги авлодни қийратмайдими?

— Қандай маънони айтасиз?

— Чалғитишгаям суягингиз йўқ.

— Оқил банда ҳақдан чалғимас, — деди уста ранжиб. — Ҳалиги лавҳадан савобга дохил фикрни уқмай, қон хиди анқияпти, деб безиллашингиз таажжубга лойиқ холос.

— Демак, уста, газнасини тиллога тўлдириш учун бегуноҳ бошларни сапчадек узган икки хунхўр оти мановидай ҳайбатли иморат сиртида кўрга ҳассадай қилиб қўйилишини адолат ҳисоблайсизми?

— Биродар, ахир бу юмушни мозий адо этган. —

шахт билан қўлларини ёйди уста. — Мозий сиздек одам дунёга келишини, сиз ўртага қўядиган талаб билан ҳисоблашиши ҳам қарз, ҳам фарз бўлиб қолажагини қаёқдан билсин эди.

— Хўш, булар бурунги, яъни... нодонлар томонидан қўрқувда... кўр-кўрона зарбланган, — учлари саргимтир кишиқларини пирпиратди Фаттоҳ Обидий. — Сиз эса кўра-била, ақлингиз ета туриб, ҳаммасини иштиёқ билан бажаряпсиз. Бизни таклифга кўнмаяпсиз.

— Икки дунёдаям кўнмайман.

— Ҳали кўрамиз, ҳали кўзингиз очилади, — деб у кулимсиради. — Ўшанда биз қўйинг десак ҳам қўймайсиз, ташаббус кўтариб чиқасиз-да, буларни суваб ташлайсиз, яъни эски дунё устидан андова тортиб юборасиз.

Уста муз қотди, жавдираётган, суҳбатни лолу ҳайрон тинглаётган ўгли сари аста жилди, лекин унга қараёлмади, гап ҳам қўшмади, миясини-чатнатиб юборган кесатиқларни гоҳ унақаси, гоҳ бунақасига айлан-тириб неларнидир чамалади, ҳосилани ҳечам ҳазм қилолмади. Афтидан бу дунёдаги яккаю ягона бурчим ақл ўргатишдан иборат деб ўйлайдиган Фаттоҳ Обидийнинг ўзи ҳам энг муҳим жойида янглишаётгандек эди; у шуни тахминлади. Ахир эски дунё дегани ўзи нима? Агар у бор бўлса, борлигини билдираётган бўлса, йўқотиш — андавалаб юбориш ожизу нотавон бандалар қўлидан келармикин!?

— Уста, очикроқ айтинг, сизга нима ёкмаяпти! — бехосдан иккинчи маротаба тилга кирди пакана, ота-бола шундагина унинг товуши гўлабирдан келган йўғон қаддига номувофиқ тарзда бениҳоя ингичка эканлигини пайқашди. — Ғанимни ғанимдай билинг-да! Биз бехисоб қонни нима учун тўқдик? Ўшанақалар таги-туги билан йўқолсин деб... номлари ҳар жойда ханжардек ярқираб турмоғи учун эмас, биласизки, ханжар тўппа тўғри бориб юракка санчилади!

— Эшитдингизми, уста, ҳамма гап бу ёқда, қон тўққанлар ёдини ҳурмат қилиш лозим, — паканани қувватлади Обидий, юзи ёришганча. — Асли, билсангиз, улар сизни деб, эртани деб ўлимга боришди. Сиз эса улар хотирасини хўрлаяпсиз, каззоблар номини баландга нақш этиш билан улар номини тупроққа қоряпсиз. Шу инсофданми?

Шамсиддин сизди: камон ипи бениҳоя таранглашди.

— Отажон! — деди жавдираб.

Бир қатъият, бир беозорлик, бир ҳадик билан йўг-рилган илтижо уста жонини симиллатиб ўтди, ҳар ҳолда ўзига астойдил ичи қўйган, отажон, шўёғи етар, ҳадеб ўчакишмоқдан фойда йўқ, демоқчи бўлган, ҳуш-ёрликка чорлаган ўғлига меҳри товланди, аммо бари бир, у қилган илтижо аллақачон бутун борлигини қам-раган оғриқни босолмади.

— Инсофни сендан сўрасам ярашарди, биродар! — сабр қосади тўлган уста Фаттоҳ Обидийни сенлаб юборди. Ҳадеб мени тергагунча аввал ўзингга боққин! Сен ўзи кимсан? Қайси хилқатдан пайдо бўлдинг-у, қайси тоифа, қайси элу элатга мансубсан? Имоним қомил, етти пуштинг кимлигини билмайсан, илдизинг қайси тупроқдалигиниям билмайсан! Айт, сен кимсан, эй нобакор?

Устани сабр-тоқат билан тинглаган Фаттоҳ Обидий туссиз тук қоплаган лаблари бир четини қийшайтириб илжайган бўлди, лекин ажинсиз силлиқ бети қилт этмади, фақат сал ўтиб, чўнқайма соявон-қалпоқ бос-тирилган пешонасининг очиқ жойида реза тер йилти-ради; ундан ҳам кўра шериги хотиржамроқ эди, хо-зиргина дағдаға ва захарханда билан отилган таъна-дашном ҳеч бировига тегишли эмасдек, неларнидир чамалар эди.

— Чўздингиз-да, — деди ниҳоят Обидий истамай-гина.

— Чўзмаганга қўймадинг, — деди шаштидан туш-май уста. — Худди эгам жами ақлни йиғиб-териб сен-га берган-у, бутун курраи арзга улашмоқчисан. Ақлинг ўзингга буюрсин, биродар! Ҳар кимники, озми, кўнми, ўзига етади. Бировнинг ақли билан йўлимни таниб, эртанга етиб оламан, деган одам одам эмас — нокас! Сени қўп тингладим, диққат қилсам, бир тоғдан кел-сан, бир боғдан! Шундай экан, тошингни тер, сенга ишоналмайман! Янги дунёнгни ёлғон-яшиқ устига қур-моқчимисан? Унақада... умри калта! Янги дунёни кўя тур, ҳозирча эплаб бирон тузуклироқ банда кўрганда уят қилмайдиган иморат қур, сенга раҳмат айтай! Кейин пешонасига қайси сўзни ёзасан, қайси суратни ёпиш-тирасан, ўзингга ҳавола!..

— Ҳа, сиз... биз ўйлагандан ҳам бошқача, — Улуг-бек мадрасасига қараган бўлиб, пақанага зимдан имо

қилди Обидий. — Пайғамбарлик давоингиз бор, бунақада... келишув қийин. Таклифларимиз эрмак эмас, энди ўзингиздан кўринг, суҳбат чаласи бошқа жойда бўлади. У ер таъмир ташвишидан холи...

Яширмайди, бу фурсатни кўндан кутаётганди, гоҳо пинҳона, гоҳо ошкора тарзда бу кунга узоқ, ич-этини егудек бўлиб ҳозирланди, айни чоқда дардини хотини ва ўғлидан ўлиб-тирилиб яширди, яширди-ю, лекин аллақачон танини Миср дарвеш, Ҳикмат Раҳмон, Умар чол, Муҳаммад Малик, акаси... ёнида, кана-чиёнлар бижиллаб ётган тим қоронғи ва зах ертўлада неча бор ҳол-беҳол тасаввур ҳам қилиб кўрди. Ахийри ҳукм ўқилди, кутилган лаҳзага етди, энди қулоқ қоқмай анчадан буён қучоқ очиб турган масканга жўнайди. Тақдирдан ким ҳам қочиб қутулибди?

Ичи сидирила бошлаган уста довдираб турган ўғлига алланечук мўлтираб қаради. Ёруғ дунёдаги ягона тираги билан хайрлашуви нақадар оғир эканлигини бутун вужуди билан ҳис этди ва бўғзига жовиллаб урилган хўрсиниқдан нафаси қайтаёзди. Видо, нақадар залвар видо! Вақтинчами ёки бир умргами — бу ёғи қоронғи! Энди истаги шуки, онаизорини қийнамаса, доим унинг ёнида бўлса, кейин, қайтадими, йўқми, Улуғ сўзни, бо-бомерос мулк-ва ҳунарни хўрламаса!

Сира кутилмаганда тақдир иккинчи ҳукмини ўқиди: ҳануз чор-ночор жавдираётган Шамсиддин ҳам «таъмир ташвишидан холи» жойга лутфан таклиф этилди ва, шундай қилиб, ҳеч қанақа пандга ҳам, видога ҳам ҳожат қолмади.

IX

Шамсиддин қарорини тез пишитди, бир қадам қолмайман, қайга олиб боришса ўша жойга бораман, дея қатъий ўйлади, ҳалиги таклифдан кейин кўнгли жойига тушди, ўзича шукр қилди. Шўрлик ота эса ичидан зил кетди, ҳувиллаган ҳовлида, бепаноҳ Улуғ сўз ёнида ҳеч нарсадан хабари йўқ Ойдинбиби ёлғизлигини мулоҳаза қиларкан томоғи қақради.

Оғил ичида қовланган хандақни ҳам эслади.

— Шамси, ўғлим, — кечқурун уни бу сирдан воқиф этиб шундай деган эди, — мен борми, йўқми, бохабар бўлгин. Ҳали ҳар калимасини кўзга суртишади. Бу бир томчи, аммо на чора, шунисигаям шукр!

Хандақдаги чиндан бир томчи, лекин умид туғдиради, умидки, тома-тома кўл бўлажагига ишора — агар ҳар ким қўйнида бир дондан асраб қолса қанча-қанча рисола омонлик топади. Афсус, ҳозирча шундан мункир келишаётир, нимаики маъқул келса шуни қилишаётир, бир томонни селу сурон ўпириб кетса чикора! Афтидан, замон зайлига кўра бу кунда у ҳам бир нокасу нотавонга айланмоғи даркор, аллахусус у ҳам минг бир заха ортирган Улуғ сўз бўғзига ханжар ботирмоғи жоизга ўхшайди, дейлик, забардаст пештоқда азалу абад ҳикматидан ҳикоят сўйлайдиган битикларни суваб юборса кифоя-да! Жони тоабат дўзах оташида қоврилиши, имони бир умрлик кемтик азобини тортиши учун шу биргина ношудлик етиб-ортади. Лекин, шукр, у ҳеч қачон бундай илки норавони тутмайди, ори ҳам ғурури асло бунга йўл қўймайди. Фақат у бошқа тарафдан ғам ейди: агар анови олғир бир зуғум қилса биродарларидан бирови бўлмаса бирови жони ҳузурини, кўрган куни ғаниматлигини, йўлига термилиб ўтирган бола-бақрасини ўйлаб қолмасмикин?

Гурс-гурс қадам товушлари ҳар замонда уста хаёлини бўлади, бенажот Улуғ сўз дарди-ташвишидан чалғиб, тагин жимжит ҳовлида ёлғиз зардоб ютаётган, ҳатто қўни-қўшнидан ҳам гап сўрагани ботинмай тўлғанаётган Ойдинбибини хотирлаб эзилади. Ҳар ҳолда ҳозир ҳаммасини ўзи билан бафуржа қадам ташлаб бораётган ўғли таҳликаси зилу замбил юк бўлиб босиб кетаётган эди; бу алам-ангиз уқубатга чидолмасди, чидаши маҳол эди. Пича юришгандан сўнг сал хушини йиғди, кўнглига атай хосиятли гапларни солди, шу билан ўзини юпантирмоқчи бўлди, юпанчки, у гўдак, ҳали она сути оғзидан кетмаган, узоқ тутишмайди, бирор масалани сўраб-сўрамай жавобини беришади. Чамаси, ўзини ҳали-бери қўйворишмас, бўйнига ғул ташлаб синовдан ўтказишар, майли, муҳими ўғли, унга омонлик беришгандан кейин ўзини пишириб еб қўя қолишсин ёки тириклай терисига сомон тиқишсин, чидайди, асли бу зерикарли дунёни кўтирда кераклисидан ҳам ортигини кўрди, аччиқ-чучукни роса татиди, мушфиқ Ойдинбиби билан туппа-тузук турмуш кечирди, бу хушсухан аёл дийдори билан баравар меҳрига ҳам сазовор бўлди, алҳосил, бир давру даврон шунчалиқдир-да!

Регистон кунботарида, бир тарафи қамишзор-жарлик харобазорда тошбақани эслатадиган қора машина

кутаётганди; шахристонда мутлақ камёб бўлгани учун дафъатан у кишида ғалати таассурот уйғотар эди. Оралик йигирма қадамча қолганда иккита шарпа кўзга ташланди. Нечундир шарпалар машинадан тезгина узоқлашди. Нураган девор панасига ўтаётган чоғда уларни уста бехос таниди: «Епирай, бирови Шариф урфон, ановиси... уста Ризоми!» Ҳарнечук у ўзига ўзи ишонмади, каловланган кўйи ўша тарафга яна тикилди. Энди ҳеч ким кўринмади. Жимлик чўкди, ҳаял ўтмай чолдевор ичидан бойқуш шовурсиз кўтарилди.

Хотиржамликка берилган ота-болани иззат-икром билан орқа эшикдан киргизишди, пакана улар ёнида, Фаттоҳ Обидий олдинда жойлашгач, тап-тақир бошига кетмоннусха кўкиш шапка кўндирган чувак ҳайдовчи эпчиллик билан газни улади.

Туйқус уста миясини, шаҳар ташқарисига, гадой-топмас томонларга елдириб кетишса-я, деган аламли тахмин чирмади. Хавотири бекорга эмасди: ахир узоққа, масалан, Каттақўргон ёки Қарманага элтиб ташлашса, омонлик теккач, Шамсиддин уйга қандоғ қайтади. Енг ичида ишларини битириб олгандан сўнг бунақа иззатни лойиқ кўришмас, бор энди, болакай, кунингни кўравер, деб кетига ўхшатиб тепишмаса!..

Бахтларига машина узоқ юрмади. Тахминан ўн минутлардан сўнг илгари уста ўтиш-қайтишда кўп бора кўрган, баланд фиштин девори устидан бир неча қатор тиканакли сим тортилган, баҳайбат темир дарвозаси очилиб-ёпилганини биров билиб-бирова билмай қоладиган ҳовлиси сердарахт иморат биқинида тўхтади. Ҳатто қийғир учиб кириши маҳол ҳовли қарийб уч гектарлик майдонни эгаллаганди, у бу кунда унча-мунча толиққан шахристон ҳаёт-мамоти устидан ягона ҳокимдек, алланечук виқор тўкиб, салобат солиб ястанган эди. Нечундир қисиниб-қимтинган уста, қайнаб-тошиб ётган макон бўлса керак, деб ўйлади. Зўрға шилдираб икки ёнга сурилган зил-замбил дарвозадан киргандан кейин эса таажжубланди. Атрофни ўлимтик сукунат қучганди, дарахтлар сокин мунгайган, ерга тўшалган хазонлар димоқни қитиқлайдиган ўткир хид анқитар, ҳаво алланечук димиққан, елкадан босаётгандек туюлар, алланарсалар дардчил живирлар, бир зоғ кўзга чалинмас эди.

Ўртада қад ростлаган анчагина мухташам бино пештоқига ҳали ҳар ким ҳам тиш ботиролмайдиган битикда келиштириб иншо этилган алвон шиор илинган эди. Не-

гадир устани бинонинг қўшқанотли қилиб қурилгани кўпроқ қизиқтирди. Чамаси кунботар атай очик қолдирилганди. Кунчиқар тўсиб қўйилган, оқибат кенггина оралиқда изгирин чийиллиб айланар, хазонларни чирпирак қилиб кўкка олиб чиқар, деразаларни зириллатар, ипи омонат шиорни юлиб олмоқчи бўлар эди.

Саҳн хаддан ташқари ивирсиган: кўҳна гишт, занглаган темир-терсак, бўш шишалар, тунука банкалар ҳар жойда хирмондек уйилган, бир чеккада чирик ёғоч-тахта, сим-трос ўрамлари, сал тўрроқда унча чуқур бўлмаган тошқалов ҳовузча, шакли-шамойили бир қарашдаёқ эсда қоладиган ҳовузча устида тўрт ёғоч устунга ўрнатилган баҳайбат бочка...

Пастқамгина темир эшик ёнида уларни йигирма беш ёшлардаги ихчам форма кийган, ўрта бўйли, бақувват, қорақош йигит таёқдек қотиб, ўнг қўлини чаккасига тираб қаршилади. Қовоғи солинган Фаттоҳ Обидий қандайдир ишора қилгандан сўнг у ўзини пича бўш қўйди, худди елкасидан тегирмонтош ағдарилгандек енгил торти, устага деярли эътибор бермай, Шамсиддинга гилайи қараш қилди. Ичкаридан у ўзига ўхшаган ўрта бўйли, кўринишдан жиззакироқ йигитни бошлаб чиқди. Алланарсалар келишилгандан сўнг ота-болани ажратишди: коридордан устани чапга, Шамсиддинни ўнгга етаклашди.

Узундан-узун коридор сокин, димиққан, деворлари эс-ҳушни олиб қўядиган бежирим шиорлару ранг-баранг расмлар билан бошлаб безатилган эди. Сал юрар юрмас бу ҳашам қаршисида лол бўлган уста беихтиёр тўхтади. Қорақош йигит турткисидан ўзига келди. Панжарали тор гиштин зина бўйлаб ажаб бир тубсизликка энаркан эти жимирлади, ўкинди, ўзинимас, бу гўшаи хосда жигарбанди ҳоли не кечишини ўйлаб ўкинди. Ним қоронғиликда ачиган картошка-карам ҳиди аралаш зах ва панг ҳидини туйди. Нимагадир тўқишиб гандираклади. Икки киши рўпара келганда сиғишмайдиган даражада тору коридор сингари узун ертўлада атиги битта муштдеккина чироқча қизариб кўринар, гўё унинг зиммасига ёритиш эмас, шунчаки ўзи бор-йўқлигини билдириб туриш вазифаси юклатилган эди.

Ертўла нарёғида ўлимтик сукунатни бузиб зал эшик гичирлаб очилди, совуқ гишт деворлардан қайтган бўғиқ акс-садо тиниб улгурмай тагин ўшандай овоз чиқариб ёпилди.

Дафъатан ягона нуқтада жамланган кўргилик заҳри-зарбатини энди тугал англаган каби уста оғир ингради; ҳозиргина сандондан олинган, ҳали яллиғи аримаган шамшир юрагини қиймалагандек бир умраниш билан оҳ деб юборди. Ярамагур эшик, ҳайхот, нафақат эрта чирогини ўчирмай ёқиб ўтирадиган азамати бетига, бутун аъмоли-бади, қувончи-қайғуси, чала юмушлари устига ҳам ёпилмадимми?

Қорақош йигит устани нам уфураётган ертўла бўйлаб узоқ етаклади, ниҳоят, бир жойда шарпадек тўхтаб, кўли билан ишора берди, тимискиланиб қулфни очди. у ичкари кирган заҳоти эшикни беркитди, чурқ этмади, кимсан — итмисан ёки битмисан, не савдо туфайли бу гўшани кўноқликка танладинг, демоқни лойиқ билмади, билса — бошида азроил тўқмоғи ўйнайдигандек эди. Фақат эшик қия бўлган чоғ йигитнинг бир маромда ўқдай боқадиган, на ғурур, на ачиниш, на севинч, на қайғу ифодаланган кўзларини кўриб қолди ва унга ҳам осонмаслигига имон ўгирди, қулф шиқирлаб бураларкан, тамом каловланди, темир панжарали туйнукка тикилганча, тақир полга бўшашиб ўтирди.

Ҳали шошиб қолганидан саҳн бўсагадан сал кам бир метрча пастлигини пайқамаган эди, имиллаб зўрға энгандан сўнг қорақош йигит нарвончани чаққонлик билан тортиб олган, лекин буни у эслолмасди. Тақир ерга оҳиста чўккач, бўсага анча баландлигини кўрди, ҳайрон бўлди, бу жойга — чуқурга қай алфозда тушганини ўйлаб ўйи тагига етолмади. Худди қанот боғлаб учгандек эди, алаmidан аччиқ қулимсиди, афти буришди. Яхши ҳамки тепада, шифтга яқин жойда миттигина туйнук кўйишган экан; у ташқари саҳндан анчагина баланд, ана шу жойидан бир бўлак осмон кўзга ташланар эди. Ҳарнечук тўкилаётган бир тутам ёруғлик унга жиндай бўлса ҳам далда берди. Танидаги оғриқлар ҳам гўё бир-бир босилди.

Қанча ўтирганини билмайди, бир пайт тағ-заминига муздак нарса чиппа ёпишди, сесканиб кетди. Қана-чаёнлар хуруж қилиб қолдими нима бало! Илон вишиллаб келдими? Шаксиз, у кўрқувдан титради, лекин инон-ихтиёрини кўрқув ҳукмига топшириб қўёлмасди. Бир амаллаб ўзини қўлга олди ва, билдики, ваҳима солган буткул бошқа нарса: бурчакдаги билакдеккина қувурдан жилдираб сув оқаётган эди. Бу не кўргилик, деди шивирлаб; сўнг сапчиб турди. Нима қиларни билмай га-

рангсиради, ахийри ночорлик билан деворга суянди. Нечта шундай девор бор ўгли билан ўзи орасида? Қани куч уларни ёриб, тешиб чиққани!? Ҳатто буни ўйлашнинг ўзи кулгили! Ажабо, бадқовоқ каталак захми-забти кам экан-да, ёнига бу балони қўшишибди. Шу дамгача бир банда чекига тушмаган бу савдои бедодликка ўзини қаттиқликка урса, вақтинча, ҳа, вақтинча — учидар, аммо ўн гулидан бир гули очилмаган гўдак... тўзим берсин-э! Балки, гумони бекордир, уни муздек бўтана қаърида музлатиб қўйишмас, инсоф қилишар, инсоф! Ахир, Фаттоҳ Обидий нукул шу ҳақда, минг-минг йиллар давомида фақат жафо орттирган дунёни онадан қайта туғилгандек қилиб тоза йўрғака топшириш хусусида мароқ билан сўзлайди-ку!

Ҳозир Шамсиддин нималарни ўйламоқда?

Аввал оёқлари, кейин бутун танаси карахтланган уста бу саволга жавоб тарзида алланарсаларни тахмин қилди, тахминки, авваламбор ҳаммаси ўзига рост келмагани — ўзбилармонликка муккасидан тойди, мен нимани билсам шу амал, деди, бу билан гўё жар лабига бориб қолган аравани шартта тўхтатди (қошки!), йўқ, аттангки, аксинча, ўша юмушни эплолмагани устига ўзи ҳам ўша арава билан қуламоқда! Нимасини айтасиз, индалло, бошидан қадамини билиб ташлаганда, ҳеч қурса ановилар билан муросаи мадорага борганда... отинг ўчкур манави гўшаи қаттол ҳатто тушига ҳам кирмасди, бу тарафларга на ўзи, на ўгли сояси йўларди, шу паллада иккалови муздек бўтана ичидамас, Ойдинбиби пиширган мазали хўракни паққос урволиб иссиққина тўшакда хузур қилиб ётарди. Мана шу хузурдан айри тушган Шамсиддин, вужудини ўровга олаётган лойқага термилганча, ота шаввоз ўжарлиги ва хомхаёллигини чиғириққа солаётгандир, дунёдан безиб, яхши-ёмондан тониб, хўнг-хўнг йиғлаётгандир. Шаксиз, бу хил ўйлов уста учун беҳад оғир, лекин, бахтига Шамсиддин унинг тахминидан тамом йироқда эди, бу ёғи энди ўзимга боғлиқ, дея тумишиб ўй сураар эди, сабр қиламан, ўлсам-да ён бермайман, бечора дадам қандоғ қиларкин, қари одам охиригача чидармикин, қизиқ, ҳозир у нимани ўйлаяпти, менимча, ановилар ҳар нарсани сув билан ювиб, сувга бўктириб юбормоқни мўлжал қилаётганини...

Ажабо, чиндан ўша лаҳзада уста худди шунга ўхшаш фикрдан тажанглашаётган эди. Тепада турган ўзи ким? У нимага эришмоқни мўлжаллаяпти? Мақсад фақат

чўктиришми? Наҳотки, бари шу хил тугайди, шу хил якун топади? Ҳар ҳолда ибтидо ўзгача эканлигини тақдир буткул унутиб юбормагандир. Бунга у ишонади, умид боғлайди, беҳосдан бутун сезгилари гувиллаб ишлайди. Ана шунда кечмиш лаҳзалар гулдуриси бир некбин оҳанглар билан йўғрилиб эшитилади. Адашмаса бу гулдирос жони-жаҳони қаторига Қаламни, Қонуни муборакни, Улуғ сўзни тоабод қўйган Мўйсафид жилловини бўшатворган талғир туя туёқларидан бодрайди. Шундан сўнг назарида талғир туя шу томонга шамолдек олиб келаётгандек туюлаверади, ҳатто чол билан жонивор қадди-бастини ҳам аниқ-тиниқ кўргандек бўлади. Нимагадир интиқ туя соҳибини миндириб чопади, лўкиллаб чопади, йўргалаб чопади, ниҳоят, шаҳри саодатмандга кириб келади. Шаҳри саодатманд кўчаларини кезиб Мўйсафид қози Раҳмонни излайди, Улуғ сўзни тоабод авайлаб асраш ва мангулик ихтиёрига топширишга ваъда берган мухтарам зотни сўроқлайди. Аршу аъло ёрлақаган кабир инсон рихлит сафарини ихтиёр этганини билиб қайғуради, сукутга кетади. Ахийри қози Раҳмон ўгитларини сувдек ичган қобил фарзанд ҳузурига шошилади, йўлда тўхтатиб айтишадикки, эй донолар доноси, сен муқаддас мулкни паноҳига олган банда билан дийдорлашмоқ қасдида минг йил йўл юрдинг, кўп афсуским, бу ниятингга етолмадинг, ул банда бақо сари юзланди, агар бу фурсатда меросхўр билан учрашмоқни мурод қилган бўлсанг, тагин адашибсан, негаки, қимматни арзон қилишни сўрашганда у кўнмади, шу боис шайтони лаъин хилватгоҳида феълига ярашасини тортадир...

Ана, туйнукда жунжиккан туя тумшуги...

«Жонивор, келдингми, бор, нафасинг билан Шамсини исит!»

Уста гўё тикка турганча алаҳлар эди; бу босинқирашга ҳам ўхшайди. Бутун тани карахт, шукрки, шуурида биргина учқун йилтирайди, ора-сира қайдалигини шу учқун эслатади. Бари бир совуқ каталақда, жимир-жимир қилаётган бўтана ичида юрак ҳовучлаб турганига ишонгиси келмайди. Ахир не гуноҳи учун бунингдек бедодликка маҳкум бўлиши керак? Бу инсофдан эмас, ёруғ дунёда у ҳали бир бандага ҳақи-ҳаббини едирганини эслолмайди, тавонига бирда-ярим тикан кирганини билмайди. Нега энди хўрлик ютади? Йўқ, у қаттол ихота комида эмас, аршда турибди, арш ҳар нега қодир, дея

имон ўгириб турибди. Еттинчи осмон, беҳудуд маъво! Ҳозир ўзидан имдод бўлади ва хизматга шай малоикалар ўглини ҳам фароғат маконига чорлайди; ўгли ҳам арш жамолига етишади. Фақат амру фармонга илҳақ фаришталар қани? Уста иштибоҳ билан пичирлайди, алҳол, еттинчи осмонда эмас, аллақачон тун пардасига ўралган туйнук қаршисида жавдираётганини, залвар девор елкасидан босаётганини ҳис этади. Бора-бора девор танини мажақлаб ташламасайди. Агар ўгли ҳам шу аҳволда бўлса... парвардигордан астойдил ранжийди. Гўдак нарса қанчага чидайди. Тип-тикка тура-тура ахийри ҳолдан тойиб қулайди-да!

Отаси хаёл қилган каби чиндан ҳам Шамсиддин оёқда эди, у ҳам деворга суяниб олган, гоҳ ўннга, гоҳ чапга қийшайиб қолар, йиқилай-йиқилай деганда зўрға ўзини тутиб оларди. Қаршисида ғира-шира туйнук бўзарада, шу туйнукдан у аршгамас, ёруғ дунёга чиқиб олишни чўтлайди. Агар бу насиб этса тўппа-тўғри уйларига чопарди, ўзини онаизори бағрига отарди, сўнг чўғи ҳил бериб турган сандалга музлаган оёқларини тикиб, ҳузур билан овқатланарди, қорни тўйгач, ўтирган жойида чўзилганча, уйқуга кетарди. Ия, отаси-чи, отасини унутиб қўярмиди?

Алҳол, бу паллада отаси аршдан тушиб гунг каталагига кирган, худди Шамси сингари ҳовли-жойи, рўзғори, ўзи ўрганиб қолган ўлан тўшагидан бўлаги бекорлигини ўйлаётган эди.

Муштипар Ойдинбигига тўзим берсин!..

Туйнук сал оқарди. Ғира-шира кўланкалар ғивирлади. У фақат кўлларини қимирлата олди. Бўтана узра пуфакчалар юзар эди. Эринчаклик билан шуларни кузатди. У ҳам пуфакчаларга ҳасрат қилаётгандир, деган фикрдан бўғзи куйишди. Энди эшикни тезроқ очишса, у қанот қоқиб ташқари чиқса, ўглини кўрса! Лекин эшик тик этмади. Туйнук эса ёришаверди, шу асно сув сатҳи пасайди. Аста-аста титраётган уста истиғфор келтирди, бу не ўйин, не каромат, деди пичирлаб, чиғириққа тушгандек буришди, қабзият ҳолини танг қилганидан қулала бўлди.

Тушга яқин эшикни очишди; кўлида калитни айлантириб ўйнаётган қорақош йигит афтига тик қарашни истамай уста тўнгиллади, бўсағада кутилмаганда пайдо бўлган нарвончадан зўрға кўтарилди. Ҳар ҳолда йигит аҳволи ночорлигини тушунди, нарироқдаги кесакиси

елка тегар даражада тор ҳожатхонани ижирғаниб кўрсатди. Лапанглаб бориб уста қабзиятдан қутулди, қайта-сола йигит пинжига суқилди, ёлворди: мусулмонга ўхшайсан, айт, ўғлим ҳам шунақа ўрадами, ёрдам қил. бир кўрай, яхшилигингни унутмайман. Ҳамон калит билан машғул йигит лаб ёрмади, ола қараш қилди, имо билан ташқарига бошлади.

Уста биргина тилакда эди: ўғлига омонлик тиласа!..

Кимдан тилайди? Ҳамиша илжайиб турадиган Обидийданми?

Йўлақлар жимжит; худди атрофда сон-саноксиз товуш ютадиган қурилмалар ўрнатилган, шулар кеча-кундуз бу бино ичкари-ташқарисиди бир маромдаги сокинликни таъминлар эди. Айниқса учинчи ошёнага кўтарилганда уста ертўланикидан ҳам теранроқ сукунатни туйиб тамом эсанкиради, шу сабаб бўлдимиз ёки нуқул ўғлини ўйлаганиданми, қўшқават деразаларига духоба парда тутилган ёп-ёруғ ва иссиқ хонага кирганда бурчакда ҳайкалдек қаққайган Фаттоҳ Обидийни дафъатан кўрмади.

— Кўз тегмасин, уста, чиройингиз тетик, — ўриндиги томон ўтди Обидий.

Уста индамади, ичида кулди. Толғин нигоҳи билан саранжом-саришта хонани бирров сайр қилди, ахийри нигоҳи қоғоз-дафтар тахламлари тартиби билан қўйилган узун стол чеккасидаги машрабага ўхшаш шиша идишда тўхтади.

— Хўш, умид қиламанки, жой-жалолимиз сизга маъқул!..

— Ҳа, — деди уста бўзариб.

Сўнг, полга гурсиллаб қулашдан ўзини зўр-базўр тийиб, узун тунда безовта қилган ўйга чалғиди, ўйки, одамзод қодир куч — ўрни келса тошда гул ундиради, эгам карами билан хунрезликларни дафъ этади, қаҳр ва жаҳолат устидан тантана қилади, ҳайҳот, ўрни келса боғу роғларни тиканзорга айлантиради, бир-бирини хўрлаш учун ҳеч нарсадан қайтмайди, керак бўлганда ҳаётнинг ўзини, сиғинишга ярагулик жами эзгу унсурларни иккиланмай қабоҳат қаърига мангу ташлаб қўяди.

— Биродар, ўғлим қани? — деди уста жавдираб. — Қўйвордингизми?

— Ўғил... э, ўғил... лекин аҳволи яхши, — ўрнидан туриб кетди Фаттоҳ Обидий. — Хавотир қилманг. У биз-

гаям фарзанд, уни сиздан ҳам ортиқроқ суямиз. Шундай экан, тақдирига жавобгармиз.

— Худо ҳақи, уни бир кўрай!..

— Албатта. Фақат кейинроқ.

— Илтимос, айтинг, унга егулик беришсин.

— Ана холос, уста, уялмайсизми? — беихтиёр қўларини ёзди Фаттоҳ Обидий. — Шуям ганми? Ишонинг, ўғлингиз жаннатда яшаётгандек яшаяпти, егани олдида, емагани кетида. Қани, яқинроқ келинг, ўтиринг. Ҳа, ҳа, шундай... Хўш, балки эрта-индин уни онаси олдига жўнатворармиз. Бола нарсани ушлаб ўтириб нима қиламиз. Бу ёғи бир оз сизгаям боғлиқ...

Бандаси доим илтифот гадоси, айниқса нималиги номаълум дарду ғам чангалига тушиб турганда такалдуфдан осонгина эрийди; ҳозир ўғли аҳволдан сал хабар топиб, мароми билан айтилган бир оғиз «ўтиринг» деган сўзни эшитгач, уста тетиклашди, тани илигандай бўлди, курсига аста чўкаркан, идишга узалгани, стаканни тўлдирганини сезмай қолди.

— И-и, уста, шошманг, — деди Фаттоҳ Обидий ташвишли оҳангда ва устанинг билагидан тутди. — Кечаги, эскирган. Сиздай одамга... яхшимас. Ҳозир айтамыз, янгилашади.

Таомил устанинг жони, шу сабаб мезбон иримидан ранжимасди, зеро, билардики, идишда кечадан қолган оби зилолда шайтони лаъин ғусел айлайди...

— Шамсибой шўхроқ экан-да, а, уста? — Фаттоҳ Обидий дераза раҳидаги қатор гултувакларни ҳалиги стакан билан ҳузур қилиб суғорди, кейин бирдан ташқарига тикилиб қолди. — Ана ошналарингиз, хоҳласангиз кўринг.

Дафъатан юраги гумириб кетган уста оғир-оғир қадамлар билан деразага яқинлашди. Кечадан бери у ошналари дийдорига етишишни орзу қиларди, лекин ҳеч қачон уларни бу аҳволда кўраман деб ўйламаганди. Чарх аямас, экан-да, деди ичида ва беихтиёр ўзини баландда, оппоқ пар тўшакда чўзилганча пулисирот кўпригидан ўтолмай ўт ичига думалаётган гуноҳкор бандаларни таъна-тахқир нигоҳи билан кузатаётган малоикадек ҳис этди. Таажжуб ичра мезбонга ўгирилиб қаради, мезбон хотиржам, чеҳрасида на ранж, на азият, ҳануз мириқиб гул суғорарди; кузги изгирин ва намда дилдираб ётган ҳовли билан сариқ чақалик иши йўқ эди, бир баҳонада у ёққа шунчаки назари тушиб қолди. Унингча

қўлларида кишан билан пакана етовида қаёққадир шалвираб бораётган бандалар босриққанда элас-элас кўринадиган шарпалардан фарқ қилмасди, ваҳоланки, аллақачон бу гўша тутумига мослашаёзган ана шу шарпалар устага жон қадар яқин, бири — газал ва китобат адоси Ҳикмат Раҳмон, бири — борини бой бериб тагин бу кўйга тушган мулла Ражаб, бири — Улуғ сўз Қалам билан Қонуни муборак қовушган қуни туғилганини гўр лабида ҳам такрор қилишга ҳозир мулла Аҳмад, бири — Муҳаммад Малик, бири — уста Қурбон... борингки, у қачонлардир суянган тоғлар тизилиб, бири-бирини танимай ёки танишни истамай, сукутга толиб судралишар эди. Агар Салоҳхўжа Ургутий рихлат сафарини ихтиёр этмаса... Шулар қаторида бўларди-да!

— Олдиндаги Ҳикмат Раҳмон, биласиз, ўзини замонанинг пешқадам шоири санайди, — мийғида кулди Фаттоҳ Обидий. — Сиз қандай фикрдасиз?

— Шоирлигидан хабарим йўқ, — деди уста кўрслик билан.

— Зоғлар жонни безор қилди, депти бир шеърида кўрнамак ва обрўли газетда бостирипти, — энди мезбон овозида очиқ иддао бор эди. — Сизнингча у зоғлар деганда кимларни назарда тутган? Кўпам гўл эмасмиз, анча нарсага ақлимиз етади.

— Сизни гўл деганнинг ўзи нодон!

— Ҳа, эҳтимол, шу... Кейин десангиз шоир гуноҳидан ўтмоқчи бўлдик, лекин қани йўлга юрса! — Фаттоҳ Обидий деразадан четлашиб нари-бери юрди. — Хўш, уста, ҳарқалай сиз эсли одам, шеър ёзадиган телба эмасиз, бизни осон тушунасиз, деб умид қиламан.

— Ие, шеър ёзадиганлар телба бўлса... бу дунё ўзи тугабди-да! — деди уста ғашланиб. — Онадан туғилиб шеър кўчасидан ўтмаган, лекин ҳар мўйғиғача телбалик иллоти сингиган суллоҳларни мен сизга истаганингизча топиб бераман!

— Кўйинг, қўйинг, — деди Фаттоҳ Обидий ҳукм оҳангида. — Ҳозир гап бошқа нарсада, сиз бизни тушунсангиз, талабимизни... йўқ, майли истагимизни...

— Ҳозирча битта талабингизни биламан, калламни сапчадек узмоқчи бўлишса ҳам уни қилолмаслигимни айтдим, — «шарпалар» иморат панасига ўтиб кетганини кўриб хўрсинди уста. — Қани, бошқасини эшитай, агар суягимга ўтиришса... билмадим.

— Ҳозир узоқ ўйлайдиган замон эмас, уста.

— Замон ўз йўлига, мен имонимни биламан.

— Сизни бу ерга келтирган имон эмасми?

— Балки...

— Чўзмайлик, ишим зарур, бир мажлисга боришим керак, — у жойига ўтирди, бўш стаканни гир айлантириб қараган бўлди. — Анҳордан чиқарилган китобларни кимларга ташитгансиз?

Хануз уста эътибори ҳовлида эди, ошналарим изларига қайтишармикин, йироқдан бўлса ҳам уларни тагин бир маротаба кўриш насиб этармикин, деган илинжда типирчилаётган эди; томдан тараша тушгандек берилган сўров ўй-хаёлини пардек тўзитди. Ҳатто хиёл сесканди. Рўнарасидаги бандани зийрак сеҳргарга менгази. Ёки, нима, у қушми? Баландга парвоз қилиб, ерзаминда кечаётган ҳар бир ҳодисотни кўриб-билиб турадими? Йўқ, у қушмас, учмайди, унақа хунари йўқ, фақат... сон-саноксиз кўз-қулоғи бор, бирови пакана бўлса, бирови Шариф урфон... Ахир ўша куни муаллим тимискиланиб келмаганмиди Шамсиддин мактабга бормаганини баҳоналаб?

— Ҳеч кимга ҳеч нарса ташитганим йўқ, — деди уста узиб. — Тан оламан, пича кўмдим, лекин, қайга кўмганимни айтмоқчи эмасман.

— Айтиб ўтирманг, биламиз, мулла Аҳмад билан... оғилда... А, шундайми? — деди у хушчақчақлик билан. — Биз фақат кимга ташитганингиздан доғда қоғимиз. Шуниям билсак... Ҳозирча Муҳаммад Малик билан уста Қурбондан гумонсираяпмиз.

— Улардан гумонсираб бекор қиласиз.

— Қайси бири бўлса ҳам мулла Ражаб оқизган қуръонни топиб яширган, — қовоқ солди Обидий. — Балки ўзингиз... гум қилгансиз. Бари бир топамиз, қўймаймиз. Ундан кўра... айтинг. Гуноҳингиздан кечамиз, ўғлингизни...

— Худо ҳақи, уни бир кўрсатинг.

— Шошилманг дедим-ку, — унинг юзига устага та ниш хайрхоҳлик белгиси қалқиди. — Сиз аввал... бизга сал қайишинг, ана ундан кейин ўғлингиз билан бемалол кўришавермайсизми?

— Мен ҳеч кимга ҳеч нима ташитганим йўқ!

— Чакки, чакки!..

— Ишонасизми, йўқми, ихтиёр сизда.

— Агар ўзингизда бўлса... қайтаринг.

— Уни акам оқизган.

— Тўғри, лекин...

— Акам сизни деб қилди. Ана аҳволи!

— Мулла Ражаб сиз ўйлаган одам эмас, ҳар битта туки қуръон измида, шу аҳволда у... оширманг, — таасуф билдирди Обидий. — Ҳа, айтганча, биз унга ҳам яхшилиқ қилмоқчи бўлдик, лекин наф бермади, — у лабини ялаб қўйди. — Такрор айтаман, кимики бизни тушунса, гуноҳидан кечамиз, ўзбошимчалар додини тингламаймиз. Илтимос, сиз акангиз хатосини такрорламанг, сиз билан очиқча...

— Акам сизга қайишган эди. Қани гуноҳидан ўтганингиз? — мезбон сўзини кесди уста. — Қуръонга юкунса нима бўпти, бир дўқласангиз шуниям йиғиштирарди. Сиз учун муҳими бошқа-ку, яъни раъйингиз, у раъйингизга юрган эди.

— Раъйимизга юрган одам ертўласидан мана буни топдик, — Фаттоҳ Обидий ғаладонидан муқовасиз китоб олиб узатди. — Асраб қўйган экан. Бир донаям қолдирмадим, деб суюнчи ундирувди. Кўзимизга чўп суқипти.

Уста рисолаани варақламай таниди: акасиники! Эвоҳ, бу не ҳол, шундай ноёб мажмуани хароб қилишти-ку! Эсида, уни тартибга солгунга қадар жони-жигари хуну бийрон бўлган эди, беҳисоб тунларни шам ёруғида бедор ўтқарган эди, ниҳоят, шойи саҳифаларни пурмаъно масала-қоидалар билан тўлдиргач, қайта кўчириш учун шаҳристоннинг энг дидли хаттотига топширган эди, бу нозик юмушни бениҳоя қиёмга етказиб адо этган беназир хаттотни тилла ақчалар ва лутфу карамлар билан сийлаган эди. Чарх ҳукмини қарангки, олиму фозил иниси билан ғўр жиянлари тақдирини анҳорни тоширган, тегирмонни тўхтатган қоп-қоп жилдлар эмас, қандайдир ният билан пана қилинган мана шу бир дона махтутот ҳал қилибди. Не маъно беради бунингдек савдои қаттол, эй парвардигор? Неча минг йил муқаддам Қалам бино айлаган мантиқ қўрғонига шикаст етмаётирми?

— Биродар, буни олиб қолган экан, бирор сабаби бордир, — ниҳоят уста бошини оғир кўтарди. — Буни ўзи битган, шунинг учун ҳам кўзи қиймаган. Сиз билмайсиз, акам ҳисобда олим, неча йил игна билан қудуқ қазигандек қилиб илм ўрганди, шу илмни ўзим билан тупроққа олиб кетмай деган ўйда... мана шуни иншо этди.

— Шундай демайсизми, уста? Мана бу янгилик! — чимирилди Фаттоҳ Обидий, юзига қон тепди. — Ўҳ-хў!

Олим? Жуда соз! Менимча олим дегани фақат ҳисобга ўралишиб қолмайди. Тўғрими?

— Кучи етгани шу, — деди уста ўйлашиб.

— Олим одам... тинмасак келади.

— Илмда тинмасаклик нима қилсин?

— Ҳа, балки... Хўш, қани, мана буни ичворинг, — Фаттоҳ Обидий стаканни тўлдириб узатди, уста терс ўгирилди. — Ихтиёрингиз. Нима деятувдик? Ҳа, олим бўлса... ҳам битгани, ҳам айтгани... Қани, давом этинг, энди охирига етказишингиз керак.

— Нимани? Астоғфурилло!..

— Акангиз ҳисобдон экан, гапдон эмаслигига ка-филмисиз?

— Арқон бунча узун ташланганини билмабман.

— Шунақами? — негадир бўшашди мезбон. — Тузук бошладингиз, бу ёғи сал... Ҳа, майли, аста-аста тил топишамиз. Шошиб нима қилдик. Ҳозир боринг-да, мириқиб дам олинг, мияни тинитинг, эрталаб тайёр жавоблар билан келарсиз!..

Калласи ғовлаб бораётган бўлса ҳам гоҳ кулиб, гоҳ қовоқ солаётган мезбон нимага шама қилганини илғади ва чўғ тўккан каби аллақаридир жизиллаб кетди. Сир бой бермай қандоғ одамлигини чама қилди, чамаки, Фаттоҳ Обидий хоҳиши билан ўчакишмоқдан ҳам хатарли — наҳотки малъунман, йўқ, бундан худо асрасин, фақат ҳамду сано билан кун ўткармадим, одамлар кор-ҳолига ярамоқ пайида бўлдим, яхшини ёмондан ажратдим, ёвузга фақат ёвузликни лойиқ билдим, шундай экан, энди ўзни аросатда тутишдан не наф, бас, қандоғлиги номаълум кўчага чорлаётган кимса бўғзига дудами қаттол бўлиб санчиламан...

Х

Фаттоҳ Обидий шундоқ биқинидаги деворга қўндирилган тугмачани аста босди; лекин ҳаракати, ўзини тутиши асабийроқ устага зимдан тешиб юборгудек нигоҳ қадаган эди. Ҳатто беихтиёр енгил хўрсинди, бу одам тош, деди ичида, тошдан ҳам бешбаттар, йўриққа солгунимча она сутим оғзимдан келади. Хаёлини бўлиб давангирдай бир эркак кирди. Тахминан у қирқларни уриб қўйган, бети думалоқ, бўйни йўғон, қизғимтир мўйлаби ярашимли, алҳол, таомилдаги эҳтиромни адо этмоқ учун остонани шунақа гурсиллатиб тепдики, дераза ойналари

тўкилгудек зириллаб кетди. Афтидан у ҳалиги қорақош йигит билан ўрин алмашинган эди, у ҳам сўз қотмай, имо билан иш битириш ҳавосини олган экан, Обидий дағал товушда буйруқ бергандан кейин, устага чапанича қилиб чап қошини учирди. Уста маъно уқиб ташқарига йўналди, остона ҳатлаётиб Обидийга ёлборди, болагинамни қўйворинг, майли, кейин истасангиз жонимни берай, деди, жавоб ололмади.

Ўтинчи бекор кетганига ўртаниб, бўшашиб, йиқишига сал қолган бўлса ҳам уста ўзини дадил тутди. Давангир эркак изидан бардам бораркан, айти фурсатда палапони қайсидир хоналардан бирида, тиз чўкибми, қад букибми, курсида омонат қўнибми, пайдар-пай ёғилаётган саволларга жавоб беролмай, армонга айланган некбин кунларини, онаизори ва ўзи меҳрини, гавжум кўчаларни, сершовқин Регистонни, ўйинқароқ тенг-тўшини кўмсаётганини бир сезимлар билан сизди. Ва кўп бор асқотган идроки тағин алдамади; давангирга эргашиб ертўлага тушаётганда ўғли зина яқинидаги торроқ хонада важоҳатидан бир маъно англаб бўлмайдиган пакана рўпарасида бўздек оқариб турар, алкаш-чалкаш саволлар миясида чириллаб айланарди, бутун борлигини беҳудуд қуюн ўраб-чирмагандек эди. Жавобга эса ҳоли келмасди, умуман, у жавоб ҳақида эмас, биттаун битта муроди ҳақида ўйларди, муроди — кимлардир дўзахдан кўчириб келган бу гўшадан тезроқ қутулиш! Аммо арз-доди тангрига етмоғи маҳол, на иложки, ҳатто падарига ҳам етмади, падари уни паналаган эшик тагидан битта-битта юриб ўтди, сўнг зина билан энди.

Ертўла сокин, дим, ҳалиги чироқча қизғиш нур сочади; зах ҳиди аралаш ачиган картошка ва карам ҳиди анқиди, димоғи ёрилгудек бўлди, аянчли, лекин таскин бераркан, борлигини билдирипти-да, деган мужмал фикрга борди. Давангир ҳануз чурқ этмасди: ҳатто унинг қадам товуши ҳам эшитилмасди. Шошдимиди ёки қоронғида яхши кўрмасмиди, ҳар ҳолда калитни қулф тешигига тиколмай роса куйманди. Мум тишлаб олгани билан калласида минг хил хаёл ғужғон ўйнаётгандир. Ҳарнечук одам-а! Лекин, тавба, нечун булар ҳаммаси икки томчи сувдек бир-бирига ўхшайди?

Қулф ўжарлигини қўймади, шунда ҳам давангир имиллашдан нари ўтмади. Жаҳл ҳам қилмади. Кўнгли алланечук чучмал тортаётган устага шуниси қулай эди.

Бўтана билан тўладиган каталакни қайтиб кўрмаса яратганга ўлгунича шукрона айтарди. «Қалит бегона шекилли, илойим очолмай тириш», деган ўйни қилиб ичида кулимсираркан, ертўла нари тарафидаги зинадан аллакимлар дукир-дукир тушаверди. Муздек деворга уста беҳол суянди. Танида ажаб бир сезим уйғонди, ўзича ҳукм қилдики, шулардан бирови ўғлим! Ҳозир ўша ёққа ўқдек отилади, бориб, бир кечани минг кечадек чийралиб ўтказган, аллақачон ранг-рўйи қахрабодек сарғайган жигарини бағрига босади, шундай босадики, ҳеч қандай куч қайтиб бағридан айиролмайди.

— Да-да-а! Да-ада-а-жоо-он!..

Қичқириқ жуда олисдан акс-садодек келаётган эди. Уста овозни таниди, «Жоним, тирагим!» — деб ширлади.

Сўнг ним татир қоронғиликда илғадик, болажони тўлган, тўлиб кетган, фақат паққа ёрилмоғи қолган, ажабмаски, энг сўнгги кучини тўплаб ўзини ҳар ёнга урмоқда, қўйворинг, дадажоним олдига кетаман, деб ялинмоқда, лекин чангак каби қаттол қўллар болажони жонини бўшатмайди, болажонини исканжага қаттиқроқ олади, бир зарб билан бетон каталакка улоқтиради. Бунини у ўз кўзи билан кўриб турди, жони ҳалқумига тикилди, давангирдан сўрамай-нетмай, ўша ёққа югурди. Ниҳоят қулфни бўйсундирган давангир уни фавқулодда бир чапдастлик билан тутди, жаҳд билан бир силтаганиди, боши деворга гурсиллаб тегди. Кейин у ўрага учиб тушди, ўзини билмай, юзтубан анча ётди.

Хаёлида алланарсалар жимир-жимир айланарди, эҳтимол, ўзи ўша жимир-жимир ихтиёрида эди, кўнгли бир ағдарилди, кейин оғриқ туйди, энг охири аллаловчи бир роҳатга чўмди. Кўпдан бундай роҳатга берилмаган эди, аъзои бадани бир ғалати момикқа чулганган эди, момикни ушламоқчи бўлди, лекин ушлолмади; бир жиҳатдан бу осуда кунларидан қолган хотира янглиғ умидбахш эди. Бас, умид қилиш керак, умид!

Қутилмаганда у зарб қилди ва зил каталакни елкасига даст кўтарди. Рўпарасида бир олам очилди, билдики, бу бир пайтлар қози Раҳмон мурувватли Мўйсафидни учратган даштнинг ўзгинаси эди. Дашт беҳудуд, сокин, тип-тиниқ шуълага кўмилган, шуълаки, Қаламга ҳамдам, Қонуни муборакка, Улуғ сўзга ҳамдам! Алҳол, Мўйсафид ҳам талғир туясини шу томонга йўрттирар эди, унинг изидан мўмин-қобил бўлиб қолган акаси, сал-

ласини ечиб ерга отган уста Қурбон, қуръони шарифни бағрига босиб олган Умар чол, зоғу андалибга таъриф берган Ҳикмат Раҳмон... умтилар эди. Фақат улар орасида ўгли кўринмади. Азамати қаён қолди? Ахир ҳалигина овозини эшитмадимми? Э, дариг, нечун товуши бунчалар мискин? Ўзингдан умид, ўзинг уни паноҳингда асрагайсан!

Тўда-тўда югураётган бандалар дарёи азимга йўлиқишди, лекин ортга қайтишмади, ўзларини тўлқинга уришди. Қўрқувни тамом унутган уста ҳам шундай қилди ва... тани нақ музга айланди. Қўзини очса, қувурча жилдирайди, бўтана аста-секин гужанак танини ўровга олаётган эди. Тирсагига тираниб кўзғалди. Бурилиб туйнукдан қаради. Бир бўлак сокин осмон бўз рангда эди. Еруғ дунёдан шу парчани раво кўргани учун тангрига яна бир қарра шукрона айтди. Сўнг Мўйсафидни миндирган туя бўзлаб юрган даштни хотирлади, деворга суянган кўйи туйнукка қора парда тортилишини кузата бошлади.

Эртаси куни йўқлашмади, ҳатто ташқарига ҳам олиб чиқишмади; бўтана ҳам қилт этмай жойида турди. Аъзои бадани тамом яхлаган эди, аста-аста сўлаётган сезги ва хиралашаётган тасаввур билан туйнукдан осмон бўлагига тикилишнинг қизиги ҳам, маза-матраси ҳам қолмади. Қимирлашга кўрқарди, бу чексиз азоб эди. сал тебранса ҳам худди мингта игна тавонидан тортиб то калласигача бирдан санчилгандек бўларди. Тасаввурида ўгли ҳам игналар қуршовида эди, игналар билан хол-беҳол олишаётган эди. Гўдаккинани бу азобдан қутқариш учун қанча умри бўлса барини беришга тайёрлигини ўйлаётганда эшикни шанир-шупир очиб, уни имижим судрақлаб кетишди; ертўла адоғидаги сохти-салобати бошқаларидан кескин фарқ қиладиган баланд ва энли эшикдан нуқилаб киритишаркан, ток ургандек, сурат бўлиб қолди.

Уста яна ихтиёрини ҳалиги живирлашга топширгандек эди; теvaraгига алангларкан негадир аввалгидек кўнгли ағдарилди. Хонада бадбўй ҳид ўтириб қолгандек эди. Лекин асосий гап бунда эмасди, гўё дунёда неки кўрқув ва итоат ҳиссини кўзғайдиган нарса бўлса — барини, ҳа, барини шу ерга ташиб келтиришган эди, борингни, бунда сими аллақайси бурчакка пинҳона уланган ўтирғични ҳам, резина тўқмоқни ҳам, пўлат гавронни ҳам, кўн арқону қамчини ҳам учратиш мумкин эди.

Айтиш ноўнгай, лекин айтмаса бўлмас: ўртада саҳнга қиялатиб ўрнатилган нарвонсимон қурилма хонани ўзгача салобат билан тўлдиргандики, қолган нарсалар унинг пойида сариқ чақага арзимайдигандек бир таассурот қолдирар эди.

Хона бўйлаб тўрт киши тимискиланади. Афтидан пакана ҳокими мутлоқ эди, у бир четда савлат тўкиб турар, ҳар замонда тушунуксиз тилда фармойишлар берар. ҳар сўзи оғзидан чиқар-чиқмас бекаму кўст адо этиларди. Мана, у қалингина лаби четини чап томонга қарата учирувдики, хизматчилардан бири устани симли ўриндиққа қўғирчоқдек буклаб ўтқизиб қўйди, сўнг ўзи тепасида симёғочдек қаққайди.

Аввал уста ҳеч қанақа хаёлга бормади, ҳалиги тепасига булутдек соя солгандан кейин нимадандир гумонсиради, ажалига интиқ бўлиб калима қайтарди. Ҳозирча ажал уни аяди, бундан сармаст бўлган каби ҳушидан оғди, гўё тақир саҳн гувва кўтарилиб чаппасига тўнтарилиб тушди. Тани зил юк тагида қолди. Кимдир аввал аста, кейин қаттиқ силкилади, қараса, ё фалаксан-а беш қадамча нарида — мулла Аҳмад, илгариги қадди. ранг-рўйи, шахтидан асар ҳам йўқ, туртса йиқилгудек...

Уста тамом бўзарганча олға интилди. Чайир қўллар тагин қўғирчоқдек буклаб ўтқизиб қўйди. Алҳол, яна ҳуши оғди, яна саҳн тўнтарилиб тушди ва анчадан кейин қуппа-қуруқ силласи қолган муғаннийни ҳалиги нарвонсимон қурилмага юзтубан ётқизишганини зўр-базўр кўрди. Йўқ, қараёлмади, захар ютгандек буришиб. терс ўгирилди. Сўнг резина тўқмоқча вишиллаганини ва ўктам ингранишни эшитди.

Ноилож уста эгамга ўтинди, узоқ ўтинди, кейин нима бўлганини унча эслолмайди, қачондир ҳушини ўнглаганда ёсоғи қаттолда афт-ангори тамом ўзгариб кетган Ҳикмат Раҳмоннинг мўматалоқ танаси беҳол тўлғанар эди.

Эпчил хизматчилар Ҳикмат Раҳмонни тургазиб олиш учун зўр бериб уринишди. Лекин кўхна дунёни ва шаккок бандаларни бало-қазодан фақат Улуғ сўз қутқариб қолишига имон ўгириб келган шоирни резина тўқмоқча бор эътиқоди билан қўшиб бир йўла тинчитиб қўяёзган эди. Раҳму шафқат билан ҳар қанча кўмак беришганига қарамай шўрлик туролмади, сўнг раҳму-шафқат мавриди эмаслигини эслаб қолишди ва уни сомон тиқилган қопдек судраб кетишди.

— Биласизми, нимада ўтирибсиз? — хонада жимлик чўккач устага мурожаат қилди пакана. — Афсуски, билмайсиз. Буни «кушанда» дейишади. Тугма бир босилса кифоя. Лекин сизни аяймиз. Тушунарсиз!

Чурқ этмай уста афтини ўгирди.

— Юринг, сизни ўзим кузатаман, — пакана устани суяб тургазди, йўлакка чиқишгач, одатига гилоф равишда эзмаланди. — Жондан умидни узувдингизми? Хавотир қилсангиз арзийди, «кушанда» унча-мунча одамни эси-хуши билан жўнатмайди. Омадли экансиз. Биласизми, бу хонани Федик ўйлаб топган. Айниқса анови... «шафқат нарвони» ажойиб, ўзиям кўп мусулмонлар шунинг пойидан тўппа-тўғри аршу аълога равона бўлишган. Кўрдингиз-ку, оёқниям, қўлниям занжирлар... ўзи боғлайди.

Икки ёнда сон-саноқсиз эшиклар тизилган, безабон ва совуққон эшиклар...

Шу палла қай бири ортида ўғли жонидан тўйиб ўтирганини, қай бирлари ортида ингранишга ҳам ҳоли келмай, оғриқ ва азобдан буришиб-тиришиб, бир қултум сув билан бир бурда нонга зор бўлиб биродарлари ётганини ўйларкан уста бошини деворга уришига сал қолди. Жағи очилган пакана бидирлашдан бир зум тўхтамай ўрага туширгандан сўнг нам сахн бурчагида гужанак бўлиб олди.

Кечга яқин анчадан бери кўринмай қолган қорақош йигит дастаси узиб олинган тунука дўлчада сув, худди тепкиланган каби пачақ туноука косада нимадан тайёрланганини билиб бўлмайдиган бўтқа келтирди. Чанқарганини демаса уста аллақачон иштаҳа сабилдан ажралган, атиги бир кун бурун бутун вужудини шамшир янглиғ қиймалаб ташлаёзган очлик ваҳмини унутган эди. Фақат бўтқага эмас, сувга ҳам қайрилиб қарамади; қорақош йигит изига бурилганда, темир нарвончани олаётганда Шамси ҳоли нечуклигини сўрамагани, унга ҳам бирор нарса беришдими ёки йўқми, аниқлаб олмагани учун ўкинди. Ҳушидан тоза айрилган эканми, буларни ўшанга элтиб бер, худо ёрлақагур, деса, гўдак нарса хароб бўлмасин, савоб ҳам керак, деса, аҳтимол, у бир мартаба инсофга энармиди!?

Бурчақдаги қувурча шилдирай бошлаганда ҳозир ҳар ҳолда бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдиришнинг мавриди эмаслигини тушунди. Ҳали олдинда кўп савдолар турарди, бу савдоларга чидаши, ҳеч қурса эрта Фат-

тоҳ Обидийга рўпара бўлганда оёғида тик туриши, олди-қочди саволларга рад бериши, ўз хоҳиш-иродасини ҳимоялаши учун жиндайгина кувват йиғмоғи лозим эди.

Ярим соатлардан сўнг бўшаган дўлча-коса сокин жи-мирлаётган бўтанада оҳиста чайқалаётган эди; қовоқ-лари салқи тортган, кўкарган, чакка ажинлари тарам-тарам тортилиб қуюқлашган уста эса деворга елка тира-ган, оғирлигини гоҳ чап, гоҳ ўнг оёғига олар эди. Бора-бора ўрганиб қолгани — ҳушсизлик хуруж қилди, у ҳушсиз ҳолда тик турар эди. Тасавурида фақат игналар қолди, сал қимирласа тамом, игналар гувва ёширилар, тавонидан тортиб то калласигача бараварига санчилар эди.

Эрталаб учинчи ошёнага кўтариб чиқишди.

Кўзини очса, ўша ёруғ, иссиқ хонада... диванда чўзилган...

Тепасида Фаттоҳ Обидий, боқиши асабий, ташвишли, алланарсалар деб гудранади, гуё эгамдан унга умр тилайди, кейин остонада таёқдек қотган давангирга бақиради, шунда уста фаҳмлайдики, буларга қуруқ сохту сумбатидан кўра жони азизроқ, ҳозирча ўлмай турса кифоя, яъни оқни қора, қорани оқ демоқ учун!..

— Оғайнижон, тузукмисиз? — уста кўз очгандан кейин Обидий мамнун ҳолда ортга чекинди. — Одамни унақа кўрқитманг-да! Нима бўлди? Қани, қани, бир туринг, ха, ха, шундай! Э яшанг! Бекорчилик одамни танбал қилиб қўяди дейишарди, рост экан-да!

Уста қар, сўқир, хаёлида — ўғли, ивиган варақлар...

— Дўхтир чақирайми? — уста рад жавобини бергач, у хотиржам давом этди. — Қелишиб олсак... Агар...

— Қўйворинг уни, — бош кўтармай шивирлади уста Шамсиддин.

— Бажонидил.

— Нима қиласиз гўдакни...

— Гўдак дейсизми? — товушсиз кулди у. — Ана шу гўдак нима деганини биласизми? Аскар бўлса бизларни пешонамиздан битта-битта отармиш!

— Бола-да, болалик қилган, нима деганини қаёқдан билади, — деди уста ичидан зил кетиб; айни чоқда хаёлидан бошқа фикр кечди: «Худо ҳақи зап айтипти, тантилик қипти. Милтиғим бўлса мен ҳам ҳаммангни пақиллатиб териб ташлардим!» — Шунчаки оғзидан чиқиб кетган. Қўйворинг. Мен, мана, шу ерда!

— Ҳайриятки, шундай.

— Нима қилсангиз мени қилинг. Ҳаммаси учун ўзим...

— Унча гуноҳ якка ўзингизга оғирлик қилади.

Бехосдан каловлаган уста шахристонни зилзилага солаётган савдои сеҳрни хаёлида жонлантирганча ясантусан қилиб олган мезбон оғзига термилди. Мезбон эътирофи унинг хоҳиш-иродаси сустлиги, имони касод эканлигига шамадек янграган эди. Бу банда қаттол, бу банда мени ерга уряпти, деди бўғилиб ичида; асли унинг овозида ҳеч қандай мазах оҳанги йўқ эди, у бор манзарани феълига хилоф тарзда анча самимий шарҳлаган эди.

— Сиз ҳалиям... тушунмаяпсиз.

Фаттоҳ Обидий гудранди; сўнг залвар жимлик чўкди.

— Тушуняпман.

— Унда яхшилаб эшитинг, — бўйинбоғини эрмакка тўғрилади Фаттоҳ Обидий. — Сиз эл ичида обрўли одамсиз, ана шу обрўингиз бизгаям жиндай хизмат қилиши керак.

— Сиз ҳам ўзингизни эл санасангиз...

— Элмиз, уста, элмиз! Биз бугун юртни ўйлаймиз, сиз эса фақат ўғлингизни! — илжайди Фаттоҳ Обидий. — Орада ер билан осмонча фарқ бор, тўғримми!? Сиз ҳам юртни ўйланг, шунда... сиз ҳам куймайди, кабоб ҳам!

— Яна ўғлимни эслатасиз.

— Уста, менга ишонинг, — у қўлларини орқасига ташлаб нари-бери юра бошлади. — Ўғлингиз қайтади, сиз ҳам қайтасиз, фақат... хизмат кетида юрган биздек ҳувариларниям тушунинг-да!

— Мен ҳалиги талабга... ожизман.

— Бўпти, ҳозирча у гапни қўя турайлик, бошқа... мундайроқ иш чиқиб қолди, — у устага тик боқди. — Бугун кечқурун маҳаллангизда йиғин бўлади, йиғинда... ваъз айтасиз.

Уста қўнишди: «Бу аҳволимда... ким зор ваъзимга!»

Ваъзни мезбон шунчаки эслагандек эди, товушидаги илтифотсизлик аллақандай арзимас, эътибор берса ҳам, бермаса ҳам бўладиган эрмак ҳақида тасодифий огоҳлантириш натижасига ўхшарди. Алҳол, шу пайтда у ўзини бепарволикка ҳам урди, лекин гоҳ юриб, гоҳ тўхтаб, устани зимдан кузатди. Зол одам, ҳала-ҳулада тоб ташламайди, деди ичида, лекин энди аввалги шашти

йўқ, дами пасайган, руҳи синган, энди бу ёғига дош беролмас!

Зил-замбил жимликни шамол увиллаши бузди.

— Қаранг, қор ёғяпти, — деди ташқарига тикилиб Обидий. — Бўрон бўлмасайди.

Хануз уста диванда, қўнишган: «Ваъз, ваъз! Кимга зарил!..»

— Сиз бола пайтингизда ҳеч қорбўрон ўйнаганмисиз? — деди Обидий мулойимлик билан. — Мен ҳақимни қолдирмаганман. Бахмал чопоним бўларди, қалин, иссиқ, сал чопсам қизиб кетардим-да, ечиб ташлардим. Қани энди у беғам кунлар!..

Уста қор ёғса ҳаво илиқ бўлишини ўйлади.

Ер-заминни кўмаётган оппоқ қипиқларни ҳали деразани зириллатиб юборган шамол бошлаб келгандек эди, шамол тинди, лекин қор тинмади, бир маромда учқунлайверди. Ховли аллақачон ҳарир парда остида мудраётган эди. Синчиклаб тикилса ҳам уста саҳндаги ашқолдашқолларни кўрмади, фақат тўрт ёғоч устунчада муаллақ турган баҳайбат бочкани зўрға илғади. Эринчоқлик билан уфураётган қипиқларнинг алланечук сўник товганишида у бир қадар ваҳимали ҳам туюларди, тагида, ҳали ёриқ тошқалов деворларини қор ёлиб улгурмаган ҳовузчада бир шарпа илоради, шарпаки, ранги-рафтори мубҳам, туссиз, худди канорага тортилган тулупча!...

Нигоҳи ҳолсиз эди, тез толиқди. Энди совуқ зўрайса керак, деди ичида; захлаб кетган каталакни, бурчакдаги қувурчани ўйлаганча дераза ёнидан жилди. Нечундир узоқ кетолмади, тезгина жойига қайтди, сабрсизлик билан қипиқ тўсиқда тобора қиёфасини йўқотаётган бочкани, сўнгра тулупни эслатадиган шарпани излаб топди. Ҳовузчада гўё ўзини кўрди. Бунда, ёп-ёруғ, иссиққина хонада — руҳи, тани-жони — у ёқда! Аста-аста кўмилиб бораётган ҳовузчада!

Туйқус уста ўғирилди, мезбон пойида чўккалади.

— Майиб қиласиз-ку! — деди қақшаб.

Шундоқ қўшқават ойна рўпарасида беҳудуд осмону фалакдан умбалоқ ошиб келаётган шўх-шаддот қипиқлар кумушдек живирлайди, заминни оққа бўяётган бу қипиқларга тикилиб Фаттоҳ Обидий болалигини, хушхандон кечган, лекин қайтмас бўлиб кетган болалигини хотирлайди. Хаёлида қий-чувга тўла йўлак, ана, ўзи ур-тўполончи жўралари пешида, иккала бети қип-қизил, бўғриққан, қайноқ терга ботган, юмалоқланган қорни

кимгадир отгач, кула-кула бахмал чопонини ечиб ташлайди...

— Нима дедингиз? — деди у хаёли бўлиниб.

— Болани хароб қиласиз!

— Э-э, ха-а, йўғ-э! — ҳомуза тортди Обидий. — Хаввавао-отир қилманг, чиниқади. Нима, чиниқса ёмонми? Ўзимиз ҳам шу, қорда думалаб катта бўлганмиз.

— Ука, укажон? — шивирлади уста. — Гулдай нарса!..

— Усули шу, уста, усули.

— Мени... мана, мени! — кўкрагига муштлиди уста.

— Келишдик-ку, кечқурун сиз ваъз айтасиз.

— Майли, укажон, айтаман!

— Ха, яшанг. Сўзини Шариф урфон ёзиб беради, — ўриндиққа хотиржам чўкди Обидий. — Ҳозир боринг, дамни олинг, қоринни тўқланг, соат бешларда жўнаймиз.

Деразага яқин жойда уста ҳануз тиззалаган эди, елкалари аста-аста силкинар эди, оқарган жонсиз лаблари, ука, укажон, деб пайдар-пай шивирлар эди. Хушхаёли ташқарида, қорга беланаётган ҳовлида бўлгани боис розилик бериб юборганини ҳам сезмади, розиликки, ўқинчу илинж билан қоришиқ — майли, сал паст тушсам тушай, тошдан бино бўлган суллох эмасман-ку, жамоа йиғинида ваъз айтсам нимаси ёмон, қайта савоб, савоб эса жонга ора киради. зора у эриса, гўдақкинага раҳм қилса, минг бора ваъда берди-ку! Фақат, ҳайронки, ваъз унга тегишли бўлса қоғозни нечун Шариф урфон қоралайди? Ахир, битигини бировга тутқазгандан кўра ўшани ўзи чиқиб қироатга солмайдими ёки унинг ўзи ўзга калимаи мубарросини халойиқ қулоғига қуйгандан кўра ичида боридан сано бериб мусаллам бўлмайдими? На чора, билганларини қилишсин, булар амри маъруфи шунақа экан, нима ҳам дея олади!

Ярим соатлардан сўнг сув ва бўтқа беришди.

Туйнук орқали фалакка илтижо қилаётган уста томоғидан ҳеч нарса ўтмади. Саҳн ўртасида чўк тушганча эгамдан нукул ўғлига барот тилади, омонлик тилади, лекин бундан қоникмагани боис, даргоҳингга эрта-кеч юкунаман, сен эса қасд қилган каби гўдақ билан баттар ўчакишасан, анови бандаларга эса қаҳр қамчисини такрор тутқазасан, деган гина оғзидан чиқиб кетди.

Туйнук қорая бошлаганда юраги увишди. Тепасида баҳайбат бочка муаллақ қотган ҳовузча лоп этиб хаёли-

да гавдаланди. Тағин хаёлида печкаси гуриллаб ёниб турган ёруғ хона, мўйнали пўстин, буги чиқиб турган шўрва элас-элас айланиша бошлаганда оғир шарақлаб эшик очилди. Узун шинели олдини елвагай қўйган қорақош йигитдан мулойимлик билан ўғлини сўради, уни ичкарига олган-олишмаганига қизиқди. Одатдагидек у сукут билан жавоб берди. Қаридорда беҳосдан огоҳландирди: «Сўзлашув ман қилинган!» Билдики, ҳеч нарса ўзгармаган, кўз қароғи ҳануз ўша жойда, онадан туғилгандек — юпун, қўлтиғидан ўтказилиб тепага тортиб боғланган арқон баданига чиппа ботган, бочкага кавшарланган жўмракдан сизаётган томчи бир маромда елкасига ширтиллаб урилади...

Уста гўё тутдек тўкилиб одимларди, лекин қадами унмасди, хатто ўзини тисарилаётгандек ҳис этарди. Қор шовурсиз, дарахтлар унсиз қотган, ҳамма нарсани шундоқ келиб заминга қапишган кўк босиб-янчиб юборгандек эди. Рўпарада фақат бир хил рангдаги манзара бўзаради, шу сокин хилқат ичидан ногоҳ томчи ширтиллаши эшитилади. Залвар эди томчи! Чалишиб кетган уста секин кўксини ушлади, тақиққа қарамай, жони борича чинқирди: «Ўғ-лии-имм!..» Овози гумбирлаб, еру самога акс-садо берди, гўё фалак қоқ иккига айрилди, иморатлар шавдираб тўкилди, лекин палапони нидо бермади, кимири этмади, у иккинчи бор наъра тортмоқчи бўлганда (қорақош йигит кафти билан оғзини бекитиб имкон бермади) юпун тана бир тўлганди, танадан аста-аста қор янглиғ покиза бир шарпа ажралди, ажралиб, кўмилган йўлак билан судралди, лекин уста уни кўрмади, кўролмади.

Дарвоза ёнида иккита машина кутаётган эди, рангқути учиб бўғилаётган устани олдинда турган, мотори шовқин солиб ишлаётган машинанинг орқа ўриндиғига ўтқизишди. Оғир гавдасини ўриндиққа ташлай сола у кўзларини чирт юмди. Мадори йўқ эди, шуури гўё хираллашиб борарди. Бу аҳволда жамоага рўпара бўлиш шармисорлик эканлигини ўйлай бошлаганда кимдир ихраб-сихраб ёнига чиқди, у беихиёр нарироқ сурилди ва, ё фалаксан, қадди кичрайиб, бурни қошиқдек сўнпайган, соқоли кўрпалаган Ҳикмат Раҳмонни кўрди. Омонмисиз, биродари азиз, дея шодумон пичирлади; сўнг уни шошаниша қучди, соқолидан ўпа кетди. Тумушиб олган ошнасида эса бирор имдод бўлмади, баданида мундай иссиқлик сезилмади. Кўпдан соғинтирган ошнаи қадрони би-

лан тасодифан учрашиб қолган уста Шамсиддин эса гўё ёғочни бағрига босган, қақраган лаблари билан ёғочни ўпаётган эди.

Ниҳоят, машина силкина-силкина жилди, темир дарвоза панасида пойлаб турган шарпа ҳам аста йўлга тушди, сўнг югургилаб кетди, бора-бора у шамолга айланиб қор иси билан тўйинган ҳавога сингиди...

XI

Шарпа беҳудуд бўшлиққа сингиб кетган маҳалда қичаб ёғаётган қор пича сусайди, ҳаял ўтиб тинчиди. тена очилди, совуқ захри эса ўткирлашди; юпун шаҳристон табиат тўсатдан қилган хуружга тайёр бўлмагани боис норози қиёфада дилдирар эди. Кўча ҳали яхлаб улгурмаган, айрим жойлари яйдоқ, шу боис чувак хайдовчили машина изма-из елиб келаётган шарпани тўзонида қолдириб кетиш учун чиранар, ҳар бири дунё устидан ўзича ҳукм чиқариб бораётган бадқовоқ йўловчиларни тезроқ манзилига етказишга шошилар эди.

Оқ ранглар турфа қиёфага кириб товланиши ҳозир на уста, на Ҳикмат Раҳмон кўнглига сигади, ҳозир улар хуш-хаёли шундай совуқ кунда шошилишч ўтиши зарур бўлган йигинга оғиб-оғиб кетаётган эди. Шаксиз уста дарди шоирниқидан фарқ қилади, уста йигин ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам шитобига олишини иччида хохлаётган эди. Агар шундай бўлса у муродига шунча тез етишади. Жамоага ваъз айтади, у қанақа мазмундалигини билмайди, лекин айтади, тили узилиб тушган тақдирда ҳам айтади. Адашмаса, жамоани инсофга чақиради, увол билан савобни ажратиш мавриди келганини англашга чорлайди. Ҳар ҳолда нутқи шу маъни атрофида бўлади. Кейин гал Фаттоҳ Обидийга! Ваъзни келиштириб жамоа кўнглини топиб бергандан сўнг у шаксиз эрийди. Ахир ваъдани нақадар қуюқ қилди, қандайдир лафзни ўртага тикиб истиғфор келтирдик, тундаёқ жигарингиз онаси қучоғида бўлгай!..

Ҳар ҳолда уста бу имконни бой бермайди, гулдек азамати аъмоли-бади атиги биргина қадамига боғлиқ бўлиб турган экан, бу имконга жон-жаҳди билан ёпишиб олади. Эҳтимол, ўзини қўйворишмас, у ёғи майли, у ёғи томдан нари! Терисига сомон тикишмайдими? Қизик, ўзи у қанақа йигин экан, бу қадар шошилишч! Чамаси, Ҳикмат Раҳмон бирон балодан воқиф, йўқса

бунча қайғуга ботмасди. Хануз қовогини очмади. Халику ўзини худди иблисга йўлиққандек тутди, жиндайгина дарди-ҳол қилишни ҳам истамасди, важоҳатида эса юракни қиймалайдиган маъно зухурланди, маъноки, тўқмоқ — намунча эпилепсиз, тўйга бораётгандек димоғингиз чоғ, ҳатто қанот чиқаргудайсиз, ҳей, дариг, умид шулмиди сиздан, биродари азиз!..

Регистон миноралари кўринганда уста дафъатан чала қолган ва дилига абадийлик армон бўлиб чўккан юмушларини эслади. Тўғри, пештоқнинг асосий безаги ҳисобланган тасвирий кошинбуриш таъмирини ноёнига етказди, лекин ҳали қуфий-сулс ёзувларини тамомла асл ҳолига келтириб улгурмаган эди. Эрта Обидий ҳатто шайтон қадами ҳам етмайдиган бирор тупканинг тагига жўнатиб юборса ёки эгам қарами билан қазон муаллаққа ихтиёрини топширса бу гўшаи табаррукда жавлон уришга ўғлидан бўлак ким жазм этарди!? Эҳтимол, шогирдлари ҳам жазм этар, лекин бунга унча ишонмайди, негаки, улар аллақачон қашқир ҳидини олган қўзичоқлардек ҳар ёнга тирқираб кетишгандир.

Майдонда бир таранглик ҳоким, бу ерда ҳатто изгирий ҳам ҳолсизланиб қолгандек, агар залвар иморатлар ҳайбат солиб турганини айтмаса, бунда гўё ҳаёт тўхтаган, асрлар давомида ўзлигини бой бермаган жозиба айни лаҳзада номаълум бир салоҳият қаршисида тиз чўккан эди.

Шаксиз, уста ўзида тўйган ва туяётган огринишлар аллақасери биландир лазиз хотираларига бориб тақалади: машина елиб илгариларкан кўз ўнгида ястанган майдонда умрининг аччиқ-чучуги сочилиб, эмраниб ётганини тасаввур қилди ва, имон ўғирдики, энг неқбин онларини раҳматли падари уста Фазлиддин Латифий билан ажодлар қадамжоси ҳисобланган Регистонда кечирибди, мурувватли падарини ноёб ҳунар сиру синоатини ўрганибди ва ундан тоабд қарздор бўлиб қолибди, лекин ҳали ўзи ўғли Шамсиддин зиммасига шу хил бурчини юклаб улгурмабди.

Машина тор кўча билан секинлаб бориб қози Раҳмон қироатхона-мусофирхонаси томон бурилгандан сўнг уста хотираларининг тамом бошқа ўзанига тушди (тумушиб келаётган Ҳикмат Раҳмон ҳам бир қимирлаб қўйганини сезд), қачонлардир арш назари теккан бу жойни китобатни тириклик мезони санаган ақобир банд обод қилиб юрганини ўйлаб алланечук эзилди. Ҳаёли

ганч билан безак берилган хоналарга оғди, машинадан туша-сола ўша хоналарга киргиси, оппоқ деворларни, жавон-токчаларга эъозлаб териб қўйилган тенги йўқ рисоаларни тавоф қилгиси келди.

Эгам шоҳид, қози Раҳмон даргоҳи азалдан гавжум, индалло, охиратини ўйлаган ва идрок сулукларидан баҳра олмоққа мойил бандалар ҳар кеч чор тарафдан шу ерга ёпирилиб келарди, ҳозир бир ёнига узун қўш иморат тушган, қачонлардир гулу гулзор ва боғ бўлган кенггина саҳида ажаб тарзда авжга минган тало-тўпни уста ўша некбин давра-бахслар давомига менгзади.

Ҳали атроф анча ёруғ, шундай бўлса-да, тўрт-беш машғала ёқилган, уларни кўпириб-тошаётган оломон олдида бир қатор тизилган ўктам ўсмирлар баланд кўтариб олган, атрофда ермойи ҳиди анқирди.

Шовқин-сурондан уста қулоғи қоматга келди, уста гарангсиганча Ҳикмат Раҳмонга қаради, ҳали Ҳикмат Раҳмон қай ҳолатда бўлса ҳозир ҳам шу алфозда, нигоҳи маъносиз, номаълум нуқтада, қайга келганини ҳатто билишни ҳам истамаётгандек эди, авлод-аждоди яшаган, болалиги ва умуман умрининг катта қисми ўтган маконни бошига кўтариб шовқин солаётганларни эса кўрмас эди.

— Биродар, уйқусираманг, — деди уста ранжиб.

Бари бир у пинак бузмади, энди уста вужудини қандайдир алам-ангиз ачиниш ҳисси чулғади, шундай оқил банда узлатга изн берганини муҳокама қиларкан кимдир суйканди. Афтига иссиқ нафас тегди. Аста ўгирилди ва, ёпирай, кўрдик, рўпарасида бир ёввойи вужуд — дастори увада, чопони дабдала, эти бориб устихонига ёпишган, кўзлари киртайган, юз ўрнида патак соқол! Яратган эгам, бир маҳаллар суйиб, ардоқлаб, номини чор тарафга ёйган бандангни шундай қўйга солдингми!? Бул чиндан чолғу тилмочлигида еру кўк билан бемалол тиллаша оладиган ўша нозиктаъб муғаннийми ёки рўё устани чалғитаётирми?

Уста, уста, — деб у шивирлади, — шукр, яратганга шукр!..

— Шукр, — дея олди у ҳам зўрга.

Кейин кимдир муғаннийни судраб кетди.

Очиқ саҳн балчиққа айланган эди; уст-бошлари, афту ангорларига лой сачраганига эътибор беришмасди. Ким нима юмуш билан машғуллигини айтиш маҳол, шуниси аёнки, ҳамма мубҳам бир ташвишга кўмилган

эди. Мусофирхона айвони айниқса тигиз, улус шу тарафга қизиқсиниб қарар, лекин у ерда гимираётган бандаларни биров танимасди. Алвон ёпилган узун столнинг икки четида қўйилган фонуслар, навқирон қўллардаги машъаллар ёруғида товланаётган нақшлар нозик адолиги уларни ҳайратга солмайди, уларни ўзини пўртанадек нари-бери ураётган мардум ўзанидан оқмаётган дарёни эслатаётгани ҳам ажаблантирмайди.

Сокин жилваланаётган нақшлар уста дилига ҳузур ато қилади, бир дақиқа бўлса ҳам у дәрди-ғамини унутади, қачонлардир бу забардаст оғочлару устунларда қози Раҳмон тилаги билан падари Фазлиддин Латифий ўймакорлик қилганини, падари ёнида ўзи ҳам озми-кўпми куч сарфлаганини ёдлайди. Нафақат бунда, қироатхона айвонида ҳам чўпкоридикни ота-бола аҳилликда қўлдан чиқаришган, нозик ҳунарлари китобат жинниси саналган қози Раҳмон билан баробар улус таҳсинига ҳам сазовор бўлган эди.

Эгам карам айлади, устани саодатга эш қилди, яъни, уни падари кашф этган бетакрор ва саҳрваш безакларни яна бир маротаба тамоша этиш, кўксига чўккан минг армондан бировини ушатиш имконини берди. Фақат бу тараф қоронғироқ эди, шу боис у нақшлар ҳуснига унча тўёлмади, қоронғилиги ва эътибори нуқул шифтга ва устунларга қаратилгани туфайли айвон саҳнини тамом эгаллаган уюмни дафъатан кўрмади. Кимдир ёнида саситиб машъала ёқди, шунда саҳн ҳам, шифт ҳам, устунлар ҳам ёришиб кетди. Қўққисдан, гўё шундоқ қоқ тепасида яшин чақнади, яшин чалди, у тариқдек титилди, чор тарафга сочилди. «Во дариғ, бу не синоат?» — ниҳоят ҳушига келиб шивирлади, нажот истаб, теварагига аланглади. Ёнгинасида мулла Аҳмадни кўрди. Шўрлик муғанний қаддини хиёл эгиб олган, қўллари кўксига ночорона қовушган, аста-аста тебранганча оллога ёлборар эди.

— Мулла Аҳмад, танигандирсиз, ҳов анови... сиз сайратиб юрган қонун эмасми? — кутилмаганда Шариф урфоннинг хотиржам овози янгради. — Қаранг, яхшилаб қаранг, ўшами!?

Шунда кўрди уста Қонуни муборакни...

Нетонг, у ёлғиз эмасди, минг-минг йилдан бери кўрган-билган қувончи, дарди-ғамини бағрига жойлаганча, беуну бенаво алфозда, азалу абад улфати бўлган Улуғ сўз ёнида афтодаҳол ётар эди, афтодаки. са-

дафбанд қадди-камоли забун, яхши-ёмон кунда одам-зодга ҳамдам бўлгани, одамзодни фақат эзгуликка чорлагани ва, ниҳоят, муборак кунда Улуғ сўзни бино қилган Қаламга суянч бўлганини баралла айтолмаётгани учун забун! Хей, Қонуни муборак, бунингдек по-чорлик сенга бегона! Аршдан келган ваҳийга биноан сеҳргар чолғусоз жон ато қилгандан буён тоҳануз бандаларини гафлатдан уйғотиш, руҳини рутубатдан фориғ этиш учун ҳалак бўлдинг ва ҳаргиз ғолиб чиқдинг. Энди нечун аросатдасан, ўзингни нечун бунчалар бўш-баёв қўйиб бердинг, ахир ҳали аҳли идрок нозик пардаларинг аро «Қасидаи падар» нидо беришига интиқ-ку!..

— Эҳ-е, уста, саломатмисиз? — муғаннийдан чекиниб устага юзланди Шариф урфон. — У томонда дегандай... хўш,.. энди сал-пал кўниккандирсиз?

Муаллимга тикилганча уста анграйди.

— Бу ёқда рўзгорингиз бут, хавотирланманг, ўзим кун ора хабар олиб турибман, — меҳрибон товушда давом этди Шариф урфон. — Янгаойимга барини ётиги билан тушунтирдим, ҳам еманг, кўз очиб кўрганингиз соппа-соғ, ўғлингиз ҳам қулунчадек чопқиллаб юрипти. эрта-индин етаклашиб кириб келишади, бағрингиз тўлиб қолади, дедим. Тўғри айтибманми?

— Тўғри айтибсан! — деди уста товуши титраб.

— Янгаойим шу ерда, лекин... ҳозирча сизга кўриниш беролмайди, — у қисқа сукут сақлади, сўнг эҳтиёткорлик билан варақ узатди. — Мана бу Обидий айтган нарса, ўзингиз тушунадиган битикда, лекин ҳар ҳолда кўз юритиб олинг, минбарда адашиб ўтирмайсиз...

Энди оломон тамомила кўпириб-тошаётган эди. Ўтибори гоҳ айвонда, гоҳ мулла Аҳмадда, гоҳ Шариф урфонда бўлганидан қулоғига ола-ғовур кирмай қолган эди. Бу орада хайрхоҳлик билан берилган маслаҳатга амал қилишдан ўзга илож тополмади. Ваъз, бутун шаҳристон жунбушга келган паллада у айтадиган ваъз! Нечундир оғриниб ўқиди, ўқиркан, бирдан мияси симиллаб кетди. Наҳотки, у тасаввур қилган, энг сўнги илинжи билан баробар қўйган умиди қиёфаси шу бўлса? Қизиқ, у нимадан тониши керак, нимадан? Ғудранганча уста бир вараққа, бир афтода уюмга тикилаётганда пакана ҳайъатга чорлади. Алланечук оғриниш билан бориб у ўртада ўтирди, ёнидан мулла Аҳмад,

Ҳикмат Раҳмон, уста Ризо ва билагига алвон латта боғлаган Иброҳим жой олди.

Ниҳоят, ҳайъатдагилар ҳам, оломон ҳам тинчигач, қалин қора чарм папка қўлтиқлаб олган Фаттоҳ Обидий бедана юриш билан бориб минбарга кўкрак тиради.

— Азизлар, чўзишга ҳожат йўқ, вақт ганимат, — овози босинқи, даъваткор эди, худди шундай сўзлашни чунон машқ қилиб олганди. — Имиллаган эртанинг ганими, умид қиламанки, орангиздан ундайлар топилмайди, ундайлар нариги дунёда қулоқларини ушлаб қолди!..

Қарсақбозлик бўлиб кетди.

— Анов нарса нима? — у қироатхона айвони томон кескин қўл чўзди. — Шу кунгача у сизу биздан ўч олди, асли ўзи нимага лойиқлигини яхши биласиз. Қани, уста Ризо гапирсин!..

Ҳалидан бери уста Жамшиддин ошнаси билан аразу ҳол қилишга қаттиқ интиқ эди; не илинж билан неча бор унга кўз қирини ташлади, сиҳатини ва тирикчилигини суриштириш учун чоғланди. Афсус, кўп афсус, ниятини амалга оширолмади, негаки, ошнаси тамом гофил эди, сени танимайман, сен билан ҳеч қачон ошқатиқ бўлганим йўқ, қабилида афтини терс ўгириб ўтирар эди. Аттанг, деди у ичида, мени қозонга менгзади, яқин келса куям юқишидан чўчиди. Ҳай, ҳай, биродари азиз, ана шу ўйловинг чакки, иззат-нафсингни бекор ерга урясан, гардун чархпалақдир, ихтиёрингдан ташқарида айланаберади, мана бундай йиғинлар изсиз йўқолаберади, лекин жафокаш замин каби, имону эътиқод собитдир. Қани, энди сўзла, жамоа кутиб қолди!

— Бугун ҳақ ва ҳурлик биз томонда, шу сабаб бугун жами яхши нарсаларга эришдик, — уста Ризо ҳар замонда қоғозга қараб қўярди. — Илгари бошимиз билан чоҳда эмасмидик? Энди бағримизга шамол тегибди, бунинг қадрига етайлик. Афсуски, шундай кунда ҳам ношукрчилик билан кун кечирамиз, яъни, жаҳолат қолдирган сарқит комида бўғилиб ётганимиздан гофил-миз!..

Кейин у бир каломни туширмай ўқиди, у қайсидир рўшан сурани тиловат қилаётган каби мусаллам эди. Хиёл титроққа мойил овозида ҳаяжон билан баробар ўз-ўзидан қониқиш ҳисси мужассам эди. Ахийри, у чарчади, бир муддат тўхташ қилиб олгач, анча чўзилган нутқини аллақачон кўп қатламларни эгаллаган мат-

рифий юриш бугунги йиғин шарофати билан жамийки иштибоҳларни чилпарчин қилиб ташлаяжагига алоҳида ургу берадиган хулоса билан яқунлади. Қарсақ янгради. Сал бўлсин ўзини йўқотмади, дадил келиб жойига ўтираркан, ҳатто уста Жамшиддин билан кўз уриштиришга журъат этди, қорачиқларида бир учқун ёнди, учқунки, ўкинчу пушаймон билан йўғрилган — иложим қанча, ошнаи қадрдон, замон зайлига қарамасам калладан ажраламан, жўжаларим етимлик азобини тортмасин дейман-да, дастим калта бўлса не қилай, кечиргайсан, аммо сен ўзингга ҳушёр бўлгин, жон ҳамма нарсадан азиз, эй мурувватли банда!..

Уста Шамсиддин астоғфурилло айтди, ич-ичидан ўртанганча қироатхона айвони сари — Қонунни муборақ билан бақамти ҳолда тангридан мадад тилаб нидо қилаётган Улуғ сўзга нигоҳ юборди, алҳол, ногоҳ хаёли кечмишга учди: лутфи қарамда мумтоз шоир Ҳикмат Раҳмон назокат ила дустурхон безаган, серзавқу сериштиёқ улфатлар жамулжам, ганчкорий хонани шамдонлардаги саноксиз шамлар эмас, ақлу идрок офтоби мунаввар айлаган, алҳол, бул шодиёнада уста Ризо алоҳида иззатда, у тўрда қўр тўкиб сукутга толган, йўқ, қироат эшитиб эриган...

Кўкни тагин қарсақ тутди. Биқинига чўгдек товланаётган шиор ёпиштирилган минбарни энди Иброҳим банд этибди. Нигоҳлар унга миҳланган эди. Билди, собиқ шогирди азалдан бийронгина, хоҳлаган сўзини нишонга тегиза олади. Ҳозир ҳам у тап тортмай, адашмай, қарсиллатиб ташлаётган эди, хали ўзи тугал билиб улгурмаган дунё таърифини дoston қилаётган эди, дostonки, ҳар каломи қуйма, рови-равиши розиризолик, таҳсину тавалло, эътироф ва инкор ҳисси билан тўлиб-тошган — қадимиятда мардум ҳуқуқини таҳқирлаш эвазига равнақ тошган бадбин мерос хануз онгимизни оғуламоқда, бундай меросдан нафратланамиз!

— Яшасин маъруф боғида эсаётган соф насимлар!

Кейинги сўзларни қобил ўсмир ингичка овози билан деярли қичқириб айтди. Шу заҳотиёқ шовқин-сурон, ер тепинишлар, ура-ура, ялпи қарсақбозлик у қилган хитобни ямламай ютди. Худди ер силкинаётгандек эди; само гувиллаб заминга яқинлашаёгандек эди. Жўшган оломон анчагача тинчимади, Фаттоҳ Обидий ҳам индамай одамлар эркини ўзларига қўйиб берди, ногоҳ уста

Жамшиддин номини тилга олганда, майдон сув сепилган сукутгоҳга айланди.

Чамаси, у чорловни эшитмади ёки ўзини карликка урди, қироатхона айвонидан нигоҳ узмай, қўнишиб ўтирди. Андак ўтиб тепасига пакана келди, нимадир деб шивирлади, таҳдид қилгандай бўлди. Бари бир қимирлагани хуши товламади, халиги қоғозни, унда битилган иштибоҳли фикрларни эсларкан, нафсонияти сим-сим оғриди. Айни чоқда у ановилар раъйига юрмаса, минбарга чиқиб жағ урмаса, қандайдир манфаат қўйилган тарозига кучи етгунча тош бостирмаса эртаси куйиб кетишини тушуниб турарди. Гажирлиги яна ҳам қимматга тушиши мумкин эди. Йўқ, у уста Ризога ўхшаб ўз жонини омон олиб қолмоқчи эмас, унинг дарди бўлак, у буткул бошқа мақсадда минбарни эгаллайди. Ҳуш-хаёли эрта чироғини ёқиб ўтирадиган, ҳунарини эъзозлаб, юмушини чала жойидан давом эттирадиган азаматида!

Майдон ҳамон сукутгоҳ...

Бедор оқшомга номувофиқ бу ҳол диққатини тўплаб олишида бир қадар асқотди. Бари бир тили хадеганда айланмади. Ҳолдан тойганди. Қулаб тушмаслик учун аста минбарга суянди. Рўпарасида машъалалар тизилган! Миқ этолмай уларга тикилди ва ногоҳ хаёлида гиштин девору тиканакли симлар билан ихоталанган ҳовли, ивирсиқ саҳн ўртасидаги ҳовузча ва бочка жонланди. Сурат бўлиб қолди. «Ваъз! Ваъз! Айтишим керак! Йўқса у маҳкум, тоабад маҳкум!» Хануз қаршисида машъалалар: бир, икки... тўрт... ўн... ўн беш! Қақраган лабларида беҳол шивир: «Ваъз!» Кейин алланечук таҳлика билан қоришиқ бу сўз қайтиб тилига кўчмади, тикан бўлиб бўғзига қадалиб қолаверди. Ахийри у варақни эслади, қўйнидан уни олди, минбар қиясига қўйиб тахлади, бафуржа кўз югуртирди. Киприklarини оғир кўтариб оломонга қараркан, қоғоз бетини эгаллаган калималарни дона-дона талаффуз қилиш учун ҳозирланаркан, туйқус сукутгоҳ гулдурак янглиғ қичқириқдан ларзага келди: «От-а-а! Оо-та-а-а-жо-о-онн!»

Қичқириқ уста юрагида акс садо берди, юраги паққа ёрилаёзди, қор кўмаёзган ҳовузчани кўз ўнгидан бир лаҳза жилдирман. Илм қотган тўдага тикилди. Энтикибгина тавба айтди. Нигоҳи кимнидир қидирарди. Ваъзни унутаркан, беҳос оломон ўртасида қўш ўр-

качли, жабдуги садафбанд, йирик-йирик кўзлари маъюс баҳайбат талгир туя қад ростлади, туя ёнида симоби салла ўраган, қирмизи жун босма чакмон кийган, нуруний чехрасида малол, гина аралаш қаҳр акс этган чол — Мўсафид сабрсиз хаёл сурарди. Кўкси алланечук оғир қалқиди, қалин қошлари чимирилди, жимгина сузилаётган туя ҳам, тавонига тикан киргандек типирчилаётган чол ҳам минг йиллик кадрдонларидек кўзига иссиқ босилди. Бари бир уста нимагадир қониқмади, нафас ютиб таниш овоз эгасини қидирди, тополмади, билмасдики, у ўртада ўмров керган туя панасида...

Хитланиб кетган уста яна қоғозга нигоҳ қадади.

Оломон интиқ бўлди, буни уста сезди, тили айланмаётгани учун изза еди, қоғоздаги дастлабки сатрга биноан эндигина пардани баландроқ олмоқни чамалаётганда яна ер-кўкни бир нидо қамради: «Да-д-а-а! Да-а-да-а-жо-о-онн!» Беихтиёр сесканди, гезарди, нима қиларини билмай ўксиди ва ахийри бир сезимлар билан сездики, У оломон ичида, У мингдан бир, тоғдан зарра бўлиб барини кузатиб турибди. Хитоби бамисоли шамшир, айни чоқда бир ялинчга мойил, ялинчки, шафқатдан дор ясаманг, бузруквор!

Беихтиёр уста залвар лутфлар тагида беҳол ястанган қоғозни аста кафтига олди, бир таъна билан кузатиб тургандан сўнг гижимлади, эзди, эзгилади, юмалоқлаб четга улоқтирди.

— Халойиқ, — деди ўзини ўнглаб, виқор билан, — кўзимга тик қараб айт, уста Жамшиддин ҳеч маҳал ёлгон луқма қилганми?

— Йўқ! Йўқ! — ҳар жойдан хитоб эшитилди.

— Ҳа, балли! — саволни оломонга ташлагани, лекин атиги икки-уч кишидан жавоб олгани учун сал ўсал бўлганига қарамай уста сир бой бермади. — Унда айт-чи, халойиқ, уста Жамшиддин ҳеч маҳал имонидан мункир келганми?

— Йўқ! Йўқ! — деди ҳалиги овозлар пича сийраклашиб.

Ортидан муаллим шивирлади: «Қоғозни нима бало қилдингиз?»

— Хўш, халойиқ, бу ерга нима учун тўпландинг? — таҳдидли шивирлашга эътибор бермади уста. — Хом сут эмган банда ўтригини тинглаганими? Мановиларга шу керак экан, сенга ҳам керакми? Сендан буни кутмовдим,

оғир кунимда қўллайсан, қувончимга шериксан, дардимни ҳам бўлишасан, деб ўйловдим. Адашибман!

Қути учган муаллим типирчилайди: «Уста, уста!..»

— Мени улоқ қилиб чопишар, лекин мен ўз сўзимдан кечмайман, — уста Жамшиддин қисқа фурсат нафас ростлади. — Бировникига тобу тоқатим йўқ, ҳар қанақа лутфлари ўзларига сийлов! Алқисса, ҳушни йиғ, халойиқ, қаршингда қиздирилган нил!

Ана шу жойига етганда Фаттоҳ Обидий чарсиллаб кетди, оғзидан кўпик сочиб, ер тепинди, имога маҳтал турган пакана йўрғалаб бориб устани билагидан тортди; қаттиқ силтаб юборганидан уста ортига гандираклаб йиқиляёзди. Оломон миқ этмади. Оломон без терди. Ҳаял ичида жимликни чоку чок қилиб бир илтижо янгради: «Дадажон!» Ҳалиги наърадан кескин фарқ қиладиган бу илтижони ҳам уста аниқ-тиниқ эшитди, билдики. У сал таскин топибди, тагин нимагадир умид боғламоқда, эҳтимол, кесакдан ўт чиққандек, оломондан ҳал қилувчи сазо чиқишига!..

Худди шундай умидни ўзи ҳам кўксига жойлаганча, жойига ўтирмай, билчиллаган саҳнга тушаркан, уста яна ҳавода муаллақ қотган бочкани, девори тарс-тарс ёрилган ҳовузчани, бир маромда сизиб яланг елкаларни юваётган томчиларни эслади.

Тахминича, бу палла ҳовузча яхлаган, лекин У — адл!..

— Кечир!.. — дея бўғиқ пичирлади.

Сўнг қироатхона айвони сари имиллаб юрди; худди жимлик ютворган беҳудуд саҳрода ёлғиз ўзи тентираётганга ўхшарди. Қимдир шундоқ башарасига машъала тутди. Куппа-кундузидан қолишмайдиган ёруғда афтода уюм ичидан «Ҳикмат»ни, қачонлардир закий Мўйсафид жаҳонгашта қози Раҳмонга беқиёс ишонч билан тортиқ қилган рисолаи муаззамни топиб тавоф қилмоқни чўтлади. Алҳол, ўзини айвондаги мулк пойига отмоқни, аввал Улуғ сўздан, сўнг Қонуни муборакдан афу сўрамоқни ҳам чўтлади. Ана шу лаҳзада тўсатдан Фаттоҳ Обидий босинқи товуш билан амр қилди, амрки, вақт ганимат, вақт бундайин судралишни ҳеч қачон кечирмайди, темирни иссиғида босмоқ лозим! Гарангсиб қолган уста ҳеч нарсага тушунмади. Илҳақлик билан илгарига шошилди. Оломон безовталаниб қолди. Машъала кўтарган йигитчалар сафдан ажралди, ҳаял ўтмай уста

кўрдик, зимзиё тунни чекинишга мажбур этаётган машғалалардан бирини мулла Аҳмад, бирини Ҳикмат Раҳмон, бирини уста Ризо, бирини Иброҳим тутган эди. Ажабо, нималар бўляпти ўзи, деб ўйлади, лекин бу ўй миясидан кечар-кечмас шитоб пайдо бўлган пакана унга дўлайди. Эс борида этакни ёпинг, деди чамаси; захрини сочиб олгиси келганига қарамай уста индамади, тўхтаб қолди, қачонки, қўлида зулмат кушандаларидан биттаси бурқсий бошлаганини кўргач, пакана муддаосини тузукроқ англади. Туйқус қўрқиб кетди. Кўкси оғир кўтарилиб тушди. Хей, тавба, чарх ҳукми мана шундай қаттол, охир-оқибат у, уста Шамсиддиндек эсли-хушли банда, тақдири азал қошида ожиз қолган Улуғ сўз ва Қонуни муборак билан энг сўнгги ҳисоб-китобни манов унсур воситасида бажо келтирмоғи лозим экан-да! Энг охириги панду насиҳатини авлод-аждоди қандай эъзозу икромга лойиқ топганини билиш учун минг йиллик йўлни босиб келган Мўйсафид қани, унинг ранги-рафторини бир кўрсин!

На илож, бу палла Мўйсафид тамом толиққан, минг йиллик масофани писанд қилмаган банда бу палла тугаётган, қувватдан кетган, шуури бир хусуматдан сирқардики, бунақасини умри бино бўлиб ҳеч қачон учратмаганди. Алҳол, теварагини қуршаганларни ҳарчанд тиришмасин тушунолмади, улар билан ҳасратлашгани ҳадди сизмади, йўқ, сизарди, улар орасида арзи-ҳолидан маъни укадиган зукко борлигига гумонсирагани боис тийилди. Гоҳ тажанг, гоҳ бепарво оломон ўзи билан ўзи бўлиб қолганда пинжига меҳру мурувват билан тикилиб олган Шарпа билан ҳасратлашди. Ҳарнечук Шарпа шунга интиқ эди, мозий нафаси ила ўз дунёсини обод этолган саҳоватли чол куюнишларини осонгина тушунди, бирдан ўй-фикри таранглашди, дадил кайфият билан савол берди, саволки, эй, падари бузрук, анов тўдани тунгиз чўнг оёқлари остига олиб топтамасми!?

— Биз нимани буюрдик, сиз нима қилдингиз, — пакана изидан келган Фаттоҳ Обидий устани чалғитди. — Чакки, чакки! На чора, тагин кечиришга мажбурмиз, яна бир имкон қолди, лекин охиригиси!

— Қуллуғ-э!

— Тийилинг, уста.

— Йўқ, биродар, тилим қичимоқда.

— Эсингиз жойидами? Ахир бу... ноинсоф экансиз, — беҳосдан жағи бир томонга қийшайиб кетган

Обидий товушини пасайтирди. — Машъалани қаттиқроқ ушланг, ҳа, ҳа, шундай, шалвирасангиз бўлмайди. Одамлар шубҳа қилишади. Ҳамма сизга кўз тиккан. Тушунинг, биродар! Ҳа, ҳа! Шундай тегизасиз, тамом! Тўрт томонингиз қибла!

— Худо қаргабди-да мени тоза!

— Ихлос билан эмас, шунчаки, — илжайди Обидий.

— Ўзингиз-чи?

— Тўғри, буни ўзимиз осонгина битиришимиз мумкин, — деди у пинак бузмай. — Фақат лекини бор. Нега дейсизми? Ҳали биз улус кўзига тушганимиз йўқ, улус билан ош-қатиқ ҳам эмасмиз, шундай бўлгандан кейин сиз ёки мулла Аҳмадга ўхшаган кишилар булардан қайтганини ўз кўзи билан кўргандан кейингина улус уйғонади. Гап бошқа ёқдалигини тан олади.

— Тушундим: сувдан қуруқ чиқмоқчисиз, — қовоқ солди уста. — Эрта тарих кутилмаганда сўров қилиб қолса ўзингизни оппоқ қилиб кўрсатмоқчисиз.

— Чалғитманг одамни, — бир оз довдираган Обидий хотиржам давом этди: — Рости шуки, уста, сизни қўлингиз эскирган ва абжағи чиққан тарихнинг қўлидай гап, у алмисоқи бисотини ўз қўли билан йўқотиши... рамзийдир. Ана, энг муҳиминиям айтдим, энди бўла қолинг.

Шўрлик уста, қўлида машъала, суратдек қотди.

Шу жойи уларга муҳим экан, ўзига-чи!? Валломатлар чакки ўйлашмабди; масала тағ-заминига етишибди. Шаҳристон аҳли биладики, у — устай савобгир бул мулкка беадад меҳр боғлаган, бу мулксиз на ўлиги, на тиригини тасаввур қилади, жами яхши-ёмонини шу нарса мезони билан ўлчаклайди. Бандаси эътиқоди ва имони шулар билан устивор ва тоабад эзгулик хизматида эканлигини амри маъруф давраларида неча маротаба таърифлаган! Энди ўша эътирофларидан ими-жим кечиши керак. Шу билан жони-жаҳонига синғиб кетган, ҳамиша шундоқ кўзи ўнгида адолат билан ёвузлик ўртасида мардона қад ростлаган, ҳаққа чорловчи тилакларини тортинмай айтган Улуғ сўз ҳам Қонуни муборакдан кечадди, сўнг содда ва нотавон улус унга эргашади, улус чўт қиладики, шундай имони бутун, дили-нияти тоза банда булардан тонибдими, биз — омийлар ким бўпмиз, тақдирга тан берамиз-да!

— Иложини топсам сизни бўғизлардим, — деди уста безрайиб.

— Ҳазилни вақтимас, — кулимсиради Обидий. — Қани, бўлинг, кутиб қолишди. Асли бу бурчингиз, авлодлар олдидаги бурчингиз. Ҳали келгусида фидойи бўлганингиз билан фахрланасиз, Қани, бўлинг, ҳей, бўлинглар, ермойи сепинглар!

Атрофни қўланса хид қоплади. Энди пала-партиш янграётган овозларда таҳдиду хитоб билан бирга ўтинч ва илтижо ҳам қоришиқ эди. Кўк гўё эниб келиб замин билан тугашган, кўк билан баравар шундоқ тепада жи-
вирлаётган юлдузлар бу гўшада кечаётган тало-тўпга ҳайрон-ҳайрон боқар эди. Машғалалар бир ерга тўпланиб қолганидан теварак сутдек ойдин, жимир-жимир ёруғликда Фаттоҳ Обидийнинг тажанглашган чўзинқи юзидаги яккам-дуккам ажинларгача аниқ-тиниқ кўринар эди. Кутиш ва имиллаш оқибати нима билан туга-
шини туйқус англаган каби у шундоқ ҳам ҳовлиқаётган паканани шоширди. Шундан сўнг пакана ташаббусни тамом эгаллади, айвон рўнарасида лолу гирён турган, туриш-турмишларида иккиланиш аломати зуҳурланган мулла Аҳмадни, Ҳикматуллани, уста Ризони, сал нарироқдан қандайдир имо-ишоралар қилаётган отасига зимдан қараб-қараб қўяётган Иброҳимни ҳатто илонни ҳам инидан чиқара оладиган каломлар билан рағбатлантирди. Тамом суратланган уста қимирламади. Шовқин-сурон остида ошналари аста-аста илгарилади, Иброҳим чакқонлик қилди, олдинга ўтиб олди. Қимдир уни исми-ни тутиб олқишлади, уста Шариф урфон овозини таниди, ўгирилиб, унга олайди. Айни чоқда Шариф урфон мулла Аҳмадга ҳам рағбат берувчи бир овоз билан баралла мурожаат қилди. Рангида қон қолмаган муганний гойибона бир куч босимини туйганча каловланиб одимларди. Афтидан у қўлида нима учун машғала тутиб олгани сабабини ҳам билмасди. Шовқин қулоғига кирмас, кўзлари ҳеч нарсани кўрмас, телбасифат борарди ва ахийри айвонга етмай балчиққа узала тушди. Шўрлик муганний аҳволини кўриб Ҳикмат Раҳмон афтини буриштирди. Таққа тўхтади, ўгирилиб, машғала билан паканани уриб қулатди.

— Сиз отамас, гумроҳсиз, — деди устага қарата Обидий, лойга беланиб гудранаётган шеригини кўрмаганликка олди.

Хаёли иҳотаси баланд жимжит ҳовли сари учди, алланечук ўксинди, жони қақшади, учирикни найза қилган ярамас Обидийни бўғиб ташламоқчи бўлди, базўр

шайтонга хай берди. Ерда беҳуш ётган муганнийни тургазиб қўйиш учун секин илгари босди, ҳануз қўлида бурқсиётган машъалага ночорона нигоҳ отаркан, фалак гүмбирлади: «Да-д-а-а-а! Да-д-а-жо-онн!» Шубҳасиз, у ажабланди, нидо симиллаб оғриётган юрагида акс садо берди, юраги паққа ёрилаёзди. Ногоҳ кўз ўнгида сонсаноқсиз тангачалар сочилди, тангачалар живирлай бошлагани туфайли олдинда зулматни қоқ ёриб бораётган икки машъаладан қай бири ермойи сепилган уюмга аввал текканини илғамади, борингки, бир ёлборув, бир оғриқ билан қоришиқ наъра юрагида қайта-қайта акс садо бераётганда алвон ёлли ялмоғиз бенажот мулкни ҳам, нақшинкор устунларни ҳам оғушига тортган, шахт билан шифтга чирмашаётган эди.

— Увол-а, увол! — тишлари орасидан қаттиқ шивирлади уста, сўнг рўпарасида виқор тўкиб турган, ҳар қанақа амри вожиб бўлажакига тамом ишонган Фаттоҳ Обидий башарасига машъалани қулочкашлаб олди. Яхши ҳамки у чаққонлик қилиб ўзини четга олиб улгурди. Йўқса суробгинаси тўғри бўларди-қўярди. Жон-пони чиқиб кетган бўлса ҳам у оломон ҳузуриди одоб сақлади, титраётган устага ҳатто сал қаттиқроқ гап ҳам айтмади, фақат уста бунда неки бўлса барини бир бошидан ялаб-юлқалаётган ялмоғиз чангалига ўзини отганини ва бир нечта чолғуни ола-сола нари улоқтирганини, бенажот рисоалардан катта бўлагини елкаси билан ташқарига суриб юборганини кўрганда аллақаеринидир ўткир тиг гўё симиллатиб тилди.

Мум тишлаган, шамдек қотган оломон орасидан югуриб чиққан ўттиз ёшлардаги беқасам чопон кийган мўйловдор йигит телбаваш алфозда уриниб-суринаётган устани юмалоқ-ёстик қилиб тортиб олди; у қошу киприги ва соқолидан жудо бўлди. Димоғига ермойи хиди аралаш бир ачқимтил ис ўрнашиб қолган эди. Нафаси қайтгудек бўлиб узоқ йўталди. Сал ўзига келгандан сўнг тагин ялмоғизга ташланмоқчи бўлди. Лекин якка ҳолда уни даф этоладими? Икки дунёда ҳам бунинг иложи йўқлигини англаб бола янглиғ ўкраб юборди, куйган соқолига иссиқ кўзёшлари томчилади, беихтиёр балчиққа тиззалади, аста тебранганча, лўқиллаётган чаккаларига бетўхтов муштлади. Сўнг, бўлди, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам, дея шивирлади, кўксиди мангуликка татийдиган яра очган гўшани тарк этиш учун шалвираган кўйи йўлга тушди. Аллақачон ўзини ўнглаб олган, ҳатто

Ҳикмат Раҳмонни кўртепки қилишга улгурган пакана қовоқ-тумшуғини осилтириб олдини тўсди. Ҳатто бир қадам юргани қўймади. Уста, шундай томошани ташлаб кетгани кўзингиз қиядимми, дея кесатди. Иложи қанча, уста мановилар қаторида эрмакталаб бандага айланганини, то тирик экан, бу сиру савдо қошида ночор қўл қовуштиришдан бошқасига ярамагани учун азобланажани билди, айна шу лаҳзада шахристон кунботаридаги хилватгоҳда, тошқалов ҳовузчада, томчилардан яралган ях ичида пушти паноҳи, беҳолу безабон, иссиқ-совуққа баббаравар ч а р х и г а р д у н рўпарасида турганини, хиралашиб бораётган шуурида бир кунмас-бир кун Улуғ сўз одамзодни ғофилликдан тамом уйғотиши ҳақидаги умид чарх ураётганини ҳам билар эди. Фақат у қизғимтир босма чакмон кийган Мўйсафид талғир туясини ми-ниб оломондан узилгани ва тўппа-тўғри ўша сокин ҳов-ли сари йўл олганини сезмай қолди...

Бу гўшада эса на чироқ, на учқун йилт этади, залвар деворлару иморатларни намхуш зулмат билан баравар зилдек сукунат қамраган, юлдузларни ҳам комига тортмоқчи бўлаётган аллатовур сукунатни яп-яланғоч елкаларга бир маромда урилаётган томчилар товушигина бузарди.

Энди у бу гўшани унутган, ёруғ дунё не учун мавжудлигини унутган, фақат жон-жаҳди билан умтилган нарсалардан айри тушгани, жон-жаҳди билан суйган кимсаларига тоабад етолмаслиги ҳақидаги ғира-шира тушунчалар билан қолган, нетонг, кеч шафағи сингари улар ҳам аста-секин сўниб борар эди.

Нечун бу қадар ночорлигини, оламдан бу қадар безганини, гўдак хаёли билан кашф этган мўъжизаси қошида охир-оқибат мулзам бўлганини у биргина тахмин билан оқлайди: бари ўткинчи экан, бандаси хоҳласа, боқийликни ҳам осонгина мағлуб этаркан, мағлуб!..

Умрида илк дафъа туйди: ўйлов аламли ва даҳшатли! Шу лаҳзадан бошлаб ўйламай қўйди, сукут сақлади, лекин ўйламади, афтидан шу баҳонада у энг сўнгги онларини ҳар қанақа тушунчалар хуружидан дахлсиз асрамоқчи эди. Ана шунга етишиш учун тиришди, бўлмади, ниятига эришолмади, кўк фонуслари ҳол-беҳол милтираётган паллада ногоҳ баданини бир ҳовур иситди,

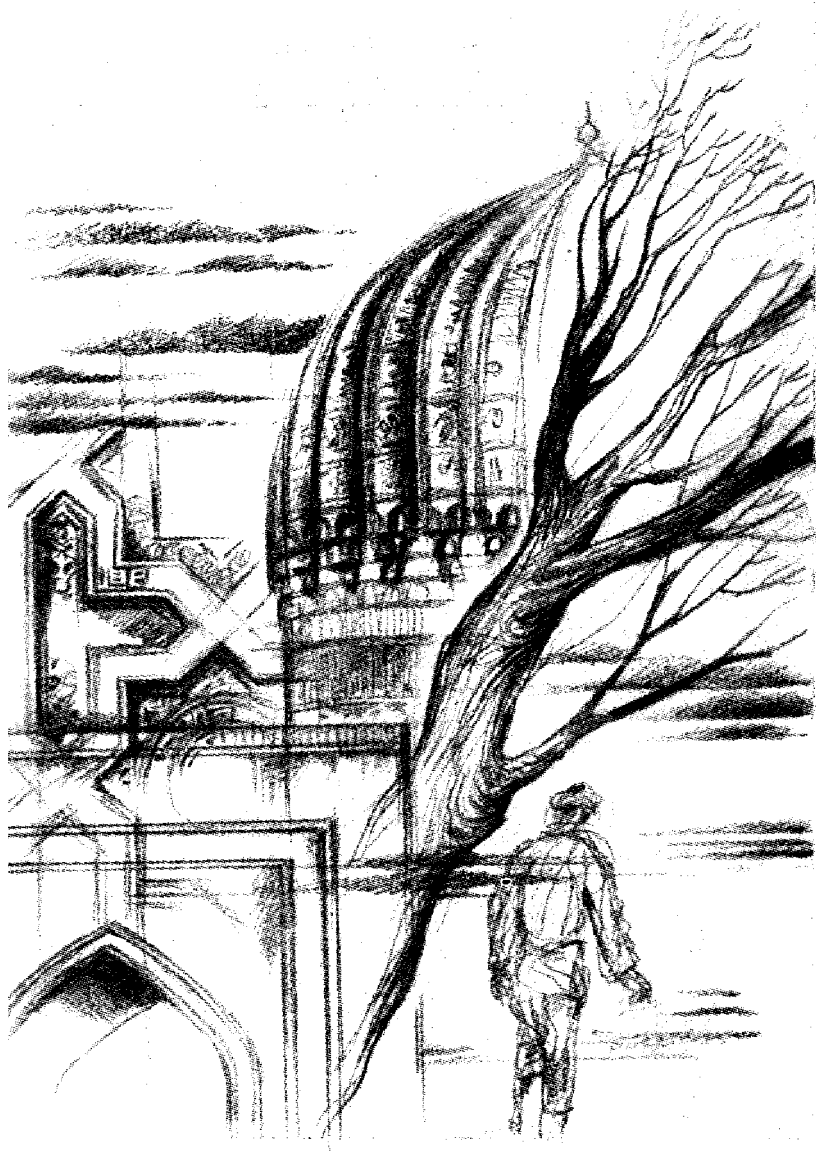

сўнг кулоғига бир сас чалинди, ўктам ва долғали — эй навжувон фарзанд, бас, кўзни оч, гардунга тик боқ, адашган бандалар олдига туш, таъзиму таволло ила кифояланиб яшаётган ёр-ошнани гофилликдан халос айла, уларни ўзлари жон-дилдан хоҳлаган, кечалари тушларида кўрадиган манзиллари сари бошлагин, илойим йўлинг оқ бўлгай!..

Тун. Изғирин.

Томчилар... томчилар...

ГИРИХ

I

«Одамзод азал-абад бир мададга муҳтожлик сезади, у азал-абад кўнглида ва ҳаётида кемтик кўради, жамики истаган нарсасига етишган тақдирда ҳам барибир нимадир камлигидан нолийверади.

Падари бузрук, шукр, камина одамлик шаънини ерга урадиган бу хил нолишлардан ҳарчанд йироқдаман, камина бу ҳол беҳосиятлигини аллақачон эътироф этганман ва хусусан умрим шомиде сиздек савоби азимга умтилиб яшамоққа қасд қилдим.

Мақсадим ягона: оқу қора шундоққина юзага қалқиган бу кунда ўзи ўзидан йироқлашаётган, вужудини руҳига бегона қилиб қўяётган, оқибатда, бу дунё учун бебаҳо мерос қолдирган аждодлари имони ва эътиқодидан мункир келаётган жигарларимга саодат они нималигини англамоқ холос.

Киши олис сафарга чиқса, чиқса-ю, мозий дардини тингламаса, сойи-сувига кўприк бўладиган унсурларини бир зарбда зеру забар айлаш билан кифояланмай, жами аччиқ-чучугини бўйнидан соқит қилса, минг атангки, ҳеч қачон манзилига етолмайди.

Энди бунде ақли расо башар беш панжадек билади, вужудни руҳ билан қовуштирмоқ адолатни жаҳолат чангалидан қутқариб қолмоқ билан баробарлигини, аксинча, тириклик суянчи ҳисобланган бу икки омилни айри тутиш ақлу идрокни камситишга олиб келажагини ҳам яхши билади.

Янглишмасам, падари бузрук, ҳозирча фақат биз ғофилмиз, биз ғофилликка кўникдик, бунде ҳатто фазилатга йўйишимизга озгина қолди. Натижада ўзимиз яшнатган ўрмонга киролмай гангиб турибмиз. Во ажабо, биргина қадам ташлаш учун нима етишмайди: журъатми ёки истак? Бу нарсалар бизда йўқми? Ҳеч-да! Азалдан биз кўп имконга эгамиз. Лекин... кўзимиз очиқлиги, қулоғимиз динглигига қарамай аҳли жаҳонни ҳайратга солаётган неъматларимизни кўрмаймиз, доврүгимиз гулдуросини эшитмаймиз.

Сиз жон қадар суйган бу халқ узоқ асрлар давомида бир туйғунликни, бир тантиликни, бир меҳмоннавоз-

ликни (шу одати айниқса бошига битган бало бўлди-ёв!), бир соддаликни, бир гажирликни... феълига сингдирган; бу эл боласи она қорнидан ингалаб тушгандаёқ ёруғ оламини тугал қиёфада кўргиси келган, у сал тетапоя бўлиб, қадим очунда ўзликдан кечишга арзийдиган мулки муборак барқарорлигига фаҳми етгандан кейин ўзи ҳам бирор арзигулик нарса яратиш ғамини еган. У наслдан ўтган эзгу меросдан то кўзи юмилгунга қадар ғ у р у р л а н и ш н и эплаган. Энди-чи, падари бузрук?

Эгам кўнглимга тоза ният солди: бир вақтлар чарх зарби орқасида тугатиб улгуролмаган юмушингизни баҳоли кудрат уддаламоққа аҳдландим. Аждодларимиз нозик дид билан қурган Тиллакори мадрасаси гумбази ичкарасини таъмирлаш хоҳиши ором бермай қўйди. Бу вазифаи муддао ибтидоси таваллуд топмоқ, интиҳоси фазли камол эрур!

Жоним омон экан, сиздек пири комил ёди ҳамроҳим экан фазлу камол сари талнинмоқдан чўчимайман. Ўртада имонимни тикдим! Фақат, ҳайҳотки, камина тилагини аллакимлар эрмак қилмоқчи бўладилар, аллакимлар иштаҳам тортмайдиган ошни нафасимни қайтаргудек даражада ошатмоқ пайидалар, яъни обида қиёфасига на бир чизиги, на бир мазмуни мос тарҳни пеша айлаб, бошимни ғалвага кўмаётирлар.

Шукр, умид ва далил камина тарафида, булар рағбатимга рағбат қўшади, қачонлардир сиздан эшитганим бир аъло ҳикматни ёдимга туширади. Ўша ҳикмат будир: «Жоҳил меҳрини тикан қилиб санчгай, оқил қаҳрини гул қилиб тутгай!..»

Ноумид шайтондир. Алҳол қайишиб турган имконни бой бериш густоҳлик: эрта-индин ноил бўладиган савобни, одамзод кечмишидан узилмай яшагандагина ўзлигини таниши мумкинлигини ҳамиша эслатиб турадиган ҳунар ҳақи, сиздек мухтарам зот арвоҳига камоли эҳтиром билан бағишлайман. Бир умр ўзини сизга шоғирд санагувчи ўғлингизни қўллагайсиз, бузрукворим!..»

Отамерос ҳовли ўртасидаги ёғочлари нақшинкор шинам шийпончада уста Шамсиддин чўк тушган: туриш-турмиши залвар, вазмин, боқиши жиддий, фариштали чехрасида сокин бир хомушлик аксланади. Мияси алланечук нурли, қизишиб боради, кўпдан тайинли-тайинсиз ташвишга кўмилгани боис у яқин-орада падари билан бу қадар куюниб, бу қадар хайрхоҳ хаёлий

мулоқотга киришмаган эди. Ҳамиша у падарини ёдлаганда вужудини таранг қарздорлик ҳисси чулғайди. Сабабки, падари арвоҳини шод қилмоқни кўпдан кўнглига туккан, лекин бу эзгу армони ҳадеганда ушалмай. оқибат, ўзича эзилиб, ёр-ошносидан паналаб, аламзада бир одам ҳолига тушган эди. Ҳозир шу ниятини тағин дилидан кечираркан, хомушлиги ортди, беихтиёр шивирлади: «Бир умр ўзини сизга шогирд санагувчи ўглингизни қўллагайсиз, бузрукворим!..»

Қачонлардир ичида оғир тош каби ўрнашган ранжга кўпам изн бермаслик учун уста Шамсиддин ўзини атай чалғитишга уринди. Бир овунч изларкан, ажабки, ҳалиги сўзлар шуурининг аллақайси сокин бурчида тинимсиз жаранглаб акс-садо бераверди. Бу ҳолдан қисинди. лоҳаслангандек бўлди, белог кўз ўнгидан яна отаси сиймоси ўтиб, енгиллик туйди, иштиёқ билан теварагига аланглади: ҳовлини субҳи-содиқ файзи, салқин ва ифори ҳавоси тутган эди.

Ҳовли-жой раҳматли отаси уста Шамсиддиндан ҳам арзигулик мерос, ҳам тенги тошилмас ажойиб ёдгорлик эди. Сўлим манзара кашф этган бу масканда неки бўлса бари — дарвозадан кираверишда тўшалган пишиқ гиштдан тортиб то иморат буржларида ўрнатилган ёғоч тарновларгача жонини жабборга бериб яшаган, умр бўйи яхшилигу ёмонлик ўртасида адл турган отаси сиймоси ва серҳаракат қўлларини эслатар эди. Иморат беҳад кўркам ва шинам қурилган бўлиб, бирор жойида сакталиқ ва ортиқчалиқ сезилмас, болохонали дарвоза, устунларига кўзаги нақшлар ўйилган айвон, боғдоди эшикли меҳмонхона, даҳлиз, ичкари хоналарда адо этилган ганчкорлик меҳрибон кишиси диду фаросатда беназир бўлганидан далолат берар эди.

Эндиликда иморатларга бетакроп безаклар солиш одати барбод еганини, тирикчилик важи ва енгил-елпи ҳавас туфайли қолипбозлик авж олаётганини ўйларкан уста шийпонча теварагида қийғос очилган оч пушти, оч сариқ, қирмизи атиргул ҳамда мунис бир алфозда солланиб турган тўқ нопормон баргли райҳонга паришон-ҳол тикилди.

Ҳаёт шунақа экан: бу хандон атиргул, бу масрур райҳон ўша некбин, ўша ғамгин кунларда ҳам ҳозиргидек яйраб-яшнаб ўсар, жимжитлик аримайдиган кенггина ҳовли шукуҳига шукуҳ қўшар эди. Азалдан сабзаю рашно, сарву сунбул гуркираган жойда ҳузурдан энтикиб

кетадиган отаси ҳовли бойлигини худди жонидай асрар эди. Ҳатто ишдан олдин — таъмирга киришаётганда қулоғига бир тутам райҳон қистириб қўяр, сўнг мароқ билан куларди: «Ўғлим, эгам райҳонни хўп донолик билан яратган, — дерди кейин. — Жаннатдаги етти боғда ўсадиган етти хил гул ранги ва исидан чимдим-чимдим олиб қўшгану уни бино қилган. Райҳон ҳиди димоғингга уриб турса ҳаракатингда баракат бўлади!»

Бу гапни отасидан илк бор эшитганда у эндигина тўққизга тўлганди, эҳтимол, шу сабаб райҳон нима учун бу қадар сеҳрли эканлиги боисини англамади. Барини кейин билди, мўйлаби сабза уриб, суяги қотиб, таъмир оламига шўнғиб фаҳмладикки, отаси фақат нуктадонлигини ошкоралаш учун эмас, кўпроқ унинг эртасига қайғургани учун шу хил нозик маъноларга ишоралар бераркан...

Ҳа, шунақа, бу сўлим ҳовли-жой, бу хандон атиргул, бу масрур райҳон илгари — отаси тириклигида ҳам худди шундай атрофни хуш бўйларга тўлдириб, шийпонча шукуҳи билан ҳамрозу ҳамнафас тарзда очилиб-сочилиб ётар эди.

Нетонг, жаннатдан эгам бандаларига тухфа айлаб юборган бу рангин неъматлар кўҳна обидалар қатори ҳаёт ҳам, тирикчилик ҳам фано ва бақо қонуниятларига тобелигини мунтазам эслатаверади. Бу ҳол шаксиз табиатан инжиқ инсонни малол гирдобига иргитади; инжиқлик билан баробар ожизликка мойил инсон буни маломат ва тазйиқ англаб талвасага тушади. Нима қилсин, у яратмоқчи бўлган нарсасини яратсинми ёки пайдар-пай ёғилган зуғумиятдан қочиб, узлатга чекинганча, тўрт кунлик умрини беғамгина кечирсинми!? Жавоб қошки осон бўлса, хайриятки, инсонни аросат ваҳми қарийб енгиб, тавбасига таянтираёзганда савобга интилиш туйғуси жўшиб кўмакка келади. дилидаги муваққат гумонларни қувлайди. Бундан рағбатланган инсон икир-чикирларни янчиб ўтади, шу қадар тошадикки, энди уни на фанода насиб этиши мумкин бўлган сохта шуҳрат маломати, на бақо тилсимоти ҳақидаги бир-биридан қўрқинчли тушунчалар чўчита олади.

Раҳматли отаси ҳам, янглишмаса, ғойибона қудрат исканжасига кўп бора тушган, ҳар сафар уни чилпарчин қилиб ташлайверган. во даригки, шундай одам, ма-на, энди орада йўқ, абадийлик йўриғи ва маслагини қа-

дам-бақадам эслатган, яшаш қадри ва лаззатини фақат эзгу нарсаларда кўрган зот қачонлардир ҳаммасини сабил қолдириб кетган...

Тирикликни зап қадрлайдиган отаси тамал тоши ер юзидаги жами шаҳарларниқидан аввалроқ қўйилган Самарқанд (бу ганни раҳматли мунтазам ёд этарди) тупроғидан атиги бирор лаҳза айри тушишни ҳатто тасаввур қилолмасди. Қаттол тақдир чаппасига олиб худди шу хислати билан ўчакишди: шўрликни дарбадар қилди. Бари бир у меҳрини замонлар тийғу бўрони билан олиша-олиша толиққан кўпгина обидалар жароҳатига малхам қилиб босишга улгурди, ҳа, анча-мунча улгурди. Кейин эса тўсатдан мангулик маконига жўнади. Уни — ҳали ёруғ дунё билан тўла чиқишолмаган, оқу қорани тузукли танимаган, аччиқ-чучук нималигини унча билмаган ўғлини доғда қолдириб кетди.

Тўғри, ўшанда у йигирма бешни қораловди, қадди-қоматини роса қўйворган, соқол-мурт афти-ангорини тиканак каби босган, боринги, савлати отни ҳуркитадиган сирикдек йигит эди. Мияси ақлга, вужуди кучгайратга тўла бўлса-да, гўрлиги бор эди, гўрлиги!

Мана, вақт нақадар учаркан, ўзини ёруғ оламга келтирган оқил қиблагоҳини, идрокини пешлаб, қўлини ўнглаган муруватли устозини тупроққа қўйгани, жудолик аламини ютиб келаётганига қирқ беш йилдан ошибди. Бу кўргулик туфайли узоқ саросар юрган, қаддини қайта тиклаб олгунга қадар неча бор қоқилган уста Шамсиддиннинг ўзи мана энди етмиш остонасида кўр тўкибди.

Тавба, орадан яхшими-ёмонми шунча вақт кечибди, хўш, у қорни тўқлиги, усти бутлигига шукрона айтиб шунчаки тирикчилик қилдими ёки ота пандига суянганча тиришиб-тирмашиб яшаш пайида бўлдимиз?! Уста бўлакча фахр туйди, кейин ўзини койиди. Қерилиб қайга борарди. Ҳукм эгамдан, қолаверса, улусдан. Ўртада андиша бор-а! Кейин, биледи, устози — падари шуҳрат изидан юрмади, аксинча, шуҳратнинг ўзи уни қувди. Шукр, у ҳам шуни ният қилган, тоабад пақирлик наҳдасини татимоққа қасдланган. Фақат ўғли Ғайбиддин ёки шогирди Расул Усмон бу бобдаги маслагини қандоғ ҳазм қиларкин?

Омон бўлгур Ғайбиддин гажирроқ чиқди. Таъмир соҳасида ёки бошқа бирор чигилни ечишда айтганини қилдирмагунча тинчимади. Ҳатто баъзан устага ҳам

ён бермайди. Уйда эса оғзига талқон солиб олади. Ичидан ҳар битта гапни илмоқ билан тортиб чиқаришга тўғри келади. Гоҳо хитланиб кетадиган уста буни ўзича тушунади, ҳалигача суянчиғи оёғини чатиб қўймагани учун ўкинади. Асли ўзи ва кампири айбдор, бу ғўр бола лақиллатишига учиниб юрганча, шартта бировини унаштириб қўйишса олам гулистон эди-ку!

Кампири Муслима хонтахта қўйроғида жимгина ўтириб, хиёл заҳил чехрасида дилкаш аёлларга хос бир беозорлик зоҳир айлаб, чой қайтара бошлаганда уста ҳам гаш, ҳам масрур эди.

Изаат-икромни жойига қўядиган кампири хушсуханлик билан дастурхонга ундаб, пахта гулли бежирим пиёлада дам еган аччиққина кўк чой қуйиб узатаркан устанинг қорамтир мағизли чўзинқи юзига табассум югурди, у яккам-дуккам оқ оралаган калта соқолини силади. Шу асно ҳануз сукут сақлаётган кампирига зимдан қаради, ҳали ўзини койиган бўлса-да, бу тикилишида алланечук ҳаволаниш аломати бордек эди; ногоҳ буни туйиб ўнғайсизланди.

Эсида, раҳматли отаси қачонлардир, ҳаволаниш — иллат, у хушёрликдан маҳрум ҳунарлини хўрлайди, ахйри эл ичида юрувсиз қилади, дея башорат айлаган эди.

Уста синиқ кулимсиради, ота ёдидан бағри илиди, зеро тагин шу эсидаки, бузруквори қанча камсуқум бўлса шунча қаттиққўл ҳам эди. Айрим феъли тор, нафси бузуқ усталар избосарларини тузукли нарса ўргатмай бир-икки йил ичидаёқ паноҳидан қувларди. Бу бобда падари бошқача йўл тутарди. Энг истеъдодли шогирдини ҳам то ҳунарини ипидан-игнасигача эгалламагунча, чангалидан бўшатмасди. Одатига кўра Шамсиддин бошига ҳам шундай савдо солди. Илму амал бобида у неча бор синовдан ўтгандан кейингина оқ фотиҳа бергани — мустақилликка узатгани чоғланди.

Масъуд кунларнинг бирида юртни ошга чорлади.

— Жамоа, кўряписизми, — сиртига майда гул туширилган бежирим тешани юқорига кўтараркан отаси гурунгни қиздираётган усталарга дўриллаб мурожаат қилди. — Ушбуни падарим еттинчи меросхўр бўлиб олган, мен саккизинчи эдим, — деркан отаси илкис унга ўғирилди. — Энди, сен, ўғлим, тўққизинчисан. Ёшим шу ерга етиб уни камситмадим. Сендан ҳам умидим шу! Тириклигимда-ку уни хўрлагани қўймайман, мабодо

кетимда тоядиган бўлсанг, гўримда тикка тураман!

Ўша тобда падари меҳрибони, кўзалари жиққа ёшга тўлганча, аста келиб лагча чўгдек ёнаётган жуссасини бағрига анча муддат босиб тургани, оллодан узоқ умр, пок имон, сабр-тоқат, хотиржамлик тилагани ҳали-ҳали хотиридан ўчмайди. Жонига ёқиб қолган ҳалиги сўзлар-ри ҳам унутолмайди. Лекин, уста Шамсиддин, хом сут эмган банда, гоҳо бу дуолар қадрига бормади. Нима бўлганда ҳам ўз билганидан қолгиси келмайди. Феъли тор-да, феъли тор, унга кўпинча шу нарса касри уради, обида деса жонини ҳам аямайди, рўзгор кам-кўстини бут қилишга қолганда эса ими-жим! Қоса чўмичга урилган-да, яъни жонига зўр келганда захрини нуқул мана шу мушфиқ ожизага сочади.

Ногаҳон қалашиб келган кесатиқлар тиг бўлиб кўксини тилди, жони оғриб жавдиради, қийноқларини хотини сезиб изза қилишидан чўчигандек, тезгина чеҳрасига хотиржамлик тусини берди.

— Ғайбиддин қани? — деди ниҳоят жимликни бузиб.

— Қаёқдан билай, — деди Муслима совуққина, — ўзингизга ўхшаб дум тутқизмайди.

— Бирор ташвиши бордир-да.

— Бирам талмовсирайсиз-эй, — жўрттага қовоғини уйди Муслима. — Болагинани рангини сомон қилдингиз.

— Яшавор, кампиржон, яшавор! — пиқирлаб кулди уста. — Неча кундан бери қулогим тинчиганига ҳайрон эдим.

— Шу болагинага раҳм қилинг.

— Бўпти, — уста дастрўмоли билан ёшланган кўзларини артди. — Эртадан тагига етти қават кўрпача тўшаб бер, роҳатини қилиб ётсин. Қолганига ўзим балоғардон.

— Сизни пичингга қўйса.

— Пичинг эмас, тўғриси шу, энди негадир уста кампиридан нигоҳини олиб қочди. — Ана, икки ўғлинг, иссиқ жойини топиб кетди, бир нима дедимми, йўқ, демадим, лекин ўз йўригимдан ҳам қолмадим. Майли, бунисигаям розиман, фақат ўзи танасига ўйлаб кўрсин.

— Менга мунақа дейсиз, — мингирлади Муслима, — нарёққа ўтиб... болагинани аврайсиз.

— Тилим бесуюк деб бижиллайверма, — кампири-ни силтаб ташлади уста. — Авраб эсимни еганим йўқ.

нима қилган бўлса ўзи ўз ақли билан қилиб келди. Ўргилдим сендақа тарафкашдан!

— Бўлди, дадаси, тавба қилпан.

— Тавба қиласан-да.

— Менам аҳмоқ, била туриб сизга ёриламан.

— Менга нима қипти?

— Сизгами? А-ай, қўйинг! — жиндай сукут сақлагандан кейин Муслима бидирлади. — Сизни ундай ҳам, бундай ҳам деёлмайман. Ғалатисиз. Ғайбиниям жинни қилаёздингиз. Бир ёқда ўқиши чала... Анови найнов Раёул ҳам ўзингизга ўхшаган. Иложини топса кечасиям кошин ўлгурни бошига ёстиқ қилиб ётса!

— Нима, ёмонми? — илжайди уста.

— Нима, яхшими? — чолини узиб олди Муслима. — Э-э, сизми, сиз... ёши бир жойга етсаям куйинки китоб устида мук тушиб, мотам тутиб ўтирадиган сиздай бола-мижоз одамдан нима умид?!

— Ичинг тўла ҳасрат экан-ку!

Чамаси, уста ҳазил отмоқчи эди, мўлжалга тегизолмади. Тошиб кетган кампири нимага шама қилганини англагандан кейин ҳурпайди. Қоврилаётган бўлса ҳам анчагача чурқ этмади, ниҳоят, секин бошини кўтарди, дилида потирлаётган сўзлар нигоҳига кўчди: «Онаси, жон онаси, бундай қаттиқ кетмагин. Мендан эмас, эгамдан умид қилгин, токи сени ўз инояти билан сийласин. Билсанг, онажониси, камина китоб устида мук тушиб мотам тутганим, асли бу — кечмишда ўз юрагимни, соддадил улус юрагини ўпириб кетган кунларга аза очганим! Эҳтимол, бу — ожизлик, лекин майли, шундоқлигимча қоламан, сен хоҳлабсанми, буни бетимга солавер! Иложим қанча, камина ўсмирлигимда бир дард юқтирганман, бу дард кошки бу кунда енгиллашса!»

Арзимаган учиригидан чоли ночор қиёфа олганини кўрган Муслима суратланди, эски ашуласини бошлагани етмай ичкари хонадаги жигарранг жавонлардан бирида терилган, бандасига сариқ чақачалик нафи тегиши гумон йиртиқ-тиртиқ китобларни (чоли шуларга топингани учун хуноб) эслатиб бекор қилганини сезди.

Уста тўнғичи ва ўртанчасига орқаворотдан гоҳо ҳалигидай тош отиб қўяр эди; азбаройи куйганидан шундай гуноҳга жазм этарди. Инсофни ўртага тикиб айтганда эса Муслима ярамагурларни отага қайиштириш учун пинҳона кўп талашди. Натижа аксинча бўлди: Аслидин билан Қиёмиддин игна билан қудуқ қазимоқдан

ҳам оғир юмушдан эслари борида воз кечишди. Даствлаб уста хотинидан хафаланди, барини билиб турса-да, шўрлик Муслимани айбситди, таънага кўмди.

Раҳматли отаси бу борада ҳам лутф қилганди: бу ҳунар шунақаки, мажбурлаганинг билан биров суя олмайди, укувли кимса эса хоҳиш ва эҳтиёж тақозоси билан унга қаттиқ меҳр боғлайдиким, ҳеч бир куч шаштини бўғолмайди.

Кейинча мана шу ақида билан овунди.

Омади чопгани шу: кенжаси акаларига тортмади.

— Онаси, Ғайбини ўз ҳолига қўйгин, — деди уста хаёлдан бўшаб. — Ўғлинг меров эмас, ўз ишини ўзи билиб қилишини боя айтдим. Буёғини сўрасанг, у энди очилаяпти, бобоси арвоҳи қўлласа, тузимизни оқлайди. Қаттиқ гапирганимга хафа бўлмагин.

— Э, дадаси, — деди Муслима сал тетиклашиб, — сиздан хафа бўлиб нияям топардим?

— Ҳа, баракалла, — деркан устанинг йирик-йирик бўртиқ кўзлари ёнди. — Сен ўзи яхшисан-да, кампиржон, хафа бўлишни билмайсан. Аммо, рости, каминага Ғайбини туғиб берганинг учун сени кафтимда кўтариб юришим керак. Агар у ёнимда бўлмаса ҳолимга маймунлар йиғлаши тайин. Ишонасанми?

— Ишонмай ўлайми.

— Унда ҳалигидай суюлма-да, кампиржон!

— Хўп, чолжон, — кулимсиради Муслима. Лекин, дадаси, ўз этинг бўлгандан кейин юриш-туришига қарамасанг бўлмас экан-да.

— Аёл зотининг биттаю битта дарди — бола.

— Шу... анови китобларни нима балоси бор?

— Нимайди? — илкис ўғирилди уста.

— Ғайбиддин нуқул ўшаларга ўралашади, — Муслима дастурхон попугини чимчилогига ўради. — Кечалари хонасида чироқ ўчмайди. Ов, бола, домлаларинг берганини ўқи, эрта бу дардисарларни сўрамас, десам, яна миқ этмай ўшаларга ёпишади.

— Алжирама! — деб уста ўқрайди. — Индама, домлалариники ёнида ўшаларниям ўқисин. Нима, мен унга аҳмоқ бўлиб ҳарф танитибманми? Арабча билан форсчани бекорга ўргатибманми?

— Ҳар нарса эвида бўлгани яхши, — паст тушмади Муслима, — ўзи итдай чарчаб келади, туз тотинмай...

— Бўлди, бас, — кампири сўзини кесди уста. — Қийналмаган банда бандами? Элга жони ачиган одам

аввало кечмишини билиши керак. Э-э, кўй, сен бу гап-ларни қаёқдан ҳам тушувардинг.

Маъюслашган нигоҳи билан Муслима ер чизди, сўнг чолига қарагани ботинмай бўшаган чойнакни олиб қўзгалди, иссиқ чой дамлаб келиш баҳонасида ошхона сари пилдираб юрди.

Ёлғиз қолиши билан уста бошқача бир ғашликка ботди, аёл барибир аёллигига боради, ҳар қанақа ўктами ҳам ўксик келади, учиригимдан инжилмадимикин, деб мулаҳаза қилди.

Кейин ёнбошлаган ҳолда иморат пешайвонини завқланиб қузатди ва беихтиёр ичкари хонадаги эски рисолалар жойлаштирилган жигарранг жавонни, кун бўйи устахона ва меъморлик институти ташвишига кўмилиб, тун бўйи беадоғ мутолаага берилиб толиққан Ғайбидинни хаёлида гавдалантирди.

Асли кампири жаврамаса ҳам ўғли хуши-фикрини ҳалиги жавонга боғлаганидан воқиф эди. Бу кунда хонадонини зийнатлаган бир бойламгина нарса (улкан хазина қачонлардир йўқлик комига тушганини Муслимага қандоқ айтади ёки айтгани билан буни Муслима қандоқ тушунади?) эътибор қилгани унча арзимади. Майли. эҳтимол чиндан ҳам шундайдир, лекин муҳими — шу нарса борлиги, тагин ҳам муҳими — шу нарса маҳзун кунларини эслатиб-эслатиб қўяётгани, кўксиди тош каби қотган армонни қўзгаб-қўзгаб қўяётгани, энди кўзингни каттароқ оч, дея сергакликка чорлаётгани!..

Қаттол экан чарх: оғир-енгилни бирдек ўтказавараркан! Во ажабо, хоҳ азоб, хоҳ роҳат бўлсин, хоҳ зугум, хоҳ мурувват бўлсин, бир хилда изсиз йўқотавараркан! Ана шу йўсинга қараб одамзод ҳам ҳар нарсага чидашга мажбур — ахийри, шу нашъа қиладики, тагин тирикчилик билан овунади. Назарида, ўша кунлар нариберисида осмон узилиб тушгандек, бутун жонзодни босиб қолгудек, келасига олиб борадиган бутун тешик-тирқиш тамом ёпилгандек бир ҳол юзага келган эди, ишқилиб, одамзодни қуюн каби чирпирак қилиб юборадиган бир кулфатни жон ҳовучлаб кутган эди. Лекин ҳеч нарса рўй бермади. Ҳаммаси аввалгидек бир маромда давом этаверди, ҳаммаси ҳаш-паш дегунча унутилди.

Фақат у ҳеч нарсани унутмади, унутолмади, чорасизлик авж нуқтасига кўтарилган кунлардан борлигини зилзилага соладиган ваҳима билан залвар хотира қолди. Ҳиндай фахр ҳам қолганини яширмади: ахир мана шу

бир бойламгинани кутқариб қолиш учун жонини гаровга тикмадими? Эзилган тани култўдага аралашиб кетишидан чўчимеди, «шляпалилар», деб ном олган ва кўпинча зимзиё қоронғида изғиб юрадиган кишилар гирибонидан тутиб олиб кетишидан чўчимеди. Ҳолбуки, у бир марта ўшалар чангалига тушган, бел баравар совуқ сув тўлғазилган бетон ертўла нималигини яхши биларди. Бари бир қўрқмади, хоҳлаганини қилди. Ох, у култўда! Юраклар қиймаланган ўша лаҳзада замин ўзи култўдадан иборат бўлиб туюлмаганмиди? Кейин билса, кўрни титкилаб топгани — Абу Наср ал-Фаробийнинг «Ихсо ал-улум» рисоласи, Ҳазрати Алишер Навоий билан Мавлоно Лутфий девонлари, Мирзо Улуғбек замонасида яшаган қайсидир муннажжим-олимнинг математика ва ҳандасага доир мажмуаси экан; қолган ўн беш-йигирматаси муаллифларини аниқлаш иложи бўлмади.

Чарх бир айланиб олгандан кейингина у отаси уста Жамшиддин билан етаклашиб зўр-базўр кутқарилган митти хазина беркитилган жойга яқинлашишга журъат этди.

Кунлардан бир кун уста жавондан Мир Алишер Навоий девонини олиб, куйган жилдларини силаб, ғазал адоси бўлиб кўз намлаб ўтирганда (Муслима бекор кесатмади) Ғайбиддин кириб салом берди. Шубҳасиз отаси Ҳазратга бу қадар чуқур меҳр боғлаганини у билмас эди, шу сабаб отаси мумдек эриётганига ажабланди, бўсағада пича маънос тургач, аста изига бурилди.

Чамаси, ўша фурсатда Ғайбиддин отаси дарди-қувончи мана шу мўъжаз жавондан, шу жавон қабатларида жамланган ажиб дунёдан бошланажagini тўласинча тушуниб етган эди.

Атиги бир лаҳза ичида тамоман ўзгарди, гўё сеҳрланди, рангин оламнинг ҳали нигоҳи тушмаган нуқтасини илкис кашф этди. Бутун инон-ихтиёрини товланиб кўрина бошлаган шу нуқтага топширганча остонадан аста узиларкан, отаси босинқи товуш билан чақирди. Тўғриси, у ичкари киргани анча муддат ботинмади, тагин ўктам чорловни эшитгандан кейин секин жилди.

Во ажабо, нима, шу кун уста ўзини аршу аълога яқин олган кун эдими? Еки Улуғ сўз пайғамбар янглиг унинг баъзан гулдек нозик, баъзан тошдек қаттиқ дийдаи ломаконини муруват ва хуштавозелик ҳисси билан тўлдирган эдими? Хулласки, яхши тилак, пок муноса-

батни ўзича қадрлай оладиган Ғайбиддин кирганда у, қаршисида мўътабар девон, тамом эриб битаёзган эди. Тагин Ҳазратдан қироат билан ўқиди, сўнг мулоҳазага чўмди, паришон алфозда жавондан бахмал муқовали бир рисола олиб узатди, сўйланди: мана, ўғлим, қош-қобонингга сур, «Қирқ ривоят» отлиғ маънилар жамлама-си...

Ғайбиддин ҳайрон: бу қайдан пайдо бўлди?

Тахминан ўн кунча бурун устани ёши ўтиб мункиллаб қолган бир кўса мўйсафид сўроқлаб келди. Рости, уста уни танимади, меҳмон ўзини танитгач, кўзидан ёш тирқиради, анчагача унинг бир ҳовуч бўлиб қолган жуссасини бағридан бўшатмади. У қачонлардир отаси суйган шогирдлардан Қодирбек эди.

Эсида, бир кун отаси ошналари ва шогирдларини ҳовлисига йигди, уларга дардини айтди, яъни кечагина анҳордан қутқазиб олинган рисолаларни уларга ташипти. Ҳаммадан кейин келган Қодирбек ҳам ўшанда битта халта орқалаб кетган эди, шуни қўшниси кўрган экан, эрталаб бориб чақма-чақарлик қилибди. Уйидан ҳеч вақо топишолмаган, шундай бўлса ҳам... у ёғи Сибирь, қаҳратон нафасидан бўлак нарса ўтолмайдиган қалъа! Шўрлик шақирлаган суяк бўлиб қайтган, лекин Самарқанддан юз ўтирган, аниқроғи, тагин бирови сотиб қўйишидан чўчиб, Туркистонга қўнган, ўша ерда уйланган...

Кейинча Қодирбек ёр-ошна тарафидан Афросиёб кунчиқарида қазилган горда кўмилган китобларни эслабди, тақдир кўргилигидан эрта-кеч ўртанаверибди. Охири, тўридан тўри яқинлигини сезгач, бола-чақасидан ижозат олиб, сафарга отланибди. Мақсади — кўмани биттама-битта айтиш, ноёб рисолаларни ёруғ дунёга чиқариш, киндик қони томган шаҳарни зиёрат қилиш экан...

Кўмма топилди, лекин, топилмагани авло эди. Қодирбек хабари кўп шов-шувга сабаб бўлди. Чор тарафдан билагонлар йиғилди. Сўнг гор оғзини ҳовлиқиб очишди. не кўз билан кўришсинки, ҳаво етишмагани сабабли не-не бебаҳо қўлёмалар идраб кетибди. Шундоғ қўл тегишлари билан жамиси кукун бўлиб тўкилди. Тошкандан Ҳамид Сулаймон деган олим бор эди, ёши ўтинқираган шу кап-катта одам беному нишон кетган Улуғ сўз тепасида бўзлади: тарихимиз бошига етган касофатларни бугун бўлмаса эртага туз кўр қилгай! Олимлар умид узиб кетишди, уста ҳам ўртанганча Қодирбек билан

кўлтиқлашиб жўнади. Хайрлашув чоғи, Чимкент автобусига минаётиб, Қодирбек қўйнидан бахмал жилдли нарса чиқарди. Ушбуни олинг, сизга эсдалик қолсин, деди. Сўнгра, падарингиз билан сизни тиқишган жойда камина ҳам бўлганман, белгача сув килкиллаб турган симонка ертўлага солганларида, нарвонсимон темир устига юзтубан ётқизиб дарра билан ялангоч елкамга савалаганларида ушбу рисола чопоним астари ичида бўлак-бўлак қилиб беркитилган эди, деганда уни қайта бағрига босмоқдан уста тийилолмади.

Отаси шуларни сўзлаётганда Ғайбиддин шуурини нимадир симиллатиб ўтди, туйқус англадики, бу кўксидан анчадан бери тугилиб ётган, ҳар замонда тўфондек кўтарилиб, гирдобдек жунбишга келиб қўядиган, яқин кечмишда кўз билан кўриб, қўл билан тутиб бўлмайдиган ваъда, даъват ва ўтрик туфайли яралган аччиқ хотимага қаратилган беҳудуд нафрат эди. Ажаб, бу нафрат фақат кўксидан эмас, бутун тасаввури, бутун хаёли, ўй-фикри, бутун ташвиши-интилишида, бутун тилагида, борингки, ҳар бир ҳужайрасида яшаётгандек эди.

Бағри тўлиқиб кетган йигит ўша кеча миужа қоқмади, бениҳоя бежирим ва майда настаълиқ хати билан тўлдирилган саҳифалардан то азонгача нигоҳ узмади, азонда пича мизғиди, сўнг беҳос уйғониб, апил-тапил ювинди-да, отаси ҳузурига саломга чиқди. Бафуржа чой хўшлаётган уста аликни қуюқ қилди, индамай ўтирди, унинг уйқусизликдан кўпчиган юзи-қовоғига зимдан назар солди. Ғайбиддин билдики, отаси маъни кутмоқда, дангалроқ бўлишим керак, деди ичида ва дангалига ўтди: «Дада, тугатдим, ҳар бири нафис дур, фаҳми ожизимча, ҳаммасидан нафисроғи «Икки наққош» экан, каминани ўйлашга кўпроқ мажбур қилди!»

Эсида, ўша заҳотиёқ уста ўғли диди, фаросати ва ақлига яна тан берди, у зукколик билан ривоят магзини чақиб берганда ҳазор бора офарин айтди. Қизиғи, «Қирқ ривоят» кўлига тушгандан кейин Ғайбиддин зеҳни тағин ҳам тоблангандек бўлди, у бошқа қўлёмаларга ҳам шу қадар шўнғиб кетдики, бундан бир завқланган, бир ҳайратланган уста унга фақат сабру тоқат тилади.

Нафсиламбри, келиб-кетувчиларни ҳала-ҳулада жалб этмайдиган жавонда авайлаб териб қўйилган кўхна рисолалар ичида Ҳазрат девони ва «Қирқ ривоят»дан бўлак яна бири бебаҳо ва табаррук саналарди. Бу ал-Фаробийнинг «Иҳсо ал-улум»и бўлиб, зуккотаъб муаллиф

унда меъморлик илму амалини санъат билан баробарлаштириш йўригидан баҳслашардики, шу асосли маънини ўғли аллақачон ўзлаштириб олган эди.

Даврига хос мураккаблиги бўлган рисоладан панд ёки фикр ўзлаштириш осон эмасди, шу боис бу мушкулотни ота-бола бақамти ечишди ва таъмирда тарху амални қовуштирмоқ учун улуғ қоидаларига бот-бот мурожаат қилишди.

Имони комилки, бу кунда Ғайбиддин, етук уста бўлмаса-да, юртда таъмир аҳволи қай даражадалигини анча пухта билади, шогирдлар тугул усталар ҳам қўхна ҳунар илму амалидан тўла воқиф эмаслигини армон билан ўкиниб гапирди. Гоҳо бундай ҳол юзага келиши сабаби устида баҳс ҳам қилади. Аччиқ таъналарини эшитганда уста, шундоқ ҳам хотиралар чангалида эмасми, яраси баттар тирналиб азобланади.

Қўйингки, уста ўғли Ғайбиддиндан мингдан-миг рози, бошқа шогирдларидан нимаси биландир ажралиб турадиган кенжаси қобилиятига ҳам, собитлигига ҳам астойдил ишонади, шундай экан, нечун суймасин, нечун этагига ёпишмасин!?

Сал кам қирқ йиллик ҳамроҳи — Муслима нима бўлганда ҳам буну тушунмоғи керак. Агар тушунмаса ёки тушунишни истамаса, иложи қанча, пешонасидан кўради. Энди у Ғайбиддинсиз яримта, Ғайбиддин шунчаки дастёри ёки кўмакчиси эмас, — жони, хаёти, умиди! Мабодо қазоси етиб қоронғи гўрига думалаб кетса эрта шу ҳақиқий меросхўри бўлади, шу чироғини ўчирмайди. Сўнгра унинг болалари орасидан ҳам бирови тўшини яланг қилиб майдонга тушар-да!..

II

Уста катта савобдан умидвор...

Лекин, ростини айтганда, бу кун жуда йироқлигини, олдида не-не савдолар турганини сал-пал тасаввур қиларкан, кайфи буткул учади, бир оғриқ билан қоришиқ гашлик борлигини чирмайди.

Афтидан у ҳар қадамда рўпарасидан чиқиб қолиши мумкин бўлган аллақандай таҳдиддан чўчийди. Асли чўчиганича ҳам бор-да! Чархи буқаламун неча марта жонини қилга илди ва ҳар гал имони бутунлигига ўзи кафил ўтди. Энди шаксиз кўп нарсага хотиралари кафил, яхши-ёмонга бирдек чидаган, катта-кичikka бирдек муомала қилган раҳматли падари ёди кафил! Ноли-

моқчи эмас, бироқ ростини айтмаса ҳам бўлмас: тақдир уни сира аямади, сира! Шунчаси етмагандек, тагин уни бир довдиратмоқчи: қаёқдандир қуриб кетгур анови Маъруф Афзаловични кўндаланг қилди. Қариганида шунақа ҳамроҳ топиллиб қолди. У валломат ҳам, энди менга мутесан, жиловингни қўйвориб бўпман, деган маънода кўз ўйнатиб турибди. Э, йўқ, кимсан уста Жамшиддиндай мухтарам зот зуриёди — мисқоллаб обрў йиққан уста Шамсиддин келиб-келиб энди, ёши бир жойга етганда, йўриғидан тоядими? Хали уста Шамсиддин эсини егани йўқ, ўша Маъруф Афзалович чучварани хом санабди, ана, керак бўлса ишини олсин, қўшқўллаб топширади. Бироқ жиндай ҳам паст кетмайди, отамерос хунарини хўрлатмайди. Шу хунар деб бутун умр озор чекди, уриниб-суринди, нима қилганда ҳам падади арвоҳини чирқиратмади.

Пушти камаридан бўлган ўғли — Ғайбиддин ақли идрокини ҳам ўзига азиз нарсалар билан пешлади, но-зик навда эди ўғли, хоҳлаган тарафига эгди. Энди бу кунда хунари тақдирига қанчалар қайғурса, ишонган боғи, суянган тоғи — Ғайбиддин тақдирига ҳам шунчалар қайғуради.

Ана бунисига нима десин: у кеча-кундуз не андуҳда, бу ёқда дунё тургунча тургур кампири не кўйда — бир амаллаб Ғайбиддинни чўнтакка ҳемири туширма-са ҳам даҳмаза-дўмбираси кўкни титратадиган қилвириқ хунардан (ўзи тўқиган ибора) четлаштирини пайида. Ҳар қалай ҳалигидай талмовсирашлари тагида бир илинж-иддао ётибди. Асли у шунақа, дарди қўзиганда кўпам жиғи-бийрон бўлмайди, гуриллаб ёнмайди, аксинча, ҳалимдай эшилади, билдирмайгина чимчилаб олади. Зимдан иш пиширса! Хотин халқининг сочи узун, ақли калта-да!

Кичиккина жуссасини тик тутганча Муслима чойнак кўтариб келганда уста Шамсиддин юмшоқ кўрпача ва лўлаболишга бошқатдан хотиржам ёнбошлаган эди.

— Дадаси, сиз... тавба қилдим-а, — ҳайратини яширолмади Муслима, — хафа десам хафамассиз, хурсанд десам хурсандмас. Феълингизни биламан, бир гапни ичингизда чиритасиз. Сизам одамга ўхшаб бир мартагина мундай очилинг. Ўзи нима бўлди?

— Қизиқмисан, нима бўларди? — хитланди уста. — Ҳадеб тергайверма одамни! Ахийри шубҳа бошингни

ейди. Чойдан суз, эрталабдан мунча чанқаяпман, тавба.

— Ё Ғайбингиздан бирор гап олдингизми?

— Ғайби менга икки дунёдаям ёрилмайди.

— Ёриладику-я, ўзингиз... қовоқ очмайсиз.

— Сен, қовоғингни очаркансан, нима қилолдинг?

Муслима индамади. Устаси тушгурдан тагин кўрлик ўтди, у сир бой бермай бемалол чой ҳўплади. Бекор қилди, ҳаддидан ошди, ётиғи билан уқтирса асакаси кетмасди. Шўрлик кампири, айби шуки, орага яхши ният билан гап қистирди, Ғайбиддиннинг уйини тушириб бергани шошилмаётганига шама қилди.

Ичи сидирилиб бораётган бўлса ҳам уста Шамсиддин яна ўғли қоматини хаёлида жонлантирди ва ўтирган жойида алланечук безовта қимирлаб қўйди.

Бундан анча муқаддам Маъруф Афзалович тархни илк бор қўлига олиб нима қилишини билмай додираб турганда ҳали бир банда эътиборига тушмаган шу ўғли кутилмаганда суяганини ўйласа ҳали-ҳали орқиқади.

«Отагинам, сиз биласизки, Тиллакори гумбази ичкарисидаги нақшлар Г и р и ҳ ва И с л и м и туркумларига хосдир, — деган эди у ўшанда истиҳолани йиғиштириб. — Манови тарҳда эса бу туркумларга тегишли қадимий ифодалар тўласинча тасвир этилмабди. Бундан кўз юмиш адолатсизлик!»

Қурмагур ўғли шундай қаттиқ кетди: тархни ҳам, тарҳ эгасини ҳам заррача аямади. Шаксиз мўлжал Маъруф Афзалович эди, лекин шапалоқ нақ келиб унинг қулоқ-чаккасига теккандек бўлди. Кўзлари мошдек очилди. Демак, хулоса шуки, Маъруф Афзалович энг муҳим нарсани четлаб ўтган, ёдгорлик қиёфасини белгиловчи кўҳна нақшлар қолдиқларини менсимаган!..

Уста Ғайбиддинсиз узоққа боролмаслигини билди.

Ғайбиддин бошқача фикрда: агар отасига суянмаса бир гишти бир жойдан олиб иккинчи жойга қўйиши мушкул, ҳатто у бу эътирофини катта-кичик орасида гурур билан таъкидлайди; у отаси йўригидан жиндай бўлсин тоймайди, аини пайтда кеча-кундуз эринмай китоб титади.

Орага Маъруф Афзалович тарҳи тушгандан кейин у ҳаловатидан буткул кечди, «Иҳсо ал-улум»га ёпишиб олди. Охири олам яхлитлиги ҳақиқий санъатда ҳам яхлитликни тақозо этишини ўзи учун кашф қилди. Гумбаз ичкарисида танда қўйиб юксакдан юксак шифт-

да бу қоида яққол ифодаланганини кўриб ёқа ушлади, тезда Гириҳ ва Ислими Тиллакорининг асосий либоси эканини устага етказди.

Гайбиддин Гириҳ асири бўлди.

Гириҳ, унингча, изтироблардан яралар эди.

Бу ғалати таърифдан уста кулади, кулса-да, ичида ўғли дидига тан беради. Истаса ўзини-ўзи арш тахтига мингазиб қўядиган Маъруф Афзаловичдек одам шу нарсадан маҳрумлигини ўйлаганда негадир ғалати ҳолга тушади. У қанақа кимсалигини тарҳи айтиб турибди. Тарҳи обида учун бегоналигини идора ёки Регистонда бўлган тортишувларда неча бор савалади, зарурат тутилса тап тортмай тагин савалайди.

Маъюсликка мойил Муслима, қоқсуяк қўли чойнак қопқоғида, чоли чехрасидан нигоҳини узмас, аҳволи-руҳияси бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга бетўхтов кўчаётганидан ажабсинар эди.

Ҳаял ичида уста ўзи билан ўзи бўлиб қолди, қовоғи солиниб, кампирига ортиқча рўйхушлик бермади. Адибадини роса қизитди, шу ёғи етади. Қуёш ёйилиб кетди, энди тезроқ йўлга тушиши керак. Идорада Маъруф Афзалович жони ҳалқумига тиқилиб кутаётгандир, нописандлиги учун гўрига гишт ҳам қалаётгандир.

Қатта савобга етишмоғи асосан ўзига боғлиқлигини дилидан кечирганда таъби сал равшан тортди, Маъруф Афзалович гоҳ уни, гоҳ буни баҳоналаб таънага кўмаётганини, тепадагилар эса янги бошлиққа зимдан ён босаётганини ўйлаганда ўксинди.

Қани, айтинг, Муслима буларни билди нима, билмади нима — икки ҳолда ҳам қилча нарса ўзгармайди. Зинҳор у хотинидан нолимоқчи эмас, хотини фариштали аёл, қолаверса, унинг ҳам ўзига яраша дарди бор, шуни унга тўкмаса кимга тўкади.

Хотини ҳақ, нуқул эс-хуши ҳунарида, ҳатто ирмига ўзини бир кун-ярим кун таъмир ташвишисиз тасаввур қилолмайди. Аллақачон бўй етган ўғли кўнглини сўрагани эса вақт тополмайди. Йўғ-э, унчалик эмас, уста уни бир неча маротаба зинграйтириб қўйиб тергади, у эса чайналишдан нари ўтмади. Иззат-нафси оғриган уста, шу бугуноқ ошнам уста Иброҳимнинг қизи Жамилани унаштираман, деб охирги суҳбатга яқун ясаганда тушмагур чаппа ўгирилиб илжайди.

Маслаҳат пишди, тўй ташвиши бошланди, совчилар сараланаётганда бари яна терс кетди. Феъли баҳор

ҳавосидан қолишмайдиган ота кўққисдан айниди. Бир кун кечқурун дастурхон устида уста Иброҳим шаънини ерлади. Аламдан кампири бўғилди, жондай ошнангиз эди, нима бало, ораларингдан пишак ўтдимиз, э, ўзи сизда бурд йўқ, бунақа гувранаверсангиз у дунё-бу дунё лаванг ўғлингиз оёғини чатиёлмайсиз, деб роса бобиллади.

Уста табиатан бир оз наришонхотирлиги ҳамда буткул даҳмазага кўмилгани туфайли, совчилар жўнатилмагандан кейин Ғайбиддин алланечук маъюслашиб қолганини илғамади.

Уйингга бугдой тўлгур уста нима учун тўнини тескари кийиб олгани боисини соддадил Муслима ҳанузгача билмайди. Узоқ тортишувдан сўнг пишган маслаҳатни чиппака чиқарган воқеа қуйидагича эди: совчиларни лўкилламай, аввал ўзи маслаҳат пишитиш пайида, уста Шамсиддин Улуғбек мадрасаси пештоқини таъмирлаётган ошнасини излаб Регистонга борди. Таъмир қарийб тугаётган эди, шу сабаб уста Иброҳим майда-чуйда якуний юмушларни шогирдларига юклаб қаёққадир кетибди. Ошнасини кутиб у зерикди, буюк аллома ва шоҳ назари теккан иморат ўзак қисмида таъмир қандай бораётганига қизиқиб, баланд ҳавозалар аро пештоққа тикилди, тикилди-ю, нақ эсдан оғаёзди. Замонида баркамол юлдузлар салтанати саналган оламда... мувозанат чил-парчин қилинган эди.

Қаҳри жўшди, ичи сидирилди, аламини кимга тўкишини билмай орқа-олдига қарамасдан жўнади; кўп яхши тилакни кўксига жойлаб келган одам бу йўсинга йўлиққандан кейин ошнасини кўришни ҳам, баттар қуйишни ҳам хоҳламади. Устоз кўрган одам шунчаликка боргани ботинибди, кеча тухум ёрган жўжалардан нима умид, дея жизганак бўлди. Э, аттанг, нечун бу кор-хол юз берди?! Ярамагур ошнасининг кўзи қаёқда эди? Ёки, нима, тарҳга таянмадимиз, нақшларни кўр-кўрона зарбладимиз?

Агар у ҳам осонига қараса, роҳати ва тирикчилиги ғамини еса, таваккал қилиб Маъруф Афзалович матоҳини Тиллакориде қўллаворса бундан бешбаттари юз бермайдими, кейин бу кўргиликдан имони қуймайдими, жони азобда қоврилмайдими?!

Дастлабки кезлардаёқ ота-бола фикри қатъийлашувди: аллакимлар нарҳини осмонга кўтарган тарҳи норавони ё бекор қилиш, ёки тамомила қайта тузиш керак

эди. Шундай тузмоқ жоизки, ҳар қатлами, ҳар сарҳади, ҳар рангида Гириҳ ва Ислими бор кўрки билан товланиб кўринсин.

Эҳтиёткор падари бир вақтлар Гириҳ ва Ислими туркумлари юзасидан узоқ вақт ҳафсала билан сабоқ ўргатган эди. Гириҳ ҳақидаги мулоҳазалари ҳали-ҳали қулоқлари остида жаранглайди: одамзод ёвузлик билан ҳеч қачон келишолмаслигини ҳис этган онда Гириҳ яралди, аниқроғи, у адолат сўзи билан барабар туғилди.

Қошки бу ҳақиқат Маъруф Афзалович дийдасидаги музни эритолса!?

Асли бу одамдан наҳ уриш унча инсофдан эмас, негаки, ақл-ҳуши жойида, кўпни кўрган, эсини таниб бир банда бурнини қонатмаган, иложини топганда катта-кичик атрофида гирди-капалак, қалтис вазият туғилиб қолса яқину узоқ кишилардан бирдек ёрдамини аямайди. Кўпчилик ундан беғараз кўмак кўрганини оғзидан бол томиб сўзлар эди.

Омад Маъруф Афзаловичга жуда эрта кулиб боққан: студентлик ғалвасидан қутулган заҳоти Тошкентда, таъмир-лойиҳа институтида анчагина юқори лавозимни эгаллаб томир отади. Хевадаги қайсидир обида ни қайта тиклашда қатнашади, бир кўклам Самарқандга тишриф буюради, казо-казолар ҳамроҳлигида Регистонни томошалаётиб, қутилмаганда Тиллақори гумбази ичкарисини учун таъмир лойҳасини шахсан ўзи тайёрлаб беражагини лутф этади. Ногаҳоний ваъдани мурувват билган, ҳали дараги бору ўзи йўқ лойиҳа учун миннатдорчилик изҳор эта бошлаган казо-казолардан тенги йўқ юмуш ижросига сарфланадиган маблағни тезроқ ажратишни сўрайди, борингки, ишлар жўнашиб (Маъруф Афзалович бир ёш мутахассисни ёнига олиб ваъдасини уч ойда дўндириб ташлаган), шитобига олган лойиҳа барча тегишли тешиқ-тирқишдан силлиқққина кириб-чиққандан сўнг, ахийри, айлана-айлана уста Шамсиддин қўлига келиб тегди, тегди-ю, борлигини дўзах азобига солган можаро шундан бошланди.

Катта-кичик ҳайрон: ҳали шу пайтгача юқори тавсия этган лойиҳани, мукаммалми ёки хом-хаталами, чиппакка чиқаргани ҳар қандай мана-ман деган уста ҳам жазм этмаганди, таомилга кириб қолган бу йўриқни қутилмаганда у бузди.

Лойиҳа-таъмир институтидаги акахонлар тинч ту-

ришармиди: тавсияномадан сўнг дағдаға-пўниса эҳтиёткорона қистирилган маслаҳат хатлари пайдар-пай учиб келаверди. Елкасидан сумка тушмайдиган серган почтачи хотин кўзлар аллақачон ўрганиб қолган қизгимтир конвертни котиба қиз атр-упаси бўйи тутган хонага киритиб берганда идора ожизона бир силкиниб олар, тўполон кўтарилар, бош мутасадди Зоҳиржон яхши муомала билан гажир устани аврашга уринар, ялиниб-ёлворгани кор қилмагандан кейин ошкора дағалликка ўтарди.

Оғир-енгилда Ғайбиддинга суяниб қолган уста кўпинча дардини ичига ютиб шунчасига чидади, насиб қилса бу ёғига ҳам, ҳар қанақа уқубат бўлса-да, гинг демай дош беради. Фақат ғурурига тегинишмаса, савобдан кечасан, уволга юзланасан, деб хўрлашмаса бас — имонини икир-чикирларга қурбон қилгандан кўра омонатидан қутулгани афзал! Бечора Муслима бошқа дардларини тушунмагани сингари бунисини ҳам фаҳмламайди. У ўғли билан жонини жабборга бериб юрибди, Муслимаси тушмагур эса, сўз худди бир қоп сомон устида бораётгандек, тарҳдан воз кечишу роҳат қилиб яшашни таклиф қилиб ўтирибди. Лекин ундан ҳадеб гиналаши ўринсиз. Ахир у ким? У ўз дардигамига кўмилиб юрган, рўзғору бола-чақа ташвишидан бўлак ташвишни тан олмайдиган муштипар аёл-да!

Ҳовли анча исиди, уста сабрсизланди.

Нечундир энди Муслима ҳам бетоқат, чамаси, у Ғайбиддин ғийбатини каттароқ қозонда қайнатмоқчи, хусусан агар Ғайбиддин тезроқ уйланмас экан, пашшадан фил ясайдиган одамлар ёғдираётган маломатдан осонгина ўлиб кўя қолишини сездириб қўймоқчи эди. Яхши ҳамки калласи ишлаб қолди, ҳозир ҳар қандай машмаша чолига ёқмаслигини билди, истамайгина бошқа савол берди.

- Бугун устахонага бормаисиз чоғи?
- Ўзлари чақирган, бормасам чатоқ.

Овози алланечук маҳзун эшитилди, бундан ғижинди, ўзини тетик тутишга тиришиб кўзғалди, ҳовлидан оғир қадамлар билан чиқди ва димикқан автобусда Афросиёбга жўнади.

III

Азалу абад бу можаро табиа̀ти шуна̀қа: кимнидир бахтга дохил қилади, кимнидир дунёдан совутади, кимнидир бир умрга куйдириб қўяди. Ҳамма тажрибасиз йигитлар қатори ўз бахти-тахтини ҳали тузукроқ тасаввур қилолмайдиган Ғайбиддин эса, совчилар юриши бошланмай туриб нохушлик билан тугаганини ҳисобга олмаганда, ҳали бу можаро аччиқ-чучугига деярли йўлиқмаган, айрича туйгудан сархуш юрар, Мажнунни адои-тамом қилган Лайли сингари малоҳатли қиз чеҳраси ва нозу истиғносида эртасини кўрар эди. Онаизори уни бўш-баёвликда айбларди, бу шалвирашингда дунёдан тоқ ўтасан, деб узлуксиз минғирларди. Беозор таънадан сўнг, Ҷамилани эслаб, бутун туриш-турмуши лангиллаб кетадиган валломат йигит сукутда, юраги гурсиллаб ураётганини онаси эшитиб қоладигандек, гужанак бўлиб олади. Сўнг ҳатто ўзига ҳам бегона товуш билан бу кунда падари Гириҳ тақдирини ўйлаб оворан сарсонлигини, шу ташвиш бир ёқли бўлиши билан шаксиз ўзига қайишажагини, армони ушалажагини тўхтовсиз уқтиради. Бу борадаги ҳар қанақа муомаладан ийиб-эзилиб кетадиган онаизори киприк намлаб қолиши ёки бошқатдан жовиллаб ёпишишидан чўчиб қолган Ғайбиддин аста жилади. Кенг ҳовлида кампир ўзи билан ўзи овуниб ўтирганда, саркаш чол Гириҳ билан қайсидир мулойимхунук амалдор ҳузурида жингиртоб тортишаётганда Ғайбиддин, юлдузлар салтанатига учгудек бир тарзда, тасвирий санъат идораси эшигидан эллик қадамча нарида, ҳали кўкка бўй чўзиб улгурмаган ёш чинорлар тагида, асфальт йўлакда нарибери одимлаётган бўлади.

Ҳафсала билан соқол ўстирган кишилар ин қўйган даргоҳ шундоқ Регистон жанубий биқинида, аниқроғи, уч забардаст обида рўпарасида эди. Шу сабабдан Ғайбиддин бу атрофда чумолидек гивирлаб юрганини отаси ёки уста Иброҳим кўриб қолишидан ҳадиксирайди; агар улардан бирови кўрса-нетса шаксиз бир галва чиқади. Бари бир, шунга қарамай, ҳайқиш ҳисси, галва таҳликасини бу ерга келиш, Ҷамила билан дийдорлашиш интиқлиги осонгина енгарди. Чинорлар тагида пайдо бўлиши билан ўзини қандайдир бир ёввойи кучга рўпара қўйгандек, ҳатто уни тап тортмай босиб-янчиб ўтгандек астойдил севинар, ўзида журъат етарли

эканлигини эътироф этарди. Фақат, ҳайхотки, отаси ҳузурда бу журъатидан ном-нишон ҳам қолмасди, ном-нишон ҳам!

Гайбиддин чинорлар тагига кўпинча кечроқ, қуёш гарбга ёнбошлаганда, мўминтойгина бўлиб келади. Сўнг, жон ҳовучлаганча, Ҷамилахон кўк эшиқдан бедана юриш қилиб, фарангий ёки арабий атрлар бўйини анқитиб чиқишини пойлайди. Агар кечикаверса, бўғилади, қони қайнайди, шундоқ ҳам кўкси тубида жунбишга келиб турган соғинч ҳисси бирдан кўзғолон кўтарди.

Тушмагур Ҷамила ноз-карашмани жа қийворади, ташқарида мажнун йигити анчадан бери интизорлигини сезгач, баттар тантиқлик қилади, пича куттирсам қадримга яхшироқ етади, дегандай, атайлаб кечикади.

Гайбиддин Ҷамиладек санам учун жонидан кечишга ҳозир у нозир: Ҷамиласиз кенг ва ёруғ дунё кўзига тору қоронғи, ҳатто сал узоқроқ муддат уни кўрмаса, латофатли кулгиси, маънодор сўзларини эшитмаса, ҳеч курса меҳру мурувватга тўла кўзларига термилиб ёнида бирпас жимгина ўтирмаса гарангсийди, телбаваш қўйга тушади. Хусусан у дардини волидайнига¹ қандай сездиришни билмай боши говлаб юрганда гўё омад кулиб боқди. Онаизори, кенжангиз дунёдан тоқ ўтадимми, деб зориллайвергандан кейин отаси қисқа муддат Гириҳдан алахсиди, бирдан қадрдон ошнасини, у меҳрини бериб ўстирган қизни хотирлади, лекин, мирзо йигит, мен аралашгандан кейин қулоқ қоқмайсан, деб огоҳлантириш ҳам қилди. Йигити тушгур падари амрига осонгина бўйсунди, чиндан ҳам қулоқ қоқмади, ҳатто четга бурилганча ҳузур билан илжайди. Кейин Ҷамилахон ёнига елдек учди, иккиланмай ундан суюнчи олди, борингки, кутилмаган хабар билан санам дилидаги учқун алангаи оташга айланди. Энди Ҷамила азиз кишиси элчиларини кутиши, уларни таомилга кўра иззат-икром билан сийлашлари борасида куйиниши, қолаверса, иш хамирдан қил суғургандек осон кўчиши учун, бетарафликдан кечиб, жиндай ошқора ҳаракатга ўтиши лозим эди.

Аттанг, қўп аттангки, остонага ўзларидан аввал дарақлари зилзила солган совчилар, жиловни бошқа манзил сари бургандек, ҳадеганда қораларини кўрса-

---

¹ Волидайн — ота-она.

тавермади; улар қўчаларини супуриш, эшиклари турумини бузиш тугул, мундай ирими учун деворларига суйканиб ҳам қўйишмади.

Бардошли қиз умидини синдирмади, бахти калитини тугуни қирқ қайта тугилган тугунчаклари қатида яширган элчиларни кутди, кутаверди. Ахийри, йигирма кунлардан кейингина, умид узди, ёруғ дунёга сигмай қолди, кечалари қадрига йиғлади, кундузлари ёлгондакам кулди. Гулдай нарса эди, сўлиди, дилидан иштиёқ билан бирга қатъият ариди. Совчилар дарагини бувиси ҳам, ота-онаси ҳам орқаворотдан эшитишган экан, ўшалар олдида мулзам бўлиб, маломатга кўмилгани қолди, сенга ўзимиз бир сўзини икки қилмайдиган субутлисини топамиз, ғам ема, деган писандалар эшитгани қолди.

Дунёда қиз бола иззат-нафсини ерга уришдан ёмони йўқ-да! Ҳар қанақа чўлта фикрли банда ҳам буни билади. Тагин, сочи шамолига не-не азаматларни йўлатмаган Жамила, гурури тоғдайгина эмасми, бебурд Ғайбиддинни газабида нақ қовуриб ташлаёзди. Шунчаки хуснга ҳавасманд экансизми, муҳаббат юкени кўтаролмайсиз, деб дангалини айтди. Энди бечора Ғайбиддин ҳолини кўрсангиз-а! Сувга тушган мушукча нима, у нима! Тумушибгина олган, бўйни қисик, кўзлари йилтир-йилтир қилади, боқишида бир ялинч, ялинчки, турган-битгани узр, тавалло, умиду илинжга мойил, фақат ун чиқармоққа ожиз, беҳол ўйлайди: «Жоним, тушун, мен атайлаб қилмадим. Қўй, жоним, сену менга совчи-повчи керакмас, ўша инжиқ бандаларсиз ҳам топишамиз. Ишон, жоним, ишонгил, фақат бундай қаҳр сочма, ўлиб қоламан-а!» Ёлворувчан нигоҳ Жамилага бир оз далда бағишлади, ахийри қиз кўнгилчанлигига бориб ийди, кўкси қаърида кўпдан беркинган дард кўпам узок газаб қилгани имкон бермади ва беозор жавдираётган мушукчага мушукчадек аста суйканди. Бирам сузилиб тикилди-ей қизи тушгур, ҳатто кўк ҳавасдан энтикиб кетди, шу билан иссиқ танлари, иссиқ нафаслари қовушди, олам аслига қайтди: кенг, ёруғ, осойишта...

Ана шу дақиқада йигит, маст алфозда, қалампирмунчоқ иси юққан майин сочларни силай-силаёй, ичида борини тўкди, «хато»сини тузатишга тутинди, яъни камхаржлик офат эканлигини, орқа-олдиларини йиғиштирмай тўй бошлагани инжиқ ва каттагап онаси розилик

бермаётганини (ёлгонни ўзи кечирсин!) юмалоқ-ёстиқ қилди. Чайир қўллар силашидан эриётган Жамила инонди. Шубҳага ўрин қолмади; тўй боши берк кўчага кириб тўхтади. Бари бир Гайбиддин манов даргоҳга қатнашни, чинорлар тагида ивирсиб, дуркун танидан бўёқ-лой хиди аралаш фарангий ёки арабий атр бўйи анқитиб соллана-соллана келадиган ситамкаш санамни кутиб олишни канда қилмади.

Қуёш қадим маконига яқинлашаётганда вақт тезобига тушгандек туюлади. Бошқаларни билмади, унга нукул шундай туюлади, ҳадемай қоронғилик қуюқлашади, у буни баҳоналаб уйига шошилади, деган ўйдан маъюслашади. Тезроқ чиқа қолса бўларди, бу дунё камини ким битирибдики, у битиради. Таомили шу, ҳар қандай зарур юмуш ҳам бари бир чала қолади, эртаси куни тўхтаган жойидан давом эттирилади. Агар азалдан шунақа йўриқ бўлмаганда бугун ҳамма пашша қўриб, бир-бирига термилиб, бекор ўтирар эди. Ҳолбуки, кўзни каттароқ очиб қарасанг кўрасан, чор атрофда чала-чула юмуш, ҳеч қачон қўл урилмаган каби, тиқилиб ётибди. Ана, Гириҳ, қанча вақтдан бери уларни банд қилган, лекин ҳали тугалига етгани йўқ, ҳали-бери етмаса ҳам керак. Азалий таомилни Жамила инobatга олса-да, диққинафас устахонасини тезроқ тарк этса, ойдай тўлиб, гулдай яшнаб кела қолса! Ахир, у ҳозир паққа ёрилади, бошқа бир қатра ҳам сабр-чидами қолмади. Ёрилади, тамом-вассалом!.. Э, на чора, қиз болага ноз-карашмани буюрган-да, дея ўйларкан, бехос баланд пошнали нозик туфлининг бир маромдаги тўқиллаши эшитилди. Юраккинаси шундоқ ўйноқлаб бердики, нақ оғзидан отилиб тушаёзди.

Анчагина бўйчан Жамила, гўё ҳар бир харакатини чор-атрофдан оч нигоҳлар ғайирона кузатаётганига аминдек, қимтинибгина одимлар эди. Нозик жуссасида юракни увиштириб юборадиган бир ибо, бир кўркамлик зуҳур эди, буни ўзи ҳам биларди, билгани боис мудом беозор ғамза қилар, зебо боқишидан нур, тиниқ кулгисидан дур сочилардики, бул ҳусни салтанат ҳузурида Гайбиддиндан фақат ёнишу ўртанишгина қолар эди.

Шоир таърифлагани каби, Жамила ингичка қошларига то ҳануз қалам тегирмаган, рақами қаттолни бузмаган, ҳеч қачон тегирмакни истамас ҳам эди. Нақш олмадай қизили тарам-тарам юзига упа-элик суриши учун асло ҳожат йўқ эди, лекин, у негадир сочига

кўп вақт сарфларди. Афтидан у бувисиданми, онасиданми, соч — қиз мулки ва кўрки, деган гапни қайта-қайта эшитган эди. Мабодо тошойнага йўлайдиган бўлса сочи гамида йўлар эди, кўпинча сочини турмаклар ёки икки толим қилиб орқасига ташлаб юрарди. Бир марта, туғилган кунда, Ғайбиддин уни қирққоқилда кўрди. Саксон бешни пок-покиза уриб жағига суяниб қолган бувиси, ҳозирги сатанг қизлар худойим таоло раво кўрган урфдан тойиб, тенгсиз мулку кўрдан арзон-гаровга кечиб юборишаётганини писандалаганча, ўз қўли билан то сахарга қадар майдалаб, нақ қирқта чилвир қилиб ўрибди. Икки четига икки шода қалампирмунчоқ осибди. Тўғриси, ўшанда Ғайбиддин қизни таниёлмай қолган, ё дарё остидан чиққан парига, ёки осмондан тушган фариштага йўлиқдим, деб ўйлаган, қалампирмунчоқнинг гупиллаётган исидан боши айланиб кетган эди. Кейин, сал қоронғи тушгач, бошқалар кўзини шамғалат қилиб, том орқасига ўтишди. Ох, малакнинг иссиқ оғуши! Бўйнига чирмашган чилвир ўримлар! Лаблари оташ тусини олган қиз, ҳозир чиқиб қолишади, шарманда қилмоқчимисиз, деб кучоғидан юлқиниб чиқмоқчи бўлганда уни қўйворгиси келмай тихирлик қилганлари, малагим, сен бир умр меникисан, бошқани хаёлингга ҳам йўлатма, мабодо йўлатишга жазм этсанг, аввал мени мана бу чилвиринг билан дарахтга осгайсан, дея беҳудуд шавққа ғарқ бўлганлари...

— Вай, сизни, нима, бошқа ишингиз йўқми? — жарангдор овози билан Жамила Ғайбиддинни ҳушига келтирди, у Ғайбиддин кутиб ўтирганидан ичида севинса ҳам жўрттага қовоқ солди. — Бунақа ўзбошимчалик қилманг. Дадангиз ёлғиз, сиздан бошқа қарашадиган одами йўқ!

Ғайбиддин Жамиланинг ўша кунги сўлим қиёфасини, орқа-олдини дувва ёйилиб тўлдирган чилвир сочларини тагин бир зум кўз олдига келтираркан қах-қах отиб кулди. Ҳазилкаш қиз бошлабгина пичинг едирган эди. Пичинг таги чуқур, яъники, Гириҳ ўжарлик билан қоғоз бетига тушмаётганидан ҳар бири ранжиб, хитланиб, дунёдан безиб юрган кунларнинг бирида, кечга яқин дарвозадан Жамила мўралади, ҳеч ким бўлмаса-да, ичкари қирмай, уни имлаб чақирди. Билдики, Жамила кўмак сўраб келган, бир йўлини қилиб, унинг қиш боши ёки охирларида тарих музейида очиладиган шахсий кўрғазмасини тайёрлашга кўмаклашиш учун вақт

ажратиши керак. Аттанг, ана шу сабилдан қисилган эди-да! Остонада нажот тилаб турган қиз тушгур буни тушунармикин? Нима бўлганда ҳам ростини айтди, отам ёлғиз, деди, Гириҳ ҳеч биримизни тан олмаётир, деди, вақти камлигидан нолиди, одам етишмаслигидан нолиди, ҳатто қайсидир хужрада Расул Усмон шеърини ёзиб ёлғиз ўтирганда бош-охир гул либосга ўранган бир пари шарнасиэ киргани, уни оғушига олмоқчи бўлгани, шўрлик шоир шайтонлаб йиқилгани ва ўшандан бери алжиб, иситмалаб ётганини орага тиқиштирди. Кейин майнасини ишлатса, анча нописандлик қилган экан, минг пушаймон еди. Ахир, отаси гўдак эмас-ку, ёлғиз қолганда қўрқса! Бирров бориб маслаҳатини бериб келса нима йўқотарди?

— Расул Усмон қалай? — йигитни ўнғайсизликдан қутқарди Жамила. — Шеър тинглаб ҳузур қилгани келган парини унутдими, йўқми? Сиз рашкчи бўлсангиз ҳам ростини айтай: шу йигит менга ёқиб қолди.

— Омаднинг ҳаммасини йиғиб-териб шунга берган экан, — таассуф билан гапирди Ғайбиддин. — Шаҳарда нечта қиз бўлса, ҳаммаси оғзидан бол томиб шунга мақтайди. Шунча сулув етмагандай, анови обидада сал кам уч юз эллик йилдан бери бекалик қилиб келаётган пари ҳам севги изҳор қилгани ўшанинг олдига борибди. Тавба, нимасига бунча ҳурмат? Тўртта бетуз шеъригами?

— Ҳасад қияпсизми, рашк?

— Шошманг, шошманг, — қиз юзига расо ўгирилиб қаттиқ тикилди Ғайбиддин, — бўтқаларидан битта-яримтасини ўзларига ҳам бағишлаб юбордими, нима бало?!

— У «Маъшуқа»ни бир зарб билан дабдала қилди, — деди Жамила хиёл жиддийлашиб. — Биласизми, муҳаббат мустақиллиги билан гўзал, сиз яратган маъшуқа кўзларида шу нарса учқунини кўрмаяпман, деса бўзариб қопман.

— Мен унинг бирорта ҳам фикри билан ҳисоблашмасдим.

— Сиз «Маъшуқа»ни ўн марталаб кўргансиз, ҳар гал осмону фалакка кўтаргансиз, — деди ранж оҳангида Жамила. — Демак, ё мени аягансиз, ёки... Расул Усмон пайқаганини пайқамагансиз.

— Ўлай агар у ярамас сизга шеър бағишлаган, — деб бўғилди Ғайбиддин. — Мен бугун кечқурун ўша

ширинзабон булбулчани излаб топаман-да, суробгина-
сини тўғрилайман. Токи, орага нифоқ солиш намали-
гини англасин!

— Шўрлик булбулча, — жилмайди Жамила.

— Устахонангиздан бери келмай қўйганига бир ба-
лоси бор девдим-а! — ўзича жиғи-бийрон бўлиб илга-
риларди Ғайбиддин. — Пайғамбар экан-ку, а, фақат
билмабмиз-да!

Одобли йигитлар гули саналган Ғайбиддин ўзини
унутгани, қуюшқондан чиққани, дўстини ҳазил аралаш
газабга олаётгани, борингки, жазава билан рашки-ран-
жини ошкоралаётгани Жамилага алланечук хуш ёқар,
бағрида илиқ-илиқ бир меҳр уйғотар, қизлик гурурига
малҳам бўлиб юмшоқ-юмшоқ босилар эди.

— Биласизми, Ғайби ака, қизишмоқ — ожизлик, де-
ган экан бир донишманд, — унинг ярасига яна туз сеп-
ди шаддотликни бўйнига олган қиз. — Сиз бекорга ло-
вуллайсиз. Ҳайкалтарошликка тишингиз ўтмас экан,
тан олинг-да!

Ҳазил-хузилни бирдан йиғиштирган қиз аччиқ таъ-
насини чапанчасига, палахмон тоши қилиб, ҳануз дов-
дираётган йигит бетига аёвсиз отди. Намунча у тантиқ-
ланаётир? Нимадандир аламзада чоғи? Йиқилиб худо-
йим бу сулув қаҳру газабига дучор қилмасин-да! Илгари
совчилар баҳонасида, кейин илтимосини рад қилиб роса
таъзирини еди, энди, бас, шу ёғи етиб-ортади, ҳатто бир
жонига кўплик қилади.

Қизиқки, ўшанда, илтимосни зиммасига олишни ис-
тамагани билан, анча-мўнча пушаймондан сўнг, кўп ўт-
май унга қайишди; ўзи ранжитиш, ёлғизлатиб қўйиш,
арзиган-арзимаган ташвишга якка ўзини рўпара қилиб
қўйишга ҳақи йўқлигини англади. Ахийри ҳузурига
бош эгиб борди, буюринг, жоним, қайси тоғни ўмариб
келай, деб шаъни-шашти кўнам настда эмаслигига шама
қилди. Шўрлик йигит, қиз ҳурматини қозониш илинжи-
да, ўзини баландга кўтаришга кўтарди, лекин, кейинча
ўзини ўзи тузоққа рўпара қилганини англади. Офати-
жон қиз қулоғигача ҳар хил икир-чикирга кўмиб таш-
ладики, шу кетишда миқ этмай бораверса, Гириҳдан-ку
ажралгани, ярим йўлда нафас ололмай бир бало бўлиб
қолиши ҳеч гап эмасди. Кун ора бўшалиб кетаётганини
отаси ҳам зимдан сизди, охири сен болани анови тутга
боғлаб қўяман, деб дўқ урди. Ноилож у Расул Усмонга
мурожаат қилди. Шоири тушгур бирор мартаба ҳам са-

засини ўлдирмади, илтимоси оғзидан чиқар-чиқмас, индамай Жамила ҳузурига лўкиллайверди. Мана, энди билса, бедаво мажнун кўрғазма гамида елиб-югуриш ўрнига ҳар хил айнима гаплар билан содда қизни чалғитиш, ойни уялтирадиган жамолига дostonми, газалми бағишлаб, уни ўзига оғдириб олиш билан машғул экан.

— Сиз аср даҳосини кашф этибсиз, — деди ниҳоят Гайбиддин аста, ичида кечаётган талвасани яширишга уриниб. — Муборак бўлсин. Эртадан бошлаб соясига салом берамиз, йўғ-а, сизинамиз.

— Сиз ҳам даҳо, — юпқа лабларини қимтиди Жамила. — Фақат мен сизни сал гўрлигингизда кашф этганман. Агар пишиб етилган бўлсангиз, буни исботланг.

— Хўш, маликам, амрингиз камина учун вожиб, — Гайбиддин тўхтаб таъзим қилди. — Аммо, айтинг-чи, сизнинг бирор асарингизни бир қараш билан чипакка чиқариб ташласам, етилганимга исботми!?

— Фикрингиз асосли бўлса кифоя.

— Керак экан тонамиз асосни! — деди Гайбиддин виқор билан. — Аммо, шуни яхши билингки, мен анови бола алжирашига икки дунёдаям қўшилмайман. «Маъшуқа» комил тимсол, севиб қолган қиз изтироблари қиёфасидан сирқиб турибди. Менимча, мустақилликни ҳавойи ҳолатлардан эмас, ўша изтироблардан қидириш керак.

— Менинг даҳогинам! — деди кулиб Жамила.

— Йўқ, ундаймас, эплолмадингиз, Расул Усмон буни бошқача ижро этарди, — Гайбиддин ўнг қўлини баланд кўтарди ва сўз оҳангига монанд силкиб-силкиб турди. — Тахминан мана бундай: «Оҳ, шўрлик даҳогинам, нечун ҳазин овозинг, қанотинг қирқилганми, бунча ночор парвозинг?» Қалай, ёқдимми?

— Бу Расул Усмонники. Ўзингизники ҳам борми?

— Бор. Фақат ҳали уни сизга айтмайман.

— Қачон айтасиз?

— Кунни келади, у кун сиз учун ҳам, мен учун ҳам асалдек ширин бўлади, — Гайбиддин аста Жамиланинг билагидан ушлади. — Ана шунда камина сиз учун тўқиган шеъримни ер юзига, жами одамларга эшиттириб айтаман.

— Ўша кунни сарғайиб кутарқанман-да!

— Иложимиз қанча, маликам!

Шу билан анча муддат жим қолишди, гўё сўзлари тугади, гал хаёлга етди, бир безовта ҳузурдан бадани

жимирлаётган Жамила билагини йигит човутидан тортиб олмади, аксинча, йигит пинжига тиқилди. Энди у ўз паноҳига етишган эди, бу паноҳда доим у бир талотўпга тушиб боши айланар, боши билан баравар тепасидаги олам гирллаб айланарди.

Хаёл сура-сура, бир-бирлари пинжидан йироқлашмай, шаҳар ўртасини эгаллаган маҳобатли боққа кириб боришди. Бу боғ анча кўҳна, инқилобдан бурун бир жуҳуд бойи бино қилган, инқилобдан кейин адо этилган бирдан-бир юмуш шуки, гир-теварақда ҳалқасимон кенг кўча солинган, кўчада ҳаракат бир лаҳза тинмайди, машиналар бибиллаши ва ғувиллаши дарахтларни қўналга қилган қушлар қағиллаши билан қўшилиб кетади.

Боғ тўридаги ўзлари ўрганиб қолган суянчиқли ўриндиқ бахтларига бўш экан, ўшанга бақамти ўтиришди, шу заҳоти ҳар бири шаксиз шу жойга даҳлдор, худди шу жой эслатадиган бир дағал, бир тотли хотираларга берилди. Эсида, бир маротаба Жамила беҳад маҳзун алфозда келди, ўтирар-ўтирмас ўзини тўхтатолмай пиқирлаб йиғлади. Бунақасини кутмаган Ғайбиддин уни амалтақал билан юпатди. Билса, аҳвол чатоқ экан: бир оёғи гўр лабига бориб қолган қари буви, кенжа набирагинам орзу-ҳавасини кўрмай армон билан кетаманми, бешигини тебратиб азобини тортган эдим, роҳатини ҳам кўрайда, каптардай учиб келаётган совчилардан обрўлироғига розилик бера қолинглар, деб жаврабди. Отаси уста Иброҳим, дарди ичида юрган эмасми, чойгум қопқоғидай шақиллаётган кампирга дарров ён босибди. Муштипар волида аввал миқ этмабди, аҳвол жиддийлигини кўргач, чидолмай, бир бурчакда мунғайиб ўтирган Жамила тарафини олибди. Жаҳли қўзиб кетган отаси уни куракда турмайдиган сўзлар билан кўтара қилиб сўкибди. Бечора нима қилсин, қизингиз розилик бермаса қандай узатасиз ё унга душманмисиз, деб уввос тортибди, унга қўшилиб Жамила ҳам хунгиллабди. Ахийри, ҳовли сув қуйгандек жимжит бўлиб қолгач, онаизор уни тергабди, Жамила бўзарганча дебди: «Йигитим ҳарбийда, уч-тўрт ойда келади. Озгина сабр қилинглар!» Кўкси тез-тез кўтарилиб тушаётган Жамила ҳикоясини тугатиб, «Яхши йигит, энди ҳарбийдан тезроқ қайтинг, бўлмаса умрини зору интизорликда ўтказаетган гулингиздан ажраламасиз», дея кесатганда Ғайбиддиннинг кўкси тилингандек сирқираб қўйган эди.

— Шундай қилиб, даҳогинам, «Маъшуқа»ни кўр-

газмага йўлатмасликка онт ичдим, — Жамила бегона кишига сўзлаётгандек бепарво, кулгичли лўппи юзи ифодасиз эди. — У чиндан жўнга ўхшайди. Жўн нарса обрў келтиришига ишонасизми?

Ғайбиддин яхшигина эслайди, бир вақтлар Жамила «Маъшуқа»га ўхшаган асар яратишни рассомлик институти оstonасига қадам қўйгандаёқ орзу қилганини, ниҳоят, сал кам беш йиллик уқубатдан сўнг шу орзусини ушатганини тўлиб-тошиб айтган эди. Анча назарга тушган «Маъшуқа»да, эътирофича, интизор қиз кўнглида атиги бир лаҳзада кечган ёки кечадиган изтиробни ифодалаган эди. Мунис ҳайкалчада бўрттириб тасвирланган илоҳий кўзлар, Ғайбиддин фикрича ҳам, бу ниятни бекаму қўст адо этганча дилгирона боқар эди. Энди, не ҳолки, Жамила ўзи етишган нарсадан тониб, ажаб бир илҳом онида очган кашфиётидан кечиб ўтирибди. Изтироблар ифодаси жўн эмиш! Э, жин чалсин, бу хулосани анови шоир ўйлаб топган-ку! Нима қиларкин тушунмаган нарсасига тумшугини тиқиб?

— Мен фикримда қоламан: кўргазмани «Маъшуқа» безайди, — деди Ғайбиддин ич-ичида Расул Усмонга нафрати баттар ошиб. — «Маъшуқа»сиз ҳамма уволсавобингиз бир пул! Қолаверса, маликам, унинг ўрнига қўядиган бошқа тайёр нарсангиз йўқ!

— Аввало, даҳогинам, бошқа тайёр нарсам бўлиши шарт эмас, кейин, «Икки наққош»га қўл урганамга анча бўлди, агар улгурсам... ўшани қўяман, — Жамила тин олди, юмшоқ кулди. — Сиз ҳали у нарса хомакисини ҳам кўрмагансиз. Расул Усмонга маъқул!..

Энди қаттол бир ғайирлик жонини ёмон оғритди, танг аҳволда қолди, ноилож юзини четга бурди. Ҳануз «Икки наққош» хомакиси билан танишмаганини, янгилик бор жойда етти думалаб ҳозир у нозир бўладиган Расул Усмон аллақачон чала нарсани маъқуллаб улгурганини ҳазм қилиш осон эмасди. Ҳадеб Гириҳ ташвиши, ота зуғумини важ қилиб тайсаллайвериши инсофданми? Йўқ, инсофдан эмас, тан олгани маъқул, кейинги вақтларда шашти бир қадар суст, жони-руҳи бир қийноқдаки, бу ҳол бутун борлигини сездирмай лоқайдликка гирифтор этади. Агар шундай бўлмаганда, «Икки наққош» тимсолини яратишга киришган Жамила мақсадини аллақачон қувватларди, хомаки атрофида гирди-капалак бўлиб, маслаҳати ва кўмагини дариг тутмасди. Ахир бир

вақтлар қиз дилида «Икки наққош» меҳрини уйготган ўзи эди-ку!

Тўғри, аввал Жамила оппоқ қоғозга машинкада кўчирилган «Қирқ ривоят» қўлёзмасига беписанд қаради, дунё керак-нокерак нарсага тўла, ҳар бирига берилсам йўлимни қандай топаман, деб Ғайбиддинни изза қилди. Қўлёзмани кўхна алифбодан ҳозирги алифбога ўгирган Ғайбиддин қарийб бир ой зардоб ютганига эмас, одатда паст-баланд билан иложи борича ҳисоблашадиган қиз негадир бу гал инжилганига ачинди. Этак силкиб кетди. Аммо, бир кун келса, Жамила ихтиёрини қўлёзмага берган, юзида маъюслик...

— Дағаллигим учун узр, маликам, сиз ўзингизга анча бино қўйибсиз! — деди Ғайбиддин дабдурустан. — Бунча катта кетиш яхшимас. Қани мантиқ: эс билгандан бери диққатингизда турган нарсани бекор қилиб, кечагина бошланган ғўр нарсани жамоага тақдим этишингиз... кулгили!

— Балки, — деди Жамила хўрсиниб. — Лекин, шунга истаётган бўлсам, нима қилай?

— Ҳечам шунга истаётганингиз йўқ! — деди узиб Ғайбиддин. — Анови найнов иғвосига учяпсиз!

— Идорамдан бамаъни фикр чиқадиган банда топиш қийин, — ўксингандай сўзлади Жамила. — Борлари ҳам менга қайишмайди, чунки мен — маҳмадана, димоғдор, нописанд! Борини айтсанг пешонангга шунақа тамга босишаркан! Ахир рангсиз-таъмсиз нарсаларини кўрганда қандай чидай? Шунчалик билан ҳар бири бир пайғамбар! Ана шулар ичида мен ёлғизман! Илгари ёнимда сиз бор эдингиз, энди мен қолиб, Гириҳ томонга оғиб кетдингиз. Айбни Расул Усмонга тақаб нима қиласиз?

Қиз овозидаги титроқ Ғайбиддинни адо қилаёзди.

— Жамила, худо ҳақи ишонинг, мен ҳозир ҳам ёнингиздаман, — залвар жимликдан сўнг ниҳоят зўр-базўр товуш чиқарди. — Мен ҳамини сиз билан биргача, бундан кейин ҳам... сизни ёлғизлатиб қўймайман. Гириҳ ҳам битди, энди чала-чуласини отамнинг ўзи амаллайверади. Ишонинг, жоним!..

— Ишонаман, — деди Жамила аста тин олиб. — Менда ҳозир ўзи фақат шугина нарса қолди, ишониш, умид! Агар булардан ҳам ажралсам тириклигим нимага арзийди?

— Аммо ҳалиги пичингларингиз жонимни ўртаяпти! — алам билан уф тортди Ғайбиддин. — Йигитлик

шаънимга оғир ботяпти! Аттангки, узун кечаларда мен чекадиган ноалардан беҳабарсиз, ҳар кун минг алам жигаримни хун қилишини билмайсиз.

— Ишондим, — деди қиз яна жавдираб.

— Ҳали биз нима ҳақда баҳслашдик? Муҳаббатнинг мустақиллиги ҳақидами? — деди қисқа сукутдан кейин Ғайбиддин сал дадиллашиб. — Ҳар ҳолда Расул Усмон буни тузук топибди. Лекин, айтинг-чи, муҳаббатнинг мутлоқ мустақиллиги охир-оқибат худбинлик келтириб чиқармайдими?

— Бу тушунчангиз ўзингизга яраша.

— Эҳтимол, — деди Ғайбиддин ютиниб. — Мен ўзи шунақа, баъзан тор ўйлайман. Лекин, бари бир, ён-атрофдаги муносабатлардан ажралган мутлоқ мустақиллик муҳаббатни хор қилиши мумкинлигини ҳамма жойда бемалол айтаман.

— Хўш, даҳогинам, муҳаббат теварагидаги ҳодисаларга бўйсунса хор бўлмайдими?

— Муҳаббат балки ўз холича ҳеч бир кучга бўйсунмас, аммо теварагидаги ҳодисаларсиз ҳам яшамоғи гумон! — Ғайбиддин ниманидир ўзига оғир олиб, нимадандир ўзини оқламоқчи бўлиб сўзлаётганидан ўнғайсизланди. — Ҳа, майли, бу гапни кўяйлик. Адоғига етиш қийин. Аммо... «Маъшуқа» ни камситманг. Кўрғазмада у бўлмаса ютқазасиз.

— «Маъшуқа» да бир балерина дугонам кўзларини нақшлаганман, — Жамила сумкачасини очиб гулдор рўмолча олди, қалампирмунчоқ ҳиди анқиди. — Расул Усмон уни таниркан, манови ҳайкалча кўзлари Нигорaxonникига ўхшаркан, деб мени ҳайрон қолдирди. Кейин тасвирда мувозанатни бузганимниям яширмади. Дўстингиз ҳақ. Нигор бир қошиқ сув билан ютгудек сулув, мен шунга — ташқи жозобага кўпроқ эътиборни қаратганман, унинг кўзларидан кўпроқ маъюсликни кўчирганман, бироқ шу маъюслик ортидаги ишва — беқарорлик белгиси назаримдан четда қолган. Санъат бундай нотугалликни сира кечирмайди.

— Расулбой тўрт-беш қалин дафтарни тўлдирганидан хабарим бор, анча илгари... — ғўлдиради қисиниб Ғайбиддин. — Шоир иззатига сазовор бўлган бахтли балерина ўша эмасмикин?

— Буниси менга қоронғи, — деди Жамила истаристамас. — Жондай дўстингиз қисматидан беҳабар бўлсангиз... билмадим, қанақа одамсиз. Сиз ҳамма нарсага

шу бўлишда эришмоқчимисиз? Билганингизни қилинг. Энди турайлик, кеч бўлиб кетди. Сиз Гириҳ ва ривоятларингиз ёнига қайтинг. Эрта, қимматли вақтингиздан жиндай ажратиб, «Икки наққош» хомакисини келиб кўрсангиз, танҳолик билан андармон бошим кўкка етарди.

Хижолатини ютган Ғайбиддин минг эшилиб ваъда берди, «Икки наққош»ни албатта бориб кўраман, ўшанда «Маъшуқа» ҳақида бошқатдан тортишамиз, деб сал гувранди. Сўнг жим бўлиб қолган Ҷамилани бағрига тортди; лекин қиз рўйхушлик бермади, йигит лабларини кафти билан тўсди.

Илгари хайрлашув олдида Ҷамила биргина бўсага илҳақ турар эди, ҳатто йигит тортинса, жўрттага тайсалласа ёки гап билан овора бўлса, ўзи иссиқ бовурга отилар эди. Бугун эса жонига туташ одами раъйини синдирди, лабларини олиб қочди. Шаксиз, бу ҳолдан у оғринди, қизи тушмагур Расул Усмонни мақташлари бежиз эмас, мендан ростакамига совимоқда, деган аламла хаёлга ҳам борди. Бари бир Ҷамила билан қўл бериб шушлайётганда кўкси бир қониқиш, бир орзумандлик, бир соғинч ҳисси билан лиммо-лим эди. Ҷамила қўл силкий-силкий кўчаларидаги дарахтлар панасида ғойиб бўлгач, ёғоч дарвоза чийиллаб очилиб-ёпилгани эшитилгач, у бирдан мунғайди. Ҳалиги ҳислар аёвсизларча дийдасини тарк этди. Қалтак еган одамдек изига шалвираб қайтаркан, сулувлиқда тенги йўқ суюмлиси маломат тошларини беҳуда отмаганини, орзу-ҳавасга иштиёқманд ота-она қошида қари қиз бўлиб ўтириши осон эмаслигини ўйлар, ўзи эса қоп-қоп ваъда-войишларини оёқости қилиб келаётганини, майдакаш ва лоқайд инсонга айланганини, бошига қилич ярақлаганда ҳам бир сўзини икки қилмайдиган падарига дардини ёргани ботинмаётганини эътироф этар, аламда бувранар эди.

Билади, отаси тўнини тамом тескари кийган, уста Иброҳимни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ, шундай экан, у бетига чарм қоплаб олган ошнасига қайтиб ўзини яқин олиши, унинг зил-замбил гуноҳидан кечиши гумон, хуллас, орада кўндаланг чигил қачон ечилиши қоронғи эди. Бундан у доғда — ёнгани ёнган. Аҳволини Ҷамилага очиқ сўзлашдан тортинади, юраги дов бермайди, тўғрироғи, кўргилик қизга оғир зарба бўлиб тушишидан чўчийди. Ҳар ҳолда ҳозирча сир сақлагани маъқул, эр-

танги ғам — йироқроқ, лекин у бир кунмас бир кун воқеадан хабар топса, унда нима бўлади?..

IV

Ғайбиддин, ҳазилми ёки чин, ҳалиги кесатиқларни ўзига оғир олди, калтак егандек бир ҳолга тушди, шаддот қиз билан ўла-тирила талашди-ю, лекин бари бир кўп ҳасратлари кўкси тубида кўмилиб қолаверди.

Аввалдан хомлик ўзидан ўтган, қиз бундай кескин тисарилиши, уни эса кўкрагидан итариши, бир бегонадек муомала қилишига кўпроқ ўзи сабабчи: бирламчи, Гириҳ деб бор дунёни унутган, хусусан Жамила дийдоридан бир қадар йироқлашган бўлса, иккиламчи, келиб-келиб ановидан мадад тилабди-я, от қашқасидек танилаёзган шилқимдан-а! Ана дўсти жонон иши, яъники интихони ўйламабди, эртани ўйламабди, қасирлатиб битилган қасидаи бедодлик сеҳру жозибаси билан ул малакни, неча вақтдан бери изида соя каби эргашиб юрган маҳбубаи оромижонини ўзига оғдириб олмоққа қасдланибди. Шошмасин, ҳозироқ бориб таъзирини бермаса, ёруғ дунёда тирик юрган экан!..

Уста Шамсиддинни пири комил, Ғайбиддинни қиёматлик дўст деб билган, эътиқоди-эътирофини далиллаш учун минг қайта қасам ичган Расул Усмон жонини қадрлаш, тирикчилик тариқини созлаш ёки сал бўлсин энлашга парвойи фалак, эрта-индин йигирма бешни уришига қарамай, тўрт миллиард одам бемалол сиғишган рўйи заминда то ҳануз ёлғиз боши учун тузуклироқ жой топиб улгурмаган эди. Ҳар ҳолда бундай имконга етишмоқ учун ҳам жиндай ҳафсалаи ҳаракат зарур экан. Бу нарса Расул Усмонда йўқми, бор, фақат... казо-казолар олдига бўйинини қисиб боришни истамайди. Эҳтимол, сал ўзини ночорликка уриб арз-ҳол қилса Маъруф Афзалович шартта қайириб ташламас, ҳатто бош мутасадди эшигига юкуниб борганлар пешонасини силашини, ҳар қанақа дардига малҳам топиш учун саъй ҳаракат кўрғазинини яхши билади, билади-ю, аммо ўша банда олдида бир умр тили қисик бўлиб қолишидан худо асра-син! Ундан кўра дарвешлик афзал, ўзи қатори сўққабошлар билан бетайин тақдир тала-тўпида аралашиб юргани афзал, борингки, у етимхонани тарк этгач, халта-хуржунини орқалаб, шаҳри азимда ораламаган ма-

ҳалла-қўча, бир муддат қўниб ўтмаган ижара-уй қолмади. Ва кутилмаганда шоир инсофга энди, кейинги олти ой давомида Регистон кунчиқарида яшайдиган бир жуҳуд кампирниқини муқим бошпана қилиб келади. Бу хонадон Тиллакорига яқин, қатнаши осон, шу сабабга кўра кўнгил бошқа қўноқ тиламас, деб у баъзан гап қистиради; сўнг дув қизариши эса ўтрикка изн берганини ошкор этади.

Саховатли эгам Расул Усмонни, бутун туриш-турмишини, беҳудуд шафқат билан йўғирган эди; ҳатто юракка жизиллаб тегадиган шеърлари ҳам, ёш-қари ичида ўзаро муомаласи ҳам одам учун тансиқ ҳисобланган, умуман, умр бўйи хатои норавога мойил бандасини таҳлика чангалидан қутқариб қолмоққа қодир шу ҳис билан тўйинган эди. Лекин, бари бир, шунчалиги билан Регистондаги қўноққа кўчини орқалаб келган кунданок, бирдан-бир эрмаги айвонда ўтирволиб чакак уришдан иборат бўлган кампирга жуда осон қайишгани ажабланарли эди. Қўни-қўшни кўрдикки, шоир нақ қанот боғлаган: кун ора бозор-ўчар қилади, ҳовли қақир-қуқирини тартибга солади, ҳатто кейинча томнинг эскирган тунукасини қўпориб ташлаб, яп-янғисини қоқиштириб берди. Бечора кампир хизматини миннат қилмайдиган чаққонгина, бийронгина ижарачи топганига хурсанд, билмайдики, орадаги оқибат ипини ўтган йили ўнинчини битирган, ўқишга киролмай уйқизи бўлиб қолган, омади нобарорлигидан эрта-кеч пиқирлаб нолийдиган эркатоё невараси — Лизахон бошлабгина боғлаган эди. Ҳей, оқибат ипи нима бўпти, ҳамма бало қизи тушмагурнинг чапдастлигида: у камонга ўқни қачон жойлаган ва қачон отиб улгурган, айтиш маҳол, шуниси аёнки, қаттол ўқ шувиллаб учиб борган-да, шафқатли юракка чиппа қадалган!..

Бир кун Ғайбиддин келса, дўсти оғирдан-оғир касал, яланг тўшини ерга берган, оҳ-воҳига туриб бўлмайди. Туртиб-суртиб, уриб-сўкиб тургазиб олгандан кейин аҳволи қилча ўзгармади, кўз қири билан кампир деразасига қарай-қарай, ҳе йўқ, бе йўқ, пола-фигон билан тўлиб-тошган аломат ашъорларидан қалаштириб ўқиб ташлади:

Жон узмоқ, жоним, нақадар осон,
Оҳу нигоҳингга тоб бермоқ маҳол!..

Охири дафтар билан бирга ўзини яна полга отди, худди гирдоб қаърига тушиб кетгандек анчагача жим қолди, ниҳоят, нари-берига қундадай думалаганча, алам-ангиз овоз билан чинқирди:

— У ўксук, кўнгли яримта! Мен уни бахтли қилишим керак!

Бўғилиб бораётган бўлса ҳам Ғайбиддин сабр қилди, жин тегишибди, ўзига келар, деб ўйлади. Лекин ҳажр ила ҳавас ўрталиғида ястанган поёнсизликда саросар шоир ўзига келмади, хусусан кампирнинг парда тортилган дерзасига нигоҳи тушганда баттар жўшарди, оғзидан ошиқона сўзлар бодрарди. Охири, Ғайбиддин, бардоши битди, ов, ярамас, оппа-осон бўладиган бўлса жон узиб қўя қолгин-да, деб оч биқинига ўхшатиб тепди. Хўрлиги тутган шоир оғриқ зўридан қўнишди, кўпчиди, бужмайиб, ётган ерида тўнғиллади: «Сендақа тўнғиз тепкисидан ўладиган аҳмоқ йўқ, мен ситамкашимнинг мрамар қўлларидан жон узаман! Қадримни кейин биласан, ҳали менга ҳайкал қўйишга ўзингни ўзинг мажбур қиласан!» Лаби лабига тегмаётган шоирни бира-тўла тинчитмоқни чўтлади, ялпи кўртепки қилмоқчи бўлди. Ўйлаб кўриб айниди, ярамаснинг ўлиги қимматга тушаркан; чиндан нариги дунёга жўнаворса нима қилади. Ҳайкал ўрнатиш учун на вақти бор, на харжи! Кўртепки қилиш қочмас, бошқа тегинмайди, ҳайкалдан кўра шеърини тўқиб юргани авло!

Анча абгор бўлган Ғайбиддин ошнасини ширин гаплар билан авради, ўксук Лизани ҳеч қачон бахтли қилолмаслигини ипидан игнасигача тушунтирди (етимхонада ирим-сиримдан беҳабар ўсган-да!), кўнгил измига юрса икки дунёсиам қуйиб кетажагини айтавериш томоғи қақради. Ҳайф шунча панди! Тамоми дунё кўзига қилча кўринмай қолган биродари бирор калимасини тан олмади, сен сурбет, бахт нималигини ўзинг билмайсан-у, менга ақл ўргатасанми, деб бўқирди. Бошқатдан бағрини полга берди. Ана бедодлик! Энди туппа-тузук шоирдан айриларкан-да! Отаси олдида нима деган одам бўлади, дўстингни нима учун гурбат кўчасидан қайирмадинг, деб сўраса, нима деб жавоб қилади.

Ғайбиддин ана шу хил мужмал ўй-хаёл билан ўзича қақшаб юрганда, яхши ҳамки, орада ўксик Лиза пешонасига офтоб тегди: изини ўзга паҳлавонга топширди. Аламзада Расул Усмон бу айрилиқни кўтаролмади, тасмом узлатга чекинди, қайсидир масжид хужраларидан

бирида уч-түрт кун дарвешсифат яшади. Воқеадан Ғайбиддин орқали хабар тошиб қаттиқ жаҳлга минган бўлса ҳам уста савдойи шогирдини излаб топди, олдига солиб ҳайдаб келди. Бечорани таниш қийин эди: кўзлари киртайган, ранги заъфар, башарасини қоп-қора соқол босган, боринги, саҳродан қайтиш қилган Мажнуннинг ўзгинаси! Тагин шу ҳолига паст тушмади, қовоқ осиб ўтирган Ғайбиддинга суйкалди: «Лиза бахтини топганига хурсандман! — чуқур сўлиш олиб, анчадан кейин қўшиб қўйди: — Лизасиз қалам керакмас менга, жанозасини ўқидим! Мачитга шу сабаб билан борган эдим!» Бу журъати учун Ғайбиддин уни чин дилдан қутлади, ҳаётингдаги энг оғир бурчни вақтида ўтаялсан, деб лутф қилди. Аттанг, эрта севиниб қўйган экан, бу ёғи унча келишмади, яъники, Жамила Расул Усмон зўр қироат билан шеър ўқиганини айтганда донг қотди. Хатто янги сини ҳам битибди. Оббо, бетовфиқ, бунда ўзи лафз, субут борми? Агар биров индамаса бу дунёни оҳанжама мисраларга тўлдириб ташлашдан ҳам тоймайди. Ҳозир нима қилаётган бўлса экан, галварс! Неча ойдан бери юриш-туриши бетайин, биров нари бор, бери кел, демайди, танбал нарсага бундай йўриқ хуш ёқиб уйқуни уриб ётгандир-да! Ишқилиб, ётгани чин бўлсин, шундоқ жойгинасида гиппа бўғади, Жамилага қилган сурбетликларини бурнидан булоқ қилиб чиқаради. Аммо ётганга ўхшамайди, товуши ичкаридан нақ дўриллаб эшитилмоқда. Мехмон бормикин? Э, йўқ, бу савдойини бемахалда ундан бошқа ким ҳам йўқларди. Ёпирай, нима, яна шеърми? Ростдан тагин худо тос тепасидан урибдида!

Ўзини босолмай Ғайбиддин эшикни гурсиллатиб тепди.

Хона ним ёруғ, одатдагидек ивирсиқ: ўнг томонда сим каравот, кўрпа-тўшак ва чойшаб аралаш-қуралаш, биттау битта ёстиқ ерда, дераза тагидаги омонат стол устида қурумдан қоп-қорайган кўҳна шамдон, шамдонда бир қарич келадиган ингичка шам милдираб ёнади. Тор ҳужрани кенг дунёга менгзаган шоир эса чап томонда, қадду камолини назокат билан ростлаган, ёпирай, эғнида бари узун, заррин мағизли банорас камзул, бошида ихчам симоби салла, оёғида қайрилма тумшуқли қизил кавш, боринги, улуғвор қиёфага кириб, савлату виқор тўккан, оғзидан эса баркамол сўзлар дур янглиг сочилади:

Етти бор қайта ухлаганда ҳам тушига кирмайдиган манзара Ғайбиддинни тамом гангитди, адашиб бошқа жойга келиб қолмадимми, дея хиёл ортга ҳам тисарилди. Йўқ, нега адашсин, бу каталакдаги ҳамма нарса яхши таниш — манови игнаси ейилиб кетган патефон-радиолдан тортиб оёқ қўйса зорлангандай ғижирлайдиган илма-тешик полгача тамом бадига урган-ку! Аммо, офарин, дарз еган манови шамдон билан оҳори унча тўкилмаган қадими банорас камзулга қойил қолди. Мақсади нимакин? Шоири тушгур йўқ ердаги шунақа ғалати қилиқларни топиштириб юради-да!

Ғайбиддин бир кулимсираб, бир алами келиб аста-аста илгари босди, ғаройиб салтанат эгасини у ёнидан, бу ёнидан ўтиб синчиклаб кузатди. Шаҳзодаларникини эслатадиган вазмин қиёфа заррача ўзгармади, табассум аралаш сўз дурлари ёғилаверди. Яқун айниқса тантанавор бўлди. Агар қаршисида одобсиз меҳмон безрайиб турмаганда ўша жўшқинлиги билан шоир деразадан қанот қоққанча учиб чиқиб кетиши чўт эмасди. Парвоз ўрнига у қичқирди:

— Келишингизни билардим, мавлоно! — деди қулочини ёзиб. — Қани, бир бағримга босай, шундай соғиндимки! Ие, ие, нега тортинадилар, қани, қани, қучоғимга марҳабо!

Шўрлик Ғайбиддин туппа-тузук тили-жағидан айрилган...

— Э, ўл-э, одам кўрмагандай намунча безраясан? — Расул Усмон дафтарни каравот тагига улоқтирди, шоҳона кийимини алмаштирди. — Ё, нима, таъмир ёқмади-ми? Унда дидинг дид эмас, туршак экан. Ахир мен бунга етишгунча тугаёздим-а! Яхшиям театрда бир танишимни учратдим, мановиларни ўша қарашди. Шамдон она сутимни оғзимдан келтирди. Охири музейникини тинчитдим, янги бинога кўчишаётган экан бахтимга. Нима қипти, камайиб қолармиди? Ўзиям нақ Амир Темур Кўксаройини безаганлари хилидан бўлса керак.

— Бирпас чакагингни ўчирасанми, йўқми? — бўғилди Ғайбиддин.

— Ўчираман. Фақат аввал айт: салтанат таъмири ёқдими, йўқми? Ҳеч бўлмаса манови кийим ҳақида гапиргин. Каминага муносибми? Кўпам қаттол бўлма лекин, аблаҳ! Мен ҳаммасини мактаб саҳнасидан бошла-

моқчиман, адабиёт муаллимига ваъда бердим. Таржи-
маи ҳол учун жуда керак. Хўш, муносибми?

— Муносиб, — деди Ғайбиддин бир қадам илгари
босиб. — Айниқса менга манови салла ёқди. У ишимни
енгиллаштиради. Сени бўғиб ўлдирмоқчиман!

— Гуноҳим недур? — ёлғондакам жавдиради Расул
Усмон. — Во дариг, эндигина муносиб либосга етишга-
нимда... Шафқат қилгин, эй шеърият жаллоди!

Ҷамила билан кечган суҳбатни икир-чикиригача
эслаб жиз-биз бўлган Ғайбиддин ўтинчини инobatга ол-
мади, тамом жиддийлашди, салла учини сиртмоқ қилиб
хиёл эгилган бўйинга солди.

— Ҳани, ошна, калимаи шаҳодатингни келтир! —
деди сўнгра қовоқ уйиб. — Қалам жанозасини ўқидим,
илҳом париси билан аразлашдим, деб ишонтирувдинг.
Ҳасамни бузганингга майли чидай, лекин бадкирдор
қаламингни кўксимга найза қилиб санчаётганингга қан-
дай чидайин?

— Жаллод деганиям гапни шунақа ғужала қила-
дими?

— Бўпти, ғужала қилмайман, калимангни ўқи!
Сиртмоқ тортилди, шоир мункиб, хириллади.

— Алвидо, шеърият!

— Э-э, шеъриятинг билан ҳар нарса бўл! — жони-
дан тўйиб кетган Ғайбиддин саллани қайириб ташла-
ди. — Қўй, бўлмас экан, мен на ўлдиришни биламан,
сен на ўлишни биласан! Мабодо кунинг битса, ёмони,
сенга ҳайкал қўйишим керак. Шу азоб менга зарилми?

— Ҳа-ҳа, кўзингга қара, биродар, бир иш қилиб қўй-
санг бари бир ҳайкал ўрнатасан! — Расул Усмон буки-
либ, инқиллаб-синқиллаб, каравот тагидан дафтарини
олди. — Анойи эмасман бекорга ўлиб кетаверсам. Таво-
ним шу — ҳайкал! Ким шу ишни эплайдиган бўлса, ана,
сиртмоқ тайёр!

— Жағингга от тепсин-э! — деди келганига пушай-
мон қилиб Ғайбиддин. — Нима бало, шеър ўқимоқчи-
мисан, офат? Худо ҳақи, ундай қила кўрма, шафқатинг-
ни аяма, яхшиси бир бурда нон билан бир қултум сув
бер, Нил тимсоҳларидан ҳам бешбаттар очман!

— Нил тимсоҳларидан бири қаршингда-ку! — аввал
кўкрагига, кейин қорнига нуқилади Расул Усмон. —
Биласанми, эрталабдан бери нимани орзу қилдим: оқи-
батли Ғайбижон ишқилиб анувнақа қази олиб келма-
син-да, макруҳ нарса томоқдан ўтмайди, дўкондан гўшт

хам харид қилмасин, пишириши бор, раста ёнидан ўта-туриб нони осиедан бир жуфтгинасини олволса бас, ўзимизда сув жонивор бемаън!..

— Мабодо очдан ўлсанг хайкални ким қўяди? — деди Ғайбиддин тўнғиллаб. — Ёки, нима, васиятноманг тайёрни?

— Балогардон ўзингсан-да, — деди кулиб Расул Усмон. — Лекин, очиги, очлик мени саранжом қилолмайдди. Жоним қаттиқ!

— Ёмонга ўлим йўқ десанг-чи! — чироқни ёқиб, шамни пуфлаб ўчирган Расул Усмонга ола қараш қилди Ғайбиддин. — Аммо, хайронман, ўлигинг тугул тиригинг ҳам уч пулга қиммат-у, қаҳри тош одам ҳам сени кўрса ияди. Отамдай инжиқ одамни қандай эритиб олганингга қуяман.

— Уддабуронмиз-да, — мақтовдан талтайди Расул Усмон.

— Тўртта суюқ шеър билан уддабурон бўлиб қолдингми? — деди энсаси қотиб Ғайбиддин. — Доғулиман, десанг ишонардим. Лекин, ким бўлсанг ҳам ҳозир орани очиқ қилиб олишим керак. Қани, ўзинг танла, муштми ёки кураш? Енгилган шаҳардан бадарға кетади.

— Мен қалам билан жанг қиламан, — деди Расул Усмон кўкрагини кериб, нари-бери саланглаб юрганча. — Аммо, ов, босқинчи, бундай маънисиз жангдан муддао недур? Бари бир енгиласан, бадарға бўласан, мен-чи, мен энгиб нимага эришаман!?

Иzzат-нафси огриган Ғайбиддин хануз қадди-камоллини худписандларча намойиш этаётган, ичини эса очлик таталаётган шоир билагидан силтаб тортди-да, сим каравотга юзтубан босди, тасодифан қўлига илинган қайиш тўғаси билан думбасига тасирлатиб ура кетди: «Мана сен эришадиган нарса! Мана, мана!..» Тўға шувиллаб тушганда шоир сапчилаб-санчилаб кетар, алланечук бир итоаткорлик билан бўғилиб бўкирар эди, боринги, беибо шеър жафосини бечора думба тортди, расо кўпчиди, тилим-тилим ёрилди.

— Жаллод! — пишқирди у зўравон чангалдан қутулган заҳоти.

— Ҳали сенга бу кам.

— Гуноҳимни айт.

— Кўзларингда хиёнат кўрдим.

— Бўхтон!

— Қани, ўқи-чи, Жамилага атаганингни.

— Э, бундай демайсанми, ярамас!
— Бўла қол, ўз қулогим билан эшитай.
— Худо ҳақи у сенга ёқмайди.
— Менга ёқиши шартмас, Жамила хушлабди, етади, — яна ўқрайди Ғайбиддин. — Қани, бошла. Дурдона яратибсан шекилли. Аммо, ўлдирай десам, эрта ҳайкал ўрнатиш балоси бор. Бошқа йўлини қиламан, токи қайтиб содда қиз бошини айлантирмаслигинг учун тилингни кесиб, кўзингни ўйиб итга ташлайман.

— Ов, бунча ҳовлиқмасанг, нима, ўша ойимчангга севги изҳор қипманми!? — энди шоир ранги бир қадар оқаринқираган эди. — Тавба, яхшилик қиламан десанг ҳам балога қоласан-э!

— Ҳали севги ҳам изҳор қилмоқчимидинг? — Ғайбиддин Расул Усмон бетига илкис шапалоқ тортди. — Ишонмагин дўстингга, сомон тижар пўстингга!

— Тоза худонинг газаби экансан-ку, — ниҳоят ўзини туголмай дўстини итариб юборди Расул Усмон. — Нима, шеър атаган ёки ўқиб берган бўлсам бирор жойи камайиб қоптими? Аввалига, бор, бора қол, ёрдам бер, ёлғиз қийналди, деб қисталанг қилдинг, энди мунақа... чиғирикча соласан. Талмовсираганча пичоқни олиб кўксимга урсанг-чи! Бўлди, бас, ўша устахонани қайтиб елканнинг чуқури кўрсин!

— Мен ёрдам бер деганман, шеър тўқи, қасида бағишла, миясини айнитиб абгор қил, демагандирман-ку! — уни ёқасидан бўғиб, қаттиқ силкилаб қўйворди Ғайбиддин. — Жа бу, билмаган эканман, Лизахонни олти ойгина севиб, файласуф бўлиб кетган экансан-да, а? Муҳаббат мустақиллиги Фарҳод ёки Отабекнинг тушига ҳам кирмаган, сен осонгина ўйлаб топибсан. Фақат, ҳайронман, айт-чи, умри олти ойдан ошмайдиган ишқ ўзини қандай тазйиқдан ҳимоя қилиши мумкин!? Қани, гапир, нима бало, гунг бўп қолдингми!?

— Эҳтимол, ўша муддат... мен учун бир умрга татир! — ниҳоят кўнгли чўкиб гўлдиради Расул Усмон. — Сен умр бўйи сиғинадиган севги қисқа умр кўрган ўша севги олдида арзимаслиги мумкин. Эсингдами, бир пайтлар сен, Гириҳ изтироблардан яралади, деганингда, уста мийиғида кулган эди. Хўш, сабаб? Ҳеч қачон изтиробнинг ўзи Гириҳга айланмайди. Худди шунга ўхшаб, оҳ-воҳнинг ўзи муҳаббат эмас, афсуски, буни жуда кеч англаяпман.

Расул Усмон ҳақ: ҳеч қачон ёлғиз изтироб Гириҳга

шаклу шамойил беролмайди, Гирих қиёфасини ўнглаши учун қалам уқув ва дидга суяниб заҳмат тортишига тўғри келади, қалам эзгулик замиридаги некбин маъноларни бўйсундирган тақдирдагина изтироб ҳам Гирих сари юзланади. Буни Расул Усмон ўзича туяди, бундан ўзича хулосалар ясади; шу жиҳатдан бахти чошиб, Тиллакори паноҳига келишганда, у ўзини кўрсатолган эди. Хомаки чизмаларда уйғун нуқталарни адашмай топишига уста тан берди, Расул Усмон деса ипакдек эшила диган бўлди.

— Гапни айлантирма, — пича ховридан тушди Ғайбиддин. — Юзимга оёқ қўйганингни тан ол, мардлик қилсанг кечираман. Жамила сени шунақа мақтадики, ҳасаддан бўғилиб ўлаёдим, эртагаёқ мени ташлаб, сен билан бўлиб кетишига ишондим.

— Жамила мени мақтадими? Жамиладай сулув-а!

— Ҳах, рўдапо! — пўнгиллади Ғайбиддин.

— Сулувинг ўзингга насиб қилсин, — енгил уф тортди Расул Усмон. — Аммо, рости, бунақасини оёқ-яланг бўлиб қидирганингда ҳам ер юзида бошқа учратмайсан. Ўлдирсанг ўлдир, сенга ҳасад қилишим рост! Нима қилай, Ҳазрат Навоий ғазалларини ўқиганимда... шу санам ёдимга тушаверади.

— Лиза нима бўлди, Лиза?

— Лиза ҳақида бундай безбетлик билан сўрама! — дўстини силтаб ташлади Расул Усмон, айти чокда чехраси бир эзгинликдан буришди. — Билсанг, бу айрилиқ мен учун келажак, шухрат! Сен учун эса бунақа дард аҳамиятсиз, эрта мабодо Жамила ташлаб кетганда ҳам сенинг ҳаётингда ҳеч нарса ўзгармайди. Нар и борса биттасига уйланиб оласан, кейин қарабсанки, бир кажава жўжа!..

— Худди ўзинг уйланмайдигандек гапирасан-а!

— Ҳақорат қилма одамни. Мен қисматимни аллақачон битдим: тоқ ўтаман. Уйланиш фожиа, эрк устидан қора ҳукм ўқилиши! — Расул Усмон деразадан ташқарига — қоронғиликка ўйчан тикилди, салдан сўнг аста ўгирилди. — Кўпдан бери ўйлайман: одам бир нарсага сиғиниб яшагани маъқулми ёки бепарво яшаганими? Бепарволик эркинликка яқиндай, лекин бу ҳолда тандан кўра рух эрта қарийди. Рухинг қаридими, тамом, ҳаётдан безасан.

— Муддаога ўта қол, файласуф!

— Муддао аниқ: эрта қариётганимиз йўқми?

— Эсингни еб қўйибсан.

— Йўқ, сен яхшироқ эшит, ҳадеб сапчилайверма, — Ғайбиддин қаршисида тик турганча эзмаланди Расул Усмон. — Мен фақат сенинг эрта-кеч отанг ёнида Гиррихга сифинишингни ёки ўзимнинг тунлари шам ёқиб қалам билан қоғозга юрагимни тўкишимни айтмоқчи эмасман. Биз бу юмушларни ўз хоҳишимиз билан адо этамиз, демак, бунда — на зерикшиш, на қариш! Энди, қара, зарурат туфайли бажо келтирилган юмушни ярим йўлда бир куч ими-жим тўхтатади, сен ҳам ими-жим у билан мураса қилмоқчи бўласан, эпложмайсан, ноилож олиша бошлайсан, йиқиласан, ёлворишга ўтасан, кулгига қоласан, кейин охириг чорани қўллашга мажбур бўласан — сифинасан. Оқибатда ҳуш-фикринг ўшанда! Энди сен шунчаки тирик товонсан. Нима десалар қуллуқ қилиб бажаришдан нари ўтолмайсан. Бу нима — лоқайдлик-да! Рухингда уйғонган толгинликни аста-секин қариллик аломати боса боради. Қани, айт, бу ҳолда отананг, дўстинг ёки маъшуқангга қиё боқиб қўйгани ҳафсаланг етадими? Мен ўзимгамас, сенга ачинаман, сен кўп нарсани бой бердинг, энди янаям чатоғи — Жамила ишончини йўқотишинг.

— Енгилдим! — деди Ғайбиддин шивирлаб.

— Сен доим осон енгиласан, — деб у лабини бурди. — Енгилиш сенга ёқади. Хўш, энди шаҳардан бадарга кетасанми? Қўй, майли, мен рози, Самарқандни гариб қилма, Жамилани ўйла, мен уни ҳижрон чоҳидан қутқариб қололмайман, ўзим ўша ерни ижарага олганман.

— Сафсатавоз! — хезланди Ғайбиддин. — Тугатдингми? Ёки яна чаласи борми? Мен енгилдим, шафқатингни дариг тутмаганинг учун қуллуқ, эвазига сени уйимга таклиф қиламан. Нозланмай юравер! Бу ерда ҳаётинг хавф остида, ҳайкалдан эса умид йўқ!

— Айтганча, бугун уч-тўрт мири тегармикин деган умид билан устахонага борувдим, — кулимсиди Расул Усмон. — Анови бақбақаси осилган ҳисобчи аёл чўтини шақиллатиб дағдаға қилиб қолса борми! Жўнавормасам пешонамни уриб ёрармиди? Илвиллаб қайтаётсам уста кўриндилар, уялганимдан аста ўзимни панага тортдим.

— Саломлашишнинг эп билмабсан-да?

— Э, жинни, саломлашиш учун ҳам мундайроқ рафтор керак-да! Мен у кишига кўринадиган аҳволда эмасдим, — деди қизишиб Расул Усмон. — Лекин... анови акахон қовоғи ёмон солиқ эди. Устани роса талаган бўл-

са керак. Овози деразадан ташқарига ҳам эшитилиб турди.

— Карвон олдида шу акахон-да, а? — кесатди Ғайбиддин. — Лекин, жўра, бу одамга сизгиниш эмас, калтак раво! Улмасак кўрамиз. Қани, овмин, кетдим! Мен билан борасанми, йўқми?

Расул Усмон дўсти таклифидан кечди. Сен мени якка деб ўйлама, сендан кўра содиқроқ ҳамроҳим бор, яъни қалам, у ҳам оч, дардимиз бир, тирикчилигимиз бир, хуллас, аҳволимиз сен тахмин қилаётганчалик эмас, дея шакаргуфторлик қилди. Ташқарига чиқишгандан сўнг гап яна Жамила атрофида айланди. Юлдузларга термилиб Ғайбиддин хўрсинди, ич-ичида бир олам ҳасрат уюлиб ётганлигини шундоққина ифодалаган хўрсиниққа жавобан Расул Усмон чала жойидан олди: «Кўнглингга тегиб кетмасин, уста ақидапараст одам, фақат ўзи билганини беҳ санайди. Обида мажруҳ бўлганига куйинади, лекин... бошқа тараф ёнаверса майли экан-да. Ораларингдаги муомаладан беҳабарми? Яра бутунлай газакламасдан иложини қилгин, номард!» Куюнчак шоир ҳали-бери тинадиган эмасди, Ғайбиддин нафаси қайтиб кетганига шама қилди, бўлмади, жағингга от тепсин, деб кўрди, тағин бўлмади, жаврайверди, охири, қўл силтаб, автобус кутмай, пиёда жўнади.

Тахминан соат ўн иккиларда у, Жамила қадди-бастини ҳаёлида гавдалантиришга уринганча, жимжит кўча бўйлаб оғир-оғир қадам ташлаб борар эди, қалқони тешилиб қайтаётган эди. Ахир, шеъри-қофиясини пеша қилиб ҳаддидан ошган шоир таъзирини бермоқчи эди, ўзи бошлабгина адабини еди. Ярамас узундан-узун даромад қила-қила лоқайдлигини бетига солди. Бир винтинг синган, деди-да! Худо ҳақи, ҳар қанча кўпиргани билан бу бобда ўзи қуруқ, лоқайдлик нималигини фаҳми олмайди. Лекин, во ажаб, «Ўирқ ривоят»нинг қайсидир саҳифасида одамзодга жуда тез илашадиган шу иллат лўндагина таърифланган, мана бундай: «Кунини фаромушлиқда имиллаб кечирадургон ва бефарқлиғ илқиға ҳад бергон банда қисқичбақа кабидур, кучи етгон ҳар нени қисқичиға қисадур ва хоҳлагон тарафига судрайдур, алҳол, ул нимарсадин ўзгаси қадрини эътиборидин соқит қиладур. Гарчанд йўлда нафси тилағонидин оғирроқ юкға йўлиқғонини сезсаким, ўшал фурсатда они ташлаб қочадур, бул қилиғидин бир озор емас, билъакс ҳузурланадур...» Чечанлик билан қилинган нақл! Наҳотки,

Расул Усмон шунга ишорат берган бўлса? Нима, у гарданига манзилгача эплаши маҳол юк ортганми?

Очликдан силласи қуриёзган Гайбиддин дарчадан кириши билан у ёқ-бу ёққа бурилмай тўппа-тўғри ошхонага шошилди. Димоғини пиёздоғ ҳиди қитиқлади. Қозон тагидаги шовлани сузишга эриниб, тикка турганча, онаизорини ичида мақтай-мақтай, ёғоч қошиқ билан апил-тапил туширди. Оҳ, мана буни ҳузур деса арзийди! Энди бу паллада шоиржон нима қилаётган бўлса? Чиноқ қалами билан семиз дафтарини ёстиғи тагига қўйволиб, бир йилда камида ўн даргоҳга саёхат қилган аделинни тамоғигача тортиб, тишгинаси кирини сўриб, губбагужанак бўлиб олгандир-да! Бундан ҳам баттар бўлсин, юр деганда кўнмади, нозланди, келса, мана, марҳамат, манови шоҳона таомдан тотиниб қавзанарди. Бугун маош ололмабди. Бечора шунга роса куйган. Асли неча ойдан бери Расул Усмон ҳам, бошқа шоғирдлар ҳам чўнтак гадоси: бир вақтида елкасига шайтон қўнган Маъруф Афзалович шунчаки қилган оғзаки фармойиш билан бригада тарқатилди, тирикчилик важҳидан маҳрум қилинди. Бош мутасадди бутун инон-ихтиёри ўз измида бўлган ғилдиракни бу даража кескин чапнасига айлан-тириб юборажагини ҳеч ким, ҳатто уста ҳам кутмаган эди. Чорасизликда қолиб у ёққа чопишди, бу ёққа суйканишди, жавоб битта бўлди: аравасини тортмаётган бригадани тутиб туролмаймиз!

Сал қорни қозангандан кейин эътибор берсаки, фақат биргина хона чироғи ёниқ, демак, отаси уйғоқ, идорадан таланиб келган бўлса, бу даражада абгор қилишгани боисини қайта бошдан ўз тарозисига босаётгандир-да! Унча-мунчага бўй бермайдиган отасини у гоҳо тушунолмабди. Отаси тирикчилик ғамини аллақачон калласидан чиқариб ташлаган, шунчаки ўлмаснинг кунини қилиб юрибди. Бригадасини тум-тарақай қилиб юборишганда ҳам сал бўлсин жирилламади. Тўғри, бориб Маъруф Афзалович афтига тупурмоқчи эди, фойда бермаслигини билди чоғи, бундан ҳам тийилди, ҳали ўзи ялина-ялина одам йиғиб беради, дея ёзғириш билан кифояланди. Лекин ғалва фақат шугина эмас-да! Қуюғи тагида, яъни кўпдан кўп савдо бу кунда бекорчиликдан бурчак-бурчакда ғийбат уясига ўт қўяётган анови бечоралар қозонга солиб қайнатадиган бирор егулик топиб келишларини не-не қора кўзлар жавдираб кутишаётганида! Бу жиҳатини отаси ўйламабди, Гириҳ олдида ти-

рикчиликни сариқ чақага олмайди, унга қолса дунёга ўт тушмайдами, фақат анови обида билан Гириҳ омон бўлса бас! Нима қилсаки, обида дардига малҳам топса, Гириҳ дардига малҳам топса! Бу ғалва, бу чопачоп, бу урхо-ур қачон тугайди — тамом қоронғи! Тагин устига отаси ҳар замонда ёқасидан олгани, уйланишни истамай қочиб юрганини пеша қилгани, топмадингми, энди у ёгини ўзимизга қўйиб бер, дея дағдага қилгани ортиқча! Ахир чўнтакда ҳемири бўлмагандан кейин нарху навони осмону фалакка чиқариб қўйган бу ўйнама замонда никоҳ тўйидек серхаражат маъракани ўтказиш осонми? Онаизори бир вақтида сал хушёрлик қилиб сандиғу бўхчага тиқиштириб қўйган ялтир-юлтир парча-пурча билан қайгача бориш мумкин? Аввалроқ, ота-онамиз шошганлари билан хомлари бор экан, камхаржлик қурсин, изза еб туришибди, деб Жамилага важ кўрсатганда қанчалар уялувди, асли уялмаса ҳам бўларкан, ростини сўзлаган экан, камхаржлик хонадонларини тамомила ўраб олган экан...

Топган-тутгани ҳаминқадарлигига қарамай отаси ҳар неча вақтда Расул Усмонни пул-муд, у-бу егулик ёки кийим-кечак билан сийлаб кўнглини кўтариб туришини эслади. Бирдан кулгиси қистади. Бир жиҳати отаси гўдакфеъл, чўнтагига уч танга кирса қандай йўқотишни билмай типирчилайди, ҳатто тагига сув қуймагунча тинч ухлолмайди. Сеп камини бутлаёлмай хуну бийрон онаизорга тутқазса-ку олам гулистон, лекин у бундай қилмайди, чойхонада шогирдларига ош дамлаб беради, ортганини эркатойи Расул Усмонга тутқазади. Шоири тушгурни бу қадар сийлаб нима барака топарди. Қошки, у ҳимматни тушунса, бу нарса қадрига етса, мўмай ақчани бирор кори-ҳолига яратса! Етти чақирим наридан пул хидини сезадиган очопат улфатлари дарров атрофида пашшадай айланишади, охирги тийинигача қоқиштириб олмагунча тинчишмайди. Мабодо улфатларидан бир амаллаб қутулса, албатта Лизахон карашмасига тутилади. Анча илгари «сахнани латофатли оққуш каби безайдиган» (канда қилмай ёзиб борадиган кундалигидан) малак суйкалишларидан безор бўлгандан кейин, во дарифки, «умид уфқидан ойдек балқиб» (ўша кундаликдан) Лизахон чиқиб қолди. Тантиқроқ ўсган қиз кўнглини овлаш осон эмасди, кимлигини кўрсатишга ишқибоз шоир эса қизни ҳафтада бир ёки икки марта кино ёки музқаймоқ кафесига таклиф этишни порлоқ

орзуларидан санарди ва уста мурувват кўрғазган кезлардагина бунга эришарди.

Кунлардан бир кун, нимадир бўлиб, Расул Усмон кундалиги билан мақтанди, ма, ўқи, фақат сендай жон дўстимга раво, бошқага ҳатто рангиниям кўрсатмайман, деб керилди. Эринмай ўқиди, бир жойида кўнгли юмшадди, бир жойида аччиқланди, кулди. Ҳар ҳолда қурғурнинг туйғулари чақиндай эди. Бир ёниш шунча-да! Тўғриси, Жамила билан тотувлашгандан бери, ўзи ҳам кундалик тутади. Бирор кун ёки учрашув тафсилотини туширмасдан майда-чўдасигача иншо этади, лекин битиклари уникадек тиниқ ва баланд жарангламайди.

Тун кичик саҳар сари оққанда Ғайбиддин ухлолмай ташқарига чиқди, ҳалиги хонада чироқ ҳануз ёниқ, демак, отаси ҳам бедор: ўз азоби, ўз илинжи, ўз аҳди-қарорига кўмилиб ўтирибди. Балки, бирор рисола узра мук тушиб, масала-қоида ечиб, қандайдир ноаниқ моҳият заминиде захмат чекаётгандир, балки. «Қирқ ривоят» билан машғулдир ёки таъбига яқин шоир қаламига мансуб нозик газал комига чўмиб, завқу сафо сураётгандир. Иложиде қанча, отасиде қариган, қушуйқу бўлиб қолган, шунга яраша гоҳ серзарда, гоҳ мулоим, гоҳ гажир! Ҳаммасидан чатоғи, кун сайин феъли нозиклашади, хурсандчиликка ҳам, хафачиликка ҳам деярли чидамайди, сал кажликни кўрганда жон-пони чиқиб кетади, ўпка-гинани қалаштириб ташлайди, дарров ичида бир кудр тош бойлайди, алхол, бу тошни жойидан силжитадиган куч қани ҳадеганда топила қолса! Кўпинча Ғайбиддиннинг ўзи балогардон! Чоли тушгур ёмон қариди, эҳтиёт бўл, раъйини синдирма, иложини қилиб кўнглига кир, тагин дуойи бад қилиб қўймасин, унда икки дунёдаям косанг тағи оқармайди, бошинггача касофатга ботасан, жонинг мондимайди, деб гоҳ хайрхоҳлик, гоҳ гайирлик билан кимлар панд суқиштиради. Ҳар бири бир пайгамбар, ҳеч қурса авлиё бўлган бу насихатгўйларнинг қайсисини тингласин, қайсисига қуллуқ қилсин. Гажирликда у қарийб отасига тортган, шунга кўра ҳеч қачон билганидан тоймайди, керак бўлса ўша жонкуярларга жавобан маймункулги қилди, лаб-лунжини шишириб ишшайди: «Тошларингни терсаларинг-чи!» Ана шунақа қўполлик қилгани билан ичида бошқа муддао ётади, яъниким, отам ёлғиз, отамни қўллашим керак, паст кетмасак, дадил турсак, улоқни узиб чиқсак — омадимиз чоғани, Гирих йўли очилгани...

Кичик саҳар осмонига хос сокинликни туйиб, юлдузлар живир-живирини кузатганча, бир пас ҳовли айланди, отаси эса чироқни ўчиравермади, негадир гашланди, бу палла Расул Усмон қаламга роз айтаётгандир, лобаргинам Жамила пар ёстиққа сўлим сочларини ёйганча асалдек ширин тушлар кўраётгандир, фақат мен ёқимсиз бекорчиликни маҳримга тушириб олганман, деган хаёлга борди. Билади, Жамилахон туши ҳам ўзидек беозор, ўзидек малоҳатли: ана, ақиқ лаблари тамшанади, бўсага интиқ, интизор! Э, художон, санам фақат уни туш кўрсам! Бу ҳам бир бахтиёрлик! Қундалигида худди шу ҳақда нималарнидир қоралаган: «Ўзи айтди, мен уни тушида муттасил безовта қиламан, нуқул бағримга босармишман, чатнаган дудоқларидан, оққушникидек оппоқ бўйнидан иссиқ-иссиқ бўсалар олармишман. Тушунарли: мен унинг хаёлида, жонида... бир оғриқман. У ҳам мен учун шундайми? Қасам ичаманки, бундан минг чандон зиёда! У, жонимдаги оғриққина эмас, жоним ичра яна бир ёруғ жаҳондир!» Сокин осмондан нигоҳини узиб Ғайбиддин оғир энтиқди, беихтиёр изига бурилди, стол устида турган кундалигини очди. Бугунги учрашувни ёзгиси келди, сиёҳ-қаламни қўлга олиши билан ўйлаганлари шуури аро ҳудудсиз бир сарҳадга чекинди. Саҳифа узра Жамила суврати жилмайди, суврат бехос тилга кирди: «Жоним, бурро-бурро қилиб сўйланг-чи, суйиш дегани нима? Бир шоир суйишда минг бир жилва, минг бир ноз, минг бир қийноқ жо эрур, деган экан. Анча жўн таъриф, ҳали бу бобда ҳеч бир мезон топилмаган. Сиз, балки, кўнгил юлдузи кўнгил юлдузи билан қовушганда ҳар қандай жумбоққа ўрин қолмаслигига ишонмасиз! Ўзимни мунглуғ ва бенаво санамасам-да, бунга бир қадар умид боғлайман. Ўша кун ёвуқми, йироқ? Адашмасам, муҳаббат қадри дийдорда, биз эса висол оралигидаги масофани узайтириш билан оворамиз. Худди шу нарса иккимиз учун ҳам бирдек қадрли аланга нелигини, сизни билмадим-у, менга тобора чуқур англатмоқда. Одамзод ўз бардошининг ҳам қурбони бўлиши мумкинми? Ўйлаб кўринг, жоним? Маза-матрасиз бундай қурбонлик кимга ҳам керак?»

Ҳали суврат кўп дарди-ҳоли қилиши мумкин эди, лекин ҳар луқмаси келиб кўксига санчилаётгани боис Ғайбиддин бир хўмрайгандики, у ҳалиги ўйлар қатори чекилди. Сўнг, у чорасиз ўтирди, калласига бирон тайинли фикр қўнмади, Жамила ва кейин Расул Усмон би-

лан ораларида кечган суҳбат баёини ҳарчанд уринмасин бир нуқтага йиғолмади, ёзолмаслигига кўзи етгач, кундаликни варақлади, дуч келган жойидан шошилмай ўқиди:

«Бугун отам менга анча титилган, яқин-орада кўк бахмалдан муқова қилинган, муаллифи ҳам, хаттоти ҳам номаълум мажмуа берди. Атамаси «Қирқ ривоят» бўлиб, айтишларича, рисола бошига кўп савдолар тушган, тасодифан Қодирбек исмли бардоши метин ошнаси уни бало-қазо чангалидан омон олиб қолган.

Илгари ёзма ёдгорликларга ишим кўп тушгани, яъни отам даъвати билан кўҳна китобатга ишқ қўйганимни айтсам мақтанчоқликка йўйилмас, хуллас, қайда ва кимда арабий ёзувда рисола бўлса олиб ўқимагаунимча ором нималигини билмас эдим, интилганимга яраша ҳар доим шундай ҳузурланиб, қониқиш ҳосил қилардимки, бу ҳол мени нашаванддек қилиб қўйган эди. Тошканди азимдаги маълуму машҳур хазинага ҳадеганда қўлим етавермагани боис афсусланиб, Самарқанд дорилфунунига қарашли кутубхона жовонларини титпит қилиб, ютоқиб турганимда «Қирқ ривоят» қўлимга тегди. Тан олай, уни мутолаа қилиш осон кўчмади, у дидли хаттот томонидан майда настаълиқ хатида ғоят бежйрим қилиб кўчирилган бўлиб, айрим варақлари йўқолгани устига, бутун-бутун жумлалари ва сўзлари ўчиб-чаплашиб кетган эди. Яна тан олсам, машаққат тортганим бир ҳузур берса, бир аламинни қўзғади. Ахир бу қандай савдо? Мутолаага киришганим ҳамоно юрагим нидо қилади: «Бегона! Бегона!» Йўқ, дейман мен фignonга тўлиб, у бегонамас, ўзингники, қадимда яшаган бобонг уни сену менга мерос қилиб қолдирган, у ўзингники, фақат уни бегона қилиб қўйишган, чеҳраи малоҳатига ниқоб тортишган. Ана шу ниқобни олиб ташласак бари юришиб кетади. Орадаги тўсиқ кўтарилади. Лекин, ҳозирча мен яккаҳол, омоч тортаётган ёлғиз хўкиздек кучаниб, пайларим таранглашиб, мажруҳ мажмуа узра азобу зардоб ютишга мажбурман. Ва шу юмушга ўзимни бағишладим. Бирор гаройиб ривоят энг қизиқ жойида тўсатдан узилиб қолганда биров калтак билан калламга ургандек бўлар, беихтиёр бир кун отам ўкинаўкина айтган ҳикоя — амаким мулла Ражаб умр бўйи емай-ичмай йиққан китобларини анҳорга оқизгани, китоблар Умар деган шинаванда чол қарайдиган тегирмон нови-паррагига тиқилиб қолгани, дўлу тош тўхтагани,

бу уволга чидолмай биргина қуръонни олиб яширган чолни ҳайдаб кетишганини эслардим. Минг-минг йил аввал бино бўлган сўздан шамшир ясаб бош узганларини ким қандай баҳолайди? Билмадим, билмадим! Ҳар ҳолда мен «Ғирқ ривоят»ни саҳифама-саҳифа кўчиришга киришдим. Элга тарқатаман. Кўп ривоят узук-юлуқ, фақат «Икки наққош» ва яна тўрт-бештаси тугал экан...»

Ҳали Ғайбиддин тахмин қилган бўлса ҳам худди шу фурсатда отаси айнан «Ғирқ ривоят»ни варақлаётгани, нозик маънолар билан безанган «Икки наққош»ни қайта ўқиб, чархи гардун азал-абад бевафолик билан пойдор экан-да, деган мулоҳаза оғушида эриб-эзилиб бо-раётганидан беҳабар эди.

V

Бугун чиндан ҳам устахонадан таланиб қайтган уста китоб кўриб ўтирган жойида дарча қийиллаб аста очилгани, Ғайбиддин ошхонада тимискиланиб қорини тўйғазгани, ҳовли кезингани, сўнг ими-жим хонасига қамалгани, кичик саҳарда уйқусираб ташқари чиққани — бари-барини билди. Ёнимга келар, деб илинди, келса дардлашаман, эрта-индин нима қилиш кераклигини маслаҳат соламан, деган хаёлни қилди. Нияти ниятлигича қолди, йигити тушгур атай қочди, кўриниш беришни истамай, каталагига яширинди.

Ҳориганига қарамай уста «Ғирқ ривоят» билан тамоми мулоқотга киришган эди, нигоҳи заха саҳифалар аро югураётганда тасаввури тубига чўккан хотиралари қалқиб-қалқиб кетаётган эди. Тасаввурида анҳорни тоширган, залвар тегирмонни тўхтатиб қўйган китобат! Зеру забар бўлди! Ким ачинди? Бу ёғи яратганга аён, ҳар ҳолда анови Маъруф Афзалович, меҳроб эскирган деб дағдага қилаётган банда, ўшанда оқим ютиб юбориши мумкин бўлган рисолаани раҳму шафқат юзасидан қутқарган имондор чолни дағдага билан ҳайдаб кетган, тешиб-тепкилаб қафасга тикқан биродарларга аллақандай яқинов! Агар иложини топса, давру даврон кўтарса, меҳроб бир тушунча баробарида эскиргани ҳолда қиёфасида яшаётган санъат эскирган эмас, деб паст тушмаётган уста тақдирини бир зарб билан бичарди-қўярди. Ана, уста Иброҳимни ўзига қалқон қилиб олибди, ҳарнечук жонини сақлаш, йўригини ўтказиш усулини топибди.

Хўш, бу банда кимлиги маълум, лекин уста Иброхимни тагин нима жин чалдийкин? Ахир ўзини таъмирчилар сиртлони чоғлаган бу валломат эрта елкасидаги шунча оғир юк билан пулисирот кўпригидан қандоғ ўтаркин?

Уйқуси тамом учган, хўрозлар бўғиқ қичқираётганига эътибор бермай қўйган уста «Қирқ ривоят»ни varaқлашда давом этаркан, беихтиёр Қодирбекни хотирлади. Узоқ Туркистондан сал кам қирқ йил бурунги кўмма жойини айтиш, киндик қони томган маконни зиёрат айлаш учун келган банда залвар ўкинчлар билан қайтиб кетгандан кейин ой ўтар-ўтмай қазо қилган эди. Жанозаи савоб хабарномасини олди. Аттангки, икир-чикирларга кўмилгани, Гирих талваси ичра ётгани туфайли вақтини қизганганидан на жанозага, на фотиҳага боролди. Гирих деб сонун сабоқдан чиқдинг, шўрпешона банда, деди ўзига ўзи қахрланиб, эрта қоронғи гўрингга думаласанг руҳу арвоҳингни йўқлаб бир чумчуқ келмайди. Буни ўйлаш аламли, лекин ундан ҳам аламлироғи — манови рисолаи муаззамни келгуси учун асраб қололган банда ҳурматини ўрнига қўёлмагани! Вақтни бой берди, энди бу савоб насиб қиладими ёки йўқми, билмайди, аммо нетонгки, «Қирқ ривоят»да шу хил уволлар ва савоблар илдизига бориб тақаладиган ибратомуз нақллар анчагина, шулардан энг мумтози — «Икки наққош», у устани азалдан ром этган. Аниқроғи, илгари уста бу мажмуани амакиси мулла Ражабникида кўрган, раҳматли отаси уста Жамшиддин билан бақамти ўқиб, қатларидан маъни гуҳарларини терган эди. Ўша кезларда кўп обрў орттирган амри маъруф даврасини буткул мафтун айлаган, буткул сеҳрлаган «Икки наққош»да номаълум муаллиф ушбу воқеотни битган:

«Тангри таолога ҳамду саноларким, аршдин олиймақом даражали ваҳий йўллабдур, аҳли мўминга маъқул кўрилгон ваҳий будур: рўйи заминда раҳмат нури, ҳавзу кавсар сўйи ила рўшнои обод қилингон шаҳри фирдавсмонанд яратилғай, курраи арзга узук янглиғ ярашартургон бул малохат макони устидан тоабат бало-қазо ўтмағай, ҳусни ҳар не қабоҳат ва разолатни маҳв этғай!

Ваҳий ёғилмоғи ила гардун бир беадад ёғдуга беланибдур, кўҳна замин тасарруфида вояга етгон беназир фарзандлар — Сайхун ва Жайхун дарёлари оралиғида ястангон сабзорлар ўлкасида, саховатпеша Зарафшон яқосинда ҳосиятли бир субҳи содиқда зўр тадорик кечибдур, кўкдин иноят кўргозилғони боис Самарқанд

аталгон шаҳри саодатманднинг илк ғишти қўйилибдур. Бул муборак вазифаи муддаони Мовароуннаҳр ҳукмдори Ефас ўғлон рағбатига кўра Арслонбек наққош билан Болимбек наққош адо этибдурлар.

Баҳаво ва осойишта соҳилни қурилиш авжу сурони қамрагон бир айёми муборакда подшоҳ мубоширликни гарданига олгон ошналарни хонаи хосига чорлабдур, аларни хуш каломлару шоҳона ёриқлар билан обдан сийлаб, мажлис адоғида бунингдек тилак айтибдур:

— Узоқ бир тунда уйқудин фориғ ўлиб ўйласам шаҳристон қиёфатида бир сакталик бордек туюлди. Шаҳристонга андоғ бир иморат лозимга ўхшайдурким, ул Саодат уйи эрур. Шул ҳам қад ростласа сакталик чекинадур, зеро, биз эртаминин анда баркамол мажлислар билан хуш кечиргаймиз. Не демакка ҳадингиз сигадур, муҳтарам зотлар?

Наққошлар таъзим қилишди.

— Сиздек воҳиди замон тарафидадурмиз.

— Хўб шодмен, — деди ҳукмдор чехраси ёришиб. — Фақат фармони олий булким, иморатни бурун бирон элу элатда кўз кўрмагон нафис безаклар ила безагайсиз, токи ҳали ҳеч ерда анингдек мақомдаги бўлмағонини эътироф этсунлар.

Амри подшоҳ вожибдур. Алалхусус, икки пешвои ҳунар хўб камоли эҳтиром ила яна қуллуқ бажо келтириб чиққонларидан сўнг шаҳристон қоқ ўртасида тушадурғон энг маҳобатли иморат шаклу шамойили бобида ўзаро қирқ кеча-кундуз маслаҳат солишибдурлар, сўнг бир йиллик захмат баробаринда шойи қоғозга тарҳи муборакни иншо этибдурлар, ҳаттоким, оғочдин бежирим улги¹ ҳам ясабдурлар. Бир жума куни, подшоҳ хушвақтлиг чоғини мўлжаллагон ошналар мармар остонада ҳозиру нозир бўлибдурлар. Шаҳристон ободонлиг ва улугворлиг сори юзланиб гуркираётғонидин мамнун ҳукмдор алар арзу баёнини сертақаллуф қиёфада тинглабдур.

— Қиблагох, маслаҳатингизни дастур қилдук, — деди Арслонбек комил ишонч ила. — Иншооллох, жаноблари таъбига биноан, иморатни шул дамгача бир меъмор ёки муҳандис ақлу идрокидин кечмагон бир туркум нақши зебо ила зийнатламоққа орзумандлик қилдук. Ул туркум ажаб тугундин пойдор эрурким, таъбир жоиз-

¹ Макет — андоза.

лиғи ўлса, они тангри хоҳиши бирла Г и р и х атамқ мумкиндур. Фақат, олампаноҳ, ўйласакким, бул тугун жозибаи камолини эл кўзиға бутунича кўргазмақ учун газнадин бисёр зару зевар талаб қилинадур.

— Бул талабни қондиришлуғ мандин тан, — деб лутф қилди ҳукмдор қатъий оҳангда. — Сиз эса бошқа жиҳатга жавоб ҳозирланг. Эрта иморат камоли аён ўлгондин сўнг бардоши онча бўлғай, қуруқ танаси муаллақ қолиб, зар либослари ечилиб тушмасму?

— Бул тарафидин кўнгилни хотиржам тутингиз, олампаноҳ, — бурро-бурро сўзлади Арслонбек, азалдин хушфеълу алҳол камсухан ошинаи содиқ Болимбек ўз хайрхоҳлиги ила они суйди. — Қулингиз Болимбек сингори фаросатли банда ила иморатга бир либос кийдирмоққа даъвогарким, ул либос иморат ила даврул қиёматга қадар яшнагай ва мардум кўзини ўйнатгай!..

Наққошлар сарвари эҳтиром ила баён айлағон муддаоий сухан подшоҳ қулоғига мой қадарлиғ ёқди. Яна бир бора дилидин тангри-таоло ҳукмига кўра улуғ савобға ноил ўлаётганини кечирғонча аларни ҳар бандаға насиб этмайдурғон қучоғига тортди, шоён изҳор этдиким, кўнгилларни сарафроз этадурғон шул обидаи шарифни тугал жозибаға эш айлаб, ҳар не нуқсдин холи тарзда оллоға тухфай ганж этсангиз, исмингиз тоабат тирик қолгусидур...

Алалхусус, Арслонбек ила Болимбек ёру биродарлик ришталарини болалик дамларидин қаттиқ боғлагон, нотоза нимарсалардин тану жонларини Мосуво тутишғон, неки устивор, неки ғамбода кунлар насиб ўлгонда ҳам тузу намакдин узилишмай, оқибатни бой бермай келишардиким, бунингдек қадри қиём яна бир абадийлик битим тамалиға айланғон эрди. Очуғ баёни арз будирким, муруватли худойим дўсту кадрдон Арслонбек хонадонини алп Қамон исмлиғ мўйлаби сабза урғон, илиги зап тўлишғон йигит пой-қадами бирла бадавлат айлабдур. Оқил тангри фарзандмандлиғ шавқу суруридин Болимбек наққошни ҳам бенасиб этмабдур, онинг бақо боғини эслатадурғон бўстонини бир гунчай насрин жамоли ила обод этибдурким, бул лобар ҳусни кўк фаришталарини ҳам ҳасадга кўмгай. Ҳунарға муккадин кетғон ото холи бўлгонда кўпинча шаҳристон аро ҳуснда ягона қизи — Биби Нозик маликаликка, Ефас ўғлон ўғилларидан бировига муносиб эрконлигини ўйламакка жазм этадур. Аммо сарой тарафидин имдод йўқлиги, боз устига бир за-

монда жондай ҳабиби Арслонбек қуда-андалиғ хусусида сўз очиб қўйғони боис шашти кўник янглиғ сўнадур.

Ҳунар саодати ва машаққати ила тамом сархушлиғ кўчасида адашғон ошналар шундоғ ўнғларида бир қарчиғай ила бир гунчай насрин камолот илкени тутиб, барчаға нишон ўлғонидин, дилларида ажаб ҳавас ва ажаб иштиёқ кулф урғонидин гафлатда қолишди. Подшоҳ эштиборидаги иморат кўп забардаст эрди, алҳол, тилла сеҳри билангина ечилатурғон нақшлар тугуни аёвсиз эрди, бул залвар ва ингичка юмуш интиҳо сори юзланғонда онча шошғонларидин ҳам алар аҳду паймонидин фаромуш бўлишди.

Кун ўтди, ҳафта-ой ўтди, йил неча бор айланди ва Саодат уйи гардун билан дийдорлашди. Иморат салобати бутун шахристонни ҳайратға кўмиб, турфа овозалар тарқалишига сабаб ўлиб турғон бир кунда, хуфғон арафаси Болимбек шодумон алфозда хонадонига аёқ қўйди. Нозиктаъб наққош кўчадин келган заҳоти минг бир тусли гули-сабзаси ва бута-ниҳоли ўзаро роз айтишиб, чор тарафни маст айлағувчи атру бўйларга тўлдирадурғон боғини оралаб ором туймоқни одат қилғон эрди. Ушбу айёмда ҳам ўшал одатини ихтиёр айлади, яшил аланга мисол товладурғон сарви сулув тагига етғон чоғ бир майин кулгидин хушёрланиб аста тўхтади, жавобға йигит қаҳқаҳаси эшитилғонда мулзам бўлди, ҳатто жаҳлға минди. Шукрим, ақл кучи ила шайтонни жиловлади, сўнг вақтни бой бермай, воқеотни биродарига сездириб қўймоқлиғни маъқул топди.

Алалхусус. кўҳна аҳдға кўра, ошналар қирқ кулоқли қозонда палов дамлаб, маҳалла-кўй оқсоқоллари гувоҳлигида кенгаш ўтқариб, битим тузишди. Юртоға дуоға қўл очибдур: «Э, яратган эгам, неки мурувватинг бўлса алардин дариг тутмагин, даргоҳингни кенг қилгинки, алар ували-жували бўлиб, қўша қарисунлар, тоабад пок имону ёруғ рафтор ила яшасунлар!..»

Унаштирувдин сўнг, ой ўтиб, иморат тамом битди, подшоҳ чорловидин воқиф ўлғон жамоа шул тараф шошилди, ер ила кўк ўртасида муаллақ қотғон обидаи шарифни ҳамма ҳайрат нигоҳи ила кузатди, илму ҳунарни бу қадарлиғ уйғун айламакка қодир усталар шаънига таҳсинлар ёғдирди.

Обидаи шариф шоён ҳақиқат заминида пойдор эрур, пойдорлиги булким, ичқори-ташқориси заррин либос ила кўрклидур, хусусан, залвар пештоқға зийнат ўлғон

ингичка тилла чизиклар ажаб тугун тарзида қиёфат бер-
гон, алҳол бул тугун чувалана-чувалана гиштин девор-
лар сарҳадини забт этибдур. Хоналар бисёр — ичма-ич,
зертанг-забартанг, аларга бош пештоқ тагида воқе ўлгон
жуфт табақали мунаққаш эшик орқали йўл белгила-
гон...

Бул эшикдин ичкори кирмоқ саодатмандлиғ атал-
ди, шул боис подшоҳи олам изидин аркони давлат
шошқин эргашди, улус ёпирилди, алар бурун ҳеч ерда
кўрилмагон мўъжиза — Гириҳ ила дийдорлашмоқ
пайида тамом ҳовлиқгон эрди.

Навбат хануз ўзларини мезбон чоғлаб, остонада қўл
қовуштириб, ашрофлар билан бирга фақирларни хуш-
каломлик ила ичкори чорлаётгон Арслонбек ила Болим-
бекка етибдур. Алар ҳам қутлуғ бўсаға сори интилиб-
дурлар. Шодумонлиғдин чехраси буткул ёришгон Арс-
лонбек олдинда сарафроз борадур, Болимбек сал орқа-
рокда, вазмин илгарилайдур, қароши мислсиз бир се-
винч ила тўлгинким, ул зот гўё арши аъло тарафга
парвоздадур. Ахир, фаҳр қилса арзигай, дўсти кадрдо-
ни бирла бул обида қиёфатиға фусн ато этмабдурми!?
Эмди бул кашфиёт таърифига тил ожиз, қалам ҳам
ночорона тайсаллайдур. Орага чўкгон сукунат иморат
туси-тароватини бисёр ошириб тургонда бир қасирға
қулоқларни қоматға солдиким, ичкоридагилар ҳам,
ташқоридагилар ҳам қаттиқ саросимада қолиб, яқола-
риға туфладилар. Во дариг, бу не сиру синоатки, баҳай-
бат эшик табақалари, аллакимлар беҳад куч бирлан
сургон киби, қасирға ила ошналар бетига ёпилгон эрди.
Мадад бергил, бул бедодлиғдин халос этгил, муруват-
ли худойим, ахир то хануз шул бўсаға орқали кириб-
чиқиб юришмагонмиди?! Ахир Гириҳ хузурига шул му-
борак йўл орқали юриб боришмасмиди? Эмди бу не
жазои заволот эрур? Ёким тақдир хазилидурми? Ёким
юмуш баробаринда кўнгли қаборгон шаккок шогирдлар-
дин ул-були улус кўзи олдида аларни иззаи нописанд
қилмоқға қасдландими? Алҳол, сир тагига ҳеч бир зукко
етмади, эшик ёнилгонича қайтиб очилмади, олдни тўсиб
тураберди. Ҳаял ичинда улусни тобаттар хайронлиқға
солгон яна бошқа воқеа юз берди. Ер ёрилгонда ер тагига
тушмоқға рози бўлгон ошналар бўсағадин тўрт-беш
қадам ортға тисарилгонлари ҳамано эшик шарақлаб
очилди. Ранг-рўйларига қон энгон ошналар энгил
тортадурлар ва илгари талпинадурлар. Афсус, яна

бурунги синоат воқе бўлбдур: табақалар қасирға ила бетлариға ёпилибдур.

Хукмдор ҳам, аркони давлат ҳам, халойиқ ҳам бу сирдин кўп таажжубга тушди. Эшиқ ўжарлигини ҳар ким ўзича таъбирлади. Бири биридин оғир маломатлар кўнди. Ночорлик домиға илинғон усталар эрса тўрта-вораға қўшилмоқ тугул кўчага чиқмоқликдин тийилишди. Бу орада хукмдор обидаи шарифда турли мажлису машваратлар, турфа кенгашу маъракалар ўтқариш ҳам онингдек иморат ила дўсту душманиға мақтанаш ила машғул эрди. Оқибатли подшоҳ нозик маънолар ва туйғуларни тилла тили бирлан сўйлатолғон биродарларни ҳам унутмади, аларни саройға чорлаб, устилариға зарбоф тўнлар ёпди, хазинасидин қимматбаҳо тошлар совға қилди. Не тонг, шоҳона мукофотлар аларға қилча татимади, алар яна хонанишинликка берилишди. Ахийри, маломатлар ҳаддидин ошабергач, бул туфроғда қолмоқ ўзларига нораволиғини англашди, қуда-андалик баҳридин кечмоқлик, кўч-кўронларини оту туяга ортиб, бирлари мағрибға, бирлари машриқға равона бўлмоқлиғ аҳдини қилишди. Ана шунда аял Камон ила Биби Нозик оталари истагидин тондилар ва Самарқанддин жилмай, тоабат шу ерда умр кечиражақларини билдирдилар. На чора, фотиҳа аллақачон оллоҳ назаридин ўтғон, шул боис алар қарорини синдирмоқға ботинмадилар, жўнар олдидин аларни никоҳдин ўтқариб қўймоқчи бўлдилар.

Алалхусус, киндик қони томғон ердин айри тушаётганиға кўнғли бузилғон Арслонбек шом чоғи обидаи шарифға охирги дафъа назар ташламоқ, яъниким, ул бирлан видолашмоқ ниятида ҳовлисидин узилди. Йироқдин иморат куббалари заррин товланиб кўринур эрди, кун аллақачон поёниға етғон, ammo гўё иккинчи қуёш шаҳристон тепасидин мунаввар ёғдулар сочар эрди. Тобаттар ўксинғон наққош иморат рўпарасида паршонҳол туриб қолди. Айрилиқ фурсати яқинлигидин ул иморат девориға суйкангиси, нақшларини меҳр ила силагиси келар эрди. Афсус, иморат андин бегонасирайдур, андоғки эркан, анга яқинлашмоқ осонми? Ана, эшиқ ҳам зич берк, йўласа кўксидин итармоққа шайдур. Не бўлса бўлғай, деб Арслонбек таваккал қилди, эшиқ сори бирма-бир босиб борди. Ё қудратингдин, орада жиндай масофа қолғонда эшиқ шарақлаб очилди, аламда қоврилиб юрғон устаға йўл бериб, они Гириҳ

хузурига чорлади. Бир муддат суратлангон Арслонбек иморат ўртасини эгаллагон кенг сахли мухташам саройга юзланадур. Ажаб, ул сарой бул қадар маҳобатли эрконлигини бурун онча туймагон эрди, бир ҳадик ила теварагига нигоҳ югуртириб билдиким, Гириҳ қадди-камоли бениҳоя улуғвор! Алҳол, эмди Арслонбек тамом иштибоҳ оғушида эзилди, эшик нечун илгари йўл бермағони, бул фурсатда мурувват қилгонини ўйлади. Ўртада чўк тушди, бошини қуйи солгон кўйи, сукутга толди. Шоёнким, шул алфозда ўн йил, юз йил эмас, нақ минг йил турди. Бир пайт ўзини заррин бўёқларга чулғонган ғаройиб оламда кўрди. Бунда ҳамма нарса заррин эрди, кўз илғамас заррин бўшлиқдин нидо келди:

«Эй, устаи бузрук, саодатмандлиғ ато этадургон мулки муборақга хуш келибдурсиз! Чехрангизда ранж аломатини кўрадурмен, нетонг, ранжият чекмоқликга ҳақлидурсиз. Ахир, не бедодликким, ўзингиз ёдгорликга ҳамда менга қўриқбон айлагон эшик сиздек ашрофни маломатга йўлиқтирибдур. Билингким, устаи бузрук, бул беодоблик маним тилагим ила тангри тарафидин ижро этилди. Алҳол, ошнаи қадрдонингиз Болимбек ёнида ҳақ ҳукмига тортилдингиз, сиз ул бандадин ўтгон гуноҳи азимга тобад шерикдурсиз!»

Ҳаргиз ўртада чўккалагон Арслонбек бул нидодин буткул титилибдур, қўрқувдин дилдираган алфозда ўзича илтижо қилибдур: «Ким ул ҳақ деб жазава қилладургон? Ҳабиби содиқ Болимбек не гуноҳи азимга ботибдурким, нечук камина анга шерик эркан?»

Нидо:

«Устаи оқил, мен — Гириҳ! Озроқ шикаста сўзлаётирман. Танимдаги бир оғриқ бунга боисдур. Сизга тобад юкунсам арзиғай, алҳол, ошнангиз гуноҳини тавсифламак эрса оғирдур. Майли, сўзламай қўя қолай, бағрингизни қайтадин чок айламакни истамасмен!»

Теран сукунат. Энтикиш.

«Йўқ, сўйла, бағримни яна чок этгил майли!»

«Уста, Болимбекка суяндингиз, қадри ила иззатини баланд тутдингиз. Авваллари ул банда ҳам сизга, ҳам хунарига бениҳоя ҳурмат кўргазар эрди. Шухрат тожиге эришғонидин сўнг қони суюлди. Эмди ул сизда соддалиғ аломатларини кўргонда зимдан кулги ихтиёр айларди. Сиз, юмуш ила машғул, ҳеч нимани сезмасдингиз. Бул орада ул бошингизга маломат тошини ҳам

отибдур, онинг ақли қосир, хунари сактадур, деб ўтрик тарқатибдур. Кўрдикки, хануз гафлатдадурсиз, сўнг у ўзидан тамом кетди, подшолигдин олингон тиллодин онча қисмини чегириб, ўрнини эритилгон мис ила қоплабдур. Сиз бот гафлатда қолдингиз. Хўш, мухтарам зот, андоғки эркан, ошнангиз пиширгон ошга шерик эрмасмусиз?»

«Э аттанг, Болимбек бунингдек густоҳлик илкени тутгондин кўра каминанинг гафлатдағи бошини сапчадек узиб ташлоғони чандон афзал эрди-ку!»

«Мухтарам зот, Ефас ўғлон бул қаро кечмишдин воқифлик топгон қуни сизни ҳам, они ҳам омон қўймас, бошларингизни жаллоду қаттол кундасига топширғай. Эсларсиз, уста, Ефас ўғлон хунарингиздин иштибоҳ қилгонда сиз они қойиргонсиз, дегансизким, иморатга андоғ нақшлар чекурмиз, ул дунё тургунча турғай! Ул ваъдадур, интиҳо ўзга. Асло умид қилмангиз, асло онча яшамасмен, танимға ўрнашгон мис жоним ва сабримни емирадур. Ёвуқ кунларда хазон янглиғ тўкила бошлайдурмен. Шу билан дуо кетмишдур, уста, хунар камоли доим бир кам бўлур!»

«Э дариг, ул банда ила қуда тутингон эрдим!»

«Устан оқил, сиз зукко одамсиз, бул жумбоқ ечимини олло-таоло ҳукмига ҳавола қилинг. Кейин, ихтиёрни алар ўзига ташланг, алар кўнглига қарамасангиз, гуноҳи азимга икки бор ботадурсиз. Алҳол, инсоф ила айтгонда, ул ниҳоллар айбдин фориғдурлар!»

Гирих билан мулоқотни тугатиб Арслонбек беҳуд доду фиғон оғушида Саодат уйини тарк этди. Оламини зимзиё кўриб абгор бўлди, алҳол, хунар тоабад онингдек оғир дуо жафосини тортажагини ўйлаб беҳад қайғурди. Эмди пинҳона ёниш бефойда эрди, шу сабаб Арслонбек обидаи шариф эшиги нечун ўзини уётға қўйғонини алап Камонға оқизмай-томизмай сўзлади, камина қудалик бурчидин кечамен, аммо фотиҳа синмас, ихтиёр ўзингдадур, деб ўғлини огоҳлантирди. Сўнг эрталаб аҳдидин Болимбекни воқиф айламоқ ниятида йўлга тушди; келса дўсти қадрдони ҳовлиси ҳувиллагон, бир пашша кўзга чалинмас эрди. Бул савдодин ажаблангон қўни-қўшнилари ҳам тайинли калом айтишолмади. Ул кўп ўкинди, қай деворға бош урмоғини билмади. Шундай аросатда тургон фурсатда Болимбек аёли-қизи мингон, юки ортилгон карвонни хилват чўли-бедиён бўйлаб қичай-қичай ҳайдаб борар эрди. Ул

кеча хуфтон арафаси Арслонбек изидин Саодат уйи сори яшириқча боргон, эшик бетига ёпилишидин қўрққони боис, бўсагадин йироқроқда тургонча, Гириҳ нидосини эшитгон, Гириҳ таъналаридин ер билан битта бўлиб сочилгон. оқибат, ярим кечада, ҳамма ухлагонда, шаҳристон билан видолашгон эрди.

Алалхусус, бир ой нари-берисида жандоға ўралгон, қуббали кулоҳига попук тақилгон, белига ис ўтиргон кўримсиз кашкул осилгон мункайган бир дарвеш алп Камонни сўроқлаб келди. Шул фурсатда алп Камон ото-оносидин тамом кечгон, қоронғу ертўлаға биқиниб, кўксини захға бериб ётгон эрди. Хар оҳ чекгонда заминга ўт тушгудек эрди. Дарвешдин хабар етгонда ҳам ул пинак бузмади. Фигон қилиб ётаберди. Ҳазин овози дарвешга ҳам эшитилди. Алҳол, бирон муҳим мужда борлигини фаҳмлагон Арслонбек ўғлини бир амаллаб ташқорига йўллади. Дарвеш анга бир сўз демабдур, қўйнидин най қилиб ўралгон мактуб олиб узатгач, хассасини дўқирлатгонча ғойиб бўлибдур. Мактуб Биби Нозидин эркан, санам ушбуни битибдур:

«Марҳаматли бегим!

Худодин тилагим шулким, манзилини Мовароуннаҳр атагон дарвеш чол олис йўлда бирон кори-қолга йўликмасун, энг сўнги тилаги мустажоб ўлса — юрти дийдорига етишса, туфроғини кўзиға сурса, ана шунда ожизангиз хоҳиши ҳам ўрин топур, яъни, битигим кўзингиз нуридин обод ўлғай...

Боғи равонимизда аҳдни қаттиқ қўйгон эрдик, сиз узук, камина кўзмен, дея қилгон лутфу карамингиз ёдимдин ўчмайду. Тақдир эрса ҳукмини ўзгача бичмиш: узукдин кўзни айирибдур. Харнечук отои меҳрибонингиз сизни боридин воқиф этгондур. Валинеъматим мени бир қаро кунда шундай қазои дўзахийга гирифторм этди. Хулоса қилдимки, мен — фаришталиғни даъвои дoston айлаб юргон ожиза бул гуноҳнинг бир чеккасиға ботибмен. Дугоналарим чит ила бўзни зўрга топиб кийгонда мен, бети қаро маҳбуба, атласу кимхобга, зару жавохирга ўралибмен, демабменким, э падари бузрук, бул адоғи йўқ мол-дунё қаёқдин?

Бегим, бул ҳам катта ҳамнинг бир зарраси эрур, яъни агар валинеъматим айби фақат шул жиҳат билан чегаралангонда бибингиз Самарқанд туфроғида абадиян қолгон, сиздек Рустам келбатли, Ҳотамтой феълли

йигитнинг бир умрлик вафодор ёри бўлиб, давру даврон сўргон бўлур эрди. Бибингиз волидаи муҳтарамаси билан нафсга қул тушғони обидаи шариф қиёфатида юзага келгон сакталиқ олдида ҳечдур. Бир кеча тушимда кўз қамаштиргудек нур сочадургон маҳобатли эшик кўрибмен. Ул хўб жозиб эрди, андин ичқори кирмоқни бахт санадим, толпинғонимда ул чекинди, чекинаберди. Ул падаримни Гириҳ ҳузурига киритмагон эшик эрмасму? Бедодлиғ онча бўлмас! Сиз, бегим, онингдек кўргиликни кўтармоқга қодирмусиз? Ожизангизда андоғ чидам йўқдур. Бул зарба тезда одойи-тамом қилажагини сезганим ҳолда, падарим ҳарчанд никоҳни эслатғонига қарамай, бебахт оиламиз қарвониға қўшилдим, шаҳри муаззам ва сиздек оқил зот билан видолашдим. Қарвонимиз бу кунда тўхтовсиз йўл босмакда, қаён бораётганимиз фақат худойимга аён, эҳтимол, манзилимиз йўқлик аталмиш маскандур. Алвидо!»

Алп Камон ваҳ деб пешонасига чунон урди, мактубни кўксига босганча, Биби Нозик билан кечиргон тотли онларини хотирлади. Алаалхусус, анда хотира ва айрилик доғидин ўзга ҳеч нарса ҳам қолмагон эрди. Шул сониядин бошлаб ошиқ йигит ертўлага қайтиб йўламади. Эмди тангри анга фақат сабру тоқат берсин, балки, яраси тез орада битиб кетгай, вақт не дардларга даво топмагон...»

Саҳифадан нигоҳ узиб уста Шамсиддин пичирлади: «Вақт шунақа, ҳам қаттол, ҳам меҳрибон: аввал яралайди, кейин даволайди. Ушбу ҳол дастидан дод деган банда гуноҳга ботадами ёки шунчаки таскин топадами?» Ҳарнечук бу мулоҳаза ўзига бир қадар эриш туюлди, беихтиёр хаёли яна ривоятга кўчди, Биби Нозик мактубини қайта ўқиди. Мактуб хулосалари чиндан ўкинч билан лиммо-лим эди, зеро, Болимбек шундоғ бир гуноҳга жазм этганки, бу гуноҳ ҳўлу қуруқни баравар ёндиради, баравар! Зийрак қиз буни тушунган, шу боис у шаҳристонда қолиб, алп Камон билан давру даврон суришни эмас, йўқлик манзили сари улоқиб кетишни танлаган. Агар у Саодат уйига юзланганда эш и к уни Гириҳ ҳузурига киритармиди? Тўғри, бу тарафи кўпроқ худога маълум, лекин, унингча, эшик бари бир қаттоллигини кўрсатар эди. Ахир бу тушида аён бўлибди-қу! Хўш, унда алп Камон нимага лойиқ? Нечун у мактубни ўқиб тугатган паллада пешонасига урди, нечун узлатдан кечди?

Чуваланган мулоҳазаларга изн берган кўйи уста жиндай ухлаган бўлди. Қайда, ёлчимади, бу уйқумас. бориб турган уқубат эдики, кўзлари худди бир ҳовуч-бир ҳовуч қум тиқилган каби ачишарди. Ноилож турди, дераза ёнига борди. Ҳовлида бир шарпа кўринди. Аввал уни Ғайбиддинга менгзади. Тиқилиб қараса, ие, Ғайбиддин эмас, бошқа, ёпирай, Маъруф Афзаловичми, қоқ ярим кечада у бу ерда нимага бунақа тимискиланиб юрибди. Бехос қоронғилик қуюқлашди, гирдибодга ўхшаш нарса гув келиб шарпани ўради, уни юлиб, юлқилаб, қаёқларгадир олиб кетди.

VI

Уста Шамсиддин Маъруф Афзалович беҳуда чақирмаганини, ғалвани худди тўхтаган жойидан қайта қўзғашини, борингни, наштарини нозик жойига яна бир бор санчиб олишини биларди. Лекин, худо ҳақи, у жонини қақшатиб, иззат-нафсини симиллатиб юборган таклифни ўртага қўйишини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди. Аввал бош мутасадди мулойимлик билан едирмоқчи бўлган луқмани таклиф эмас, шунчаки ҳазил санади, бу ёқда ҳаммаси чаппасига айланаётганда мутойиба ярашмайди, деб жеркинмоқчи ҳам бўлди. Йўқ, қараса, укахон важоҳати чатоқ, кўнсангиз кўндингиз, гажирлик қилаберсангиз нақ ўқ томирингиз билан қўшиб қўпориб ташлайман, деб турибди серкиприк кўзлари. Во ажабки, ўша лаҳзада Маъруф Афзаловичнинг серкиприк думалоқ кўзларини кимникигадир ўхшатди, аммо кимникига эканлигини анчагача эслолмади, кейин илкис... ёдига тушди. Анча илгари, Тошкентда, ҳашами кўзни жимирлатиб юборадиган маҳобатли бир хонада туриш-турмишидан босиқлиги, мулоҳазакорлиги шундоққина сезилиб турадиган бир одам билан гурунглашишга муяссар бўлгандики, унинг ҳам кўзлари тугма қадар юмалоқ эди.

Нечундир уста қизил чарм қопланган таниш эшикка тажанглашган қўйи яқинлашди. Эшикни ҳадик билан қиялатиб очди, деразага термилиб ҳомуза тортиб ўтирган котиба қиз Маъруф Афзалович кута-кута роса асабийлашганини, кейин зарур юмуш билан қайсидир юқори идорага зув бориб келмоқчи бўлиб чиқиб кетганини бидирлаб айтгандан кейин овораи сарсон юрганга минг пушаймон еди.

Ҳали ҳовлига киргандаёқ, дарди-дунёси қоронгилашган уста бошлиқ рафторини кўрмаганига жиндай тасалли топди, этак тарафда жойланган кошипазлик сари бораркан, бугунги учрашувга Маъруф Афзалович қандай сийлов ҳозирлаб қўйганини тахминлаб қулим-сиради.

Бу жойларда азалий сукунат тарангроқ эди. Хув наридаги бир-бирига мингашган тепаликлар нимадан-дир зада эканликларини изҳор этганча мунгайиб туради. Берироқда ертўлага ўхшаш пастак хумдонлар ёнма-ён тушган; қўррайган мўрилардан сарғимтир тутун ўрлайди. Бир четдаги тупроқ уюми ёнида коржома кийган, қийиқча танғиган, соқол-мўйлови кузалмаган паст-баланд бўйли уч киши куйди-пишди бўлиб масала талашаётган эди. Шаксиз, уста тортишувдан маъни уқди, бирдан қизишиб, юзида чечак изи қолган соқоли қировли жиккак кишига ўқрайди. «Уста Фаттоҳ, сизда ўзи инсофдан тариқча йўқ», деган иддао оғзидан чиқиб кетди.

— Э-э, уста, бу... — чайналди уста Фаттоҳ, овози сал титради. — Хафа бўлманг-у, баъзан сизам шайтони лаъин васвасасига учинасиз. Майли, сиз айтгандек қилайлик, тупроқни Челақдаги тепалиқдан келтирайлик. Обираҳмат ёки Сиёб сувида ювайлик, бари бир макбул кошин чиқмайди.

— Сабаб?

Ҳамон ҳалиги иддаони ҳазм қилолмаган уста Фаттоҳ чамаси жавоб қилишни хоҳламади, сукутга толган кўйи беихтиёр суҳбатдошларидан ўн қадамча йироқлашди, анчадан сўнг қайтиб келиб рўпарада тўхтаркан, уста Шамсиддин сокин қорачиқларини ўкинч қамраганини кўрди.

— Сизам яхши биласиз, — деди у дағаллик билан, — бир пайтлар кўп мўътабар зотлардан ажралган эдик. Фаҳми ожизимча, уста, энди бизни азоблаётган ҳақиқат бутун бўй-басти билан ўшалар юрагида кетган!

Ҳалигина уста Шамсиддин кўксига таъна-дашном, ўпка-гина бир ғазаб билан қоришиб жунбишга келаётган эди, биродари ҳалигидай тўнғиллагандан кейин туйқус булар бари алам-ангиз ўкинчга айланди.

— Нечун индамайсиз, ошна? — уста Фаттоҳ пешонасига тарам-тарам ажин тортилди. — Қани, бир ўйланг, бу ҳунар қуни бугун кимларга қолган!?

Уста Шамсиддин, елкасига тоғ тўнтарилгандек, яна чурқ этмади.

— Менгами?— деди уста Фаттоҳ кўкрагига нуқилаб.— Шунча дакир-дукир менинг зиммамдами? Эвоҳ, ахир, мен раҳматли падарим уста Қурбоннинг тирноғига ҳам арзимаيمان-ку!

Энди буниси ёмон ўртади. Кошинпазлар пири — уста Қурбонни яхши эслайди. Умр бўйи бўёқ ва нақшга сизиниб яшаган бу дилкаш одам падари билан қиёматли дўст эди. Шаксиз бу яқинлик таъмир ташвишлари баҳонасида тобад мустаҳкамланган эди. Бир майизни бўлиб ейишарди, кўпинча кечқурунлари улар бошқа дилтортар улфатлари билан шаҳристонга танилган муганний ва чолғусоз мулла Аҳмадникида тўпланишар, тонгга қадар қироатхонлик ва мусиқанавозлик қилишар эди.

Бир кеча, амри маъруф айна қизиган чокда, бир хил чарм куртка, соявони энли шляпа кийган кишилар мулла Аҳмадникига сўрамай-нетмай бостириб киришди ва бари шу воқеадан кейин алкаш-чалкаш бўлиб кетди.

— Тинмай гивирлаймиз, ҳосиламиз эса ғарибона, — секин уф тортди уста Фаттоҳ — Нега шундай? Сирни, адашмасам, раҳматли падарим биларди. Мен, гумроҳ, у кишидан бу сабоқни олиб улгурмаганман.

— Мен отангизни танирдим, — деди ниҳоят уста Шамсиддин.

— Э-э, барака топинг, шундайми?!— уста Фаттоҳнинг чехраси ёришди. — Қанақа одам эдилар-а! Тавба, нимага, нима сабабга кўра ёш умрини хазон қилишгани ҳалигача жумбоқ!

— У зотнинг кошинга қуфий ёки гулбанди, сулс ёки шикаста усулида ҳарф рақам этишдек фазилатларини айб қаторига қўшганларини кечагидек эслайман.

— Во дариг-э!— бош чайқади уста Фаттоҳ.— Биз шўрликлар падаримга ўхшаганлар билан бирга хунари табаррукдан ҳам айрилганмиз. Энди ёқа чоклаб минг чиранганимиз билан улар йўлига тушмоғимиз маҳол!

Қурғур хаёл уста Шамсиддин танини яна зувва олис ўтмиш қаърига элтиб ташлади, ўзини ҳашами гаройиб чолғулардан иборат ёп-ёруғ хонада кўрди. Ана, тўрда, қалингина бахмал кўрпачада чехрасидан нур ёғилаётган отажони чордана қурган, икки ёнида бир-бирларига жонларини ҳам тикишга тайёр хунарманд ошналари мамнун тизилишган. Пойгакроқда мулла Аҳмад чўк-

кан, суву селоб, тиззасида гирди садафбанд қонун ингранади, қонунга қўшилиб бутун хона, бутун замин оҳиста нола чекади. Сўнг теран жимлик чўкади. Пайдан фойдаланган ўрта яшар киши — кўкиш симоби салла ўраган уста Қурбон юмшоқлик билан лутф айлайди: «Нақл қилишларича, қадимда Одам Ато ҳам Момо Ҳаво кўнглини мусиқа билан овлаган экан!»

Нимадир тарақлагандек бўлиб уста Шамсиддин кўз ўнгидан табаррук сиймолар соя янглиғ йўқолди. У хўрсинигини ютиб, паришон турган уста Фаттоҳга ҳамдардона тикилди, бирон ярайдиган тасалли топиб айтолмагани учун ўзидан гижинаётганда котиба йўқлаб келди, қабулхонада кутиб ўтирмагани учун койинди, қулоғигача ҳар хил ташвишга кўмилганига қарамай Маъруф Афзалович уни лутфан чорлаётганини билдирди.

Е фалаксан, лутфан-а!

Чархи буқаламун ўйини: чиндан ҳозир ҳашамдор хонада бошлиқ бетоқат кутаётир, ғимирсилаб кириши билан у аллақачон эзиб-мижиб чайналган ғалвани қайтадан қўзғайди. Аввал ялтоқланади, кейин шалдираб, қирдан ошиб келади. Бу кори-қол тоза бадига урди, нима қилса қутулади. Барини ташлаб бирон ёққа жуфтакни ростласинми? Э, йўқ, пешонасига битилган ташвишдан бунақа мункир келиши худога ҳам, бандага ҳам ёқмайди. Бас, шалвирамаслиги керак, нима бўлганда ҳам қаддини гоз тутади, юмшоқ курсисидан бўлак ҳеч нарсаи бўлмаган шопирилма одамни бир амаллаб эплайди, йўриғига солади. Ҳозир эса, чакаги очилмасдан бурун, кошинпазлик аҳволини дангалига шарҳлайди. Жон қулоғини бериб тингласа, эрта катта-кичик муаммоларни бир ёқли қилиш учун сал-пал чора қўлласа идоранинг, қолаверса, ўзининг обрўси, агар одатдагидек дўғбўйинлик қилса тагин ўзи билади. Ахир у қачонгача ташқарида гувлаб ётган бесаранжом дунёни манови пашша учмайдиган сокин хона рафторида кўради, қачонгача теварагидагилар қадамини юмшоққина курсида ёйилиб ўтирганча эшитганлари орқали ўлчаклайди!?

Ноўнгай бўлса-да, уста бўсағада тўхтади, нечундир баданига совуқ бир нарса ўрмалади, кечагина устоз қанотига келган шогирд каби қисинаётганини ожизликка йўйди — қахрланди, ниҳоят, ҳушини йиғаркан, ўриндиқда бемалол чўкиб, яп-янги сарғиш телефон дастасига узалганча кулимсираётган Маъруф Афзало-

вичга ҳали дилидан кечган фикрларни иссиғида супра қилиб ёймоқни чўтлади. Супра қилиб ёйди ҳам! Аммо Маъруф Афзаловичда қулоқ борми, эшитмади, севимли машғулоти — рақам териш билан шуғулланди.

Соддадил уста, ноумид шайтон, деган илинжда очилди, озгига келганини қайтармади, боринги, бу дунёни ўз тақдири, ўй-fikри ва босган қадамига алоқадор бўлгани учунгина тан оладиган одами эритиш учун астойдил эзилди. Ўйлови хом экан: бугун айтганидан эрта уввало тонадиган Зоҳиржон сингари бунинг ҳам тамизини қиш қирови ялаб кетган кўринади.

— Уста, гап бундай, сизни анча қийнаб қўйдик, етар, энди тархни топширинг, уни уста Иброҳим зарблайди, — ниҳоят, телефон дастасини жойига қўйиб ўрнидан турди бошлик. — Эрта-индин сизни Дахбеддаги Махдуми Аъзам¹ мачитига ўтказамиз.

— Иложим қанча, — деди уста кириқларини оғир кўтариб. — Бу ҳунарда бир бузилмас таомил мавжуд: ким томонидан таъмирлангани эмас, қандай таъмирлангани муҳим!

— Ҳа, баракалла! — деди Маъруф Афзалович қониқиш билан.

— Фақат, биродари азиз, — оғриниб давом этди уста, — камина сиз тузган тарх Тиллақорига мувофиқ тушмаслигини неча бор тафтиш қилган эдим. Кейинги мунозаралардаям шуни эзгилашувдик. Булардан воқиф уста Иброҳим нечук уволни бўйнига олибди?

— Сизга тан бердим, уста, — деди Маъруф Афзалович юзига табассум балқиб. — Ҳа, тан бердим. Сиз мени аямай дўппосладингиз. Кўзим очилди, тархни қайта туздим. Кўрсангиз, аминманки, қувонасиз.

— Насиб қилса кўрармиз, — деди уста шубҳа аралаш. — Лекин, хабарингиз бор, камина ҳам бу йўриқда ўғлим билан қучимни синаб кўрган эдим.

— Тошкентга танда қўйганингизниям биламан, — деркан Маъруф Афзалович тезгина ҳўрпайди, гўё чакка томирлари симдек тортилди. — Хўш, натижа-чи?

Тагдор таъна устани мулзам қилди, беўлчак бир малол туяркан, ногоҳ Маъруф Афзалович тархи дабдала қилинган охирги муҳокамани хотирлади. Тарози палласидек ўйнама Зоҳиржон имо-ишораси билан кўпчилик қорнини бемалол силаб ўтирган тошкентлик меҳ-

¹ XVII аср ёдгорлиги.

мон (у Тиллакори таъмирини пайсалга солгани касрига тезда ўрнини шу мулойимхунукка бўшатиб беражагини туш кўрибдими дейсиз!) томонга оғгандан кейин кутилмаган фикрни Гайбиддин ўртага ташлади, гумбаз ичкараси учун тархни ўзимиз чизамиз, деб ҳаммани шамдек қотирди. Тўғриси, ақлга сиғмайдиган бу журъатдан устанинг ҳам капалаги учди, ҳатто ичида захархандали кулди, жиддий ўйлаб кўргандан сўнг, ўғли бекорга бундай енг шимармаганини фахмлади.

— Тинглашганда натижа ҳам бўларди,— деди гезариб уста.

— Оворагарчиликни қўйсангиз-чи,— деди шафқат хисси билан Маъруф Афзалович.— Тарх кўчасидан ўтмаган одамсиз, қора меҳнат билан кун кўриб... Ким билади нималарни чаплагансиз!

Ҳалиги таъна устига бу пичинг қўшилиб устани адойи тамом қилаёзди, энди мулзам бўлиш у ёқда турсин, ҳатто орияти ҳам ёмон кўзғалди — бўғзига гўё нақ ўткир тиғ тиралди. Нега бундай қалтираётир? Наҳотки Маъруф Афзалович ҳақ?

Муҳокама ўтган хонадан эл кўзи учун қаддиларини тик тутиб, асли ич-ичлари тўкилиб чиқишгандан сўнг, узоқ муддат иш бошломмай гарангсираб юришганини яхши эслайди. Шўрлик уста эрта-кеч парвардигордан қариганда шармандаи шармисор қилмасликни ўтинди, кару соқов фалак эса чеки-чегараси йўқ илтижоларини ҳадеганда эшитавермади, гапни катта қилган ўғли ва янги тарх тузиш заруратини ихлос билан қувватлаган Расул Усмон билан биргаликда ҳарчанд уринишига қарамай, кесатиқларни дўлдек ёғдирган кимсалар гувоҳлигида берилган ваъдани ижобат этиш мушкуллашаверди.

Узу-кун жимжит ҳовлидан бир қадам жилишмайди. Ҳаш-паш дегунча қоронгилик тушганини сезмай ҳам қолишади. Даҳлизда чироқ ёқишади ва узундан-узоқ тунни чироқ ёруғида ўжар уйқу ҳам чигал чизиқлар билан олишиб ўтказишади.

Ахийри чамалашди: Гириҳ осонликча тутқич бермайди, негаки, у ердан безган, аршнинг қайсидир зимзиё қабатидан жой олган, бирламчи сарҳади билан иккиламчи сарҳади оралиғидаги масофа баҳри маъво қадар ҳудудсиз, ушбу ҳудудсизликда пинҳон нақшлар туркумини фақат мушоҳада кўмагида иншо айламоқ

у л у ф м у т а н о с и б л и к ҳикматига дарз солажаги тайиндир.

Ана шу хулосадан кейин жами лаш-лушларини орқалаб Тиллакори паноҳига кўчишди. Маҳмадана Ра-сул Усмон кутилмаган бу тадорикни, қадимият сари тарихий юриш, деб баҳолади ва дарҳол ширин-шакар шеър билан қувончини нишонлади. Шундай қилиб, не бахтки, ёритилган шифтни яхлит ҳолда кўриш, идрок этиш имкони туғилди.

— Биродар, — хотиржам мурожаат қилди уста, — раҳматли падарим, оринг бўлса бир ишни чала қолдир-ма, биров чала қолдирган иш яқинига йўлама, дегувчи эдилар.

— Э-э, уста, нуқул ақидабозлик қилаберманг-да! Билди, Маъруф Афзалович гуруннга нуқта қўйди, ақидабозлигини бетига солиш баҳонасида, иззатингиз битди, йўлингиздан қолманг, ана, эшик катта очиқ, дегандай қилди. Оғир хўрсиниб кўзгалди, топган такли-фини қаранг-а, деган фикр миясини зирқиратди. Зарда-си қайнади. Кейин ўртада кўндаланг бўлган андишани ўйлаб ёғинди, бекор кетган вақтидан ҳам кўра иложи борича ўзини босиб, уни аяб муомала қилишга ўзини мажбурлагани учун кўпроқ ачинди.

Эсида, охирги мунозара куни Маъруф Афзаловичда ҳар қанақа саркашни ўзига ром қилиб олиш қобилияти борлигини шунчаки эътироф этувди. Мана, ўша тахми-ни рост чиқди, қурмагур Маъруф Афзалович истаса бандасини мумдеккина эритиб кўяркан: уста Шамсид-диндек одам унинг ноғорасига ўйнашига бир баҳя қолди, натижада нутқида инкордан кўра таъкид оҳанги очиқ-роқ сезилди. Қошинпазликка тегишли арзи-додини эълонлагани устига тарҳ бобида ҳам дангаллик қилол-май чайналиб ўтирди.

Эгам уста Шамсиддинни бийронликдан қисган: азал-дан мана шунисига кўпроқ ачинади. Ахир, ичида ҳасра-ти уюлиб ётса-ю, мундай гап қифтини келиштиролмаса, алам қилади-да! Ёки алам қилмайдим, устаи бенаво? Тавба, нимадан чўчиди, намунча тиззалари қалтиради? Осонгина чув тушаёзди-я! Агар у яна жиндай авраса нақ қуллуқ қиларди-ёв! Аммо, тарҳни қайтадан туздим, дегани қуруқ сафсата, кўнглини овлаш, таъмирни уста Иброҳимга тоншираётганини оқлаш учун шунчаки даромад қилди.

Эҳтимол, Маъруф Афзалович қандай курсида ўтир-

гани, қай юмушга боши билан жавоб беришга мажбурлиги, кимлар тақдирини қўлига олганини унча билмас, лекин кимга ва нимага тузоқ қўйиш кераклигини майда-чуйдасигача билади. На чора, қандини урсин, уста бунисига унча қуймайди, бошқа нарсага кўпроқ ловиллайди: бу кунда шундайлар тиқилиб кетди. Эҳтиёткорликни ниқоб қилиб тутган Маъруф Афзалович тоифасидагилар ими-жимгина чўпнинг иккала учини ҳам тутволишган, чўп ўртасига ҳам умидвор қарашади, нима бўлганда ҳам қурғур бу нарса, узун-қисқами ёки ингичка-йўғонми — бари бир, руҳларида мудраб ётган очопат майлга хизмат қилсин. Қолгани бекор! Жаҳоншумул обида тутдек тўкилиши — одатдаги бурдсиз қонуният! Кўчган бўёғу гиштни жойига қўндирган билан майл қонмайди, нафс ҳузур қилмайди, қон қизиги босилмайди. Ғурур нима? Ўлган пашша ундан чандон афзал! Фақат тап тортмай лақиллатиш, соддаю нотавонларни ариқ ёқасига етаклаб бориб, сувсиз қайтариб келиш ҳузур беради, холос!..

Нақадар ҳавасмандлиг эди ўша кун...

Бандасини абадул абад тобе қилган аршу аъло бор салобати, бор меҳри-муруввати билан тириклик дарвозасига яқинлашди, худди шу табаррук лаҳзада қоғоз узра Гириҳ ҳусну тароватини намойиш қилди, мўлойимгина жилмайди, гўё ҳуши-фикри яратиш-ёниш, хуллас, тек турмаслик бўлган одамга камоли эҳтиром билан қулуқ қилди. Сўнг у бир шикаста овоз билан нидо берди: ««Дуо кетгон, азизларим, ками бирлан яралибдурмен!» Бехудуд қувончга ғарқ Ғайбиддин билан Расул Усмон кечмиш ва келаси аъмоли-бадидан огоҳ этадиган ажаб нидони эшитмади; улар устани ва бир-бирини қутлаб, бақриб-чақриб, обидани ва ҳовлини бошларига қўтаришди. Нечукким, уста без қадар, гўё жони танига сиғмай бораётган ёшлар тўполони ўзига бедахлдек, ғалати тарзда мунгайган эди. Шуури сирқирарди, йўқ, тобора ғовлаётган шуурида бот-бот ушбу мулоҳаза ғимирлади: «Во дариғ, дуо кетган, дуо! Кўргилик аввали қанчалар оғир! Болимбек гуноҳини тоабад ҳеч ким юволмас экан-да! Пешонамиз бунчалар шўр бўлмаса!» Алҳол, уста бениҳоя алағда бўлди, ҳалиги мулоҳазадан сўнг, нечундир истаса-истамаса қоғоз сарҳадларини эгаллаган оламга диққат билан қулоқ тутди ва, ажабки, яна таниш маҳзун товушни эшитди: «Эй, устаи оқил,

нимага бунча интиқсен? Ахир мен қанча вақтдин буён имон ила виждонинг ёнидамен. Эмди сен не қисматни танлайдурсен, мен то абад ўшанга маҳкумдурмен. Тангри буюргонидин ким қочиб қутулубдур, уста?» Бу не ҳол, не нидо? Поёнсизликдан сизиб келади. Жону руҳга зилзила солади. Ҳартугул босриқмаяптими? Йўғ-э, унақамас, бари шундоққина кўзи ўнгида-ку! Қачонлардир раҳматли падари истиғфор келтириб айтгандики, ўғлим, астойдил ихлос қилсанг бу ғаройиб мулк танингга қувват бўлади, Гириҳ бор сеҳри билан жонингга жойлашади. Рост эканда бу эътироф, э, парвардигор?

Индалло, шу кундан эътиборан устани нимадир афсунлади, энди уни таниш қийин, ранг-рўйида бир ҳовлиқиш, бир саросарлик ҳукмрон, ҳар қадамда у ўзи билан сўзлашар, сукут сақлаганда ўша таниш нидо шуури-руҳида акс садо берар, шундай кезларда ҳеч ким ва ҳеч нарсани ёқтирмас, хилватнишинлик ихтиёр айлар, ҳуш-хаёлида нечундир қадимиятда шахри фирдавсмонандни нури зебога кўмган Саодат уйи гавдаланар эди.

Илгари шаксиз Ғайбиддин отасини бунақа безовта, дилгир, бунақа маъюс, тажанг алфозда кўрмаган, балки кўргандир, бироқ сира эслолмасди. Отаси юриш-туриши, феъли-ҳуьи, муомала-мушоҳадаси алланечук ўзгариб қолганидан аввал тутақиб юрган онасига, кейин Расул Усмон билан Ҷамилага нолиди, ажабки, отаси олдида ўзи ҳам маҳзун қиёфага кирадиган, мум тишлаб ўтирадиган, нари борса эҳтиёткорлик билан сўзлайдиган бўлди. Хайриятки, отаси кейинги вақтларда уни деярли тергашни йиғиштирди, ҳатто уни унутиб юборгандек эди. Мана шундан Ғайбиддин анча енгил тортди. Энди у вақтини кўпроқ Ҷамила ёнида ўтказарди; мўътабар Гириҳ ёруғ жаҳонга жилмайиб боққан кунни Расул Усмон шеър билан нишонловди, у эса шу куни кечқурун кундалигига мана буларни битди:

«Расул Усмон балки ҳақ: биз ўзимиз билмаган ҳолда зўр кашфиёт яратгандирмиз, таъмир тарихида гуллаб-яшнайдиган давр очгандирмиз. Ҳар ҳолда ҳозирча ҳовлиқмаган маъқул, негаки, ҳали шубҳасиз бизни топилдигимиз билан қўшиб қандайдир чоҳга қулатмоқчи бўлишади, жами увол-савобимиз устидан мағзава тўкишга уринишади. Юзинг-кўзинг демай савалашни одат қилган фидойилар Маъруф Афзалович етовида жавлон уражаги тайин, лекин энди уларга оғзидаги ошини олдириб қўядиган нодон қайда...

Шоири жаҳон куни туғди: ҳовлига чиқиб тут тагидаги чорпояда кўкраги билан ётиб, Гириҳ қиёфасини ойдеккина қилиб кўрсатиб берадиган ажойиб шеърни қотириб ташлади, сўнг мени ёнига чақириб, қироат билан ўқий кетди. Кўр бўлиб тингладим. Йўғ-а, бу гал маза қилдим. Ярамагур миясини анча тинитибди. Гумбазни юракка ўхшатганига қойил қолдим. Ана топилма: гумбаз — юрак, Гириҳ унда кечадиган изтироблар алангаси! Асли у ҳам юрак қиёфасида!

Шоир зотини эркалатишдан ёмони йўқ — дарров талтайиб, тепангга чиқиб олади. Алпанг-талпанг Расулбой атиги икки оғиз мақтовимга нақ арпа бўйи ўсди, дарров кўкрагини чорпояга қапиштириб, яна бирпасда ажойиб дури бебахони таппа-тайёр қилди. Ана энди чинакамига кўр бўлиб тинглашим керак эди, шуни ўйлаб, пешонам терлади. Содда шоир астойдил хай-хайлаб қолганига қарамай, ўзимни Тиллакори дарвозасига урдим ва тўппа-тўғри Жамиланинг ёнига бордим.

Жамила коржомада: эғнида кўпроқ спортчилар киядиган олди суратли оқ майка, анчагина унниққан жинси шими тап-таранг, сочи турмақланган, гажақлари осилиб турар эди. Бутун борлиги йўниб ишланган ҳайкалдек нафис ва жозибали эди. Сархуш бўлдим, белидан қучиб олишимга сал қолди. Умуман, Жамила ҳар қанақа кийимда ҳам сулув, мабодо бўзга ўралганда ҳам кўрки олдида сажда қилардим. Аммо, рости, мана бу ҳолати менга бир қадар эриш туюлади. Йўнилган ҳайкал! Тавба қилдим-а! Қиз бола бадани таранглиги кийим ичида пинҳон қолса-да! Таъбим жиндай бузилганини унга сездирмайман, зўр-базўр куламан, лойдан хиёл дағаллашган қафтларидан аста ушларканман, беихтиёр қалин сочларини толим-толим ёки қирққокил қилиб ўрилган ҳолда кўргим келаверади. Бувижониси ҳафсала қилмади-да, бувижониси, дейман ичимда ўкиниб, нечун қирққокил билан кўчага чиқармабди, ёким бу бўлиқ сочларни тарайвериб, ўравериб кексайган қўллари толиқдимикин? Ажаб эмаски, вой ўлай, давлатгинангга қўз тегмасин, бунча мўл-а, беуқувгина қиз, энди бунингни ўзинг уддала-да, бунинг жонимдан тўйдирди, деб кампири тушгур эрта-кеч ёзғирса, савобга татийдиган хизматини иддао қилса! Ҳой, Жамилахон, бувижонинг жеркса ҳам, таънага кўмса ҳам, майдалаб ўринг, майдалаб ўра қолинг, опоққинам, деб қайта-қайта ёлвормайсанми!?

Жамила «Маъшуқа»ни бурчакка ўрнаштирган: худди ўша тарафдан қўймичидан пасти бир хирмон шагалтош ичига кўмилган маҳзун қиёфали қиз боқиб тургандек эди. Тикилиб қараганда қизнинг тош кўзларида рух қийноғи, кўпинча арзимас қувончлар босиб кетадиган бир норозилик тиниқ акс этган эди. Ҳар гал бу қийноқ, бу норозиликни тўйганда нечундир ўзимни гуноҳкор сезаман, дунёнинг аллақайси бурчида шундай маъсума борлигига тамом ишонаман-да, унга орзу қила-қила етишиб, сўнг илқис йўқотган қувончини ҳеч қачон қайтариб беролмаслигимни ўйлаб ўксинаман. Сўнг дунёнинг аллақайси бурчидаги маъсумага ҳаёлим кетиб, ёнгинамдаги маъсумани — иссиқ-иссиқ нафаси билан бутун тани-жонимни иситаётган санамни унутиб кўяёзганим учун ўнгайсизланаман. Балки, дейман ўзимга таскин бериш учун ичимда, ўша йироқдаги сулув ҳузуримдаги мана бу сулув билан битта — бир тану бир жондир. Мен овсар буни сезмаётгандирман. Басирлигим ҳам, тўпорилигим ҳам ростдир. Малагим бунингдек лақмалигим устидан ҳар қанча кулса арзийди. Ахир, ҳар ҳолда, «Маъшуқа» бор қадди-басти билан унинг қалбидан кўчгани аниқ-ку! Эриб кетиб, мақташим керак, деган хулосага келдим. Лекин илгари «Маъшуқа»ни роса кўкларга кўтарганимни эсладим-да, тил тишладим, иккиламчи, Жамиладан суюнчи ундиргани келганман, шундай экан, ҳозир фақат Гириҳдан сўзлаганим маъқул...

Янгилик Жамилани ҳайратга солиши тайин эди. Шундай бўлди ҳам: у сўзимни охиригача эшитгани сабри чидамай қийқириб юборди, сўнг, кўзлари порлаганча чизмани кўрсатасиз, кўрсатмасангиз бу кеча ухлолмайман, деб қатъий туриб олди. Охириги нусхани отам ўзи билан уйга олиб кетди, хомакилари унча ўхшамаган, десам, хафаланиб, жаҳли чиқиб, баттар тиқилинч қилди. Хомакилар ҳам мазмун ва кўлам ҳақида тузуккина тасаввур берар эмиш! Кўнишдан ўзга иложим қолмади, лекин кейин кўнганимга минг пушаймон едим. Шайтон қиз Регистонда мени кўп абгор қилди, хомакиларни эринмай титкилагани, ҳар босқичда бир тугун ҳосил қиладиган чизиқлар ва белгиларни ўзича баҳолагани, Тиллакорига зарбланадиган Гириҳ бошқа обидалардаги Гириҳдан қай жиҳати билан фарқ қилишини эзгилаб суриштиргани, булар бари — майли, ичимни ит тирнаб, баҳоли-қудрат жавоб қилдим. Аммо қайтаётганда бирдан Улугбек мадрасаси қаршисида тўхтаб саволга тут-

ганда тахтадек қотдим. «Ғайби ака, сизгаям шундай туюладими, пештоқ юлдузлари ўзаро қовушмагандай?» — Жамила шундай дея паришон бир алфозда чимирилди, айна чоқда менга шунақа ширин сузилиб қарадики, шамдек милдираб эридим. Оҳ, нимасини айтмай, ахир азалдан мени адоӣи-тамом қилган, азалдан танижонимни жунбишга солган, тириклик дунёсидаги энг улуг туйғу нелигини англатган мана шу қараши эмасми? Фақат эрисам, эрибгина тугасам-да, ерга буткул сингиб-сирқиб кетсам майли эди, тилим ҳам кишанланди, бўғзим қуруқшади, бирор калима жавоб тополмай, кўзимни лўқ қилиб туравердим. Қутилмаган оғир ўнғай-сизликдан тезроқ қутулиш учун ё бу ердан тезроқ жилиш, ёки иккимизга ҳам барабар таскин берадиган бирон луқма қилишим керак эди. Ниҳоят, каллам ишлаб кетди, «Сизга шундай туюлар, Жамилахон», дедим дабдурустан; сездим, таъкидим Жамилани қониқтирмади, аста илгарилаб бораркан, деди: «Яқинда театрга борувдим, балерина дугонам тоза бидирлаб берди. Эрчаси каромат қилти. Анови юлдузлар илгари бошқача бўлган эмиш! Аламим келди, эртаси куни эрталаб якка ўзим келиб кўрдим. Ростдан ҳам унча ўхшамагандай. Комиссия қанақа дабдаба билан қабул қилгани эсимда. Нима, комиссия адашганми? Ёки одамлар аравани қуруқ олиб қочишяптими? Шубҳа ёмон экан, мени ўлдираёзди. Сиз, рост гапирадиган одам, менга очикроқ тушунтиринг!» Шаксиз, у отасига ён босиброқ сўзлаётган эди, отаси имони, ҳунари, укувига қаттиқ ишонарди, ҳатто отаси ҳар қанақа банда қатори янглишмоғи мумкинлигини, баъзи оддий қоидалар билан аллақачон атай, ўз хоҳиши билан кечганини тасаввурига ҳам сиғдиролмасди. Энди мен нима қилай, тоза кўнглини, тоза кўнглида эмин-эркин яшаётган умидларини ерпарчин қилиб ташлайми? Жоним Жамила, падарингизни худо ёнига қўйиб суйинг, аммо у шу қадарлик меҳрингизга арзирмикин, у сизга, менга, умуман жами одамзодга муқаддас мулкни менсимасди, бу мулкни тупроқ билан тенглади, буларни қўра-била сиз уни аршу аълога ўтқизиб қўйишингиз тўғри бўлармикин, дейинми? Ёким, авлодимиз шаънига номуносиб бу сиру савдони бино қилган сизнинг падари меҳрибонингиз-у, лекин афсус, унинг жабру жафосини тортаётган, маломатини юрагида юк қилиб кўтариб юрган каминанинг дағалдан дағал валинеъмати, деб ҳақни бор бўйи ўртада кўндаланг қилайинми?

Агар, валинеъматим аллақачон бир қарорга келиб қўйганини, бир вақтлар ўзига қадрдон бўлган бўсағага тоабад қадам босмаслик учун қасам ичганини, падарим тўнини бунақа тесқари кийиб турганда ўзимни буткул чор-ночор — ипсиз боғлангандек ҳис этаётганимни, падар хуш-хушвақтлиги, рози-ризалиги билан тузилмаган оила тақдири войлигини айтсам у не ҳолга тушаркин? Еруғ дунё кўзига тор кўриниб, ўзини бир бало қилиб қўймасмикин? Э, йўқ, Жамила мулоҳазали, эсли-хушли қиз, икки дунёдаям ундай ёмон кўчаларга кирмайди. Кейин, қолаверса, камина учун ҳалигидай валдираш осон эканми? Валдирашни Расул Усмонга чиқарган, автомат бўлиб кетади, жуда иложини тополмаса қофияси билан енгади. Каминани худо бундайин ноёб иқтидордан қисган, ҳалиги ҳар бири тегирмон тошидек дўлвор сўзлар хаёлимдан ўтяпти-ю, танимни қайноқ тер дарёи азим бўлиб ювмоқда.

Аламдан тагин ўйлайман: жоним Жамила, мени тушунганинга шукр, шу боис сенга бир умр сиғинаман. Билсанг, бу дунё мен учун фақат сен билан ёруғ ва роҳатбахшдир. Хаёлинг содиқ ҳамдамим бўлгани туфайли кўнглимни таний олдим. Ахир бу дунёдан сўқирлигимча ўтиб кетишим ҳам мумкин эди-да! Бу оғир савдо, жоним! Сенга суянаман, тақдирим сен билан тоабад бир эканлигига ишонаман. Бир кун келиб отам инсофга энишига ҳам, биз бечораларни тушунишига ҳам ишонаман. Хосиятли кунда меҳрибоним оқ фотиҳасига етишамиз. Оқ фотиҳа — умр ва турмуш дастури! Аммо, мен ҳали сени дунёга келтирган одам не ўйлар билан бандлигини билмайман. У зот орамиздаги муносабатдан хабардорми? Албатта бу унча аҳамиятли эмас, аҳамиятлиси — унинг ҳам оқ фотиҳаси! Жуда кўп нарсаларни чалкаштириб юборган, жуда кўп нарсаларни оқилона тарзда ўрни-ўрнига қўйган бу қадим дунё, оталар ўзаро дилдан келишмас экан, ҳеч қачон барака топмайди, оталар холис ният билан қўлламас экан, ҳеч қачон биз ҳам барака топмаймиз!»

Ғайбиддин отасини синчковлик билан, хатто бир қадар оғриниб, хайрат ичра кузата бошлаганини яширмайди. Фақат уста ўгли тамоман ўз изига тушиб олганини, ҳар бир хатти-ҳаракати ва каломига ўзича баҳо бериб юрганини сезмасди. Хусусан Ғайбиддинни Гириҳ туғилган кунда отаси аввал боладай қувонгани, Расул Усмон

шеърини мириқиб тинглагани, кейин эса бирдан меров-ланиб, маъюсланиб қолгани таажжубга солди. Чиндан ўша кунни уста тавсифга сиғмайдиган бир ҳолда эди: гоҳ кулди, гоҳ нигоҳида оғир ғусса ёлқинланди. Аҳволи бу қадар ночорлигини тушунтириб беришга эса ожиз, аслида у тани-жонидаги тўлғоқлар боисини бир қадар биллади, баридан воқиғлигини ўзича эътироф этади, аммо негадир ич-ичига аллақачон кириб олган, шундоққина юраги ёнига ўрнашган Гириҳ нидоларини ўгли ва Расул Усмонга ошкоралашдан чўчирди. Тангри жамолига етишган Гириҳ афғонини эшитишга фақат ўзи қодир эди, бундан у ғурурланди, одатан ҳар қанча ўзини баланд тутишига қарамай киприк намлади, истиҳолани йиғиштирганча, белбоғи учини қовоқларига босди. «Сизлар ҳақ,— деди зўр-базўр.— У бир вужуд, эҳтимол юрак. Ўнлаб қоғозда бўлак-бўлак ётган юрак! Шифтга зарб қилинса бас! Энди Маъруф Афзаловични кўндириш қолди. У ҳам одам, тушунар!»

Шундай қилиб уста Маъруф Афзалович тушунишига умид боғлади, Ғайбиддин билан Расул Усмонни огоҳлантирмай, бекитиқча асли жини суймайдиган хонаи хосга қатнади; ҳалиги жиққамушт тортишувлардан сўнг ўзини кўрганда шайтонлаб қоладиган бош мутасаддини тикилинч қилаберди. Атай пахта тиқиб қўйилган ўжар кулоққа Гириҳ билан баробар хунари табаррук дунёсида кўндан унутилган бир ҳикмат оқ ёрлиқ олганини такрор қуяберди.

Нозик иддао ва таъна аралаш айтиладиган ҳар қанақа каломга Маъруф Афзалович учина қолмайди: у Гириҳ ҳақида ўз хулосасини пишитиб юргани учун бу борадаги ҳар қандай маънили-маънисиз фикр билан ҳисоблашмайди. Хунар йўриқларига мувофиқ тушмоғи гумон тушунчаларини тарғиб этиш ёки ўзи ишонган ақидада муқим қолиш учун эса ҳеч нарсадан тап тортмайди. Шунга эришсаки, ҳамма уни тингласа, ҳамма унга қуллуқ қилса! Ахир, у кимсан Маъруф Афзалович, ҳалигача бир банда тушига ҳам кирмаган, ҳеч бир оқилу доно эплолмаган юмушни зўр қобилият билан адо этган — Тиллакоридек азамат иморат гумбази ичкарисини учун замонага мос ва мукамал тарҳ тайёрлаган! Манови ғаламис, тирноқ остидан кир қидирадиган бандани нотавон унинг олдида ким бўпти! Агар қаттиқроқ пуфлаб юборса гарддек йўқ бўлади-кетади! Нега у мана шундай ночорлигини, тақдири қил устида турганлигини

тан олмайди? Нима учун кўрпасига қараб оёқ узатмайди? Ахийри гажирлиги бошига етади-ёв! Қатъият билан шуларни ўйлагандан сўнг у устани итобга олмоқни, қаҳр билан чирпирак қилиб юбормоқни чўтлади, тезгина сездикки, кекирдагига зўр бергани бекор, ҳарчанд чирангани билан тазйиқ ўтказолмайди, бу гаддор банда, ўлса ўлиб қўя қоладикки, ўйловидан тонмайди. Қўли калта, борар манзили қоронғи, имкони беному нишон бир бачкана одам қошида иккиланаётгани, нимадандир ҳадиксираётгани учун Маъруф Афзалович ичида ўзини роса сўқди, бетоқатлик билан ўзини нари-бери ташлай-ташлай, охири бетигаги пардани сидириб ташлаб, мулоим жилмайди: «Уста ака, ўзингизни бунча оворан сарсон қилишдан мурод нима? Оёгингизни тинчгина узатиб ётсангиз бўлмайдимиз? Галвадан ким наф топибди, сиз топасиз! Нима истасангиз бажо келтирай, аммо, худо ҳақи тарҳимни бошқа тепкиламанг!» Ана шундай, ҳамиша қовоғидан қор ёғиладиган бошлиқ бирдан чиройини очди, тузуккина эриди, ширин каломини аямайдиган бўлди, борингки, уста неча марта эшик қоқиб келса, шунча марта ҳалигидай муомала билан елкасини силади, инсофу диёнат нелигини тавсифлади, шаккоклик ва кўрслик нозиктаъб хунар эгасига асло ярашмаслигини писандалади. Ҳар гал уста умидхонасидан қадди дол, боши эгик ҳолда, зеру забар бўлиб узоқлашди ва, ниҳоят тушундики, Маъруф Афзалович билан талашиб-тортишиб тилагига етишолмайди, бу бандага арзидодини айтгандан кўра деворга танбур чертгани авло!

Маъруф Афзаловичдан қўлини ювиб қўлтиғига артган уста Шамсиддин кунлардан бир кун, ҳе йўқ, бе йўқ, кундалиги устида мия ачитиб ўтирган Ғайбиддинни етаклаб Тошкентга жўнади (асли у Расул Усмонни ҳам ҳамроҳ қилмоқчи эди, афсуски, шоир ўша кунлари бахти сари қанот қоқиб учиб кетган Лизахон ғами-дардида оҳ чекиб, ранги сомондек сарғайиб, хужрасини қоронғилатиб ётарди). Ҳай, ҳай, Тошкент деганлари шаҳар эмас, бир баҳри уммон эканки, беҳудуд мавжи-мароми ичра иккалови ҳам қум зарралари янглиғ сингиди-кетди. Буниси майли, чидаса бўлар, шундай катта жойда бир бандани танимаслик айниқса ёмон экан: автобусдан худди этлари суюқдан ажратилгандек бир алфозда шалвираб тушганларидан сўнг, гавжум кўчаларни сарсону саргардон кеза-кеза, ахийри гадейтопмас бир чеккаликдаги мусофирхонада амаллаб жойлашишди. Тонг-азонда уйғониб.

бу жойни қайтиб елкамизнинг чуқури кўрсин, дея, хуноб бўлганча, тасаввурларида жами умидларини рўёбга чиқарадиган идорани излаб кетишди. Шундай идора бормиди? Бўлса, у қайда? Шукр, бор экан, шаҳри азимнинг қоқ ўртасида савлат тўкиб, эшигини катта очиб, узоқ-яқиндан ҳожат истаб келган одамларни ажаб тавозе билан ичкарига чорлаб турган экан; бу мурувватдан ота-бола анчайин севинди. Иззатни сийлов билиб ичкарига шошилишди. Ичкари беҳад сокин, пашша учмайди, қўшалоқ устунлар, мрамр зиналар, бахмал дарпардали деразалар маҳобатли, лекин жонсиз бир тарзда қотган, ҳар замонда кириш йўлаги, узун каридорларда кўзга ташланиб қоладиган башанг кийимли кишилар нимадандир ҳадиксирагандек омонат қадам босишади. Устани бошқа нарса кўпроқ ҳайратга солди: бу жойда одамлар бир-бирларига деярли эътибор беришмас, сўрашишга келганда оғрингандай гап қўшишар, аксарият ҳолда ер сузганча бир-бирлари ёнидан индамай, қовоқ солиб ўтиб кетишар эди. Шаксиз у идора ташқарисидаги тавозе ичкарида тагин ҳам барқарор, тагин ҳам назокат билан намоён бўлишини дилидан кечирган эди. Остонада турган қизил шапкали қорақош йигитча нима иш билан келганини узоқ элаб-эзгилаб суриштирганида, ижозатнома бўлмаса киритишга ҳақи йўқлигини виқор билан айтганида тепа сочи тикрайди, агар Ғайбиддин, қоида шунақа, деб ҳоврини босмаганда она сути оғзидан кетмаган бу гўдакни гап билан ерга киритиб юборар эди. Бурчини ҳалол ўтаётган йигит билан талашгани ортиқча бўлди, серсавлат бинонинг орқа тарафидаги қўл зўрға сиғадиган туйнукчадан ижозатнома олиб ичкари киришаркан ва мрамр зина билан иккинчи қаватга кўтарилишаркан. индамас одамлар улардан муомалаларини аяшди. Узундан-узун каридорда тентираб қолишди: на устани, на Ғайбиддинни, на Гирихни биров таниди. Худди учалови учта шарпа, бири изидан бири судралиб, охиста сирғалиб нари-бери бориб-келар, беихтиёр ялтироқ эшикларга суйканар, сўнг жимгина нари жиларди. Ғойибдан келиб қолган сабрли шарпалар бари бир ҳеч кимни қизиқтирмади, шунда ҳануз тавозе-такбирдан умидвор уста, Гириҳ олдида ўзини оқлаш ниятида, ижозатномада рақами кўрсатилган эшикка дадил яқинлашди ва уни шарақлатиб очди. Диван қўйилган кичик хонада бурқситиб чекиб ўтирган бўйинбоғ таққан юмалоқ гавдали киши хиёл турганча бақрайиб қаради. Шу хо-

латда анча турди: худди хузурига сеҳргар чол ибн Хаттоб кириб келгандек эди. Хизмат, деб чайналди ва аста жойига чўкди. Инсофлига ўхшайди, деди ичида уста унинг кўзларига тикилиб ва темирни иссиғида босди: шоша-пиша арз-хол қилди. Бўйинбоғли киши афсус билдирди: «Халак бўлсиз. Биз одатда тепангиздаги билан масала ечамиз!» Шундай деб у тезгина соатига қаради. Шўрлик уста изза еди. Вақт қадрига етадиган манови кимса олдида эмас, пешонасига ярақлаб офтоб чиқишига умид боғлаб турган Гириҳ олдида! Хафа бўлма, танти ошнам, ўлмасам энг баланд мартабалиси билан гаплашаман, деди пичирлаб, ўзича мунғайиб қолган Гириҳга далда берди. Қошки бу далда бирор нарсага яраса! Эса тушса юракни ўртайди холос. Чиндан, уйга қайтишгач, туриб-туриб уста эзилди, нописандлик билан айтилган ҳалиги гап нашъа қилди. Хўш, нега фақат тепадаги масала ечишга лойиқ? Тепадагининг шохи-бутоғи борми? Нима, у одам эмасми? Баланд курсини эгаллаб олган Маъруф Афзалович қаричлайдиган нарсани, гарчанд жуда пастда — оёқ остида ўралашиб юрса-да, у ҳам сал-пал танийди-ку! Агар танимаса Самарқанддай мўътабар шаҳар нонини еб, сувини ичиб бекорга юрган экан-да! Йўқ, шукрки, у бекорга юрган эмас, белида белбоғи, бошида салласи бор, худо ажалга омон қўйса заминни ҳайратга солган мулки муборақ нималигини, бу мулк аро яшаган ва яшаётган санъат нималигини, кўп машаққатлар эвазига бошқатдан бино бўлган Гириҳ нималигини Маъруф Афзаловичга ҳам, уста Иброҳимга ҳам, бўйинбоғ таққан анови кимсага ҳам исботлаб беради. Исботламаса қўймайди. Сўқир ва нотавон эканликларини ҳам бетларига солади. Ахир нечун улар Гириҳни танишмаяпти? Нега уни бегана деб камситишади. Нафсиламбри, бу худодан тониш, кечмишни топташ, эртани оёқ ости қилиш эмасми? Даврлар ўтаверади, лекин инсонга холис хизмат қилган кашфиётлар тобад яшаб қолади. Қачонлардир Гириҳни ҳам кашф этишди: уни адолат билан ёвузлик ў р т а с и д а чегара қўя олишга қодир мўъжиза сифатида тавсифлашди. Энди бу тавсиф қадрни тушганига уста ишонмайди, аксинча, бу қадрни тобад оширмоқ зарурлигига имон ўгиради. Ҳатто у Гириҳ умри жуда қадимдан, кўкдан келган ваҳийга биноан Самарқанд тамал тоши қўйилган, буюк Ефас ўғлон мангу Саодат уйини барпо қилишга амр этган замондан бошланганига кафил ўтади.

Одам умри чакки — бебақо, юлдуздек бир йилт этиб ўчади. Битта-яримта қилган савоб юмушигина номини абадият сари элтади. Агар Гириҳни кашф этишмаганда эҳтимол Арслонбекни ҳам, Болимбекни ҳам бу кунда ҳеч ким эсламасди. Ҳеч бир наққош ёки меъморга насиб этмаган беқийёс савобни улар адо этишди, бу билан бутун оламга татигулик бахтга етишишди ва ўзлари ҳам, кашфиётлари ҳам ривоятга айланди. Энди эса ривоят шундоққина уста кўз ўнгида ҳаётга кўчди. Аслида у ҳаётнинг ўзи эди, бу кунда гаройиб жило берди. Ривоят худди Гириҳ янглиг эзгулик билан жаҳолат ўртасида туриб олди. Уста ановиларга шулар ҳақида сўзлайди, оқу қора юзага қалқиган шундай кунда ўзи ўзидан йироқлашаётган жигарларим, деб ҳайқиради, бу дунё учун бебақо мерос қолдирган аждодларингиз имони ва эътиқодидан мункир келмангиз, ахир сиз олис сафарга чиққансиз, мозий дардини тингламасангиз, сойи-сувига кўприк бўладиган унсурларини зеру забар айлаш билан кифояланмай, бор аччиқ-чучугини бўйиндан соқит қилсангиз, минг аттангки, ҳеч қачон манзилга етолмайсиз.

Қачонлардир уста олисдаги, ҳа, жуда олисдаги манзил ташвишида эди, эрта-кеч ҳаёлан ғойибдаги ўша жойга интилар эди, Гириҳ тирилган кун беадад интизорлик ниҳоялангандек туюлди, ҳаммаси осонгина жой-жойини топадигандай бўлаверди, қачонки, Гириҳ билан Маъруф Афзаловичга рўпара бўлгач, бирдан бари ўзгача изга тушди. Шўрлик уста шунда чархи гардун Маъруф Афзалович қовоқ-тумшугида жо бўлганини кўрди, кўрди-да, ҳиққа тинди. Тасаввуридан олисдаги мўътабар манзил бутунлай йўқолди. Айни дамда бошқа кўпгина нарсалардан ҳам айрилди. Ҳалиги истагида эса муқим қолди: анов кимсаларга с а о д а т о н и нелигини, яъни мулки муборак ила Гириҳ жамолига етишмоқ фурсати нақадар мўътабарлигини англамоқ аҳдидан қайтмади. Энг дасти узун одам ҳам ботинмайроқ яқинлашадиган баланддан баланд эшикларга суйканаверди ва, ахийри бир кун, маҳобатли хонада кўзлари худди Маъруф Афзаловичники сингари юмалоқ кишига, жумлаи мўмин тилаги-истагини бир имо ёки бир имзо билан ижобат этишга қодир, кўринишдан Хизр табиатли кабиру кенгфеъл оқсоқолга йўлиқди.

Зада Гириҳ билан етовлашиб кўп кўчаларни қатогон қилган, кўп эшикларни дағдаға-даъво билан очиб-ёпган, ахийри латталари сувга тушиб оҳори нозик эшик

тагида саргайиб турган ота-бола айна фурсатда Маъруф Афзалович муросаи мадорасига жон-жон деб қуллук қилган уста Иброҳим Тиллакори деворига суйканганча, таъмирни қайси нуқтадан бошласам экан, дея хушнуд хаёл сураётганидан беҳабар эди.

Хосиятли кунда — муқаддас қоғоз юзасидан жилмайиб қарагандаёқ Гириҳ ўзига чексиз умид боғлаганини уста теран туйган эди. Авваламбор Гириҳ шу куни ўзини англади, ривоят қобигини ёриб чиққанини билди, худди минг йиллар аввалгидек нимасидир кам яралганини устага уқтирди, фақат уста тўла англолмадики, ўша не камлик!? Сўнг, Гириҳ уста қатъиятини ўзига қалқон қилди: ҳар не тўполонли кунда Гириҳга паноҳ зарур эди. Индалло, у минг-минг йиллар қаъридан эсон-омон келган ривоятни бир дастур билган банда билан топишди, шу боис баҳри уммонни эслатадиган шахристон кўчаларида сарсону саргардон кезишларни писанд қилмади, салобатда бир-бирларидан қолишмайдиган эшиклар тагида мунгайиб, беун-беҳол ўтиришларга тез кўникди. Шукр, энди у кутиш азобидан чўчимайди, фақат дабдабаю асъасадан бино бўлган, одамзодга сариқ чақачалик нафи тегмайдиган ҳашам аро тентираб умрини бекор ўтказиб юборишдан, нуқул шу ҳашамгагина бўйсунадиган қабулхоналарда умрбод ўксик, забун, эътиборсиз қолиб кетишдан хавотирланади.

Бу қабулхона ҳам бошқаларига ўхшайди: турфа ранглар бир майин қовушган, паркет пол шишадек ялтироқ, бурчакда, бениҳоя улкан сопол тувакда дарахт-симон гул пушти очилган; ниначидек нозик котиба эринчоқлик билан эснайди, тагин ҳам баттар эринчоқлак билан бир сидирга оққа бўялган деворга, бир қизғимтир стол қиррасига, бир ёнидаги сайроқи телефонларга термилади, енгил имо-ишора ва ярашиқли ҳаракатлар ила келди-кетдини бошқаради. Зеро, бундан одам оёғи бир лаҳза узилмайди, келди-кетди бамисоли занжир — тинимсиз айланади, фақат, афсуски, на кирган, на чиққан Гириҳни кўради. Ҳатто ширинзабон хушфеъл котиба ҳам уни зимдан беғонасираб кузатади, уни ва шерикларини ичкарига чорлагани шошилмайди. Бу хил муомаладан Гириҳ ҳар ҳолда қисинади, чуқур-чуқур энтикади, уста пинжига тиқилганча аста шивирлайди: «Фақат мен бир ками билан туғилғондурмен десам, асли дунёнинг ўзи ҳам бир камига яралғон эркан-да!»

Ғусса билан қоришиқ бу шивир устани эзади, уста

сархуш тортади, шуурида ададсиз бир ўт чақнайди, недандир ғурурланган алфозда Гириҳ шивирини ҳамма — бутун эл, жамоа, замин эшитишини, магзини чақишини истайди, орзу қилади. Аттанг, тилак бошқа, ижобат бошқа-да! Неча гал ҳайқириққа солиб айтилган не-не залвар ғуссани англамаган улус беун шивир тимсолидаги ғуссани қаёқдан ҳам англарди. Ҳар ҳолда шитоби тез Самарқанду Тошкандга ўхшаган шаҳарлар, нигоҳлари эртанги кунга қадалгани билан, иккала оёғи ҳам кечмишда бўлган, келгусига етиш-етмаслиги даргумон Гириҳ ҳасратини тинглашни арзимас икир-чикир санашини уста тан олмас, ўлиб-тирилиб инкор этарди. Ҳозир Гириҳ билан қўлтиқлашиб бекатдан бекатга югурганларини, бир ёпилса қайтиб очилиши маҳол эшикларни, рўпарада синамоқчидай истаганча қилт этмай туроладиган қиёфаларни эсларкан Ғайбиддинга сездирмай хўрсинди.

— Сен ҳеч Болимбек ҳақида ўйлаб кўрганмисан? — кутилмаганда савол берди уста. — Ўша банда қисмати бошимизга тушмаётганига ким кафил? Лекин, ҳайронман, гуноҳимиз нимаикан?

— Бирники мингга, мингники туманга, деган гап бор, дада, — Ғайбиддин негадир ижирғангандек бир тарзда сўзлади. — Шу... ҳар ҳолда, биз ҳам оппоқ эмасдирмиз.

— Оҳ-ҳо, йигит, кесатиқ менгами? — деди уста ранжиганнамо. — Ҳақсан, сени олдинда тилим қисик, лекин сенам инсоф қил-да! Кўнглингдагини айт тезроқ! Биласан, анови нокас билан қуда бўлмоқчи эдим. Ярамади. Ўшандан бери задаман, бир бандага дардимни ёролмайман.

Атиги бир зум ичида Ғайбиддин каловланган кўйи қайноқ терга ботди, алланечук кенгайиб кетган қорачиқлари мунгли бир маъно ифодалаб йилтиради, ҳатто бўғзидан англамоқ маҳол жонсиз хўрсиниқ отилиб чиқдики, келин тушириш савдосидан оғир савдо йўқлигига қайта имон ўгираётган уста ажабсинди.

Тушмагур Ғайбиддин, тезроқ бахти очилсин, хўрсинигини ютолмай қолганича бор: кечадан бери тани буровда, жони қийноқда, ўзини зимзиё ертўлага қамалган капалакдек у ён-бу ён уради, лекин тешик-туйнук топиб қутулиб кетишга ожиз, ё фалаксан, бу бетизгин кўргилик қаёқда пойлаб турган экан-а!

Бир гал Тошкентдан келиб, ўйлаб кўрса, Жамила

билан қарийб икки ҳафтача дийдорлашмабди. Шаксиз, орага тушган ҳажрни бепарволикдан топди; шу муддатда дилида йигилиб қолган соғинч ҳисси бирдан жунбишга келди-да, уни бир зарб билан кўзига ҳамиша иссиқ кўринадиган идора остонасига элтиб ташлади. Кўз адоғи ёки қиш бошида очиладиган кўрғазмасига ҳаловат билмай тайёрланаётган Жамила ҳам мени астойдил соғинган, устахонасига киришим билан қучоғимга отилади, ўпичларга кўмиб ташлайди, узоқ бедарак кетиб қолганим учун шунчаки ўпка-гина қилади, деган хаёлдан Гайбиддин сархуш эди; мабодо саркаш қиз димоғ-фироғни ҳаддидан оширса оёғига йиқилиб кечирим сўрашга, Гириҳ можароси ҳамон тугамаётганини айтиб, айбига иқрор бўлиш ёки ҳар ким ҳам тушунмайдиган бу айбнинг бир бўлагини отасига тўнкашга ҳозир эди. Одатдагидек, у муомаласини ўрганиб қолган сўзидан бошлади: «Жоним!..» Бутун умиди шу сўзда жам эди, лаб ёрмай турган қизга интиқлик билан тикилди, ноз қияпти, нозни келиштиради, деб тагин ўзини овутиди. Ҳайҳот, одатдагидек илиқ эркалалар, тантиқона навозишлар, назокатли лутфу карамларга эмас, совуқ ўт сочаётган каттол нигоҳга дуч келди. О, мана унинг қаҳри — жами тирикликни ғалаёнга солувчи қаҳр! Азалдан шу лаҳзага дучор бўлишдан чўчимасмиди? Асли ҳозир қиз ҳолатида у ўйлаганчалик зилзила аломати сезилмасди, қиз «Маъшуқа»га яқин ерда маъёс турар, ва ажабки, шу туришида у нимаси биландир ҳайкалча эгизагидек эди. Бу ўйдан қалқиб кетган Гайбиддин дунёнинг қайсидир бурчида мана шу ҳайкалчага ўхшаш қиз яшашига ишониб юрганини, ўша қизга хоҳлаганича қувонч ва бахт ато қилиш ҳеч қачон қўлидан келмаслигини билгани учун азобларга ботганини эслади, эсларкан, бир тахмин ичра ҳушидан айрилаёзди: «Наҳотки, «Маъшуқа» ўзи бўлса? Балки у «Икки наққош»даги Биби Нозикдир? Қачонлардир уни Расул Усмон суйган балеринага ўхшатмоқчи бўлганини айтган эди. Лекин у балерина эмас, Биби Нозик! Ахир, ўртада Гириҳ тургандекку! Гириҳ баридан огоҳ: у бошлаган, у якун қилади! Бу яхшими, ёмонми?» Жимлик чўзилганидан у хитланди, ўзини энди маъюслик изнига берган қизга зимдан разм соларкан, беихтиёр яна ривоятга кўнгли суст кетди, фирдавмонанд шахристонда қадим-қадимда қад ростлаган Саодат уйи, Гириҳни кашф этган наққошлар, тилла ўрнини тўлдирган мис, йўлтўсар эшик, аросатда қол-

ган алп Камон билан Биби Нозик... хаёлини алғов-далгов қилиб юборди. Бир оҳ тортиб ўзига келганда хонада қиз кўринмади, бурчакдан, шағал тошлар ичидан «Машуқа» мўлтираб, жами умиди, қайғусини нигоҳига жамлаб сокин боқар эди...

— Ха, ўғлим, нимага индамайсан? — деди уста сабр-сизланиб.

— Нима дейман? — минғирлади Гайбиддин, овозида бир аламзадалик бор эди. — Қани, аввал манови иш битсин, кейин...

— Э-э, битса битар, битмаса... на илож?! — деди уста авзойи тамом ўзгариб. — Фақат шу... нашъа қилади: эски обидалар доди манавинақа эшиклар, ортида ўтирганларга икки дунёдаям етиб бормаслиги рост эканла!

Уста сўзлаётганда Гириҳ бир ингранди.

Рост, уста эътирофи оғир эди, бу мислсиз аламни, замин учун кўпдан залвар юк саналган, одамзод шуурини хиралаштириб юборишга қодир аламни келиб-келиб энди ногоҳ илғашгани (умидвор юришган экан-а!) ўзларининг ҳам гофил бандалар қаторида юришганига ишора эди. Ана шуниси айниқса чипча ботди: уста қоврилди, Гайбиддин ер билан битта бўлиб титилаёзди, улар бу қадар ночор аҳволга тушганини кўрган Гириҳ эса илкис минг йиллар нарига чекинди. Анчагача уста Гириҳ нафасини туймади, кўкси бўшаб қолди — кўрқиб кетди, қачонки, йўқ, мен гофил эмасман, аксинча, гофилларни уйғотиш чекимга тушган, дея пичирларкан, бадани илиди. Аллақайда тўниб ётган ва қ т н и ортда қолдириб Гириҳ келган эди. Анча таскин топган уста, гофилликдан ўзинг асра, парвардигор, дея хитоб қиларкан, Гириҳ бир хўрсиниш билан норозилик изҳор этди. Уста Гириҳ муддаосини англади ва то тириклик бор экан, одамзод бу нарсадан халос бўлиши мушкуллигини эътироф этди. Тирикчилик азалдан шундай қурилганда: кимдир яхши-ёмонни бирдек ямламай ютадиган ўпқонни ер юзидан бутунлай йўқотиш учун жон олиб жон беради, кимдир заминни зир қақшатадиган бу савдо бошида томошабинлик қилади. Ўтар дунё ўйини шунақа, бунга қайғурмоқдан тийилгани афзал, рост, тийилади, ҳадеб жон чеккани беҳуда, манови диққинафас гўшадан ҳам тезроқ жуфтагини ростлайди. Керак бўлса ўзлари изидан дод солиб боришсин-да!

Тушликка атиги ўн дақиқа қолганда, бу фалаки буқаламун муруввату оқибат деган нарсалардан тамомила

махрумлигига имон ўгириб, бугун ҳам Гириҳ билан қўлтиқлашганча, лабга кесак суртиб қайтишни чўтлашаётганда, кўҳлик котиба илиқ табассум билан ичкарига чорлади.

Хона дид билан безатилган: тўрда улуғларимиздан бирининг сурати, дераза токчаларидаги нафис гултувакларда турфа гуллар — очилган-очилмаган, пушти деворга уйғун дарпардалар, бурчакда зилдек темир сандиқ, устида рангли «Фотон» телевизор, гир айлантириб қўйилган суянчиқли юмшоқ қурсилар оқ гилофда эди.

Чиндан хона, соҳибига буюрсин, тавсифга лойиқ, лекин ҳозир ота-бола шинамликдан ҳам кўра маҳобатга мойил хонага ҳавас қиладиган аҳволда эмасди, улар лаҳза ичида минг бир гумон кўчасида хаёлан кезганча бутун диққатларини тўрда, суянчиғи елкадан баланд юмшоқ ўриндиқда кино ёки мода журналини варақлаб ўтирган олтмиш ёшлардаги юзи ажинсиз, пешонаси тик, қийғир бурунли тугмакўз кишига беришиди.

Орадан зил-замбил дақиқалар кечди, ноўнғай жимлик ҳукм сурди, узундан-узун ялтироқ стол қуйисида таёқдек қотган ота-бола паққа ёриладиган, ота-бола пинжида бир шарпа янглиғ кўз илғамас бўлиб турган Гириҳ гувва ёнадиган даражага етди ҳамки, асаби қанақалигини кўрсатиб қўйишга қасдланган каби хона соҳибининдамай журнал варақлайверди.

Қурғур журнал қалингина, варағи ҳар очилганда жонсиз эпкинни аста келиб уста Шамсиддин юзини силаб-сийпалаб ўтгандек бўлар, чуқур ўриндиқда буткул чўкиб олганидан қадди кўзга зўрға чалинаётган киши журнални эмас, ўзининг ҳасрат-надоматга тўла кўнгли қатини эҳтиёткорона очиб кўраётгандек эди.

— Сизлар ота-болами? — деди туйқус хона соҳибини. — Нимани талашиб юрибсизлар?

Чўзилган жимлик устани нақ қовураёзган эди, журналсевар хона соҳибини кутилмаган саволларини ботиний бир таҳдиду иддао билан бергандек, айни пайтда ҳеч қандай жавобу изоҳга ўрин ҳам, ҳожат ҳам қолдирмагандек туюларкан, бирдан музлаёзди. Сўнг, билдики, сўровлар Гириҳга оғир зарба бўлиб тегди, Гириҳ бужмайиб олди, тагин... чекиниш учун ҳозирланди.

— Нимага индамайсизлар? — қировли қошини чимирди хона соҳибини. — Қанчадан-қанча идора тинчинини бузибсизлар. Манови хатга хаёлларингга келган нарсани тиқиштиргансизлар.

— Кечирасиз, — уста ўзини ўнглади, — биз зарил кеб...

— Зарурат денг? — яна чимирилди хона соҳиби. — Яхши, унда қулоғим сизда. Асли ўзи менга Маъруф Афзалович дахмазаси етарди, у Тиллакори деявериб гаранг қилган эди. Уни Самарқандга жўнатиб тинчийман деб турганимда, қайта ёмон бўлди, бир жангари ёнига сиз қўшилдингиз.

— Маъруф Афзалович бир нарсани тушунмаяпти.

— Хўш, нимани?

— Хар иморат, кўҳнами, янгими, ўз заминига эга бўлишини.

— Қизиқ, — хаёлга толди хона соҳиби. — Буни сиз тузук тушунасиз. Шундайми? Унда айтинг-чи, ўзи... ўша Тиллакори қанақа иморат?

Гурунг мароми бир синоатни — мана шу шинам хона доирасидаги беҳад оғир тош босадиган имкон Маъруф Афзалович томонида эканлигини аллақачон очган эди; мана шу хусусда ғайрлик билан муҳокама юрита бошлаган ота-бола эрта-индин Гириҳ абжағи чиққан ҳолда орадан йўқлик комига кетиши мумкинлигига ишонаёзди. Шундай саросар туришган пайтда жаранглаган кейинги сўров худди елкаларига залвар гурзи бўлиб урилди. Анграйиб қолган Ғайбиддин аста отасини туртди, нигоҳи ёлқинланди: «Энди чидайсиз. Жавобингиз таъинми?»

— Кечирасиз, — деди уста минғирлаб, — Тиллакори қанақа иморатлигини гапириб беришим қийин.

— Ҳа-а, тушунарли! Аммо роса эринмай қуриб кетишган эканда! — журнални кўксига босди хона соҳиби. — Харажат қилаверасан, қилаверасан, лекин натижа йўқ — бирортаси савлат тўкиб туришдан бошқасига ярамайди.

— Унчалик эмас, — чидолмади уста.

— Қанчалигини билолмадим, — ниҳоят хона соҳиби журнални стол четига иргитиб ўрнидан турди. — Бунақада... эскисини ямайвериб эсдан ҳам, чўнтақдан ҳам айриламиз. Ундан кўра янгисини қурсак маъқул эмасми?

— Эс бўлса айрилмаймиз, — деди уста инжилганнамо. — Чўнтақ, менимча, у нарса олдида... нима бўпти!?

— Оҳ-ҳо, бойвачча одамнинг гапи-ку, — товушсиз куларкан унинг чеҳраси сал ёришди. — Барибир чўнтақсиз... бекор, мушук офтобга чиқмайди. Мана, сиз, ёд-

горликка қайишадиган одам, чақасиз нима қила оласиз? Аммо Маъруф Афзаловичга тан берганман. У ёдгорлик-ниям, бизниям тушунади. Сиз эса унинг устидан шикоят қиляпсиз.

— Ие, — таажжубланди уста, — ҳали мен шикоятчига чиқдимми?

— Шунчаки айтдим-да, — бепарво жавоб қилди хона соҳиби. — Хў-ўш, — деди кейин чўзиб, жиндай сукутга толди, — менга тушунтиришларича, Маъруф Афзалович тарҳига қўра таъмирда тилла ишлатилмас экан. Сиз тиқиштираётган тарҳга қўра эса акси. Давлатни чўнтаги шилинаверсин-да, а? Тагин ҳалигидақа пичинглар!

Уста ғашланди: «Нега тиқиштираар эканман?»

— Кечирасиз, — у сал қисиниброқ ғудранди, — ҳали камина ҳар бир иморат ўз заминига эга бўлишини эслатдим. Тиллакорини тилласиз... кулгили, ҳатто шармандалди! Агар Маъруф Афзалович йўриғи билан иш тутилса, бу — кийикка жайра либосини кийдириш билан тенг! .

— Вазият кўтармагандан кейин замин — пуч, — ўзи муҳим санаган гапга атай урғу берди хона соҳиби. — Сиз тузган лойиҳа у одамниқидан беш баравар қиммат, беш баравар! Сизнингча, бу чиқимни кўтариш осонми?

Миясини симиллатган бу сўровга жавоби, ҳа, жавоби тап-тайёр эди, унга дарди-дунёсини зимзиё қилган ҳасратларини ҳам қўшиб-чатиб сўзлашни ўйлади. Лекин ўзини тутди. Етти ўлчаб бир кесиш керак. Агар ҳозир ақча-чақа равиши билан бор бисоти оддийлик ва қаноатдан иборат бўлган санъат тушунчасини тарозининг икки палласига қўйса шаксиз аҳвол тагин ҳам нозиклашади, ҳали сўниб битмаган умидларини суҳбатни ўз ройишига монанд-қураётган бу одам буткул босиб-янчиб ўтади. Тавба, Маъруф Афзалович йўриғини қўллаб-қувватларкан, таъмирни аввалги тарҳга биноан олиб бориш керак негаки у — арзон, деган фикрда экан, нечун уларни газагига дори қилиб, мунақа эзгиланиб ўтирибди!?

Сим-сим оғриққа чулғанаётган уста ўриндиқ ортидаги очиқ жойда нари-бери оғир-оғир одимлаётган хона соҳибини паришон кузатаркан, нечундир, хаёлида эрта-кеч ажиб сурур ичра сокин ётадиган Регистон майдони, бу майдонда неча асрлардан бери қўр тўккан обидалар-

ни бир бора, атиги бир бора кўргани уммонлар ортидан ошиқиб келадиган мардум гавдаланди.

— Хўш, — деди хона соҳиби кутилмаганда, — лойиҳа учун ҳали маблағ ҳам талаб қиларсиз?

— Йўқ, — деди уста узиб.

— Ҳ-ҳў!

— Бўларини айтдим, — дадиллашди уста. — Ёдгорлик заминидан узилиш — фалокат!

— Сиз тузган тарҳ ёдгорлик заминига мосми?

— Шубҳаланишга ҳақлисиз.

— Ҳамма бало шунда-ку.

— Унда кўпчилик овоз ҳал қилсин.

— Ғалванинг уяси экансиз, — мийғида кулди у. — Тинч қўймайсиз шекилли? Бўпти, сиз айтганча бўлсин, иккала ҳужжатниям тегишли одамлар билан чоғиштирамиз. Шарт шу: натижаси қанақа бўлишидан қатъи назар, қайтиб тинчимизни бузмайсиз, идорама-идора изғимайсиз. Розимсиз?

— Розимиз! — деди Ғайбиддин отасидан аввал; лекин у бу хулоса Гириҳга унча ўтиришмаганини, ҳануз бужмайганча отаси пинжига тиқилиб олган Гириҳ шубҳа комида қолганини сезмади.

Хона соҳиби бўйчан, елкалари қуйма, оқ мағизли юзи бичими келишган тийрак йигитни гўё энди кўрди. Ёйчан нигоҳида нимадир, хайрхоҳликка ўхшаш нарса учқунлади. Сўнг негадир дарҳол қовоғини уйди, индамади, аста ўриндиққа чўкиб, бояги журналга узалди. Суҳбат яқунлангани англашилди. Хайр-хўш айтишни унутган ота-бола, бир гумонни икки қилиб, ташқарига йўналди.

VII

Хона соҳиби уста Шамсиддинда тузуккина таассурот қолдирди, ҳатто унинг бир қадар сиполиги, сезилар-сезилмас инжиқлиги, оддий нарса ҳақида ҳам мулоҳаза-корлик билан фикр билдиришини фазилатга йўйди, ўзларига сал бўлсин қайишадиган нуфузли одамни учратгани учун Гириҳни қутлади, ҳа, қутлади, кейин эса кутилмаганда, ҳай билмадим-да, бунинг ҳам танаси бўлак, дардимизни қанчалик тушундийкин, эрта айтганидан тонмасайди, дея нолиш қила кетди.

Уста нолишини бошлаганда Ғайбиддин атай ўзини чалғитди, шу билан у Маъруф Афзаловични ҳам, хотир-

жамликни қийиб қўядиган хушмуомала бандани ҳам, унсиз нидо бериб келаётган Гириҳни ҳам ёдидан чиқарди. Хуш-фикри Жамилага кўчди: энди тезроқ Самарқандга етса, сўнг Жамила ёнига чопса, оёғига тиз чўкса-да, ҳалиги куни қовоғини очмай хун қилгани, индамай устахонада ёлғиз қолдириб кетгани боисини аниқласа, дардини ҳам бошқатдан тўкса, бу дунёда фақат уни деганини айтса, хайқириб айтса — ана шунда сал таскин топармиди, борлигини ёқаётган ўт сал босилармиди!..

Йўл бўйи Ғайбиддин илинжу армон ўртасида тўлғанди, шу ҳолда агар манзилга етиши билан бориб Жамилани кўрмаса, унинг гули насрин япроғидек тоза чехрасига тўйиб-тўйиб тикилмаса, илиқ-илиқ нафасини туйганча орани очиқ қилмаса паққа ёрилажагини билди. Ўз дарди-дунёсига ғарқ отасига бугун институтга бориши зарурлигини баҳоналади. Ғовлаган қалласига шу важ айланиша қолди. «Офарин-э, ўғлим, ўқиш жонворниям эслар экансан, мунақа сийпаланаверсанг думингни тугворишади-ёв», деб уста кесатди. Тушмагур Ғайбиддин индамади, қиёфасига шундай тус бердики, бундан қўнам латтамаслиги, институтдаги бутун бордикелдиси жой-жойида эканлиги англашилар эди.

Асли, отаси кесатиғи бежизмас, у охирига курсга мияси қатиғини ачитиб, зўр-базўр етволди, энди буёғи бир гап бўлар, деб овундими ёки Гириҳ ташвишига шўнғиганиданми, мана, қарийб тўрт ойдан бери институт оstonасига қадами тегмади, қандайдир чақирув қоғозларини эътиборидан соқит қилиб, чамадонига тикиб қўяверди, шундайки экан, думини аллақачон тугишган бўлса тугишгандир-да!

Йўқ, ҳозир институт бир чақа, ҳайдашса нима бўпти, тагин ўзлари иззат-икром билан (ёлворишса ҳам ажабмас!) қайтариб олишади. Ёш ниҳолни қийратмаслик керак-да! Хўш, Жамила... меҳри гул, қаҳри тикан Жамила ҳайдаса чатоқ: бу малаксиймонинг биргина ҳукми билан ҳаммасини, нимагаки интилган бўлса барисини, оппа-осон бой бериши мумкин — ҳаётда ўрни ва қадрини белгилайдиган илинжу қувончини ҳам, қобилиятини ҳам, эртасини ҳам, ҳатто, қолаверса, Гириҳни ҳам!..

Нетонг, у қобилиятига ишонарди, одамзод қобилият билангина баланд иззатга лойиқ, деган фикрни дилида мунтазам такрорларди, муҳими, отаси эъзозлайдиган ҳунарнигина эмас, шу ҳунарга яқин, у билан жон ва қон қадар сингишадиган мусиқа, тасвирий санъатни бутун

кенглиги, бутун мураккаблиги билан суярди. Қайсидир кўриқда у Жамила билан осонгина танишгани, унинг хусни ва чуқур фикрлашига махлиё бўлган ҳолда, ўзи ҳам келишган қадди-басти, санъат унсурларига ҳалол муносабати билан маъсума қизни сеҳрлаб қўйгани бежиз эмасди. Ўшанда у кўпчилик шаклини ҳам, рангиравишини ҳам, моҳиятини ҳам мукамаллик намунаси деб баҳолаётган асарни тан олгиси келмаган, ҳеч ким кутмаган бир дағаллик билан муносабат билдирган эди, адашмаса мана бундай: «Биродарлар, сал пастроқ тушинглар, ахир бу нарса ҳавойи-ку!» Шаксиз, бу фикри кўпчиликка, хусусан, мақтовдан шишиб кетган муаллифга оғир ботди. Мақтов бошида турганлар уни букиб қўйишга уринишди, улар эҳтимол муддаоларига етишлари ҳам мумкин эди; сал-пал довдираб қолган гўр йигитга, ҳал қилувчи паллада, чинни жарангини эслатувчи тиниқ ва дадил овоз кўмакка келди. Бундай қараса, ё фалаксан-э, қаршисида бир малак, малакки, чехраи малоҳати билан замин у замони тамомила забт этмоққа қодир, хумор кўзларидан ўт сачратганча, беаёв мулоҳазалари билан унга ён босаётган эди. Омади чопдида! Шу билан кўриқда жуда катта мавқе қозонган мақтов гердайишдан тийилди, ёнгинасидан иккинчи ўжар тушунчага жой берди. Нотекислик туғилишига сабаб бўлган йигит ўша лаҳзада, шубҳасиз, Жамилага авлиё бўлиб кўринди. Беихтиёр, ҳаё пардасини бузмаган ҳолда, йигит сари суринди. Четроқда яна ўзларича тортишишди. Танишувдан кейин кўп ўтмай уни устахонасига етаклаб келди, пишиб етилган асарларини ҳам, хомакиларини ҳам унга биттама-битта кўрсатди. Қизиққи, Гайбиддин ўзи мақтовга қолганда учига чиққан хасис экан, Жамила ардоқлаб юрган кўп нарсаларни кўзини чирт юмганча бекор қилди, «Маъшуқа»га рўпара келганда эса ўйга толди, ҳатто бир қадар маъюсланди, кейин кўпирди, уни дурдонага менгзашига жиндай қолди. Кейинча бу ёғини Расул Усмон бузди, Гайбиддин фикри бир ёқлама деган даъвони қилди ва «Маъшуқа» таржимаи ҳолидаги энг гўзал саҳифаларни ҳар хил доғлар билан чаплади. Ҳаҳ, шоири тушгур-а, унга ўчакишиб шунақа қуюшқондан чиққанми нима бало?! Аммо, унақада, ўчакишган деса, Жамилага элакишгани чинга ўхшаб қолади-ку! Йўғ-э, ундаймас, у кўнгли бекир бола, ғайирликка ҳам бегона, у ҳеч қандай қитмирликни ўйламай, азбаройи жўшганидан, ёлғонлагиси келмай, ростини

айтган: «Маъшуқа» узоқ умр кўролмайти! Ажаб, у бу фикрни айтишда қандай асосга суянган? Ёки моҳияти ва эътибори ҳозирча унча сезилмаётган бу инкор шунчаки тўпорилик ёки бошқалар мақтаган нарсани атай ерга уришга интилиш натижасими? Агар бир вақтлар Ғайбиддиннинг ўзи вазиятга қараган, қиз кўнгли учун «Маъшуқа» жозибасини кўкка кўтарган, энди ўша айтганидан қайтолмай, ичида изза еб юрган бўлса-чи?!

Санъат боқийликка даъвогар! Хўш, нечун? Бу даъвогарлик заминида нималар ётгани ёки ётажагини аниқлаш учун Ғайбиддин Ҷамила билан эртадан кечгача тортишар, лекин зерикмас, аксинча, завқи-илҳоми келар, шурида мудраб ётган тумтароқ фикрлар аста-аста уйғониб маълум бир ипга тизила бошлаганини англа, гоҳо ҳузурбахш енгил хиссига кўмилиб, маъсума қиз раъйи-равишини чил-парчин қилар эди. Йигит катта кетганини, қўрсликни ҳаддидан оширганини Ҷамила унчалар оғир олмасди, негаки, ўғар йигит ҳужумга ўтганда барча ишончли далилларни ўзи томонга оғдириб олган бўларди. Аттангки, бора-бора тортишувлари сийраклашаверди, энди куюнишлари боқийликка даъвогар санъат доирасидан чиқиб кетган, кўпроқ руҳ ва юракка ҳокимлик қиладиган туйғу атрофида кечарди. Сўнг олдиларида ғалати бир муаммо кўндаланг бўлди: муҳаббат санъат билан тирикми ёки аксинчами? Ҷавоб тайёрдек эди. Рост-да, илгари бу борада кимлар ёқа чоклаб жанг қилмаган, хулоса шуки, улар бир-биридан айри яшолмайди, бир-бирини тўлдирган, улғайтирган ҳолда боқийлик билан юзлашади. Лекин булар қолипдаги гаплар-да! Ана шу жиҳати Ғайбиддинга ёқмади, Ҷамилани оғоҳлантирди: «Тайёр онга баковул бўлмайлик, жоним, шошилиш керак!» Бу даъват билан у кўп нарсани назарда тутди, яъни ўзи Гириҳ ёнида — уни тириктириш учун отаси ва Расул Усмон билан Тиллақори паноҳида қўр тўккан, Ҷамила эса ҳаётидаги биринчи кўргазмага ҳозирланмоқда. Ҳартугул, Гириҳ тирилиши билан ўзлари шухратга кўмилишига қанчалар ишонса, замини кун-бакун мустаҳкамланаётган кўргазма ҳам Ҷамилага довруғ келтирилишига шунчалар ишонади. Асли эл оғзига тушиш учун «Маъшуқа»дек биргина асар кифоя, Ҷамила эса «Маъшуқа»га ўхшаганлардан бир нечасини сафлаб қўйибди, шунга ҳам қаноат қилмай, неча ойдан бери «Икки наққош»ни оҳорламоқда.

Кўксида зил-замбил дард билан келаётган Ғайбид-

дин ним қоронғи тор йўлақдан ўтиб устахона эшиги қаб-
засига қўл узатган пайтда нечундир «Икки наққош»ни
эслади. Йўқ, ривоятга эмас, ўша ривоят заминиди Жа-
мила яратишга киришган, Расул Усмон фикрича, кўр-
газма обрўйини кўтаришга қодир ғаройиб асарга хаёли
оғди.

Эътироф этиши керак, Жамила моҳиятни руҳ билан
қориштириб юборишга бениҳоя нозик ёндошади, унинг-
ча ҳаёт мағзи, одамни эрку иқболга ундаб турадиган
шахту шиддат, қолаверса, собитлик ила маҳзунлик ҳам
моҳиятни таранг ушлайдиган руҳда мужассам эди. Ху-
сусан, у «Икки наққош»да ҳам шу йўналишда изланди,
минг йилларни ортда қолдириб келган ривоятни мурак-
каб қиёфатга жо қилди: гумбази жуфт баланд имо-
рат, ҳавода муаллақ қотгандек, қаъри-қиёфаси сирли,
шаксиз, бу синоат нигоҳларида ҳайрат, қўрқув ва ўкси-
ниш аксланган икки наққош бетига ёпилаётган қўшта-
бақали эшикка бориб тақалади. Во ажабо, Жамила қаба-
риқ усулда шундай бир ҳолат яратганки, наққошлар
қарашидаги ўзаро уйғун маънолар алланечук гуноҳи
азимга, айни пайтда ўжар табақалар ўзларига қасдма-
қасд йўл бойлаганига сезилар-сезилмас ишора берар
эди. Ана шундай дидли қизга бир умр сиғиниб яшаса
арзимайдими? Арзийди, лекин... сиғинишни ҳам эплаш
керак чоғи, қолаверса, сиғиниш — мужмалликка яқин,
дангалликка нима етсин! Ҳозир дангал бўлади, гуноҳ-
ларини тан олади, отаси оёқ тираб турганини ҳам, совчи-
лар қайтгани боисини ҳам... яширмайди. Тамом, сабр
косаси тўлди, ахир бундай тушунуксиз, ҳеч бир мезон-
га сиғмайдиган савдога қачонгача чидаши мумкин? Ай-
тади, барини айтади, ҳар нарсага фаҳми етадиган Жами-
ла тушунар, шафқат қилар! Ахир ер юзида ундан шаф-
қатлироқ, ундан оқилароқ малак йўқлигига аллақачон
амин-ку!

Устахона манзараси ўзгармаган: тўрда «Маъшуқа»,
бурчак-бурчакда ҳали сонун сабоқда йўқ хайкалчалар,
қоқ ўртани «Икки наққош» эгаллаган, у ҳануз хомаки-
лигича — Ғайбиддин атай диққат қилди, бирор ўзгариш
сезмади. Сал илгарироқ Жамила, биринчи навбатда
эшик ўзи-ўзидан, қасдма-қасд ёпилаётганига ишора
берувчи маънони чуқурлаштиришим керак, дегандай бў-
лувди; бу ҳолатга ҳам тегинмабди. Нима, рағбат қил-
мадими? Ёки бошқа юмушлар вақтини ўғирладими?
Хўш, шу лаҳзада, «Икки наққош» дан сал нарироқда,

паришон туришида рағбат борми? Кўзларидаги нима — мунгми, таъна? Ҳар ҳолда у ҳеч нарсага хоҳиши йўқдек бир алфозда эди. Маъюсгина кулимсирашида жонсиз бир киноя йилт этаркан, у ўзини кутмаганини Ғайбиддин сезди, шу заҳоти ичида пишитиб келган ҳасрату хоҳишини унутди, оббо, аввал юмшоқроқ эди қаҳри, энди нақ қилич-ку, деган ўй билан остонада жимгина қотди. «Жоним, намунча зугум?» — демоқ ниятида лаб жуфтлади. Лекин «жоним» ифодаси учун қани журъат? Ҳей, намунча саркаш-а, бу қиз? Сал қовоғини очса-чи, икки оғизгина ширин-шакар сўз айтса-чи! Йўқ, у сукут сақлади, қўл қовуштирганча, «Маъшуқа» ёнига ўтди, ўтаркан, юз бичими «Маъшуқа» никига ўхшаб кетишини Ғайбиддин яна эътироф қилди.

— Барини билдим, — деди ниҳоят Ҷамила унга қарамай.

Нечундир бу лаҳзада таъби-дили муздай совуган Ғайбиддин ўзидан ҳам, Ҷамиладан ҳам тонишни чўтлаётган эди; ҳайҳотки, ҳозир у ўзида эмасди, гўё руҳишуури танини тарк этган, қадри тушгани боис беимкон қолган имкон қаршисида дали-девона янглиғ турар эди. Хона жимлигини бузган маҳзун товуш эса бирдан уни ҳушига қайтарди, алланечук қаҳрга тўлганча, бу қанақа беқарорлик, мен ҳеч қачон ўзлигимдан тонмайман, демак, Ҷамила ҳам тоабад ёнимда, дея мулоҳаза қилди. Сўнг Ҷамила не маънога ишора берганини ўйлади, лекин, нимани билдингиз, деб сўрашга улгурмади. Энди Ҷамила таъна оҳангида гапирди.

— Сизни шунақа деб ўйламовдим.

— Намунча гужала қиласиз? — «Икки наққош» атрофида гир айланди Ғайбиддин. — Мунақада жинни бўй қолади-ку одам!

— Мен сизчалик гужала қилмаётгандирман, — давом этди Ҷамила ўксиниш билан. — Дудмал ўзингиз, кейин... гофилсиз. Яхши ҳам Расул Усмон бор экан, ўша айтмаса жураверардим.

— У девона яна бошингизни қотирдими?

— Йўқ, Ғайби ака, у девона эмас, ақли кўп балога етади, — Ҷамила унга тик қаради. — Сиздан ўпкалайман-у, асли ўзим ҳам гофилман. Шу маҳалгача сизни тушунмабман. Панадан панага қочишингизга эътибор қилмабман. Қиздамас, йигитда ҳам ноз бор, деган бемаъни хаёлни қилибман. Энди билсам... даҳшат!

— Сизни шоир тилсимга сопти.

— Эхтимол. Лекин, гап шундаки, менга ва сизгә ўхшаганлар туғилганидан то ўлганига қадар тилсимда, — энди Жамила сал очилган, айниқса қараши мулойимлашган эди. — Ахир, наҳотки билмасангиз, кўпдан бери ўзингиз тили-жағидан айрилган, инон-ихтиёрини бошқага берган одамовисиз-ку! Агар шундай бўлмаганда отангиз нима учун совчиларни қайтарганини ўшандаёқ айтардингиз.

— Узр, Жамила! — илгари босди Ғайбиддин, рангкути оқарганча, аста Жамиланинг билагидан тутди. — Худо ҳақи кечиринг. Ростдан мен гафлатдаман, бу гаплар тагига етмадим, етолмадим. Тан олай, мен отамга қарамман, гўдаклигимдан! Аммо, билмабманки, кўнглим ихтиёрини ҳам...

— Сиз шу пайтгача мени овутиб ўелгансиз! — Жамила билакларини унинг чангалидан силтабгина чиқариб олди. — Бу билан яхшилик қилмоқчи бўлгансиз. Аммо овутиш бора-бора таҳқирга айланишини билмасмидингиз?

— Қўйинг! — Ғайбиддин шундай хитоб қилдики, залвар оҳангида, Жамила, жоним, билардим, туппа-тузук билардим, лекин иложим қанчайди, деган маъно ниҳон эди; юракни тигдек тилимлайдиган бу маъно, афтидан, Жамилага осонгина англашилди, ингичка қошларини чимирганча, анча муддат лол қолди.

— Чора кўрмаяпман, — деди анчадан сўнг.

— Чора битта — кутиш!

— Илгари кутиш мен учун бахт эди, энди... билмадим, — Жамила «Маъшуқа» юзини силаб қўйди. — Аммо сиз бунақа бахтга туғилмагансиз, кутиш азоби билан эмас, шунчаки эрмакка вақт ўтқарасиз, сизнингча шу вақт муродга етқаради. Қани, айтинг-чи, бунақа юриш-туришингиз ҳалиги ривоятдаги али Қамон қисматига ўхшамайдими? Эрта бирор гап бўлса, узлатни рад этишингизга ким кафил?

Анчагина қизишган Жамила, ўпка-гина қолиб, онқора ранж оҳангида сўзлашга ўтди, димоғ-фироғ билан яна Расул Усмонни эслади, яна у «Икки наққош» ни яхлитлигича тушунишда қўллагани ва пештоқ бошига тушган кўргилик туфайли кўп нарса алғов-далғов бўлиб кетганини яширмай айтганини миннатдорчилик ҳисси билан изоҳлади. Буниси етмагандек, тагин устига, Ғайбиддинни бир лоқайдликда, бир писмиқликда, бир нописандликда айблади. Қизи тушмагур шоири жаҳон

исмини оғзидан бол томиб тилга олганда Гайбиддин бир кўтарилди, икки кураги ўртасида жойлашган шайтон, сулувлиги ўзига, намунча тантиқланади бегона йигитни мақтаб, боплабгина жавобини бер, деб рисоладагидек маслаҳат солди. Йигит жонидай азиз малак юзини қилди, ўз айби ҳам бўйнидалигини ўйлади, ярамас шайтон саасини ўлдирди, нафас ютди, жавдирай бошлаган кўзларида эса ўтинч ёлқинланди, ўтинчки, Жамила таъна таҳқирларига бамисоли раддия: барига чидаш мумкин — қахру ғазабга ҳам, аччиқ зуғумга ҳам, зил-замбил кесатиққа ҳам! Фақат қувгин балосига эмас! Савдойи Расул Усмонга намунча ихлос? Зада дили бунингдек зарбаи қаттолликдан оғримасинми? Орада ҳали бошқа бир хатар бор, сулувгина шоиру жаҳон лутфу лисонини берилиб тинглаган эрса-да, ул хатар дарагини сезмаган кўринади. Ҳарнечук, аччиқ ҳақиқат ҳозирча ўша ўрнига тушмаган кошнлар тагида ботин ётгани маъқул эди, Расул Усмон буни ўйламай-нетмай очибди, аттанги, нени вайсаган бўлса — бари беаёв калтак! Бу калтак кимнинг бошида синади? Шоир буни эътибордан соқит қилган, хусусан, орага, вақти келганда, у алп Камондек узлатга чекинишини қистирган, яъни нотавонлик касалидан фориғ эмаслигига ишора қилган, ҳатто яна ҳам мақтангиси келиб, Саодат уйини мўъжизага менгзаган, ўзлари ясаган эшикдан жабр кўрган наққошларни афсус билан эслатган. Ваҳоланки, адашмаса, у Саодат уйи нималигини ҳам, одамдан одамни ажрата оладиган эшик тақдир ҳукми билан тутган йўлни ҳам тузукроқ тасаввур қилолмайди. Дунёда эшиклар кўп, лекин одамзодни Гириҳ ҳузурига йўллайдиган эшик ягона! Кошки, у буни тушунса! Ким билади, балки тушунар, лунда худо хайрини берсин!..

Оғир-енгилни кўп кўрган уста бекор нолимади: чиндан маҳобатли хонада кечган суҳбат шунчаки овунч, лекин у бир тўхтамга келгани, йўл-йўриқ белгилагани, хотиржамликка берилгани ҳеч бир асос бўлолмайди. Ахир, ҳали нимага эришилдики, ўзларини овутишади ёки олдга кўндаланг қайси тўсиқни олиб ташлашдики, ҳовурларини босишади? Ҳозирча илгарига бир қарич ҳам силжишгани йўқ, шундай экан, улай-булай ҳовлиқиш — тўйдан олдин ногора қоқиш билан баробар, қисқаси, ҳали жами ғалва илгарида, таҳлика-талашув илгарида, неча йилдан бери пойтахтдаги казо-казолар билан

ош-қатиқ бўлиб келган Маъруф Афзаловичдек чангали қаттиқ одам осонгина жон узарканми? Ичидан пишган-ку тоза! Соддалиқни эса эгам йигиб-териб уста Шамсиддинга берган, одам одамга суянмоғи, бир-бири қадрини баланд тутмоғи азал ва абад, деган ақидага у елимдай ёпишиб олган, ҳатто, ўламан саттор билганимдан қолмайман, деб катта-кичикка эрта-кеч пишанг бераётган густоҳ ҳам шу — устаи ғоратгар! Унингча, ёпирай, киши қони ўзгалар қонига қўшилмаслигидан, тирикчилик юки зил-замбиллигидан нолиб ўтишдан ёмони йўқ эмиш! Олдинда бораётган банда, пайгамбарми ёки авлиё, дономи ёки жоҳил, мардми ёки номард — бари бир, мабодо биров билан бел олишмоқни ният қилса, бирон арзирли асоси бўлсин эмиш, беасос биров юзига чанг солса гуноҳи азимга қўмилармиш! Эҳтимол, бу жиҳатдан устаси тушгур ҳақдир, яъни тўғрилиқни қадрлай билмиш — савоб, лекин, умуман ёши бир жойга етганда фақат ўйла-хаёл билан овуниш ҳам унча ярашмас — хусусан, таҳликадан, ёрти-юрим фикрлардан дадил кечиби, те-варағига тикка боққани тузук, агар шалвирайверса Маъруф Афзалович хамирдан қил суғургандай қилиб осонгина суробини тўғрилайди, мабодо у улфатбоши сифатида ўзини чет-чақага тортиб турганда ҳам бирни ўн қилиб кўрсатадиган шотирлари адабини бериб қўйгани ҳар доим имкон топишади. Кейин аниқ билмайдики, ўғли ва шогирди билан кеча-кундуз кўзи нурини тўкиб, мияси қатигини ачитиб тузган тарҳи маза-матраси қай даражада? Ростдан ҳам у нарса ранг-рўйини ҳали унча билмайди, эҳтимол, шу сабабли юрак ҳовучлаётгандир, шу сабабли маҳобатли хона соҳиби таклифидан ботиний оғринаётгандир. Фақат шу ҳол унга жиндай таскин берадики, у нени англаган ёки англамаган бўлса, бари Гириҳда мужассам, астагина имони ёнига ўрнашган Гириҳ бу ҳақда неча бор мулоимлик билан шама қилди, бир оёғи неча минг йил нарида бўлса ҳам унга ҳамдард эканлигини билдирди. Шу боис, жони қилга илинишидан тап тортмай, ҳамдарди билан Самарқанду Тошканд кўчаларини чангитди, не-не залвар эшиклардан мардона мўралади, не-не баланд мартабали зотлар ҳузурида гоҳо тариқдек титилса ҳам унча-мунчага бўш келмади. Энди ишқилиб охири бахайр бўлсин-да!

Уста муҳташам хона соҳиби ўртага қўйган шарт мағзини аввал унча чақмаган эди. Тошкентдан қайтишгандан сўнг ёлғиз кезлари кўпинча шу хусусда ўйлади, ўй-

ларкан, шарт замирида тушунуксиз бир озордан ташқари бағрини қақшатадиган қочирим ётганини туйди. Э, дариг, бу одам Гириҳ олами ва бу оламини нозик қатламларигача гавдалантирган тарҳ ҳеч балога ярамаслиги, чоғиштирув чоғи қайсарликни қудрат чоғлайдиган кимсалар томонидан тит-пит қилиб ташланажагига билиб-билмай ишора берибди-да! Бошқа нимаям бўларди. Ушанда ҳалимдай юмшаганига ажабланган эди. Қуйқаси бу ёқда экан, борингки, бир қитмирликни чамалаган. Хўш, чамаласа нима бўпти, ихтиёри ўзида, хоҳлаган номаъқулчилигини қилаверсин, у бундан чўчимаслиги керак. Ўртада ҳақ бор, ҳақ! Ёки, нима, ўзига тамом ишонмайдими? Хоми бўлса... уни яшириш учун ўзини панага тортадими? Эҳ-хе, йўқ ердаги юкни гарданига ортаётганда дами чўққи учини чилниб юборгудек ўткир эди-ку!

Тўғри, худди шунақа эди, хусусан Гириҳ тирилишига ишончи ортгандан кейин тошни кемиришу сувни симириш зарил келганда ҳам чўчилади, олди-қочдига илҳақ эл орасида боши-кети йўқ миш-мишларни тарқатган уста Иброҳимни дўк-пўниса эмас, қогозу қаламини ва гумбаз шифтидаги беҳисоб белгиларни собитона тарзда бўйсундира олгани билан доғда қолдирди. Лекин, аттанг, бу ёғи сал келишмаётир, бу ёғида фақат сабрга суяниб қолганидан доғда, хилват хонада энди нима бўлишини ўйлаб (тағин бот-бот Муслима ўғлининг бахти очилмаётганидан нолийди), ичи тирналиб ётганда тинмасак Ғайбиддиндан уста Иброҳим шогирдлари билан ҳайда-ҳайда қилиб Тиллакори таъмирини бошлаб юборганини эшитди. Иш-ку туя гўшти еди, шу бекорчиликда кенжамга бировини унаштирсам савоб тагида қолардим, аммо мени ҳафсаладан қисган экан, Муслима жавраганича бор-да, деган боши-кети йўқ ўйловда роса тажанг эмасмиди, бу хабардан ток ургандек бўлди. «Йўғ-э!» — деб бўзарди, овози алланечук тушқун жаранглади ва шу лаҳза гўё икки игна икки чаккасига зарб билан санчилди.

Биргина йўл қолди: ҳозироқ уста Иброҳим ҳузурига бориши, ҳа, на чора, кечиктирмай югургилаб бориши, ё яхши, ё ёмон муомала билан уни аҳдидан қайтариши, бу шошма-шошарлиги ҳаммани уволга ботириши, уятга қўйиши мумкинлигини майдалаб тушунтирмоғи керак. Қўнмаса-чи? Бор, йўлингдан қолма, халта-хуржунимни сендақа ҳакамсиз ҳам эплайман, деб изза қилса-чи? Ни-

ма, унда ёлворадими, оёғига бош урадими? Э, йўқ, буни си шаънига ярашмайди, умуман, унинг олдига гердайибми, ялтоқланибми бориши — ўзига ўзи маломат орттиргани! Биров дардини сезиб турса ҳам ўзини овсарликка соладиган ошнасини кўрса бари бир жини кўзиди, истаса-истамаса жазаваси тутиб, Улуғбек мадрасаси пештоқини расвои жаҳон қилганини бетига солади. Ярамагур уста Иброҳим ҳам ўрни келса жангари — у ҳам ҳақини едирмайди, ичингда аламинг бор-да, ҳисса чиқариш учун ҳар муқомда чакак урасан, лекин хомтама бўлма, бирингга ўнни кўндаланг қилмасам шаҳрингда юрган эканман тош тергилаб, дея гувранишдан ҳам тоймайди. Ана буниси ғалати, ичида нима алами бор, э, айтгандек, устаи нотавон, ўзингни гўлликка солма, наҳотки бу шама тамалидан беҳабарсан!? Ахир гап унинг қизи Ҷамила билан кўзинг қароғи Ғайбиддин орасида, ҳе йўқ, бе йўқ, чуваланиб қолган олди-қочди ҳақида-ку! Э, фалак, бу не кун!? Игнадан туя ясаб жимгина юришганига куяди, эмишки, Муслима оёғи олти, кўли етти бўлиб уста Иброҳим эшиги турумни бузгани чоғланибди, сатанг ўғлингни қизининг тирноғига ҳам тенгситмайман, деб ошнаси Муслимани калтаклағудай қилиб қувлабди, буни обрўси тўкилганликка йўйиб қаҳрга минган уста Шамсиддин арзиган-арзимаган вай-карсонларни рўкач қилганча унга захрини сочаётганмиш. Тепада худо бор, кампири ўша эзма даргоҳига қадам босгани ёлгон, фақат ўзи ҳалигидай оғизланиб қўйгандан кейин у Ҷамилани келин қилишга ҳаваси кетиб бир-икки отланди, лекин анов кўргиликни унутмаган уста (токи жони бор экан унутолмайди ҳам!) ҳар гал даҳмаза-дўмбира билан ниятини синдирди. Ҳон онагинаси, ундай қилма, қиз зоти қуриб кетмагандир, мундай бошқа тешик-тирқишдан ҳам мўралагин (гоҳо шу хил ёлворишларини Ғайбиддин ғилтиллаб эшитган, ранги бўздек оқарган, жавдираб тураверган), дея астойдил ўтинди. Аллақачон бир сулуви ёки хунуги топилиши ҳам, орада тўй-ҳашам созгина ўтиб, Ғайбиддин бўйнига алмисоқдан қолган ола хуржун осилиши ҳам мумкин эди. Қачондир Ғайбиддин ҳам ялинч, ҳам дағал оҳангда: «Сал ўз ҳолимга қўйинглар, мавриди келар!» — дегани ҳали-ҳануз ҳар нарсага ишонаверадиган чол-кампир орзу-ҳавасига битмас-йитмас тўғаноқ эди. Кейин... иштиёқ билан танланган совчилар йўлга тушмасдан бурун ўз ваколатларидан жудо қилиниши ҳам гажир ўғилга алдам-қалдам таъсир қилди.

Рости, билибми-билмай, уста бундан ҳам кўз юмди. Икки ўртада ҳеч қандай суйканиш-сурилиш бўлмаган, тамом-вассалом! Энди кампири ёки ўзи эшилиб-эврилиб ниятларини ушатиш пайида юришганини сал сездиришса у шу заҳоти ими-жим туриб қочади. Соддадил чолкамбир сувга тушган латтадек бўшашиб қолаверади. Шунда Муслима, жағи жағига тегмай, ана кўрасиз, бу тинмагурнинг кўнгли Жамилада, деб эҳтимол қилади. Ориятига ҳатто ел тегишига тоқат қилолмайдиган уста тутайди, тутантириқли калима тополмай ўкраяди. Ҳақ эканлигидан кечини истамай Муслима ёниб-ўчаётган ўчоққа ермойи сепади: илгарироқ, уста Иброҳимникига совчилик ихтиёр этганда, том бўйи сапчилаб ётган ўғли онасини тўйиб эмган бузоқчадек ювош тортганини орага қистиради. Қайда, уста баттар тутақиб, ўртаниб, бу тахминни бекор қилади, мана-ман деб турган мантиқни нописандлик билан лойга қоради. Ёлворишдан тийилмайди: «Жон онаси, ундай қилма, қиз зоти қуриб кетмагандир, бошқа тешик-тирқишдан ҳам мўралагин!» На илож, бу йўриқ кампирига ёқмайди, у ялинчоқлик қилгани сари кампири тушмагур тўрсаяди. Даҳлиз эшигини иддао билан очиб, иддао билан ёпади, хонтахта ёнида терс ўтирганча, миянгиз ачиб қопти, ҳеч нарсага фаҳмингиз етмайди, деб зуғум ҳам қилади.

Ҳар кун аҳвол шу: қарийб жағига суяниб қолаёзган чолкамбир гоҳ Гайбиддинга сездирмай, гоҳ ошкора бир-бирини чўқийди, бир-бири гўрига ғишт қалайди. Асли ғиди-ғидига уста Шамсиддин сабрсизроқ, шу боис кўпинча кампирига ён беради ва даҳлизга қамалиб уйқуни уради ёки тарҳ устига чўк тушади. Индалло, ўзича истиғфор келтиради, бу дунёдан қайси муслим ёки муслима тоқ ўтибди, дарвешликда Расул Усмондан қолишмайдиган ўғли тоқ ўтсин! Асло ундоғ бедодлик юз бермас, шундай экан, шошмаган маъқул, келинни минг бир чиғириқдан ўтказиб танлашса ўзларига ҳам, Гайбиддинга ҳам яхши-да! Алҳол, бир кун кампири можарони нақ тўхтаган жойидан олди, ғийбатни қиздирди, ахийри кўзёши ҳам тўкди, носаси бутун ҳовлини зириллатди. Юраги зада уста ноилож уни юпатди, ширин гаплар айтди, қараса, бўлмайдиган, кампири кўзёшидан бино бўлган дарёйи азимга тамом чўкаёзган, ҳатто уни ҳам ғарқ қилмоқ тадорикида эди. Шўрлик уста охири ими-жим панага қочди, эски оби-дийдага ортик дош беролмади, алланечук ғашлик ичра «Қирқ ривоят» -

ни варақларкан, худодан инжиқ кампирига ҳам гажир ўғлига ҳам инсофу диёнат тилади. Сўнг беихтиёр рисолаи муаззамни бағрига босди, бағри илиди, шуури ёришди, тамом баданини бир завқ, бир умид қамради. Кейин бир залвар сукунат чўкдики, уста бунақасини илгари ҳеч қачон туймаган эди, Сеҳрланган кўйи, деразадан мўралаётган осмон бўлагига тикилганча, пичирлади: «Яратган эгам, хабар бер, у Жамила билан... наҳотки тотув? Мабодо тотув бўлса, бу ҳол хонадонимиз азалдан суяниб келган расми-русум тамалига дарз солгай! Шундай экан, э, парвардигор, худбин отаси қўлидан ҳар тоифа луқмани билиб-билмай еган ойимчани оstonамга қандай йўлатаман? Ғайби беэсми, бунн тушунмайдимиз? Ҳаром аралашган жойда тириклик барбод-ку!» Бир ҳукм билан омухта фикрлар кўнглида ўн қайта айланди. Ҳар ҳолда у Ғайбиддинни айблашдан жуда ҳам йироқда эди, шунга қарамай, билганини ичига солиб юргани учун ундан ранжиди, ўзини чалғитиш учун яна «Қирқ ривоят»ни варақлади, лекин мутолаага ҳафсаласи чопмади. Чарчаган эди, аста киприклари юмилди, ажаб бир лаззат туя бошлаганда олисдан, заррин ранглар гужғон ўйнаётган беҳудуд бўшлиқдан бир товуш келди:

«Устаи бузрук, сиз оқил одамсиз, жумбоқ ечимини аввало эгам ҳукмига ҳавола этингиз, иккиламчи, алар ўзига ташлангиз, акс ҳолда гуноҳи азимга ботурсиз! Алҳол, билингки, оралигда қолғон бул ниҳоллар айбдин фориғдурлар!»

Уста бир сесканиб кўз очди. Ҳузурдан жудо бўлди. Хонани ҳалиги сас қамраб олгандек эди, залвар сас: «...оқил одамсиз... гуноҳи азимга ботурсиз... бул ниҳоллар айбдин фориғдурлар!» Салдан сўнг пайдар-пай ёғила бошлаган овоз фақат хонани эмас, гўё бутун ер-заминни ҳам чулғади, кейин у оғриққа айланиб, танига ёйилди, тобора хуруж қилаётган оғриқни унутиш учун чироқни ёқиб, мутолаага берилди. Кейин тўлғана-тўлғана ухлади, эрталаб уйғонса, ёнида «Қирқ ривоят», урниққан варақлари очик-сочиқ...

Уста энг аввал Ғайбиддиннинг кечаги нохуш хабарини ва кейин ўз аҳдини хотирлади. Чиндан йўл битта: тушмагур уста Иброҳимни тобга олиш керак. Аммо қандай қилиб? Чиндан у ярамас бошқани тинглашни хушламайди, бировга ён беришга қолганда том бўйи санчилайди. Хусусан бу кунда у осмонга устунлик даъво қилиб турган Маъруф Афзаловичдан ўзгани оёғининг

учи билан кўрсатади. Индалло, калласи ғовлаган уста, кампири буровга олиб турган бўлса-да, ўгил можаро-сини бугунча ҳам ортга суриб қўйишга ўзини мажбур-лади, маза-матрасиз урхо-ур эрта шубҳасиз бирор фало-катга йўлиқтиришини уста Иброҳимга тушунтириб қўй-гани шошилди. Ярим йўлда фикридан айниди, таваккал қилиб йўлни устахона сари солди. Аллақачон бадига урган без билан пачакилашиб ўтириши фойдасиз, кесак-дан маъни чиқар, ундан чиқмас, яخشиси — фалокатдан Маъруф Афзаловични яна бир қарра огоҳ этади, ҳозир уста Иброҳим хўжаси ўша, уни ўша тийсин!

Ажаб бир бўрон кўтарилишини сезган каби алағда эди, қимтинганча ичкари кираркан, аксига, бир беҳузур-лик исканжага олди, ҳамишагидек Маъруф Афзалович-нинг чаққон қўли бир телефон дастасидан иккинчисига узалганини кузатиб оғринди. Саломи аликсиз қолди, шартта бурилиб жўнавормоқни чўтлади, ичида мутта-сил чарх ураётган дард бундай қилгани қўймади. Оси-либ тушган қош-қовоқ зарда-заҳрига чидаб, даромадини чўзмай, муддаосини лўндагина ифодалади.

Бир дақиқа беҳаракат қолган бошлиқ дастани ша-рақлатиб жойига босди, аста туриб, кафтларини стол қирғоғига тиради. Жимгина устага тикилди: «Бу иркит чол жонимдан тўйдирди! Уйида неvara боқиб ётса бўл-майдими? Ў, ярамас, худди дунё камини битказадиган-дек елиб-югуради-я!» Агар сабри битган уста яна луқ-ма ташламаганда Маъруф Афзалович шу тарзда яна қанча туришини айтиш қийин эди. Оғир ботадиган луқ-мани эшитиб у беихтиёр нигоҳини олиб қочди.

— Оббо, сиз-эй! — у безори йигитча билан торти-шаётгандек бир оҳангда ғулдиради. — Ёшингиз бир жойда, лекин мунақа... уста Иброҳим билан орангиз қанақалигини сўровдим-а!

— Гап бу ҳақда эмас.

— Гўл дейсиз-да, одамни! жойига аста чўкди Маъруф Афзалович. — Қўйинг, уста, чарчадим. Бу бе-маъни идорага келгандан бери ғалва тугамайди.

— Тиллакорини шу чарчоқ билан ямамоқчимисиз?

— Тиллакорини анови одам эплайди, — деди у уста кесатигини тушунмаганга олиб. — Сизга Махдуми Аъ-замни толширдик, боринг, сиз ўшани сонга солинг. Кейин, уста, танангизга ўйлаб кўринг мунақа юришни. Одамларни биласиз, ҳасадчи экан, деб тўқиб-бичишма-син тагин!

Маъруф Афзалович гоҳ ундоғ, гоҳ бундоғ турланаётганидан энсаси қотган уста нимадир олов янглиғ баданига ўрмалаётганини яққол хис этди. Ҳали уста Иброҳим дийдорини кўрмасликка аҳдланиб тўғри қилган эди. Беҳуда ғалвани истамовди. Лекин умид билан бу остонага бош уриб келиб нима топди. Уйгинасида чоғиштирув кунини кутиб, ёки дилкаш кампири билан қайсидир бахтли хонадондаги бўй етган қизни илинтириш режасини тузиб, ёки яратганни ёдлаб тинчгина ётгани авло эмасмиди?! Агар ҳозир муҳташам хонада кечган суҳбатни сўзласа бу одам сочини битталаб юлар-ов!

Хона димиқдй, жигарни хун қилворадиган нохуш бир жимлик кечди, норозилиги ортган уста эс борида этакни ёпиб жўнаворишни кўзлаётганда эшик ланг очилиб бош муҳандис Солижон, уста Фаттоҳ ва уста Иброҳим бир дунё вағир-вуғир билан ёпирилиб киришди. Жимжит хонани бир пасда гулдурак босгандай бўлди, қулоғи қоматга келган уста Шамсиддин энди бу ерга ўзини бегонадек сезди, қорасини ўчиришини ҳам, баҳсни чала жойидан давом эттириш учун кутишини ҳам билмай гарангсиди.

Ошиб-тошаётган биродарлар эса шу дамгача хонада қандай вазият ҳукм сурганлиги, эсли-хушли икки бирдай одам нима сабабга кўра бир-бирлари билан муроса қилолмай мунақа хўрпайиб ўтиришгани боиси билан заррача қизиқишмади, ранг-қути учган бош мутасадди рўпарасида тип-тикка турганча, бири қўйиб, бири олиб, арз-додларини саржиндек қалаштириб ташлашди.

Шаксиз ҳозир уста Шамсиддиннинг ўз ғамидан бўлак ҳар қандай андуҳ ёки қувончга тобу тоқати йўқ эди. Тикан устида ўтиргандек бир алфозда ановилар иддосини узук-юлуқ эшитди, эшитаркан, ўзини аллакимлар пиширган макруҳ ошга шерикдай санади. Э одамзод, ҳар нарса бўлганинг яхши! У, уста Шамсиддин, не кўйда, соқолгинанг қирқилгур уста Иброҳим нени чамаламоқда!? Осмондаги ойни узиб олмоқчи шекилли!

Қисқаси бу: машаққат билан ҳақ кўчасига кирган уста Иброҳим таҳлика-тарадудни ҳам шунга яраша қилади. Ойига мўлжалдаги бир манзил қолиб, роппа-роса учовидан ҳакалайди. Бу ниятини ушатиши учун кўпроқ кошин керак. Қутилмаган талабни эшитгандаёқ эсидан оғаёзган уста Фаттоҳ дарҳол бош муҳандисга шикоят қилибди, у барини жимгина эшитибди, тугунни ечишда эса чайналишдан нари ўтолмабди, боринги, можаро

адолат юзасидан ҳал этилишига ишонганча учовлон ука-хон хузурига қанот қоқишибди.

Ахийри бидирлайвериб чарчаган икки уста сал ҳовурларини босгандан кейин ҳали бир четга сурилиб қолган Солижон навбатни олди, агар Тиллакорига уста Иброҳим даъво қилган миқдорда кошин ажратилса бошқа жойларда иш тақа-тақ тўхташини эслатди. Ноўрин луқмани кўтаролмаган уста Иброҳим яна илгарига отилин-қираб чиқди, ов, инигинам, шу савилни қайси участкада қуриб қўйган данғиллама иморатимизга сўрашпиз, бориб турган қурумсоқ экансиз-ку, ҳар ҳолда отангиз қуриб кетган хумдон ҳисобидан бермассиз, деб эзмаланганча Солижонни тузлади.

Одатда галвадан иложи борича тўрт тош нарига қо-чадиган Маъруф Афзалович беҳуда қизишаётган уста Иброҳимни босиқликка ундади, ўзи мулоҳазага чўмди, анчадан кейин Тиллакори тездагилар назарида турган-лигидан эҳтиёткорона гап очди, шу вақтгача таъмир бе-корга ташлаб қўйилгани, шу ҳол қасрига аввалги бош-лик думи тугилгани, агар тайсаллайверишса ўзлари ҳам тузуккина калтак ейишлари мумкинлигини таъкидлаш-ни ҳам унутмади. Қалтис вазият билан ҳисоблашган ҳолда Тиллакорига жиндай зиёдроқ кошин ажратил-са зарар қилмайди. Кемтикни тўлгазишнинг ягона тўғ-ри йўли шу! Буни бошқа усталар қозонга солиб қайнат-масликлари керак. Иложи борича улар ҳам бекор са-ланглатиб қўйилмайди. Аравани илгари силжитиш кўп-роқ уста Фаттоҳга боғлиқ, у ҳали ҳеч ким юзини ерга қаратганича йўқ, уч кун бурун кошин тубини кўпайти-ришга ваъда берган...

Бу нима: жўмардликми ёки жазава!?

Хонани аввал жимлик, сўнг шивир-шивир босди, агар кошинпазлик буюртмалар ижросини тезобига солиб юборса ошиқлари нақадар олчи туражагини куя-пиша муҳокама қилишга тушиб кетишди. Шўрлик уста бир босинқи, бир шалдирама, бир ялинча овозларни эши-тиб ўтиришга маҳқумдек пича бардош қилди, орадан кўп ўтмай сабри битди, бирдан жўшди, йўқ, пистондек портлади.

— Инсоф қилинг-э, биродар!

Маъруф Афзалович учун айниқса ким ёмон? Сўзини бўлган одам! Агар иложини топса бунақа шакқок бан-дани бир силтов билан йўқотарди ёки сездирмай шохини қайириб қўярди. Кимики гапимни кесса, эрта йўлимни

ҳам тўсади, деган ўй уни ҳамиша хушёрликка чақирарди. Ҳозир у шу хушёрликни бир қадар бой бергани учун гангиди, нафаси ичига тушди, оббо, сиз ҳали шу ердамингиз, деган маънода хўмраяркан, важоҳатида бир қаҳр ҳоким эди.

— Сиз аралашманг-да, — тўнғиллади у ниҳоят.

— Аралашмоқчи эмасман, лекин...

— Лекин тинч ҳам қўймайсиз.

— Мен сизни тинч қўйдим ёки қўймадим нима? — деди уста осуда бир алфозда. — Тинчингизни эгам бузмасин. Мабодо хотиржамлик берсаям ўзи берсин.

— Ичингиздаги бошқа, уста, — кесатди Маъруф Афзалович. — Келинг, майли, бир ораочди қилайлик. Ана, ошнангиз ҳам шу ерда. Мунақа зимдан бир-биримизга тиш қайрайверсак асабларни еб битирамиз.

— Ошнамга арзим йўқ, — деди уста узиб.

Булар кўпам гаранг ёки одамови эмас-да, ўзларига балодай ишонишади, зеро ҳар бири уста Шамсиддиндан ўтган чарслик замирида алам, таъна, кин билан қоришиқ гайирона иддао ётганини дархол сезди, айни чоқда ҳар бири куюнчак уста овозида адоватдан буткул холи самимий бир хайрхоҳлик борлигини атай рад этди. Эҳтимол шу боис нигоҳлари бежо ғилтиллади: «Вой, эсини еган ярамас чол-эй! Охири сен ҳасаддан бўғилиб ўласан-ов!»

Бу кез орада нимадир тап-таранг тортилган эди, ким билади, балки бу ягона чизиққа қаратилган, лекин турлича йўналишда бўлган тушунчаларнинг ҳеч илғаш на-сиб этмайдиган ашаддий занжиридир. Ҳартугул у, нима бўлса-да, ўртага қутқу солди. Фақат бунга уста Иброҳим бефарқ эди. Худди у хонада танҳо, бу ерга ташвиш билан эмас, шунчаки кўнгилхушликка келган, муҳими — ҳеч ким нафсониятига тегаётгани йўқ, аксинча, димоғини чоғ қиладиган гурунг қизиётгандек эди; у сергалва дунёдан йироқлигидан мамнун ҳолда бафуржа, ҳа, бафуржа ўй сурар эди.

— Арзингиз йўқ экан, нега бунча мижинглайсиз? — деди Маъруф Афзалович койиниб.

— Ақлга ишора...

— Сафсата қилманг.

— Оғайнижон, — истар-истамас суҳбатга қўшилди уста Иброҳим, салла ўрнидаги қийиқчасини тўғрилаган бўлди, — агар ростдан ҳам менга даъвоингиз бўлса... ичингизда чиритманг.

— Иброҳимбой, сиз ражжани ўз хоҳишингизча ўй-натяпсиз, — унга тик боқди уста Шамсиддин. — Шундай бўлгандан кейин камина даъвои-достонини назарга илармидингиз?

— Бунча ҳаддингиздан ошманг-да.

— Мени безовта қилган нарса бошқа: эрта сизни бўғзингизгача кўмадиган қарғиш.

— И-и, уста, бу...

— Мен ҳазил қилаётганим йўқ, — уста Шамсиддин маъюсланди, пича сукут сақлагач, деди: — Нафсиламбрини айтсам, сиз аллақачон қарғишга учрагансиз, бадном бўлгансиз, кошки кори-бадингиз фақат ўзингизга урса!

— Эшитдингизми, одамлар, — уста Шамсиддиндан бошқа ҳаммага бир-бир қараб олди уста Иброҳим, — бу бандаи нокас нималарни валдирамоқда?

— Шунча тил тишлаганим етар, ҳозир башарангизни буларга танитаман, — босиқлик билан давом этди уста Шамсиддин. — Сиз Улуғбек мадрасаси пештоқига хиёнат қилдингиз. Энди тузатилиши амримаҳол хатои бедодликни Тиллақорида такрорламоқчисиз. Сизга балли, уста Иброҳим, падарим тузини оқлаётирсиз.

Дераза ёнида қирчиллама йигитдек тип-тикка турган уста Иброҳим мош-гуруч соқолини тутамлаганча пихиллаб кулди, нафаси тиқилиб қолганча кулди, кўзларидан жовиллаб келган ёшни арта-арта бирдан жимиди, бўзарган кўйи уста Шамсиддин устига битта-битта юриб борди, лекин ҳеч нарса демади, кўл силтаб бурилиб кетди. Шунда уста Шамсиддин билдики, умуман бу бандга маъни уқтириш деворга танбур чертиш билан тенг, айниқса ҳозир, Маъруф Афзаловичдек одам аччиғини ширин, ширинини аччиқ деб турганини ҳис этаёганда на тавалло, на хитобни эшитиши гумон эди.

Эсида, бир якшанба куни у Регистон шимолида янги тушган чойхонада маҳалладошлари билан чақчақлашиб ўтирган уста Иброҳимни, ҳе йўқ, бе йўқ, ёқасидан олиб, Улуғбек мадрасаси тагигача судраклаб борди, инсофдан нўхатча қолган бўлса ҳақни айтинг, пештоқнинг чап қанотидаги юлдузлар шакли-шамойили ўнгдагилари аҳволига мувофиқ тушадими, деб сўроқ солди. Ошнаси ўлгани кунидан пештоққа нигоҳ қадади, ранги узилди, тириклай ерга кираёзди, лекин баланддан келди, хотиржамгина айтдики, уста Шамсиддин, алломай шаҳаншоҳ назари теккан пештоқни ҳар қанақа шохдор ҳам бундан

ўтказиб ямолмасди, мабодо сизга беришганда қаро тупроққа қориштирардингиз, во дариг, билмаётирман, ичингизда болалаб ётган нарса нима!?

— Аммо камина ҳам сизнинг башарангизни буларга танитаман, — деди уста Иброҳим кутиб юрган зарбасини беришга қулай фурсат туғилган каби очилиб. — Биродарлар, камина беҳабар, бир вақтлар бу одам Улугбек мадрасаси пештоқини таъмирлаб от чиқармоқчи экан. Аввалги раҳбаримиз эса бунга кўнмади ва бу юмушни менга юклади. Бор-йўқ айбим шу, бу киши эса... ҳалиям қилни қийтимлайди.

Уста Шамсиддин ерга қашишиб қолгандек эди.

— Ҳақ номидан сўзлаётирсизми? — деди у ниҳоят аста.

— Шубҳасиз.

— Менда ундай ният у дунё-бу дунё бўлмаган.

— Сиздан бошқа ҳамма аҳмоқ-да, а?

— Мендан бошқа ҳамма доно, — деди уста Шамсиддин ўкинганнамо. — Ҳар қанча нодон бўлсам ҳам жабр кўрган пештоқ ямоғини кўчирардим, тарҳни бошқатдан тuzардим ва бошқатдан...

Жўрттага сукутга чўмиб ўтирган Маъруф Афзалович мунозара шу жойига етиб таранглашган чоқ столни гурсиллатиб урди ва тоқати тоқ бўлган одам қиёфасини олиб санчиб турди.

— Сиз, уста, ўзингиздан кетмаяпсизми?

— Асло! — деди уста Шамсиддин кескин. — Бир вақтлар падарим... шунга журъат қилган эди. Бу ҳатто мана шу одам гувоҳлигида юз берган эди.

Энди сал тумушиб олган уста Иброҳим елка қисди.

— Падарингиз одамови бўлган экан-да, — илжайди Маъруф Афзалович. — Йўқса... аввал қудуқ қазиб сўнг-ра кўмармиди?

— Падаримни камситманг.

— Ўша одам фарзанди бўлсангиз сиздан нима умид!?

— Камина ўша одам фарзанди бўлганим билан фахрланаман, — қаддини ростлади уста Шамсиддин. — Афсус, у зотдан даврон ўтган, агар ҳозир у зот тирик бўлганда ҳаммамизни гаврон билан ўлгудек саваларди. Уста Иброҳимни-ку тоза!..

— Яна манга ёпишасиз-а! — деди уста Иброҳим ўйланиб. — Нима, мен устозим арвоҳини шод қилмоқни хоҳламайманми?

— Хоҳласангиз...

— Камина сиз ўйлаганчалик эсимни еганим йўқ, яқинда лойиҳа билан бирга гумбаз ичкарасини ўрганиб чиқдим.

— Чарчатибсиз-да ўзингизни.

— Ўлмасам ҳали сизга салом бераман.

— Қўйинг, уста, ундан кўра бориб мардикорчилик қилинг.

Шунча таъна-дашноми бир бўлди, бу кесатиғи бир бўлди, ошнаси қоқ балиқдек буришиб қолди, қайтиб ун чиқармади, уни зимдан кузатаётган бош муҳандис бо-синқи уф тортди, уста Фаттоҳ гезарганча гарданини қашиди, фақат Маъруф Афзалович пинак бузмади, ҳатто киприк ҳам қоқмади, нишонни аниқ олган уста Шамсиддин эса бош мутасаддининг қўйдан газаклаб келаётган аламзадалиги ҳам, довдираган кимсани баттар гангитиб қўйиб ҳузурланиши ҳам, ўзи хушламаган ҳар қандай нарсани босиб-янчиб ўтишга иштиёқмандлиги ҳам — жамиси шу хотиржамлигида ниҳонлигини англади.

Шундан кейин уста Шамсиддин танасида сира тоқат қилиб бўлмайдиган оғриқ ва чарчоқ туйди, ғойибдан бостириб келган пала-партиш мулоҳазаларни бир нуқтага жамлаб, чиқиб кетиш олдида айтдики, уста Иброҳим, ражжангизга эҳтиёт бўлинг, муборак кунда уни сизга не-не умидлар билан тутқазган бандаи мўмин бугун ёруғ жаҳонда йўқ — зимзиё маконидан кўмакка келолмайди.

Қизиқ, у бир ўкинч, бир таъна билан бу сўзларни ипга тизгандек қилиб қўяркан, хаёлида нуқул ҳам падарлик, ҳам устозлик меҳри билан пешонасини силаган зот қадди-басти гавдаланар эди.

Эсиз, отасидан даврон ўтган, агар отаси ҳаёт бўлганда чиндан ҳам уста Иброҳимни бошлабгина ийларди, дуойи бад қиларди, ўткир нафаси билан афсунлаб ташлардики, бир умр ўнгарилмасди.

Тўғри, у ҳам анча-мунча бошлади, эгам кўнглига солганини қайтармади, хафа бўлса томдан нари, отагинам шогирди ҳам қиёматлигим, маслаҳат солсам инсофга энар, деб шунча силаб-сийпалагани етар, энди бас — аямайди. Ҳа, пичоқ суягига етди, энди тайсаллаб, думни бурса уволи ўзига! Хаҳ, уста Иброҳим-а, қандай иблис бунчалар йўлдан оздирди! У шундан доғда, шундан!

Агар одамзод олло раъйига тик борса озгина чидаш мумкиндир, аммо бандаси ўзини аршдан баландга қўйса, умтила-умтила топгани — номаълум осмонда бил-

ган-билмаган номаъқулчилигини авжга миндирса бунга тоқат қилгани сабру қаноат етармикин!?

Уста Шамсиддин фаҳми ожизича, ошнаси ражжа сину синоатидан туппа-тузук воқиф, фақат у шунақа гушнаки, агар жиндай ҳожатига ярагулиги бўлмаса оғиб кетаётган ражжани икки дунёдаям тўғрилаб қўйишни истамайди. Ҳар нарсани ўз қаричи билан ўлчаклайди, худди шу одати билан ўзини теварагидаги жами мўмин-мусулмонлардан тамомила илгарилаб кетган одам санайди, лекин билмайдики, эрта-индин шаксиз доврўк ва эътибор топур, деб орага тиқиштираётгани бу кунда буткул чўллаган, хориган, бир мададга интиқ турган юракларга далда бўлолмайди. Наҳотки, у халқ даҳоси ҳадсизлигига ишонгувчи бандаларга таъна-тахқир назари билан қарашни зўрма-зўраки олдинлаш тақозо этганидан беҳабар? Наҳотки, мухтарам укахони тарҳига кўра улуғ гумбаз ичкарисига тузатишлар киритгани — шикаста-куфий ёзувларини ўчириб ташлашга, заррин Гириҳ ва Ислими парчаларини тиклаш ўрнига горат қилишга, бир чеккасида қуръони шарифни авайлаб асраб келган меҳробни бузиб, суваб юборишга ҳадди сизса!

Майли, аҳтимол, бу ақлга сизмас юмушни у некбинлик билан адо этар, афтодаҳол безақлар устига ўз безақларини чапдастлик билан зарблар, сўнг қойиллатиб ўталган бурч эвазига ўзича азиз ва нуфўзли ҳисоблаган мукофотга — Маъруф Афзалович меҳрига сазовор бўлар, алҳол, бу интиҳони арш инояти деб билса ҳам ажабмас. Лекин, кошки, шу жойда бари ниҳоя топса, йўқ, ундай эмас, уни муқаррар бошқа — иккинчи ҳақиқий интиҳо кутади. Пайти етиб руҳини беадад қуюн чулғайди, умид ва имон эса руҳини абадий тарк этади, қўйингки, ростликдан кечиб, ёлғонга суяниб қолади, жон чиқар пайти тоғдек зил армону ўкинч тагида азоб-уқубат чекади. Бандаси учун бундан ортиқ завола йўқдир.

VIII

Тасодиф барини бузди: Маъруф Афзаловични кўрасола, ҳалиги дардини бир фойда бўлса-бўлмаса айта-сола изига бурилмоқчи эди, ўйлагани тескари айланди, бошлиқ ҳузурда мўлжалидан кўпроқ тутилди, шунинг касрига ановилар билан бирга жин чалгур уста Иброҳим кўзиқориндек оғи тагидан чиқиб қолди.

Рост, уста Иброҳимга айтадиганини дилидан атайин

ўчириб ташлаганди, унинг афт-ангорини кўргани заррача ҳам тобу тоқати йўқ эди. Ажабки, ярамас тасодиф бу хохиши билан сира ҳисоблашмади, аразинг ўзингга буюрсин, тирик пайтинг тугул эрта ўлганингда ҳам бу гўрсўхтадан қутулолмайсан, дегандек қилиб, уни рўпарасида хоодадек тикрайтирди. Бутун ақли-ҳушини тақдири қил устида турган Тиллакори, эрта-индин чигирикқа солинадиган икки тарх (Маъруф Афзалович наҳотки бундан беҳабар?), бир ўқ билан икки кийикни қулатмоққа уринаётган эҳтиёткор бошлиқ банд қилгани учун ошнасига унча эътибор бермади. Қараса, баҳс ўзининг ҳам оғриқ жойи — кошин атрофида! Шундан сўнг сергакланди, ошнаси куйди-пишдисини тингларкан, зап адашибманми, бу банда тираги аршдамас, худди ердаёв, дея ичида қулди.

Асли уста Иброҳим Улугбек мадрасаси пештоқида юмуш адо этганидан беҳад ғурурланар эди, бу кунга келиб шу ғурурини унутган кўринади, энди у Тиллакорига ёндошгани ва ғаройиб оламдан келиб қолган танти одам корига яраётганидан кўпроқ тасалли топгандек эди. Ҳатто у бировдан юз ўгирган омад ўзига қайишгани, не-не ниятларини ушатишга ваъдалар бераётганидан астойдил ҳузур қила бошлаган эди.

Уста, буни дилидан ўтказаркан, ошнаси каттамикичик бир хил худписандлик содир қилганига афсус билан имон ўгирди. Ҳунар аҳлининг кўпчилиги шунақа: шуҳратга ўлгудек ўч, лекин шуҳратга қон-зардоб ютиш эвазига эмас, осонгина эришиш режасини тузишади. Ҳатто айримлари бу ният йўлида фақат ўзларига зарари тегмайдиган, асли ё тарих, ёки бирор кўҳна обида қиёфасига доғ бўлиб тушадиган ҳар қандай қурбонликни беришга таппа-тайёр туришади. Қани энди уларни гирибонидан шартта олсангу, охиратингни ўйламай, бўғиб ташласанг!

Уста оғир хўрсинди, биров ўзининг гирибонидан тутаётган каби жавдиради, сўнг шубҳа гирдобидида сузди. Араваларини амал-тақал билан судраб юрган бандаларни маломатга кўмаётир, хўш, ўзининг аҳволи нечук!? Ахир ўзи ҳам пайгамбар эмас, хом сут эмган бир банда! Демак, шундай бўлгач, ўзи ҳам баъзан номаъқул кўчага киргандир, ўзи ҳам гоҳо улус кўзига чўп суққандир. На чора, тан олади, қайсидир йили бир хомлик қилгани эсида, хомлиги шуки, Собирхўжа деган шогирди азабаззасига учди, ялтоқланишини ўзига кўрғазилган

хурмат санади ва уни мўлжалидан бурун мустақилликка узатди. Хоҳишидан ташқари қилган бебурдлиги кўп қимматга тушди. Устозини эритиб олгунча ўзини авлиёсифат қилиб кўрсатган ва беҳад катта кетган Собирхўжа Ҳазрати Хизр масжидини таъмирлаётди... хандасавий гулларни бузди. Буни у сизди, жиғибийрон бўлди, лекин обрўси тўкилишидан кўрқиб, нодон шогирди айбини ўлиб-тирилиб яширди. Мана, энди Улуғбек мадрасаси пештоқини хорлагани учун ошнаси гўрига гишт қаламоқда. Ўзинг нафси кетидан қувган Собирхўжа гуноҳига теппа-тенг шерик эдинг дейдиган мард қаёқда! Э, одамзод, орқа-олдингни аввал ўзинг йиғиштиргин!

Хўш, буниси майли, буниси томдан нари, Расул Усмон бошига нима савдо солувди!? Биларди, у етим бола, азбаройи ҳунарга муккасидан кетгани туфайли дорилфунундаги ўқишини сиртқига ўтказиб пинжига тиқилди, бундан хурсанд бўлиш ўрнига негадир хитланди, ҳафта-ўн кун орасида тинмасак йигитни ёқтирмай қўйди (аҳтимол, келгусида ўғли нонига шериклик қилишини ўйлагандир), очикроғи, бийронлиги — гоҳ ганч қориш, гоҳ қошинбуруш теришда меъёр бузилаётганини ҳадеб писанда қилавериши ҳамиятига ёмон текканидан тўнини шунақа тескари кийди.

Дали-ғули Расул Усмон Гириҳни қанча суйса шеърни ҳам шунча суйрди, у шеърни Гириҳ ёнига қўярди, бу иккалови бирлашгандагина дунёга тирак бўлади, дерди; амаллаб кун ўтказишни хаёлига ҳам келтирмасди, истаги йўлида эса ҳеч нарсадан қайтмас эди. Бир гал шўрлик куз изғиринида ҳавозага чиқиб қўйлақчан ишлади, бу тиришқоқлиги бир балога йўлиқтиришини билса ҳам уста индамади, коржома беришни ўйламади. Кўнглидан кечгани бўлди, шоир шамоллади, йўталиб юрди, касалхонага оғриниб жўнатди. Бир ой даволаниб келгандан сўнг... қовоғини очмади, таъмирга ҳар ким, айниқса дардчил бандалар чидамайди, деб гудранди. Йигит ўксинди, лекин кетмади, ичида қудр шохлаган уста вазифа бермаса ҳам, бир оғиз ширин сўзини қизганса ҳам, исми-шарифини маош олувчилар рўйхатига тиркамаса ҳам у мўлтираб келаверди, келиб, обидага суйканиб тураверди.

Умри бино бўлиб уста бунақа шилқим шогирдни учратмовди, бунақа темиртирноқни учратмовди, сал ийди, лаби чети билан қулимсиради. Кейин унга нима дегани ҳозир эсидамикин? Ҳаҳ, уйгинаси бўғдойга тўлсин, сал

очилиб гудранувдики, сени шунчаки синамоқчийдим, инжиқлигимга дош бердинг, қандингни ур, азамат! Асли бундай муддао ҳеч қачон қалласидан кечмаган эди.

Қани, айтсин, энди ўзини қандай оқлайди!?

Одамзод ўзини оқлаши осон, у ҳам йўлини топади, яъни кейинча бола пақир пешонасини силаганини, кўчага ташлаб қўймаганини рўқач қилади. Буниси рост, сал ўтмай тойганини тан олди, бир беозор йигит дилини қовартирганини ўйлайвериб ўзини ўзи еб қўяёзди. Шушу шогирд зотига ҳатто олароқ қарамайдиган бўлди. Шогирд деганда раҳматли падари тамом ўзидан кечишини ҳам эслади-да!

Бандаси борки, хато ўтади, хато қилиш хавfli эмас, хатони қайтармасликка уринмаслик — даҳшатли! Мадомики, у ожизликка мойил бўлган дақиқаларини тан олиб турган экан, бу эгам ато қилган феъли-ҳуй туфайли юз берганидан қандай тонади. Асло тонмайди. Ақлини тугал таниганидан кейин эса эҳтиёткор одамга айлангани, ҳатто қатиқни ҳам пуфлаб ичишни (масалан, хунарини менсимаган банда қизи — Жамила эрта уринмай-суринмай рўзғор тебратишига ким кафил!), ҳар қанақа нарсага гумонсираб қарашни одат қилганини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади.

Яна бир нарсани таъкидлаш жоиз: ошнаси уста Иброҳим нима сабабдандир ўзга банда тўқиниб-суринишини ўзига таскин санабди, лекин минг шукрким, унга бунақаси бегона, у ҳеч маҳал жони ҳузурини кўзламаган, уқубатга ботса ҳам имонини бутун сақлаш бобида қайгурган, бошқа одамни доғда қолдирган омаддан севиниш туғул, ҳатто юпанч излашни ор билган...

Қизик, юпанч ўзи нима? Бир умр шу нарсани қўмсаб, шу нарсага умтилиб яшаш бориб турган нотавонлик-ку! Умтила-умтила етишсанг — яхши, бордию етишолмасанг-чи, унда ҳолинг не кечади!?

Тагин бир илинжи: хунарга гард юқтирмаса!

Бу тилак, шаксиз, падаридан қон билан ўтган, шунинг учун ҳам унга азиз ва даҳлсиз туюлади. Эрта-кеч бу бобда куймаланиб, талашиб-тортишиб юриши тумшуғи тагидан нарини кўролмайдиганларга наштардек ботади. Бошқаларни, масалан, ичидагини ҳала-ҳулада сездирмайдиган Маъруф Афзаловични қўйинг, ҳатто у ёдгорлик билан бу ёдгорлик орасида ўзи билан сарсонсаргардон чопқиллаб улгайган уста Иброҳимдай зукко

банда ҳам мақсадини тушунмайди ёки тушунганда ҳам ўзини анқовликка уради.

Қўхна гардун шу экан: ўрнида тоғни кесакча билмайдиган уста Иброҳим билан Маъруф Афзаловичга ўхшаганлар ўз қисмати, ўз йўриги, ўз фикр-ўйи билан к у р а ш отлиғ тўдага келиб қўшилган экан, у — бандан ожиз уста Шамсиддин нима ҳам қила олади. Ҳозирча фақат сукут сақлайди, ҳозирча уларни изидан эргаштиришга қурби етмабдими, ўзи ҳам улар ортидан лўкилламасликка тиришади. Фаросати шунга етгани учун ҳам шукр!

Лаҳза сайин нимадир эзгин-эзгин нашъа қилади; бетайин аросат адоғи бор-йўқлиги ҳақидаги залвар ўй бетўхтов дилини кемиради. Бир пайти келиб шундай бедаво дардга чалиниши етти ухлаб тушига кирганмиди? Асло! Доим ошиғи олчи туриши, падари арвоҳи ҳаммиша қўллашидан умидвор эди. Бугун мақсад-муддасидан бир қадар путур қочди, аксига олиб пойтахтдан ҳам бирор мужда келавермади, гўё бу дунёда Афросиёб қаърига чўккудек бўлиб ётган мўъжаз устахона, бири бири билан тоабат сингишмайдиган икки тарҳ мавжудлигини унутишган эди.

Мужда кутавериб уста зерикди, яхши ният билан кампирига эргашиб таниш-билишникига қатнади, иш қўр ола қолмади, тўртинчи кун хотин киши билан судраклашиб юриши эриш туюлди. Совчиликка ярамаслигини тан олди. Тўғри, масала ўғли тақдирига дахлдор, лекин ҳозирги кўпгина ўзбилармон ёшларга ўхшаб Ғайбиддин ҳам елиб-югурганини сариқ чақага олмайди-да!

Бу кунда у тамом худписандликни ихтиёр қилди, у тасаввурга сиғмайдиган бир қобикқа ўралиб олгандики, ҳатто бундан баъзан ўзи ҳам қўрқиб кетарди. Мана шу лаҳзада, отаси халигидай қутблари мутлақо келишмайдиган хаёллар билан қоврилаётганда, у, Жамилахон дийдорига зор-интизор, навқирон чинорлар тагида кезинаётган эди.

Кейинги вақтларда Ғайбиддин деярли ҳар кун юрагига чуқур ўрнашган бу даргоҳга жунунваш ҳолда инграшиб, оху фиғон чекиб, бенажот бош уриб келди. Қаттол тақдир қаргади чоғи, ниятига етолмади, ҳар гал латтаси сувга тушиб, ҳар гал бир алами минг бўлиб қайтди. Шаддот қиз, унга аччиқ қилиб, атай ишхонасидан қадамини тийгандек эди.

Энди Ғайбиддинни тусмолу гумон эзганини кўринг: мабодо у бурга касрига кўрнасини куйдирмаяптими? Ахир, олма пиш, оғзимга туш, қабилда бунақа тантиқланиб юраверса, эрта кўрғазмаси тақдири не кечади? Ҳали «Икки наққош» чала эди, хануз ўша ҳолича ётибди. Эшик қасдма-қасд ёпилишига ишора берувчи маънони бўрттиришга аҳд қилган қиз бу қадар тез ҳафсаласи совугани, бениҳоя муҳим нарсадан тониб, ўзини панага тортгани ғалати таассурот уйғотар эди.

Очиғи, Ғайбиддин ниманидир фаҳмлади, лекин нимани!? Жимжит ва ивирсиқ устахонада «Икки наққош» қаровсиз қолгани, пардек юмшоқ ва меҳрибон қўлларни интиқ кутаётгани минг йиллик ривоят комига ихтиёрсиз тарзда шўнғиган қиз иштиёқи тўсатдан сўнганига бир ишора эди. Шаксиз, у «Икки наққош» ёнига қайтиши керак, аввалги шахти-шаҳодати билан қайтмоғи жониз, йўқса... бари тугайди.

На чора, Жамиладан бугун ҳам дарак бўлмади, ҳалигидай хаёлларга боргани учунми ёки бошқа сабабданми тамом борлигини бир зулмат қоплади. Истиҳолани йиғиштирди, суриштириб билдики, қиз касал, тумовлаган, ҳали-бери бу ёқларга йўламайди. Эҳтимол аралаш бу таъкиддан қаноатланмади, чунки, бу дунёга алоқадор жами равиш билан бирдек апоқ-чапоқ шоири жаҳон икки кун бурун уни лутфан кўчада учратган, у билан салом-аликни қуюқ қилган, қаёққадир шошаётганига қарамай, қисқагина гурунг қуриб, баъзи саволларига жавоб олишга ургурган. Фақат ундан эшитганларини бир тирик жонга айтмасликка ваъда бериб, хатто калимаи шаҳодатни ўртага тикиб, қасам ичганмиш! Оббо, шоир-а, бунга кўпиртириш бўлса!..

Индалло, Расул Усмон кўнглига зигир ёғдек теккан, уни кўрганда бир чехраси ёришса, бир зардаси қайнайди. Ҳалиги куни, Жамила ичимдан топлигини бетига солиб роса гиналагач, аҳвол шу даражага етиши учун зимдан замин ҳозирлаган шоир пўстагини қоқиб қўймоқни ният қилди. Ё, фалаксан-э, бутун захри-зардасини ичига йиғиб борса, шоир узлатда — шер боласиникидек беозор кўзлари жиққа ёш, қовоқлари гупдек, тишлайверганидан бўлса керак, лаблари қонталаш, борингки, шифтга бақрайганча бўзлаб ётибди: «Лизахон!.. Лизахон!..» Эски дарди қўзғалибди-да! Ростини, аччиқ бир кулгими, захарли бир таънами шундоқ томоғига тикилиб, паққа ёрилаёзди, тамом бўпсан-ку тоза, худонинг

ёрлақаган бандаси, деб боплабгина чўқиди-да, бошқа гапни ортиқча ҳисоблаб, жуфтакни ростлади. Ушанда у бетавфиқ билан буткул ораочди қилиш, бузғунчилиги учун қайтиб юзкўришмас бўлиб кетиш (нечанчи аҳди бу, билмайди), ҳатто отаси қулоғига ҳам ўлай-булай шивирлаб қўйишга қасдланган эди. Энди ўйлаб қараса, шоирсиз қийин, у билган нарсаларни икки дунёдаям билолмайди, хусусан ҳозир уни кўрмаса, алдаб-сулдаб эритмаса, Жамила не боисдан бу қадар панага уриб кетгани, ҳатто ўзи суйган ва қадрлаган ташвишлардан кечишгача бориб етганини сўраб-суриштирмаса, хуллас, сир тагига етмаса ҳоли забун! Ишқилиб, худо унга инсоф берсин; агар у ҳалиям мотам тутаётган бўлса ёнига йўлатмайди, итмисан ёки битмисан ҳам демайди. Жини елкасига қўнганда шунақа ёмон-да кургур! Хайрият, унчалик эмас экан, ўша куни ростакам газабга олган бўрон тинибди, тирикликни нолишдан иборат деб, газовот эълон қилган шоир аслига қайтибди. Ҳар замонда остонаси билан кўнглини обод этадиган қадрдонини кўрган заҳоти қувонганидан том баравар ирғишлади. Орада ўша кунги аҳволдан сўзлади: «Асли сен сариқоёқсан, кўпинча бемаврид келасан, ҳали-замон шундай бўлди, мактуб олувдим ҳабибаи маҳбубимдан, мактуб ярамни янгилаган эди. Кечиргайсан!» Ҳуши-фикри Жамилада, Жамила тутумида бўлган Ғайбиддин шаксиз таманносифат оби-дийдани хушламади, ичи тоза тўлиб кетган-э, қандоғ буни инсофга эндирсам, деган ўй билан буришиб ўтирди. Ана шунда Расул Усмон кутилмаганда ечилди: «Мени овсар дема, қай ниятда бунақа шалпайиб келганинг кўзингдан маълум. Лекин, хомтама бўлма, мендан ҳеч нарсани билолмайсан. Оғайни, Жамила шунақа ўйлов билан машғулки, нималигини айтсам, одамни бўғиб қўясан!» Қўп-қуруқ ваҳимачи бу, гандан тойча ясайверади. Сал инсоф қилсачи! Тавба, худди Жамила осмон устунларидан бировини шартга қўпориб ташлаб, чархи гардунни таҳликага солган-у, у бундан тамом гафлатда қолган! Хўш, индамайгина тинглайверсин-чи, шоир тагин қай тарафларга ўтлаб бориб келади. Жилови қўлида бўлгандан кейин хоҳлаганини қилиб, билганини сўзлайди-да! Аммо Расул Усмон қуюшқондан чиқиб кетганини сизди шекилли, бирдан нафас ютди, у ҳам Ғайбиддинга тақлидан буришиб олди; гўё биров ҳеч қачон билиши мумкин бўлмаган сирни очиб қўйишдан

зўрға ўзини тийиб, собитлигини кўрғазган одам алфозиди эди. Энди у роса таранг қилажаги англашилди. Бу қитмирлиги учун яхшилабгина туйиши керак эди, лекин Ғайбиддин шайтонга ҳай берди, умид билан деди: «Жўражон, борини айтақол, чертсам агар худо урсин!» Қани энди ундан сазо чиқса! Шундай чакакли нарса соқовдан ҳам ўтказди. Бўлди, биродар, кўп нозланаверма, бунақаси сендай шоири калонга раво эмас, деб Ғайбиддин темирни қизигида босди. Қайсидир каломи Расул Усмон қитиқ патига бир майин, бир ҳузурли тегди. Шу билан у шам янглиғ эриди ва қаттол пардани кўтарди, индалло буки, Жамила бедодлик қошида ожиз, лекин, ҳозир у бу нарсага ҳокималик қилиш қасдига тушган, ўзи ўзига сиғмай юрган бўлса-да, бу дунё устидан қатъий ҳукмини айта олди, ҳукмики, санъатдаги гўрликни, муҳаббатдаги беқарорликни чил-парчин айлайди; қачонлардир у иқтидорига ишонарди, иқтидори беҳудуд оламдаги паст-баландни тоза бир ниятга бўйсундиражагига ишонарди, ростки, то «Икки наққош» хаёлига кириб келгунга қадар шундай тилак билан яшади, «Икки наққош»да ниҳон маҳзану муддаони тасаввуридаги қиёфага кўчирмоқ ташвишини чека бошлагандан сўнг, ногоҳ илғадикки, руҳи ва тани басирлик чанғалида экан! Ё, фалак, бу не издиҳом, не қабоҳат, не жаҳди жадал интиҳоси — фақат эгамга аён! Яна буки, «Икки наққош» хомакисини яратгунча омади юришди, илҳом қаърига ҳеч қачон бунингдек жазава билан, бунингдек хуморваш кўйда чўкмаганди, ҳеч шубҳасиз, у хомакидаёқ қадимиятни кўп алғов-далғов қилган, бир учи ажаб сиру савдо билан бу кунни ҳам чирмаган тугунни кўрган эди; ана шу лаҳза уни ғалати тўлғоқ тутди, хаёлидан фирдавсмонанд шаҳри азим бағрида қад ростлаган гумбазли залвар бино жилмай қолди, ниҳоят, бир кун у «Икки наққош» қошида тиз чўкди, кўзларидан шашқатор ёш оқизиб, энди ҳеч қачон тугалликка етолмайдиган, ривоятдан ажралиб чиқиб, ёруғ олам қошида чорасиз қотган хаёлот билан видолашди. Ҳайҳот, бу видо фақат «Икки наққош»га эмас, қайғу ва қувончга бирдек чидайдиган шаҳри азимга ҳам, санъат дунёсига шунчаки мўралаб қўйиш билангина чанқоғи босилганларни очилмасидан бурун чирқиратган кўрғазмага ҳам, ўз тушунчалари ила йўғини йўндириб, борини йўқотадиган бандаларга ҳам... тегишли эди; энди у «Икки наққош» ҳузурига қайтмоғи гумон эди, шу боис бекитиқча Тошканд-

га борди, бир вақтида устозлари тарафидан бўлган бир таклифни қабул қилмовди, яъни, Масков ёки Киевда, тагин ҳам обрўлироқ даргоҳларда таҳсил кўришдек эзгу қувончдан қандайдир сабабга кўра воз кечувди, Тошкандга ими-жим сафаридан мурод ўша таклифга бажонидил рози эканлигини билдирмоқ бўлди, қарангки, оқил устозларим маслаҳатини инobatга олмай гўрлик қилган эканман, гўр ақлу идрок билан санъат аччиқчучугига аралашиб юриш охир-оқибатда рух инқироziга замин ҳозирлайди, ана шундан ўзимни асрамоқчиман, асролсам, балки келгусида худди ўзимдек аросат домига илинган, тирикликни фақат гойибдаги мўъжизаларга менгзайдиган, жар лабига бориб қолганда ҳам ҳушёр тортишга шошилмайдиган бандаларга нафим тегар, деган эътирофлар бор эмиш аризасида...

Ҳангу манг бўлган Ғайбиддин бутун журъатини йиғиб Расул Усмон кўзига тик қаради, бу ярамас тагин ҳовлиқди, нияти бад, бир амаллаб мени жинни қилмоқчи шекилли, деган ўй ичини кемирди, йўқ, бу гал қадрдони жиддий, нигоҳи ўтрик ва ҳазилдан йироқлигини қатъият билан эслатаётган эди. Бу сиру синоатдан у анча-мунча гангиди, талмовсираб қолди, ҳатто изза еди. Ахир, изза емасинми? Орада шунча кудурат, даҳмаза кечибди, яъни суюмлиси ниманидир англабди, нимадандир тонибди, у эса беҳабар, гафлатда — кўксига ўз дарди-даъвосини жойлаб, бир ҳаволаниб, бир тойғониб юрибди. Ҳар ҳолда ҳаволаниб тамом кўкка кўтарилиб кетган эмас, тойғонганда етти қат ер тагига тушиб кетган эмас, неки захри-заволга рўпара келганда ҳам, неки эҳсону қарам ҳузуридан боши айланганда ҳам Жамилани ёд олган, ўзини Жамила ёнида деб билган. Хусусан, у падари бузруквори ва Гирихга қарам эрсанда, бу қарамлик бутун ҳаёт-мамоти билан боғли эрсанда, бари бир, Жамилага меҳри ҳаммаси устидан ҳоким эди. Айни чоқда у ўзини Жамила изида хору хас санарди, «Қирқ ривоят»ни бағрига босганча тунларни бедор ўтказаркан, ораларида бўй чўзган девор тамом йитишига ишонар эди. Хайҳотки, у фақат умидилинжиги суяниб яшаётган бир пайтда Жамила ҳалигидек ҳою ҳавас илкини тутгани аламли эмасми? Қайсар қиз руҳидаги тўлғоқ билан ўз хоҳиш-истагини занжирбанд айлаб, тушунуксиз виво билан бу дунёни иддаога кўмиб ташлаганини ундан яширгани, Расул Усмонга эса оқизмай-томизмай сўйлагани тагин ҳам

баттароқ алам қилмайдими? Ҳой, сулув киз, кўк фаришталарини доғда қолдирган оқила санам, узун кечаларда қирқ кокилингни тушида кўрадиган, сарвдек нозик қадду камолинг ҳажри-фироқида адоий тамом йигит умиди сендан шумиди!?

Мунгли лаҳзалар кечди. Аста антикаркан, умрида илк бор Расул Усмонга ҳавасланди, дали-демона шоирни аста ачомлади: «Мен кутибман, уни ўзимга бегона қилиб қўйиш учун кутибман. Сен эса Лизага бегона эмассан, гарчанд у... Лаънати гофиллик!» Бунақа сўзлар оғзидан камдан-кам чиқарди, шу боис Расул Усмон ҳайратланди, қизиқ-ку, сен менга — шоирга ўхшаб кетдинг, деди, сўнг уни шеъргамас, шоирона бўсаларга кўмди. Шўрлик дўсти лирикадан йироқлигини афсус билан билдирди, рости шуки, агар унингдек бидойи бўлганда кўргиликдан сўнг ёнида ҳеч қурса қалам қоларди. Асли у тўпорироқ эди, ёнида қоладиган қаламни тасаввур қилолмади, ичида бир кулиб, бир ҳасрат қилиб, қачонлардир Лизахон нафаси илитган хонани тарк этди. Айни чоқда ўз хонадониди ҳам аҳвол бинойидек таранг эди, Жамиладан ўзича гиналаб, тушмагур киз қалтис қадам ташлаганини муҳокама қилиб дарчадан кирганда, тутай-тутай гуриллаб кетган ўт сингари, ярим соатча илгари чол-кампир ўртасида илкис бошланган можаро эндигина авжига минган эди. Билди, тиг нақ нозик пайга қадалган, тигки, кескир, пайки, узилаёзган. Ўртада қурилган дош қозонда бир дард қайнаётганини ҳис этди, қуриб кетгур шу дард ўзига тегишли эканлигини айтadиган лаҳза шу лаҳзадир-да! Аммо, ишқални қаранг, у ёқда Жамила араз-ўразга зўр бериб ётибди-ку! Индалло, чор тарафида хусумат, у нима қилишни билмайди, нима бўлганда ҳам умиди отасидан, ажабмаски, ота шаввоз булар барига чек қўйса! Асли у зотга осон тутмоқ гуноҳ, ана, қадди-басти анча чўккан, кўзлари киртайган, ранги заҳиллашган — ахир унинг бир жони-бир танига Гирихнинг минг дарду даъвоси етиб ортмайдими!?

Уста Шамсиддин ҳозирча Гирих юкидан ўзгасини ортиқча санарди, ортиқча санагани учун ҳам кампири минғир-минғирини, ўзича қовоқ-тумшук қилиб олган Ғайбиддин иддаосини ёқтирмасди. Сабр таги олтин, чиданглар, дея у хаёлан кампири ёки ўғлига мурожаат қиларди. Одатича, гоҳо хилватни ва ёлғизликни ихтиёр айлаб, қайтадан «Қирқ ривоят» мутолаасини бошларди.

Ғайбиддин юз-кўзи бўғриқиб, кўпчиб, овдир-шовдир кириб келган куни кампири билан қарийб бўғишгудек ҳолга етган уста бирдан мулойимлашди, ҳалигина баландан келаётган одам ўғлини кўрган заҳоти даммини қўйворган пуфакдек илвиради; неғадир аланг-жаланг бўлди, аста ичкарига кириб кетишни мўлжаллади. Жимжит хонада эрта-кеч мутолаага берилиш, қулала бўлиб ётавериш бадиға урган эмасми, қачонлардир бузилган қози Раҳмон мусофирхона-қироатхонаси ўрнида кўримсизгина қилиб қурилган чойхонага чиқди. Аммо чиққанига пушаймон еди, ўтган-кетгандан хуш-хандон ҳангомалашиб ўтирган ёш-қари чойхўрлар орасида ҳам қўним топмади. Чуст дўппи кийган, соқоли сидирға қирилган, ияги калта бир чол кўзойнаги устидан сузилганча унга ниш санчди, уста Шамси, омонатини топширсангиз маконни Регистондан ясатишармиш, шу ростми, деб тиржайди. Шундан сўнг томоғидан бир қултум ҳам чой ўтмади, аста думини қисиб жўнади, уйга келиб кампирининг осилган қовоғига йўлиқди.

— Оёғимда оёқ қолмади, — тўнғиллади Муслима.

— Келин келса қусурини чиқарасан, — зўраки қулди уста.

— Намунча бепарвосиз? — энди кампири ошқора зарда қилди. — Ўртанчангиз бир гап топиб келди. Ғайбини Жамила билан бирга кўрибди.

— Жаврама-е! — ола-була қаради уста.

— Гумоним тўғри экан.

— Ўргилдим гумонингдан! — деди уста овози қалдираб. — Сен менга Қиём гуппининг ваҳимасини айта-япсанми? Ярамас, ўзи ойда-йилда бир қорасини кўрса-тади, ўчоққа мунақа ўт қалаб кетгани ортиқча!

— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди.

— Ҳозирги дарахтлар шамол турмасаям қимирлайверади.

— Мен нима аҳволдаю, сиз... ҳазил билан енгасиз.

— Нима қил дейсан, кампир?

— Розилик беринг, ошнангизникига бориб келай.

— Ошнамникини қўя тур, — деди уста елкаси тиришиб. — Биласанми, яхшиси эрта гапга етармон қариндош-уруғни йигамиз, маслаҳат беришсин, қани борми бу атрофда ўғлинг тенги...

— Вой, анови кишини, ўргилдим сиздақа каттазандан! — деди Муслима овози бир хил товланиб. — Ўғлингиз ўзи ким бўпти? Шохи-бутоғи борми?

— Келин муносиб бўлса нимаси ёмон?

— Э, сиз миянгизни еб қўйибсиз, — ўкинди Муслима. — Балки ўша Жамила унга муносибдир? Ҳеч нарсадан хабарингиз йўғу мунақа қилиб... икки оёғингизни бир этикка тикиб олганингизга қуяман.

— Ҳа, шунақа, мен нодонман, сўқирман! — ҳалигина бир ором истаб турган уста диққат бўлиб жағига зўр берди. — Аммо сен ўзинг-чи? Сен ўзинг кимсан? Аввал бир ишни озгина дўндир, кейин лақилла-да!

— Сиз, ота бўлиб, ўғлингиз ярим кечаларда итдек санқиб юришига пича қизиқинг.

— Ярашган гапни қил.

— Сизга ҳар нарса ярашади, менга қолса...

— Э, қўй энди, — сал паст келди уста, — ундан кўра эртанинг ғамини егин. Ҳадеб бўғишганимиз билан... худонинг айтгани бўлади.

Шўрлик Муслима сал овунди, эрта кимларни чақириб кераклигини ўзи бийронлик билан санаб берди, ҳатто оби-ёвгон учун нималар харид қилинишини ҳам ўзи чамалади, у нима деса уста индамай кўнди, борингки, икки ёрти бир бутун бўлганча, маслаҳатни бошлабгина пишитди.

Одатда уй гапи қўчада тош босмайди, аксига олиб бу гал ҳам шунақаси юз берди, кеча маслаҳат қиёмига етганига қарамай, эрталаб уста кампири билан, паловга жувоз ёғи тузукми ёки думбами, дея, гап талашиб турганда дарчадан устахона югурдақларидан бири мўралади. Югурдақдан ҳозироқ етиб бормаса бўлмаслигини билиб уста бўшашиди. Шўрлик Муслима мўлтиради, юзидан қони қочди, лекин бир нима деёлмай жимгина тураверди.

Кампирини бошқатдан ғамга ботирган уста, ўзича аллақандай тасаллилар айтиб, қўчага шошилди, шитоб билан келиб идорада можаро устидан чиқди. Қалин қошлари ўртасига тугун туширган Маъруф Афзалович рўпарасида таёқдек қотган бош муҳандисни тўпоричасига тузлаётган эди.

— Мен сиздан сўрайман, сиздан! — Маъруф Афзалович мушти билан столни эзгилаган бўлди, тўшини очиб кирган уста Шамсиддинни кўрган заҳоти баттар кўлчиди. — Биродар, сиз нега бунча парвойи фалаксиз! Ахир сиз аллақачон Маҳдуми Аъзамда иш бошлашингиз керак эди-ку!

Ёши бир жойга етган одамга бунақа дағдагани кўта-

риш осон бўпти-да! Нима, у кечагина илиги тўлишган йигитчамидики, ҳар қанақа зуғумга чидаб, хушомад юзасидан узр айтиб, бурилиб кетаверади!? Бу одамни нима жин урди, унинг олдида нуқул шунақа томоқ йиртадиган бўлиб қолди. Агар пўписага зўр берсам, юраги олинади, гаҳ десам қўлимга қўнаверади, деб хаёл қилган бўлса адашибди. Андишанинг оти қўрқоқ экан-да! Э, йўқ, ўзини босиб, иззатини сақлаб юргани билан ўрнида жазава ҳам қилади. Жиловини бировга тутқазиб қўймайди.

Таваккал, қўрсликка — қўрслик! Қани, у ҳам бир бақририб берсин-чи, томоқ фақат менда бор, деб ўйлайдиган бошлиқ чидармикин!? Чидайди, нақ без-а бу одам, ҳали-ку кекирдагини чўзгани, агар бир зарб билан тоғни тўнтариб ташласа ҳам жаҳлга минган бош мутасаддига бир дона барг бандидан узилганчалик кор қилмайди. Қани, жиндай кутсин-чи, бу ёғи қандоғ кечади.

У хануз муштлирини столга тираганча бақрайиб турган бошлиққа разм солиб дағдаға шунчаки даромадлигини, асосий гишова бошқа нарса тагида эканлигини тусмоллади. Энди жиддий алағда бўлди. Бошлиқ намунча тутаққан? Хаёл қилсаки, ҳозироқ уни олиб бориб Махдуми Аъзамга рўпара айласа, деворига пешонасини уриб ёришга мажбурласа! Агар фақат таъмири чўзилаётган Махдуми Аъзам учун шунчалар тўнини тескари кийган бўлса, бу бандада ҳам виждон азоби бор экан, дея ўйларкан, ногоҳ узун стол четига бир конверт пириллаб келиб тушди.

Хатда муҳокама куни аниқ белгиланган эди.

IX

Қўнгли ғулулангани шунча, шундоқ тумшугида турган мактубга узалгани анчагача журъат этмади, ҳайрат тўла нигоҳини унга қадаганча шамдек қотди. Ниҳоят, у курси чеккасига омонатгина ўтирди, хиёл титраган кўйи мактубни олди, очиб ўқиди, Гириҳ тақдири ҳал бўладиган кунни билди.

Бирпасда хона тор қафасга айланди, ҳаммасидан ҳам Маъруф Афзаловичнинг тикандек қаттол нигоҳидан тезроқ қутулмоқ учун типирчилади, кабинетни тарк этса бу нияти ушалишига амин эди, аттанг, янглишибди, э, устаи нокас, бузоқнинг юргани сомонхонагача, деган маъно зухурланган нигоҳдан шалвираб

ховлига келганда ҳам, кампири қошида ожизона чайналганда ҳам, эртаси куни тонг-азонда Ғайбиддин билан автобусда пойтахтга жўнаганда ҳам қутулолмади. Бу лаҳза кимгадир интиқ эди, интиқлик баҳонасида кимгадир юрагини бўшатгиси келарди. Бир ҳамдард топса-да, барини — Тиллакори Гириҳ билан топишолмаётгани боисини, Маъруф Афзалович билан уста Иброҳим азал ва абад воқе русумдан тонаётганини, ўгли Ғайбиддин эса тайинсизроқ кўчага кириб бораётганини эринмай сўйласа!..

«Падари бузрук, малол олмасангиз, арзи-ҳолимни ўзингизга баён айлайин. Сиз — ёлғизликдаги энг мардона ҳамдамим! Бутун умрингиз ва кучингизни нимага бахшида этганингизни билганим учун ҳам хануз сиздек зот мулозаматидан умидворман. Сиз менга ҳамиша рағбат берурсиз ва шу рағбат орқасида бир муродни дилга жойлаганимдан — оқу қора андоғ юзага қалқиган бу кунда ўзи ўзидан йироқлашаётган, вужудини руҳига бегона қилиб қўяётган, охир-оқибат, кўҳна дунё учун бебаҳо мерос қолдирган аждодлари имони ва эътиқодидан мункир келаётган жигарларимга саодат они нелигини англамоқ хоҳишини қилганимдан воқифсиз. Ажабланмак ўринсизки, мурод ўзга, уни ижобат айламак ўзга экан. Айри-айри йўл бошида ҳамон баргдек титрайман, алҳол, бутқул чарчадим, шунга яраша, кошки, Гириҳни бандаларга танитишга улгуролган бўлсам!

Ғофиллигимиз, падари бузрук, барҳам емоғи ўрнига, бир талотўп суръат билан ғалаёнга кираётганидан афсусдаман. Кўп уриндим, кўп вайсадим, аммо на ғофилнинг ғофиллигини исботладим, на ўзимнинг нодонлигим ойдинлашди. Камина бу лаҳза азиз набирангиз тақдири қаттол чангалига тушиб, бахти боғланиб қолганидан нолимоқликни нодонликдан ҳам кўра майдакашлик санайман, хусусан, жонни жаҳонга татиғулик масала — Гириҳни йўлга киргазиш, яъни жамоа ва аҳли идрокка танитишдек чигал масала қийнаётганда, ундан чекиниш, орзу-ҳавасга шўнғиган ҳолда, бир йигитни уйли-жойли қилиш билан машғул бўла кетиш асло қолишга сизмайди. Алҳол, набирангиз дунёдан тоқ ўтмаслигига имоним комил, иншооллоҳ, унга эрта-индин муносиб бир ожиза топилур! Лекин, куёвлик даъво қилаётган шу набирангиз мен билан бирга то қайта тирилгунига қадар жонини аямагани — Гириҳ тақдири

на бўлгай? Мана шу тарафи қоронғи, қоронғики, кечагина одамзод шаънини баланд кўтариб, дилини нурлантириб турган нарса бугун унутилган, камситилган! Энди, отагинам, мен-ку тоабад паноҳингиздаман, Гирихни қўлланг, Гирих қаторида набираи аржумандигизни қўллагайсиз!..»

Хов ўша субҳи-содикда, ховлини райҳону атиргуллар ҳиди тўлдирган паллада падари билан нақадар қизгин мусоҳабага киришган эди, ўшандай бўлмаса ҳам сал мундайроғи ниҳоят орадан анча вақт ўтиб бугун насиб этди, чамаси, ўзини тамом ёлғиз сезгани учун ҳам падарини ёдлади, ичида йиғилган ҳасратини тўкиб, анча енгил тортди. Сўнг уста йўл бўйи, қургур Маъруф Афзалович ошнамга зугум ўтказдими, бирон қуюқ-сууқ луқча ваъда бердими ёки қариганида ошнамнинг ўзи йўрғалик қилгиси келиб қолдими, нима бўлганда ҳам булар ҳеч бири тамизу лафзни бузишга арзимамайди, деган қабилда мулоҳаза юргизиб борди.

Мулоҳазаси тумтароқ, лекин умиди катта, шашти ҳам анча баланд, ҳатто шишиниб ҳам қўяди, шундай ҳаволаниши заминиди бир маъюслик ҳам бор, яъни ҳали осон бўлмаслигини бир нозик сезим билан ўйлайди. Ҳарнечук паст тушмайди, насиб қилса ўзини бир кўрсатади. Худди бало-қазо ҳозироқ ёқасига ёпишадигандек, юзи қилт этмай сукут сақлаб бораётган Ғайбиддинни қизишиб тергади, тўғрироғи, уни якуни қоронғи йиғинда нотаниш кишилар билан басма-бас солишиш учун шайланишга чорлади. Биз юрак қонимизни бериб тирилтирган Гирих Маъруф Афзалович те-варагида ўралашаётган бандаларни инсофга эндиришга қодирмикин, дея хўрсинаркан, нақ қоврилгандек бўлди. Лекин, кошки, Ғайбиддин қулоғига гап кирса! Ҳозир унга Гирих дардидан ҳам кўра ўз дарди муҳимроқдек эди. Йўқ, асли бу ҳаётда нима муҳим, нима арзимас, ажрим қилгани ҳозир чоғи келмайди, негаки, назарида, ҳалиги учрашувдан буён бари тугаган, бари аралаш-қуралаш бўлиб кетган; Жамила қувлади, пича баландпарвоз сўзлаган бўлса ҳам Расул Усмон кўзини очди, муҳаббат биргина қонун билан собитлигини осонгина англатди, бу қонун номи — фидойилик! Сал чалғидингми, бас, у сени аямайди, жами увол-савобинг бир пул! У Гирих изидан чопқиллади, ҳадеганда отаси қанотидан жилавермади, ҳунар расм-русумини дахлсиз билди, муҳаббатнинг бир эмас, юз қонунини ўзи ўйлаб

топган доира ичида тасаввур қилди, оқибат, ошиқ зоти-га қирон келтирадиган қаҳрга йўлиқди. Энди Ҷамиладан гиналагани бефойда: асли Ҷамила ҳар доим у билан бирга эди, унинг дардини худди ўзиникидек кўрар эди, ҳайхотки, бу кунда... ўз йўриғи билан!

Ғайбиддин бўшашиб келаётгани, ич-ичида эса бир хил армону алам сурон солаётганини сезиб уста ғашланди; ҳатто бир қадар умидсизланди. Ахир, энг қийин дамда, икки оёғи бир этикка тикилганда, доим у бир чора тонарди. Сал ғайирлик ёки нуқс кўрганда тинмағур гуриллаб кетарди; сиркаси сув кўтармас эди. Ажабки, ҳозир у бошқа Ғайбиддин: гўё лаб-даханидан путур қочган, инон-ихтиёрини номаълум бир куч ҳукмига берган, қуп-қуруқ силласи қолган. Оббо, бу не ҳол, агар Ғайбиддин ҳалиги жойда ҳам шунақа шалвираб ўтирса, омад буткул юз ўгиради-ку! Бутун умиди шундан-а! Эҳ-ҳе, тўдадан улоқни узиб чиқиш осон бўпти-да! Эсида, аввалги муҳокамаларда Маъруф Афзалович биродарлари сувни жон-жаҳдлари билан лойқалатишган эди, тағдор учирқиқлар билан устани сира кўз очирмай кўйишган эди. Наҳотки, яна ўшалар қулоқ тепасида, наҳотки, яна ўшалар ҳукми баланд келади? Ҳар ҳолда сал-пал бўлса ҳам бўш келмаслик учун айтиши зарур фикрларини уста калласида зўр бериб пишитди, қачонки, совутғичлари бир маромда салқин ҳаво пуркаётган хонага кириб, йиғилганларни бирдек оғзига қаратиб ўтирган Маъруф Афзаловичга нигоҳи тушгач, ўзларига яратгандан бўлак суянчиқ ҳам, падари арвоҳидан бўлак тарафдор ҳам йўқлигини фаҳмлади. Ўнғайсиз бир ҳолда остонада тайсалларкан, хонада залвар жимлик чўқди, шу асно кўз ўнгини ҳудудсизлик ва тип-тиник заррин ранглар жимирлатиб юборди.

«Устай оқил, ҳайрондурмен, нечун бу қадар титроқдадурсиз? Алҳол, ақл нури муборагини сочғон ўринда жаҳолати шабкўр ожизлиғидин воқифсиз-ку! Аршу аъло соҳиби барҳақ эркан, падари бузрукинғиз ёди барқарор эркан, иншооллоҳ, хорликдан қутулғайдурмиз.

Бир сирни ошкор этайким, сиз тириклиги ёки бежонлигида бирдек юкунган зоти шарифни кўп яқиндан танирдим, яъни ўзимга ҳамдарду ҳамдам санардим. Негаки, ул зот зукколик бобида беназир, илло тошда гул ундирарга қобил сеҳргар эрдиким, буни ҳар фурсатда ўз гувоҳлиғим ила синағонман. Зоти шариф пе-

шонамни кўп силагон, етмиш икки томиримга жон ато қилгон, умримга қасд айлангонлар ила аёнсиз со-лишгон. Онингдек тантиликни унутайинми? Ҳаргиз, анланг, унутмоғим — таназзул! Алалхусус, сиз зоти шариф ёди-ла мулоқот ихтиёр этган маҳал баданимда бир ҳарорат сезилдики, бул ҳарорат ўша киши қўли-дин қолгон. Бардам бўлинг, уста!..»

Ҳали ўнғайсиз аҳволда турган уста ғойибдан кел-ган нидо соҳибини илкис билолмади, билгандан сўнг сал дадиллашди, ваҳимага тушиш учун ҳеч бир асос йўқлигини ҳам тушунди. «...бул ҳарорат ўша киши қў-лидин қолгон! Сўнмабдими, умид бор экан-да!» Кўк-сига илиқ бир нарса қуйилди, беихтиёр тўрга нигоҳ ташлади. Батартиб хона соҳиби жойида муқим эди. Ке-чикишгани учун изза еган ота-болага асосан у эътибор берди: табассум билан бош ирғаб саломлашди, ҳатто қисқагина ҳол сўради, ўтиришга таклиф этди, шунча одамни куттириб қўйишганини эса бетларига солмади. Ҳиндай сукут сақлагандан кейин ўтирган жойида бе-маврид, умуман, навбатдан ташқари чақирилган йиғин мақсад-муддаосини эснаб-эснаб изохлади.

Ирими учун шунчаки давра қуриб ўтирганлар ма-на шу изохга илҳақ турган каби бирдан кўширишди: чиндан ҳам бу йиғин беҳуда, у вақт ўғирлашдан бўла-гига ярамайди, умуман, бор бўй-бастлари билан эл таш-вишига кўмилган одамларни бунақа уч пулга қиммат маншашага жалб этиш — уят!

Шўрлик ота-бола, бир сўз қотолмай, долу гирён эди.

Хона соҳиби, ниҳоят, норози оҳангда тўнғиллади. вағир-вугир бир қадар босилди, пайтдан фойдаланган кўзойнакли, ола дўппи кийган чувак киши отилинқи-раб турди. Ичи тирналаётган уста овози шанги бу одам-ни дарров таниди. Самарқандда — таъмир устахонаси-да Маъруф Афзалович тарҳи юзасидан бўлган охириги баҳсада у кўп баланддан келган, гапини қайириб таш-лаган Ғайбиддин билан Расул Усмонга ёпишган, ҳозир сен ярамасларни битта-битта деразадан улоқтираман, деб қолипга сиғмайдиган пўписа қилган, кулгига қол-ган эди. Уста қараса, чортоқ абжири тағин кўзойнак-ли: у аввал ҳовлиқди, салдан сўнг ўзини тутиб олди, Маъруф Афзалович қандай қилиб ўзлигидан кечолга-нини шошмай шарҳлади, охири ваъзини чувалата-чува-лата келтириб Гирихга қадади, алмисоқдан қолган мано-ви одам бино қилган нарса олдимизни хитойдевор бў-

либ тўсди, дея чимирилганда Маъруф Афзалович калтагина томоқ кирди, ота-бола асаби тараңланди, ота-бола пинжида жон сақлаётган Гириҳ ими-жим тўлганди.

— Менимча, Гириҳ аллақачон хизматини ўтаган.

Маъруф Афзалович билан кўз уриштирди кўзойнакли. — Энди бизга унақаси керакмас, янгиламас эканмиз, у бугун учун нолойиқлигинча қолади.

Бир шивирлаш: «Оҳ!..»

Шўрлик уста гарангсиради, жавдиради, лекин аламин сиртмоқ бўлиб бўғаётганини сездирмади, ҳаял ўтиб хушини йиғаркан, баданига ажаб бир ҳарорат сим-сим таралаётганини ҳис қилди. Бу ёруғ дунё юзини кўргандан буён таъқибга учраб келаётган, ўз жойини топажагига бир ишониб, бир ишонмаётган, айни чоқда устидан ўқилган яна бир ҳукми эшитиб унсиз фарёд чекаётган Гириҳнинг ўтли нафаси эди.

— Шунақами? — гудранди уста ниҳоят. — Бунинг лекини бор-да!

— Кўҳнани пеш қилиш ҳозирги безакларни топташ!..

— Ҳозирги? — қўлларини ёзди уста. — Ахир, биродар, улар кўҳна заминда тирик-ку!

Шаксиз, бу хулоса илмоқли эди, шу боис баъзилар беихтиёр бош ирғаб устани қувватлади, уста анча қаддини ростлади, катта йўлга тушиб олганига тамом ишонган кўзойнакли эса қоқилди, анчагача дам урмади.

Қалингина сочини ён томонга парқ очиб силлиқ тараган барваста киши қутилмаганда кўзойнакли жонига ора кирди, у қизиққонроқ эканми, гоҳ туриб, гоҳ ўтириб узоқ ўсмоқчилади, қадим дунёда санъат мўъжизаси саналган Гириҳ моҳияти зобитлар даври руҳи — мўминликка ундовчи ғамбода оҳанглар ва маҳдудона ниятлар билан қоришиқлигини оппа-осон таърифлади, шу сабабли Гириҳ хуш-хандон умр кечираётган, қайғу-ҳасрат нималигини билмайдиган ҳозирги бахтли авлод шаъни-таъбига сингишмайди, демак, аввало бу туркумнинг ўзи таъмирга муҳтож, уни тубдан ўзгартириш, кун талабига биноан оҳорлаш фақат яхшилик аломатидир.

Орага қисқагина жимлик чўккан пайт ҳалиги шивирлаш тагин эшитилди, сўнг шивирлаш нидога айланди: «Бўҳтон бандаларига лаззат берадур чоғи, уста!..»

Қатиъятли ҳамфикр топилганидан рағбатланган кўзойнакли ер билан битта бўлиб сочилаётган ота-болани

бошқатдан саваламоқни мўлжаллаётганда хона соҳиби учи очилган қизил қалам билан столни дўқиллатди.

— Шошманглар, Гирихи нима ўзи? — деди кейин юмшоққина қилиб. — Лекин, нима бўлганда ҳам, мавҳум ва мужмал нарсага ўхшайди. Тушунмай қолдим, биз нимага тўпланганмиз?

Хона ўксиниш аралаш нидодан зириллаб кетгандек туюлди: «Бул инсон не каромат қиладур, устаи оқил?»

Шаксиз, ҳалиги сўров ва баҳо кўзойнакли ҳоврини анча босди, хусусан, мунозара маромидан сира қониқмаётган Маъруф Афзалович ҳузур жойига илиққина тегди, фақат уста Шамсиддин билан Ғайбиддин, Гирихнинг тобора зўрайиб бораётган ўтли нафасини туйганча, ич-ичларидан зил ейишди.

Сал дадил турмаса бари барҳам топажагига ақли етган уста раҳматли падарини ёдлади, падари Гирихни ҳамиша тавоф қиларди, ўғлим, бу нарса одамзод шариат, тариқат босқичларидан ўтиб, маърифатга етишгандан сўнг яратилганки, асосида тугал илм ётади, деб таърифни уйқаштирар эди. Зеро, отаси ҳақ-да! Ахир, «Икки наққош»даги Арслонбек билан Болимбек уни — Гирихни илк бор дунё юзасига олиб чиққанда ҳам фақат илм, зукколик ва заҳмат орқасида намоён бўладиган маъруфу урфон сарф этган эмасми?!

Дабдурустан ҳалигидай луқма ташлаган хона соҳибига майда-чуйдасигача айтишни, умуман, Гирих унақа эмаслигини тушунтириб қўйишни чамалади, энди тураман деганда энг адоқдаги стулда ўтирган калта соқолли қария (у ота-боладан ҳам кечикиб келган чоғи) қимтинибгина сўз сўради.

Хонада ажаб жонланиш рўй берди, кейин оғир жимлик чўкди ва барча нигоҳлар, бири хавотир, бири нописандлик, бири ҳурмат ифодаланганча, қарияга михланди. Шаштидан қайтган уста Шамсиддин ҳам унга қизиқсиниб қаради. Кўринишдан у етмиш бешларни қоралаган, ёшига нисбатан бақувват ва тетик, қадди деярли расо, энлигина пешонасида икки қатор ингичка ажин, бўртиқ кўзлари тийрак, беғубор чехрасида, умуман, бутун туриш-турмишида заковат соҳибларигагина бўладиган қатъият зоҳир эди.

— Пўлат Раҳимович, — хайрхоҳлик билан мурожаат қилди хона соҳиби, — илтимос, юқорироққа ўтсангиз.

Энди уста Шамсиддин ўзидан бир-икки қўйлакни

ортиқ йиртган бу одам номи ўзига танишлигини билиб бир қадар шошди. Қутилмаган мўъжизага йўлликқан-дек бир холга тушди. Қаранг-а, таъмир муаммолари соҳасида жамоатчиликни ўйлашга мажбур этадиган тадқиқотлар ўтказган бу олим билан учрашувни тақдир шу кунга қўйган экан-да! Эҳ-хе, нимасини айтасиз, устахонанинг узоқ йиллар бир меъёрда сокин кечган ҳаёти, ҳалиги тарҳ баҳона, таги-туги билан қаттиқ силкиниб, бино бўлган ўнқон ўзини ҳам қомига торта бошлагач, у мерос ҳақида пайдар-пай мақолалар бостираётган Пўлат Раҳимни неча бор излаб институтга келди, лекин ҳар гал омади чопмади, «Москвада ёки Ленинградда», деган бир хил жавоб билан кифояланиб қайтаверди. Бугун, не бахтки, дийдор насиб қилди. Лекин нимага бунча севињяпти? Нега бу қадар ҳовлиқиб қолди? Ахир ҳали бу одам ичида нима борлигини билмайди-ку! Фақат бир нарса аён: Пўлат Раҳим мақолаларида фақат ростни ёзган, ёлгон билан бирга меросга сохта муносабатни савалаган, ҳозир ҳам адашмаса ҳақ ёнини босади. Лекин, қизиқки, бу нарса ўзи томондами ёки Маъруф Афзалович тарафдами?! Буниси қоронғи-да!

— Ҳечқиси йўқ, шу ер маъқул, — таклифга кўнмади Пўлат Раҳим. — Мен гапиришга тайёр эмасдим, лекин...

— Сизни фикрингиз зарур, — деди хона соҳиби дудмалроқ.

— Эҳтимол, — у қулимсиради. — Фақат чўчияпман. Мениям алмисоқдан қолган деб афтимга уришса нима деган одам бўламан.

Нечундир бир қадар енгил тортган уста илғади: хона соҳиби чимирилиб қўйди, ҳозиргина чўнтақларига кирган ҳамённи эҳтиётсизлик орқасида йўқотган каби Маъруф Афзалович билан кўзойнакли тундлашди, ўзларини ҳар қанча хотиржамликка уришганига қарамай бошқалар рафторига ҳам турфа хил кўланкалар қўнди.

— Бу йиғин бемаврид эмас, мавридди, — тутилинқираб сўз бошлади Пўлат Раҳим. — Агар у бир натижа бермаса ўзимиз сабабчи!..

— Шусиз ҳам бошоғриқ етарли эди-да! — деди кимдир.

— Бу бўлишда бошоғриқлар тугамайди, — луқма ташлаганни аланглаб қидирди Пўлат Раҳим. — Ғалва

кўп деймиз, лекин галвани тугатишга келганда, пинак бузмаймиз.

— Пинак эмас, асаб ҳам бузилади, фойдаси йўқ!

— Фойдаси бор, фақат шу фойда сизга тегмаслиги мумкин! — Пўлат Раҳим овозида бир гашлик сезилди. — Мана шу нарса сизни совутади, шу нарса сизни четлаб юришга мажбур қилади. Фойдаси тегмагандан кейин жонни қийнаш нима керак?! Ундай эмас-да! Бу йиғинда ҳам шундай йўл тутилмаяптими? Муҳокамага қўйилган икки тарҳ эрта икки томонга айрилиб кетади. Обидага қай бири зарб этилиши сизга бефарқ!

— Нега бефарқ бўларкан? — қичқирди кўзойнакли.

— Яна айтаман, бефарқсиз! — кўзойнаклига қарата узиб хитоб қилди асабийлаша бошлаган олим. — Тарихдан кўра сизга бугун нафи тегадиган икир-чикирлар афзал, қадимда кўзга суртилган Гирих-Ислими туркумлари, тасвирий безаклар энди сиз учун чўпчак!

— Ҳа, чўпчак!

— Лекин қачонгача?

— Асрлар елиб ўтган, — таъна оҳангида сўзлади кўзойнакли, — лекин сиз бўяб-бежаётган санъат бир жойда депсиниб тураверган!

— Йўқ, ундаймас, сизга ўхшаганлар бир жойда депсинган, — кўзойнаклини қайирди Пўлат Раҳим. — Менга унақа ола қараманг, исботим шуки, кўпчилик ичида босинқираяпсиз, Гирихни хомталаш қилмоқчисиз.

— Тушунмадим.

— Унда тошингизни теринг, — кесатди Пўлат Раҳим, салдан сўнг хомушланиб деди: — Сиз ўзингизга муносиб эрмак топинг, оёғимизга мундай билиб-билмай болта урманг. Шундоқ ҳам таъзимимизни еганмиз.

— Оббо, биродар, — яна қаламини ишга солди хона соҳиби, — сиз ҳам четлашдингиз-ку!

— Ёки, таъзимимизни еганимиз ёлғонми? — Пўлат Раҳим қочириққа эътибор бермади, секин уста Шамсиддинга кўз кирини юборди. — Йўқ, рост, бўларимиз бўлган. Фақат сиз гафлатдасиз, аниқроғи, ҳаммамиз гафлатдамиз. Яқинда газетада ким ўқиди, Сурхондарё воҳасида қадимдан қолган ёдгорликлар бузилиб, ўрни

---

¹ Бронза даврига тегишли Бўйрачи тепалиги, қадимий Чагинийён вилоятининг пойтахти — Будрач шаҳри, X—XV асрга оид Қизилтепа ёдгорлиги, ўрта асрларнинг ноёб гавҳарларидан Хонбиби обидаси назарда тутилмоқда.

текисланиб, пахта ва тарвуз экишипти. Мана кўргулик! Шу кунда-я! Эллик йил бурун тиззадан ва билакдан бутаб эмаклатиб қўйишгани етмас экан-да! Агар ғафлатда бўлмасак ўша пахтасевар, тарвузхўр кимсалар йўлига гов ташлардик, ов, биродар, сен тупроққа қориштириб юборган гиштарга ота-бобонг қўли теккан, инсоф қил, дердик. Йўқ, ҳозирча бу гап камдан-кам одамдан чиқади. Тарих деса жонимиз халқумимизга тиқилади, хаёлимизда нуқул қўлида қилич тутган қонхўр шоҳлар гавдаланади. Ахир халқ-чи, халқ!? Сиз хўмрайиб, бегонасираб қарайдиган обидаларни жаллодлар ва ҳукмдорлар эмас, кўкси яра, қафти қадоқ халқ яратган-ку! Сиз эскирди деган Гириҳ тирикчилигини бир амаллаб ўтказган усталар кашфиёти!..

Анча-мунча қизишиб томоғи қуруқшаган Пўлат Раҳим чамаси нафас ростламоқ ниятида жимида, у кўпчилик ҳуши-хаёлида бўлмаган пардани туйқус очиб юборганидан руҳланган уста ҳақдан қочиб қутулмоқчи бўлган банда олло ғазабига йўлиқишини ўзича муҳокама қилаётганда, Гириҳ бир эмранди, дедики, бул зот холис экан, Арслонбек ила Болимбекни эсламоқ кифоя! «Эй суянган тоғим, — пичирлади унга жавобан уста, — камина Арслонбек номига тоабад юкунаман, аммо, ўз йўриғига терс борган Болимбек ёдини қилишдан оғри-наман. Айт-чи, жоним қуввати, кўзга тушган чўпни ардоқламоқ жоизми?»

— Сафсата, — деди кўзойнакли жимликни бузиб.

— Эҳтимол, — деди Пўлат Раҳим сал бўшашиб. — Хўш, бу сафсата экан, унда айтинг-чи, Маъруф Афзаловичникидақа тарҳлар бодраб кўпаяётгани боиси ни-мада?

— Савол ўринли эмас.

— Жавобни ўринли қилинг, — деди у кўзойнакли бу қадар сурбетлигидан таажжубланиб. — Мен сизга айтсам... тиззамиздан, билагимиздан кесилган бўлса, бунинг устига кўзимизга нил тортилган бўлса, натижаси — шунақа тарҳ-да!

Уста Шамсиддин тавба айтди; сирқираётган шуурида чилпарчин қилинган чолғулар, юлдузлар нури заминга етиб келмаган кеча, майдончани ёритган гулхан, култўда ичида тентираган болакай, шаҳристон билан видолашган муганний, пири комил даражасига кўтарилган падари ва падари билан масъуд онларни

кечирган дилкаш усталарнинг сиймолари чарх урар эди.

— Чалгидингиз, — гудранди кўзойнакли.

— Мени чалгиганликда айблагандан кўра баъзилар ҳамиятига тегинаётганимни эътироф этсангиз тузукроқ бўларди, — деди олим оғриниб. — Ёшим бир жойга етиб қолгани учунми бир жумбоқ мени кўп қийнайди. Биз ўзи ясаган ханжар билан ўз кўксини қиймалаган темирчига ҳам ўхшаймиз. Энди бас-да, ахир!

— Сиз ростдан чалгидингиз, — қовоғини уйди хона соҳиби.

— Ҳозир тугатаман, — деди Пўлат Раҳим ўнгайсизланиб. — Бугун гап бир иморат тақдири устида, шундай экан, иккала тарҳ эгалари афти-ангорига қараб эмас, иморат талабидан келиб чиқилгани ҳолда баҳоланиши керак. Маъруф Афзаловични хафа қилишга тўғри келади.

— Бошқа илож йўқ-да, — деди кимдир паст товушда.

— Ўҳ-ҳў, Мирза Обидович, сизмисиз? — киноя аралаш сўради Пўлат Раҳим. — Мени ёқламоқчимисиз? Жуда соз! Ахир лойиҳа-таъмир институтида казо-казо олимлардансиз.

— Йўғ-э, унчамас.

— Адашмасам сиз анови лойиҳани Маъруф Афзалович институтда от суриб юрган пайтда қўллаворгансиз, — ачиниш билан сўзлади Пўлат Раҳим. — Эсингиздами, мен бир ойдан зиёдроқ касалхонада ётдим, келсам шу гап...

— Бир мен эмас, ҳамма шундай қилган.

— Кечирасиз, Мирза Обидович, агар сиз ва мановилар сур-сур пайтида яшаганларингда салла деганда каллани олиб келган биродарлар тарафида бўлардинглар.

— Унчалик камситманг одамни, — гўлдиради Мирза Обидович.

— Иззат-нафсингиз баланд жуда, агар шу иззат-нафсени топталаётган нарсаларни қутқаришга жиндай хизмат қилдирганингизда эл сиздан рози эди.

— Анови қолиб менга ёпишайсизми энди, а?

— Ҳали айтдим, ҳозир ҳам бузишяпти, сўқирлар ҳам, кўзи очиқлар ҳам басма-басига бузишяпти, сиз шу нокаслар суробини тўғрилаб қўйиш ўрнига, осонига қараб, ўзингиз ўшаларга қўшилиб олгансиз.

— Мен ўзим билан ўзим, унақа...

— Ха, яшанг, сиз ўзингиз билан ўзингиз, — оҳ ургудек бир алфозда қуюнди олим. — Эллик йил бурун каллакланган дарахтга бугун кўз ёшими, демоқчисизда, а? Худо ҳақи, сизга ва манови укамга ўхшаганларни кўрганда ҳўнграб йиғлагим келади, каллак урганлар муродига етган, улар қўлларида болта тутган пайтда келгусида дунё сиздек мутиғларга қолишини бемалол тасаввур қилганлар.

— Жуда ошириб юбормадингизми?

— Йўқ, Мирза Обидович, борини айтяпман.

Йиғин йиғинга ўхшамай қолгани учун хона соҳиби юзида муттасил норозилик аксланди, тўнгиллашлари фойда бермагандан кейин у даврани ўз ҳолига ташлаб кўйди.

Баҳс нишаби гоҳ чапга, гоҳ ўннга бурилаётганидан уста Шамсиддин безовта — тарҳи оёқ ости бўлиб кетишидан, бағрида нажот истаб қоврилаётган Гириҳ оғзибурни қонга бўялишидан чўчирди; кўпчиликка аён, лекин кўпчиликнинг ўзи жон ҳовучлаб яшириб келаётган яра кўзи очилгани, ситилиб кетганидан бошқалар қатори Маъруф Афзалович билан кўзойнакли тажанг — энди бу ёғи қандоқ бўларкин, деган ўйда жимгина жавдирашади.

Жимлик чўзилди. Ранги ўчган Маъруф Афзалович сапчиб турди.

— Сиз одамни қийратдингиз.

— Сиз... калта ўйламанг, — ношуд шогирдига рўпара бўлган каби Пўлат Раҳим чайналди. — Ота-боланинг яккалангани... ҳеч нарсамас. Улар бардам, сояларидан қўрқишмайди, сиз эса ўлгудек қўрқасиз, бир вақтлар ер юзини титратган бўрон эрта яна увлаб қолиши мумкин. Жонни асраш керак. Ёдгорлик томдан нари!

— Сиздек кекса одамга ҳаяжон ярашмайди.

— Эҳтимол, — деди Пўлат Раҳим сал инжилиб, — лекин баъзиларга ўхшаб тўнкадек бир жойда ётгандан кўра ҳаяжон билан ўлган афзал!

Тарикдек титилаёзган Маъруф Афзалович садо бермади.

— Думни буришганини! — тўнгиллади Пўлат Раҳим; сўнг у, тагин анча эзмаланиб, таъмирда илму амал қовушмоғи жоизлигини, буни Маъруф Афзалович наза-

ридан соқит қилганини, аксинча, уста Шамсиддин шу қоидага суянганини тавсифлади.

— Мен эътироз билдираман, — деди Маъруф Афзалович.

— Хўш, — деди хона соҳиби, — сиз нима даъвода-сиз?

— Мен даъвоимни неча марталаб айтганман, — тишлари орасидан сўзлади Маъруф Афзалович, — Мақсадимиз ўзи нима? Судралишми? Давлатни чўнтагини қоқлашми?

— Сал ўзингизни босволинг, — кулимсиради хона соҳиби.

— Сиз нимага бунча шама қилдингиз? — Пўлат Раҳимга гинали қаради у. — Агар сиз ҳалол одамларни гангитиб ташлашни зиммангизга олган бўлсангиз, биродар, буни очикроқ айтинг.

— Мен... унақамас. Аммо бурчимдан тонмайман.

— Фаҳмимча, сиз аллақачон кўмилган кулни титкилаш билан кўзимизни мошдай очмоқчисиз, — равон сўзлай кетди Маъруф Афзалович. — Хато қиласиз. Ўтганига саловат. Энди маъқули тилни тийиш! Қим сизни унақа бутабди? Хай, бутаса бутагандир, ҳаётда нималар бўлмайди! Энди бу ёғига зийрак бўлайлик, қўлимизни кўксимиздан узмайлик. Дунёга баумид келганмиз.

— Дарвоқе, — деди Пўлат Раҳим энсаси қотиб.

— Сиз қозонга нима солдингиз. мен беҳабарман.

— Тавба қилайми?

— Ихтиёрингиз. — илжайди Маъруф Афзалович. — Васвасани кўйинг-да, менга бир нарсани айтинг, кечаги галванинг бугун тузилган тарҳга нима алоқаси бор!?

— Майли, алоқаси бўлмай кўя қолсин, — қўл силтади Пўлат Раҳим. — Бу билан ҳеч нарса ўзгармайди.

— Йўқ, ўзгаради, буни фақат сиз тушунмайсиз.

— Хўш, қани?..

— Ахир уста Шамсиддин тарҳи... бизни роса уч аср ортга чекинтиради.

— Уялинг-э, — деди дағаллик билан Пўлат Раҳим, — ахир бу чекиниш эмас, уч аср нарида қолиб йўқолаёзган гўзалликни бугунги кунга кўчириш-ку!

Одатича Маъруф Афзалович калта йўталди.

— Шу жуда керакми? — деди кейин ичини нимадир юлаётганини сездирмай. — Менимча, ҳозирги кун одами бориб меҳробга сизинмайди, аллақандай бемаъни ёзув-

ларни ўқийман деб (ҳозирги алифбони зарбласак бошқа) бош қотириб ўтирмайди.

— Гап меҳробда ёки ёзувдамас. Гап булар баҳонасида ифода қилинган нозик санъатда.

— Мен ҳақиқий санъатни бошқача ифодалаш тарафдориман.

— Бунинг йўли кўп, лекин ҳозир гап... Шопманг, биродар, сиз тузган тарҳ нимага кафолат беради!?

— Ҳукуматга оғирлик туширмайди.

— Ҳа, шу жойи маъқул, — деб қўйди хона соҳиби.

— Ана, эшитдингизми?

— Эшитдим. Уста Шамсиддин қандай фикрдайкин?

Гирих ёниб битаёзган эди, Гирихга қўшилиб уста Шамсиддин ҳам лагча чўгга айланган, нақ ловуллаб кетишига нимадир етишмай тургандек эди. Номини эшитиб енгил сесканди, сўзлаш имкони туғилганидан севинди, қисқа мулоҳазадан сўнг деди:

— Бизни ишимиз ақчага чақилмайди.

— Ана бу ёғиям бор-да, биродар!

Ҳукм қатъий эди, ҳеч ким эътироз билдиролмади. ҳатто кўзойнакли ҳам столга қапишиб олди. Вазият мунақа жиддийлашгани Маъруф Афзалович учун кутилмаган ҳол эди, шу сабабли у ҳам бўйнига сиртмоқ тушган каби типирчилади, рангида қатра қони қолмади, ниҳоят, серкирик кўзларини чақнатганча айтдики, моҳият қиймати янгиликда, неки бор ўзгартириш керак — фикрлаш тарзини ҳам, моддийлик асосини ҳам, шунда руҳимизни чирмаган қоронғилик ўз-ўзидан йўқолади; кўҳна усулдаги таъмир қонимизни совутади холос, ҳатто доно алломамиз айтмоқчи, кўнглимизни шикастлайди, гамбода оҳангларга гирифтор этади; Тиллақори қиёфасидаги таназул безаклар кўчиши эмас, ялпи эскириш билан белгиланади, масалан, обида улугворлигида бир эзгинлик сезилади, шу эзгинликни меҳроб билан куфий-шикаста ёзувлар бўрттиргандек: келгусида обида маърифат уйи бўлиб қолади, ниятни бундай катта қилсак-да, диндорлар саждагоҳи — меҳробни, қуръони шарифдан олиниб деворларга зарбланган ояту сураларни тикласак, одамлар башарамизга қараб кулмайдимми!?

Сабри битган хона соҳиби столни асабий чертди.

— Мушкул экан, — деди кейин.

Уста сезади: Гирих ожизона тўлганмоқда...

— Энди мен эътироз билдираман, — деди Пўлат

Раҳим қақшаб. — Маъруф Афзалович, ўзингиз ҳам фаҳмладингизми, сиз кечаги кунни пичоқ қилиб бугун ва эртанинг бўғзига тирадингиз.

— Сизники нуқул шунақа сафсата.

— Қошки сизники ҳам шунчаки сафсата бўлса!

— Кечаги кун арзимас ахир бугун билан эртанинг олдида.

— Алжинг-а, алжинг! — деди Шўлат Раҳим ўкиниб. — Сизнингча, мозийсиз эрта дориломон! Шундайми? Бунга кафил борми?

— Нима, ҳаётнинг кафиллиги ўрин ўтмайдими?

— Хом ўйлабсиз.

— Ҳоҳласак... кафил-да.

— Сиздақаларга худонинг ўзи инсоф берсин.

— Сиз худодан қолманг.

Ахийри яна залвар жимлик чўкди.

Томошабиндан фарқи қолмаган уста Шамсиддин ичида ўзини бўралаб сўка бошлади. Э, ҳар нарса бўлгани яхши-е! Ахир нима жин урдик, мунақа без бўлиб ўтирибди!? Худди, гарангдек гоҳ унга, гоҳ бунга қулоқ тутади, лекин ўзи нафас чиқармайди. Бу ёққа келаётганда не-не мулоҳазаларни ўртага ташламоқни мўлжаллаб қўйган эди-я!

— Хў-ўш, — деди ниҳоят хона соҳиби чўзиб, — бунақада эрталабгача ҳам тугатмаймиз. Қани, лўндасини айтинглар, тарҳнинг қайси бири маъқул?!

— Албатта Маъруф Афзаловичники-да! — қичқирди ҳаммадан аввал кўзойнакли.

— Э-э, ҳовлиқманг-да биродар, — деб тўнғиллади Мирза Обидович.

— Нега ҳовлиқарканман? Арзон, бугунга мос...

— Уста Шамсиддин ҳам гапирсин, — деди аллаким.

Шундай қилиб, кутилмаганда яна уни эслашди, у сўзлашга, аниқроғи, ўзи ва Гириҳ дардини мановилар олдига худди ойнада акс этгандек кўндаланг қилиб қўйишга мажбурият туйди. Афтода Гириҳ ҳануз пинжида ожизона тўлғанаётган эди, агар унинг мана шу тўлғаниши боисини тавсифлаб берганда ҳам муддаосига бир қадар етишар эди. Йўқ, у бундай қилмади, узоқдан келди, айтдики, одамда имон деган нарса бор, одам одам бўлгандан бери шу нарса ўзи билан, хуллас, жуда эски, лекин эски деб ундан кечмайди, Гириҳ ҳам шунақа... У шу жойда таққа тўхтади, томоғини нимадир

гиппа бўғиб, бошқа гапиришга қўймади. Холдан тойган каби илвиллаб ўтирди.

— Бўлди қилайлик, — деди хона соҳиби бош чайқаб нари-бери юрганча. — Бир йиғинда чигал ечилмас экан, энди бир таклиф, иккала тархнийм олимлар ихтиёрига топширамиз, бошқатдан ўрганишсин.

— Тўғри таклиф, — деди Мирза Обидович.

— Яна бир истак, — бафуржа давом этди хона соҳиби, — мутасадди Пўлат Раҳимович бўлса, қайси тарх танланса, ўшани такомилга етказиш чорасини кўрса. Маъқулми?

— Маъқул, — деди Мирза Обидович.

«Бемаврид» йиғин шу билан якунланди.

У алағда эди.

Остонада қимтиниб тураркан бирдан Пўлат Раҳимни эслади, алланечук енгил тортиб, у билан икки оғиз бўлса ҳам бақамти суҳбатлашгиси келиб орзиқди. Иложини топса ичида уйилиб қолганини унга иппдан-игна-сигача айтади, баҳонада яқиндан танишади, ёрдам сўрайди, Самарқандга таклиф этади.

Аттанг, уста кечикибди, котиба ганича, зарур иши бўлса керак, у ошиғич қаёққадир жўнабди. Котиба-олдидан ҳардамхаёллик билан узоқлашаркан ҳозиргина маҳобатли эшикдан судралиб чиқиб ўртада қаққайган Маъруф Афзаловичга урилиб кетаёзди. Ранги унги-ган бош мутасадди лабига қистириғли сигаретни тутатолмай гарансираб турар, дуч келган одамдан гугурт сўрар, гудранар эди. Тиришиқ пешонасини аста-аста ишқалаётган устага назари тушгач, жимгина ўгирилди, барваста гавдасини стулга ташлаб уфлаб юборди...

Х

Энди гўё бари бир нуқтага жамланди: зардоб ютгани, елиб-югургани, умидлар қилгани... бир илоҳа сеҳри билан шундоққина ловиллаб намоён бўлди. Ажабки, баҳайбат бир нуқта худди ўзини ҳам чирмаганди, у залвар вужудини чирпирак қилиб айлантитар, шиддатли бир тўфон ҳосил қилганча, арш сари юксалиб борарди.

Ногаҳоний бу ҳолат Маъруф Афзаловични кўрганда атиги бир лаҳза ҳукм сурди, чиндан борлиғи, ҳуш-хаёли тушунуксиз бир куч ихтиёрига ўтиб қолди. Қаддини гоз тутмоқчи бўлар, лекин эпполмас — ҳалиги нуқта ичида нуқтага айланиб борар эди. Ахийри у ҳам қайси-

дир стулга чўкди, безовта нигоҳини титроқ панжалари билан ёндирилмаган сигарет учини бетўхтов эзгилаётган Маъруф Афзаловичга қадади.

Уста «бемаврид» йиғинда анча-мунча таъзирини еса ҳам паст тушмаган бош мутасаддига алланечук раҳми келган каби шунчаки тикилиб турарди, хаёли эса ичидагини тап тортмай тўккан Пўлат Раҳимга оғиб-оғиб кетаётган эди. Яратганга шукр, бу одамни ўзи етказди, ўзи!..

Ё фалаксан, кунимиз мутиғларга қолган, дедими!?

Бу оламда Гириҳ дардини тушунадиган, ўзи, ўғли ва Расул Усмондан бўлак, банди мўмин ҳам бор эканда! Қани, Гириҳни қадим дунёда мавжуд бўлган мўъжизалар қаторига қўшганда уни қаттиқ кучгани, этагини кўзига суртгани имкон бўлсайди! Ажабо, ўша лаҳза Гириҳ ҳам бир хил қувватга энди, яратганга шукрона ўқиди; қадим замонда ўзини кашф этган, ўзини абадийлик йўлига солиб юборган наққошларни эслатди. Боқийликка ҳижрат қилган Арслонбекка ҳамду санолар бўлсин, лекин Болимбекни бу қадар иззат-икром билан ёдламоққа на ҳожат!? Мана шунга уста пича гашланди, Гириҳга оғирроқ пишанг берди. Қадим шаҳарни безаган Саодат уйи довруғини, шу довруғнинг аллақайси бир жойида ҳар ким ҳам сезавермайдиган бир кемтик бўлганини, худди шу хусусда ваҳиди замон Арслонбекка ўзи ёна-ёна, ўкина-ўкина сўзлаб берганини ногоҳ эслаган Гириҳ жим қолди. Сукутга кетди, минг йиллик сукутга!

Яшириши ножоиз: бунақа бўлишини уста ўйламаганди, муҳташам хонага юрак ҳовучлаб кирганди; умиди липиллаб қолганди, йиғинда ола-тасир ёғилиб кетадиган муштлардан лаб-лунжи гундек шишиб қайтиши шубҳасизлигига эса қатъий имон ўгириб қўйган эди.

Уста дард-армонидан доим бохабар яшаган, мабодо гап юракда кетмас-йитмас доғ қолдирган кунларга тақалса у сергақланар, жони қалқиб кетар, руҳи тиниқар, ҳар мақомда — хушфезъллик ёки дағаллик билан тортишаверарди. Сал нобон ёки нотаниш даврада парда очилса бир йўриқдан чўчирди: ўша кунларда ҳам, ҳозир ҳам жони-жаҳонидан баланд бўлган, лекин ҳар ким ҳам қадрига, маъни-мазасига етавермайдиган нарсаларни худа-беҳуда хўрлаб қўйишмасмикин!? Мабодо шунга ҳаддилари сиғса у ўзини қандай тутмоғи, оқу қорага нописандлик қилган кимсаларга не омилни кўндаланг

қилмоғи маъқул? Бу саволга жавоб кўкси тубида етти қатланиб ётарди, бир енгил туртки билан у уммон бўлиб отилиб чиқиши тайин эди; йигинда турфа юмалатма гаплар қалашганда устанинг кўхна яраси неча бор сидирилди, сидирилиб, борлиғини нақ дўзах азобига солди, оқибат, неча маротаба ўрнидан бўгилиб-бувраниб кўзгалди. Йигин маромини кўтаролмаган Маъруф Афзалович ҳаммани ўтқазиб қўйиб бемалол тут қоқа бошлаганда қўлидаги калтагини тортиб олиб ярамагурнинг ўзини бопламоқ ниятида мундай қараса, Пўлат Раҳим нақ гурзи билан унга рўпара турибди.

Билди, Пўлат Раҳим аямайди, гурзисини ўхшатиб ишга солади, токи Гирих гамбода оҳанглар билан йўғрилган, дея жағ ураётган, таъмир оламига бегона матаҳини маъқуллатиш илинжида ўлиб-тирилиб савдолашаётган банда тариқдайин титилсин! Шу ўй билан у бир овунч туйди, ҳа, Пўлат Раҳим бетига зимдан қараб олдида, шашти пасайди, орага тушиб бекорга шаллинг бўлишни эп кўрмади. Мавридини топиб сабр қилиш ҳам оқилликдир, деди ўзича. Лекин, нима, бу билан одам одамни зўрға таниган ур-йиқитда тили яхлаб ўтирганини оқламоқчимини? Тавба, ўзи уни нима жин урди, анов одам ҳалигидай ҳарбу зарб берганда — калтакка гурзини пеш қилганда у ҳам ҳеч қурса бир ол-ҳа деб қўйса бўларди-ку! Бирор жойи мертилмасди, тили узилиб тушмасди. Аксинча иззат-нафси қониқарди, кейин мунақа ич-этини ҳам емасди. Ори бўлса энди Ғайбиддиннинг юзига ҳам тик қаролмайди. Тили қисик-да! Лекин, қизиқ, у-ку ҳалигидай истиҳола қилибди, икковлон довлашганда эҳтиётни шарт санаб (ҳай-ҳай, уста-я, шу ҳолга тушибсан-да!) мурдасини панага тортибди, хўш, ерга урса кўкка сапчийдиган Ғайбиддин-чинини? Одатда бунақа тало-тўпни бемалол пулга сотиб оладиган, ҳар қанақа авлиёси-алпи билан бемалол ётиб ёқалашаверадиган ўғли нима учун унақа сурунди. Ёки у ҳам... уникадақа ўйловни қилдимини? Ҳарнечук, шуниси ҳам борки, чортоқ улоқ ҳавосини олган зол отлар туёғи тагида зир титраётган, чанг-тўзон булут бўлиб самога ўрлаётган маҳалда ўргамчик тойлар сағрисини керолмайди-да!

Кўнглининг бир чеккасида пайдо бўлган кемтикни ҳарчанд тиришмасин, ҳеч бир таскин, ҳеч бир илинж билан тўлғазолмади. Ахир, бағрида, ҳа, бағрида Гирих чарх ураётганда... шу аламнок рух ҳурмати учун ўздан

тамомила кечса, тоғ кўчгандек кўчса — тўдани тит-пит қилиб ташласа арзирди. Афсус, у бундай қилолмади, чортоққа ярамади, бошқаларни томошалаш билан кифояланди.

Лекин, инсоф билан айтса, нуқул бундай қоврилиб ўзини қийнаши ҳам унчалар жоиз эмас, негаки, йигин унинг ранг-рўйига қараб гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ ўзгариб турди; шаксиз, кўп нарсани Гирихнинг унсиз нидоси хал қилди, бу нидо мухташам хонани қоқ иккига айириб юбораёзди. Шунда у муҳимини айтишга улгурди: Гирих имон қадар эскирмаслигини кўрга ҳассадек қилиб қўйди. Шунисига ҳам минг қатла шукр!..

Ана шуларни ғашланиб ўйларкан, қаршисида хушламайгина қулимсираётган Гайбиддинга чиндан ҳам тик қараёлмади, ҳорғин нигоҳини секин олиб қочди.

— Бир солишув ўрнийди-да, — гулдиради Гайбиддин қабулхонадан жилишгач.

— Нимага солишмадинг? — ўглини бир силтаб қўйди уста. — Хўш, мен мияси суюлган чолман, унақага ярамай қопман, сен нимага бундай мўлайдинг?

— Қизиқсиз-а, дада!? — астойдил хафаланди Гайбиддин. — Икки-уч ўрнимдан турдим, гапирмоқчи бўлдим, сиз ҳар гал билагимдан ушлаб босиб кўявердингиз. Бир сир борми деб ўйлапман.

Илкис эслади ўгли шаштини синдирганларини...

Асли Гайбиддин ўзи билан ўзи эди, Жамила билан орасига тушган совуқчиликни, қизгина саркашлик билан зимзиё кўчага қадам қўймоқни мўлжаллаётганини ўйлаб андуҳга ботган эди. диққатини бир жойга тўплагандагина гоҳ кўзойнакли гулдираши, гоҳ отаси шивирлаши, гоҳ ҳаммадан кейин ташриф буюрган чол жавраши қулоғига чалинар эди. Бир пайт Маъруф Афзалович одатдагидек лойдан маъбуда ясай бошлаганда сергакланди, Жамилани ҳам унутди, қаҳр билан кўп умтилди чортоққа, буни уста саркашликка йўйди, йўл-ўлакай миясига гап қуйиб келганига қарамай, ўзи-ку босим ўтиргани, уни ҳам мум тишлашга мажбурлади. Нега ундай қилди, нега? Жавобга ожиз, фақат элас-элас ёдидаки, йигин Пўлат Раҳим шаҳти билан бўлакча оқимга тушгандан кейин у буткул ўзгарди, жуда-жуда узоқдан бир амаллаб кўтариб келган зил-замбил юкини кутилмаганда ўша қария ўз гарданига олгандек туюлаверди. Адашмаса шу боис у бор-йўқ равиши-ройишини йўқотди-қўйди.

— Сир? Нима сир? — пўнгиллади уста.

— Чарчабсиз-ку тоза, дада, — деди Ғайбиддин юмшаб.

— Илож қанча, — ўғринча қараш қилди уста. — Анови одам кетиб қопти-да, бир отамлашмоқчи эдим. Институтга борсак-чи!

— Фақат бугунмас, оёқда зўрга турибсиз.

— Истараси иссиқ одам экан.

— Ҳа, нима, ҳамма Маъруф Афзаловичга ўхшай-верадими, — деди Ғайбиддин тилини бураб. — Қабулхонада, бари бир мен ҳақман, дегандай қилиб ўтирганини кўргандирсиз.

— Кўрдим. Лекин... шунгаям осонмас.

— Аза очяпсизми?

— Э-э, нимага? Қўйсанг-чи!

— Сиз ҳали уста Иброҳимгаям куясиз.

— Жаврама бола. Сен дунёни кўпам тушунмайсан.

— Айтмадимми? — деди Ғайбиддин ҳафсаласи пир бўлиб.

— Раҳматли бобонг шу бандани жонидай суярди.

— Охири... Истихола экан-да!?

— Кечир, ўғлим, — деб уста бошини эгди.

Орадан нимадир гўё соядек лип этиб ўтди, ўтди-ю, шу билан гурунглари қайтиб унча қовушмади. Ҳориб-чарчаб вокзалга келишди, бош зўрга сиғадиган туйнукчалар олдида арғамчи бўйи чўзилган навбатлардан бирида сабру тоқат билан кута-кута тунги оташаравага чипта олишди. Сал нафас ростлаш, пиёз пўсти бўлиб кетганидан нолиётган қоринларини алдаб қўйиш учун яқинроқдаги ошхонага довдираб-совдираб киришди. Одам ғужлигидан бу ерда ҳам анча-мунча кутишга тўғри келди. Бирн биридан галати, тўғрироғи, атамаси ўзидан ҳам тансиқ турфа таомлар уста иштаҳасини қитиқлаш ўрнига, гиппа бўғди. Сал таъбга яқинроқ экан, деб, уста ахийри чучварани танлади, сўнг ийланганда қандоғ бўлса шундайлигича хом қолган хамирни (ичида нима борлиги фақат худога аён) чор-ночор чойнаганча индамай ўғли қочиримини ўйлаб ўтирди.

Э, тавба, йигиндан орттиргани — иши тагин юришмай ғужала бўлгани, тарҳи тақдирини бир ёқли қилиш масаласини тагин ортга суришгани учун куяётгани кам эканми, устига Ғайби бемаза ҳалигидай нимғўрда кесатиқ билан савалади. Жиззақилигини қаранг, сал аяса-чи: ов, дадагинам, тутуруғингиз борми, нима са-

бабдан гоҳо шунақа тоб ташлаб турасиз-а, демоқчи бўлди-да! Майли, бунисига қуллуқ, аммо ўша тутуруқдан бу болагинанинг ўзида қанча борийкини!?

Нигоҳи бир нуқтада қотди, кейин кинояли илжайди.

Барака топгур уста, ишқилиб гаранг-паранг эмасми, нимагадир хала-хулада бир маъни тагига ета қолмайди. Ёки Ғайбиддини тушгур ҳаддан зиёда мугамбирлик қилиб, ақлу ҳушини бойлаб ташлаганми!? Дўпписини ерга олиб қўйиб мундай мулоҳаза қилиб кўрсин: нима учун бу шерамат олдида гервайиб, минг хил муқом қилиб, уста Иброҳимни ерга уради, агар ҳай-ҳай-ламаса, қаро гўрини ҳам таппа-тайёр қилиб қўяди. Орқасида эса ўзини тутиши буткул бошқача: уста Иброҳимга мойил, ҳатто қизи Жамила билан... апоқ-чапоқ эмиш! Ахир анов куни кампири қулоғи тагида хира пашшадай шунақа деб гўнғилламадими? Анов куни эмиш, ахир Муслима анчадан бери Ғайбиддин қилминини куракда турмай қолганини, ўша ойимча билан кўча-кўйда етаклашиб, боғу сабззорда ҳиринглашиб юганини жаврайбериб эсдан оғаёзди. Ажабки, у — қар, кампири жон қойитиб бижирлашларини атиги бир қур тузукли эшитмайди. Охирги маротаба сайраганда ҳам қулоғи том битди. Нафас ютиб ўтирди. Кейин зўравонликка ўтди, алжирама, деб ошқора дўқлади.

Кампири феъли жизза-биззасигача ўзига аён, бир қилиғи — ҳамиша подадан олдин чанг чиқариб юради. Тагин ўшанақа ҳовлиқмаётирми? Агар бир суйканиш қилган бўлса Ғайбиддин бунақа тирғилмасди, уятини йиғиштириб қўйиб, оламни бузарди. Шундай чарс нарсая! Ҳозир, ўзи нима гап, деб ётиғи билан сўрасачи! Балки дардини ёриб қолар? Аммо, у чиндан меров, гоҳо мияси айниб, ҳар нарсанинг ўз мавриди борлигини унутади. Аввал, уста, эсон-омон ҳовлига етиб ол, юмшоққина кўрпачага оёқни узатиб хордиқни ёз, аччиққина кўк чойдан ичиб каллани пешлагин-да, ана ундан сўнг бемалол ҳол сўр, ичига расо келиштириб илмоқ сол, ҳаддинг сизга думни унақа ҳар томонга қилпиллатиш нималигини бошлаб кўрсатиб қўй! Инсофи бўлса эрир, уялар, оқибат тузукқа илинар-да!

Уста яна иззат-нафсини оғритган қочиримни ўйлади: гўё икки оғиз сўз икки дона ўткир тикан бўлиб нақ бўғзига санчилиб турарди. Чиндан у истиҳола қилаётирми? Йўғ-а! Агар бунақа тоб ташласа неча йил мисқоллаб йиққан обрўси елга кетади-я! Омон бўлгур Ғай-

би буни зимдан иллаган, иллаган-у, жони ачиб, ҳалиги пичингни юмалоқлаб отган. Зийраклиги тузук, буни-сига шукрона айтади, фақат чарслиги куйдирган. Гоҳида нўхатча луқмага тоғдек қайтимни кўндаланг қилиши чатоқ-да!

Шунақа, уста ўғли қони қизиқлигини кўтаролмай овора (у Расул Усмон билан ҳам жиққа-мушт бўлавереди), шу одати орқасидан бир-икки ёмон изза еди. жонидан ўтиб кетгандан кейин уни роса ўғирчага солди, бу одатингни ташла, одамни учаворадан чиқарасан. деб ўтинди. Қайда, у ҳеч ён бермади, билганидан тоймади: жойини топса, ёшми-қарими, бари бир, юзинг-кўзинг демай дўппослайверди. Ярамас кўйдан уста Иброҳимнинг кўзини ўйиш учун пайт пойлайди. Бир хуморимни ёзмагунимча тинчимайман, деб неча марта-талаб гингшилади. Агар қизида сал кўнгли бўлса икки дунёдаям у билан бунақа гашиқмас эди.

Э, айтгандек, Ғайбининг ҳалиги пичинги... бу бола бир ўк билан икки кийинки овлабди. Кўпдан иккиси бир мужмал масала теварагида гоҳ ошкор, гоҳ ботин ўралашади. Ғажир ўғли ўзини доим ҳақ санайди, бир энли наст тушмайди, қисқаси, бир юмуш фақат бир устага ёрлиги, бошқа устага бегоналиги ҳақидаги азалий удумни тан олгиси келмайди. Жигибийрон уста тегинилган иморатдан ҳар қандай уста ҳазар қилишини айтса у бепарволик билан пиқирлаб кулади. Энди замона унақа ирим-сиримни кўтармас эмиш!

Ҳали анча-мунча ғўрлигига қарамай ўғли кўп балони билади, кўп чигалларни бемалол чигириқдан ўтказа олади, зеро ақлу идрокни жиловлаб кўяйдиган ҳар қанақа ирим-сиримдан ўзингизни четга тортинг, деб жаврагани бежиз эмас: агар ўша тутумга суянса, тумшуғи тагидан нарини кўрмаса шаксиз Тиллакорига бир умр номаҳрам бўлиб қолади, унинг яқинига боролмай армон билан ўтади.

Йўк, устаи басир тагин довдираётир, тагин ўз жонини ўзи қилга илаётир, шу боис рўпарасида бўй ростлаб турган ҳақни кўрмайди. Басир-да! Эсини тезроқ йигсин: ахир Тиллакорига раҳматли падаридан кейин дастлаб ўзи оғиз солмовдими!? Ахир ошнаи қадрдони қачонлардан бери бу обида пойида тупроқ ялаётганини, қолаверса, Маъруф Афзаловичга аччиқма-аччиқ, таваккалига, Ғайбиддин ва Расул Усмон билан бўлак тартибда тарх тузишга киришганини биларди-ку!

Узундан-узун оташарава гавжум қўналғасидан хохламайгина узилиб чиққанда ҳам, мудраётган ҳорғин шаҳарни ортда қолдирганча дала зулумотини қоқ ёриб гулдираб бораётганда ҳам қуриб кетгур истиҳола деганини қачон ва қаерда илаштирганини бетиним ўйлар, ўйлови темир излар сингари беадад эди.

— Дада, — эрталаб Самарқанд вокзалида оташаравадан туша-сола автобусга чиқишгандан сўнг Ғайбиддин хотиржам мурожаат қилди, — сиз уйга бориб дамни олинг, мен Регистонда қоламан.

— Ҳозир сенга Регистонда нима бор? Кўпам безбет бўлма! — ўғлини жеркиди уста, автобус жилгандан кейин сал юмшади: — Ҳозир тўппа-тўғри уйга! Чала гапларни бир гаплашиб олайлик.

— Ҳечам безбетлик қилаётганим йўқ, — қовоқ солди Ғайбиддин. — Кўп кўрқманг, уста Иброҳимга ёмон гапирмайман. Ётиғи билан яна бир огоҳлантираман. Ажрим бўлгунча чидасин.

— Бефойда. Гажирликни қўй, юравер.

Кўнгли алағда уста тавалло қилса ҳам у кўнмади (бу бола ростамига таёқсираган-ов!), қанча чала гап бўлса ораочди қилгани кечкурун вақт этиб-ортажагини писандалади ва Регистон бекатида лип этиб автобусдан тушди. Тутақиб кетган уста ортидан ҳай-ҳайлаб қолаверди. Ҳовлига етгунча жумла мўмин қатори шу тинмагурига ҳам худодан хотиржамлик ва давлат тилади. Эшикка термилиб ўтирган кампирга эндигина кўриниш бериб, энка-тинкаси қуриб қайтаётганидан одатдагидек нолиш қилаётганда дарча секин ғийқиллаб очилди ва лаблари гезарган Ғайбиддин кирди.

— Қалтак олиб қувлабди-ёв! — кулимсиради уста. — Агар шундай қилган бўлса кўнглимдаги бўпти!

— Бекор борипман, — хомушланди Ғайбиддин.

— Нима бўлди, қатти қулоқ?

— Борсам, ошнангиз якка...

— Бу нима деганинг?

— Моховдай сўппайиб қопти.

— Ие, нега?

— У ёғини шогирдларидан сўрайсиз-да.

Тушмагур Ғайбиддин хомуш, хит, ҳатто қовоқ-тумшуғи осилган эди, уста Иброҳим ёлғизликда қўли ишга бормай у ён-бу ённи айланиб юрганини, мунғайган обидани, худди тилла кўғирчоқ сингари биров ўғирлаб қочадигандек, тиш-тирноғи билан кўриётганини

сўзларкан нигоҳидан бир дард ёғар эди. У бу қадар хафалигига уста ажабланди, қачонки, синчков эътибор бераркан, овози ҳазинлигида ҳам, башарасида кўпчиган хитликда ҳам бир сохталик борлигини илғади: ҳатто бутун туриш-турмишида ўзи тезда етишадиган ҳузурга ишонч, нақд омаддан қувониш, ҳаволаниш аломати ботин эди.

Кеча ивирсиқ ошхонада ораочди қилмоққа чоғланган, ҳали автобусда ҳам гапни шунга бурган, шийпончада нафас ростлагандан кейин тугал қарорга келган уста ўзини бунақа шайтонликка ураётган ўғли билан сирлашиш осонмаслигини яна бир марта тан олди.

Шийпончада гоҳ ўзидан, гоҳ кампиридан, гоҳ ўғлидан норозиланиб ўтирганда, қаёқдандир Расул Усмон пайдо бўлди, сал чехраси ёришган уста уни ёнига ўтқизди, аллакимлар касрига худо қаргаган устахона бу кунда не аҳволдалигини суриштирди. Одатда хушсухан устоз билан эртадан қаро кечгача гурунглашса ҳам чарчамайдиган ёки оғринмайдиган шогирд негандир бу гал сукут сақлади. Ер сузганча хўрсинди, чайналди: «У ёққа бориш осон экан-да! Бормасам қайдан биламан аҳволни?» Алланечук иддао билан қилинган жавобдан нечундир уста мулзам бўлди, айрим шогирдлари четчақага қочиб, ичларида бир дунё ҳасрат билан юришганини ўйлаб ўкинди. Сўнг ёлғон пинак қилди. Худди шу дамда Расул Усмон қовоқ-тумшуғи осилган Гайбиддинни чеккага тортди, гоҳ паст, гоҳ баланд товушда унга алланарсаларни узоқ куйманиб тушунтирди. «Масковга учармиш! Нима қиласан энди, алвидо муҳаббатми?» — деган сўзларни элас-элас эшитди уста; галварс Расул Усмон нимага шама қилганини, умуман, орада ўйласа ўйлагудек бир дарди-ҳасрат ётганини у англагандай бўлди. Шунда ҳам у сезгиси ва эътирофини ич-ичида ўзи ўлиб-тирилиб инкор этди. Ажабки, айнан шу нарсани рад этиш унга ҳузур, чексиз бир ҳузур бағишлар, бу ҳол юраги туб-тубида қачонлардир пайдо бўлган ташналикни босаётгандек эди. «Мени қону жонимга ташна қилган анови банда — уста Иброҳим, тоабанд ундан кечганимни, аъмоли-бадини тангри ҳукмига ҳавола қилганимни билса бўлди, бошқаси керакмас», деган фикрни дилидан кечираркан энди чинаки пинакка кетди. Ҳовлида икки жўра узоқ айланишгани, бот-бот тортишиб қолишгани, ниҳоят, дарчадан гудрана-гудрана чиқиб кетишганини сезмади.

Бир вақт қараса шийпончада ёлғиз: бу яхши баҳона бўлди.

У кун бўйи бир ёққа қўзғалмади, гоҳ ошхонада, гоҳ дахлизда, гоҳ айвонда майда-чуйда юмуш билан куйманиб тинимсиз жавраган кампирига ҳатто қиё боқмади.

Негадир қоронғи тушгани сайин уни аллақандай бир нохушлик чулғайверди, назарида қўпдан бери эътибордан четда қолган бир синоат шу кеч ниҳоят очиладигандек, очилиб, бутун борлигини алғов-далғов қилиб юборадигандек эди.

Мана, кеч ҳам тушди, Ғайбиддиндан эса дарак бўлмади, у ўзини кампирига хитлангандек қилиб кўрсатди, асли ичида севинаётган эди. Балки, бу ёлғондир, ўз ёнига ўзи қоврилаётган одамда севинч нима қилади. Ҳартугул унда шунга яқин бир ҳис ҳукмрон эди.

Беқўним ўй-фикрлар гирдобига ботган уста деярли туз тотинмади, қоронғи гўрингга тезроқ думалагур кампири жонини бетўхтов бурувга олавергандан кейин чарчаганини важ қилиб қўзғалди. Жигарранг жавонлар турадиган хонада қамалди. Кейинги вақтларда ўзи ҳам, Ғайбиддин ҳам юракка гулу соладиган бу оламдан узоқлашганига ўқинди. Тавба, нималар юз бераётир? Мабодо икир-чикирларга ўралашиб қолишмайптими? Йўқ, унчалик эмасдир, ҳарнечук у орқа-олдига қараб юрибди. Майдалашиб кетишдан худонинг ўзи асрасин. Ҳоли етса-етмаса ўзини ўтга-чўққа ураверади. Тинмасаклиги аллақимларга ёқмайди. Раҳмат-ку насия, ҳеч қурса ўз ҳолига тинч қўйишмайди, нуқул чалишгани чалишган — бир амаллаб йиқитишса-да! Биз бачкана, овдир-шовдир эканмизми, сен биздан баттар ғаламис, яхшилиқни юзага чиққани қўймайдиган қитмир, дунёни сув босса тўпиғига келмайдиган беғам бўлишинг керак, қабалида ногора қоқишади. Агар иззат-нафсинг оғримаса, номусинг ва имконингдан қолган жиндак қўр-қут ҳам тамом битган бўлса, осони шу дегин-да, ўшалар ногорасига жўрлашавер!..

Уста «Иҳсо ал-улум»ни ҳорғин варақлади. Қўпдан у гумбаз ичкарасида мутаносиб ва номутаносиб ўлчамларни қадимги усталар қандай аниқлаганини ўзича чамалар эди, ҳозир бу жумбоқни улуг мутафаккир билан хаёлан кенгашган ҳолда ечаркан мамнун жилмайдди. Кейин, хотиралари қаърига чўкканча, «Қирқ ривоят» билан мулоқотга киришди. Не-не бало-қазолар чангалидан эсон-омон ўтиб келган мажмуа! Шўрлик

Ҳодирбек, мислсиз ситамлар тушган бошига, лекин японни астари ичига мана шу гавҳарни яшириб қўйганини айтмаган. Агар айтса, ё қийноқни тўхтатишар. Эки баттар таҳқирлашар эди. Қанчалар бедодликни ўтқарган-а бу бебақо дунё! Шу хил тумтароқ ўйлар билан уста рисолани шошилмай варақлади, ажаб илҳақлик билан «Икки наққош»га нигоҳ югуртираркан, улуг мутолаа саодатига етишганидан севинди, узоқ ўқиди, ахийри чарчаб, киприқларига тош бойланди...

Олам заррин, ажаб бир заррин рангда эди.

Қизиқ, у еру кўк бунчалар тиниқлигини, бунчалар устивор товланишини, бунчалар осойишталигини илгари билмаган экан. Бундан ҳозир хабар топди, ҳаёт чиндан лазизлигини ўйлай бошлаганда яхлит тилла манзара қаърида, бир олис маконда гумбазли юксак иморат жилланиб кўринди, у бўшлиқда муаллақ турар, жамийки мавжудотни ўзи сари чорлар, чеҳраи малоҳати қўхна очунда азал ва абад мавжуд рангларни бир маромда таратар эди. Тамом таажжубда қотган уста тангри назари тушган бу иморат деворига суйканиш — бир савобдор бўлиш, ланг очиқ нақшинкор эшигидан ичкари кириш — икки савобдор бўлиш нияти билан сафарга отланди. Ранглар ҳар бири бетакроп қиёфага киришини остонада туриб кузатиш беҳад марроқли эди, алҳол, ранглар ўзини ўзи танигани сари борлиқни қамраган жимлик теранлашаётган эди. Уста жон-жаҳди билан илгарига умтиларкан, ногоҳ ҳамма нарса — қуёш, ой, юлдузлар, тупроқ, сув, дарахтлар жаннатий гўшада қад ростлаган иморат измига тушди. Бу қарамлик юз йил, минг йил чўзилди, ниҳоят, мувозанат бузилди, бир овоз келди, йўқ, у қалдироқ эмасди, шикастагина сас эди, атрофни жимлик қамрагани учун у жаранглаб, ҳа, жаранглаб эшитилди.

«Фарзанд кўнглини билмак — қарзу фарз!»

Рисолаи муаззам — «Қирқ ривоят»ни шундоққина ёнига эҳтиётлаб қўйганини гира-шира эслайди, йўқ, унақамас, фақат руҳи-жони эмас, бутун борлигини азалга, Саодат уйи жамол очган, Гириҳ қўриқбони — эшик ўз қудратини намойиш этолган фурсатга рўпара айлаган рисолани бағрига босиб олган экан. Худди шу алфозда у кўхна очунда азал ва абад мавжуд жами рангларни ўзига тобе қилган иморат билан дийдорлашди ва яна қулоғига ҳалиги хитоб чалинди.

«Фарзанд кўнглини билмак — қарзу фарз!»

Бу не сиру синоат, бу нидо қаёндан?

Уста, бағрида рисола, теваракка аланглади.

Энди ҳамма нарса шу нидога айланган эди.

Нидо юз йил, минг йил янгради, янграйверди, ҳаёт надоматларини тинглаб кўникиб қолган, хатто ҳар қандай таҳдид, кесатиқ, қаҳру ғазаб замирида ҳам илинж бўлажакига имон ўгирган уста эса миқ этмай тинглади, тинглайверди ва, ахийри билдики, нидо қилаётган — Гириҳ!..

Мувозанат қачон бузилганини эслолмасди, ёдида фақат зар ёғдулар сақланибди, залвар жимлик эса ҳамон юрагини тош каби эзаётгандек эди. Агар бу ҳодисот тўғрисида сўзлашга тўғри келиб қолса, шаксиз, у дафъатан бирор нарса дейиши маҳол эди. Тўғри, ҳаммаси шундоққина кўз ўнгида юз берди, у гўзаллик ғалаёнга келганда олам кичрайиб қолиши, таҳликага тушиши, эшилиб-буралишини шундоққина кўриб турди. Лекин фақат бесаранжомликдан иборат бу узук-юлуқ манзара жонига ваҳима солишдан бошқа нимага ҳам арзирди? Халиги нидо, шикаста нидо-чи?

Уста нимагадир (хўш нимага?) астойдил ишонгиси келди, гумон эса хоҳишига қўймади, ноилож жаланглаб мундай қараса — рисолаи муаззам бағридамас, ёнида, ўртасидан очилганча, яхшиликка қолганда бефарқ, ёмонликка қолганда жидду жаҳд кўргузадиган гардундан гиналаганча, мунгайиб турибди.

Барака топсин, кимдир бошига ёстиқ қўйибди, чирокни ўчирибди, эшикни зичлаб ёпибди. Хона дим, жимжит, ваҳмга тўла; баланд шифт шундоққина елкасидан босаётгандек, чор тарафдан девор қисиб келаётгандек эди. Фақат пардаси бир чеккага сурилган, жимити юлдузлари пирпираётган осмоннинг гиламдайгина жойини акс этираётган деразагина нажот йўлига ўхшаб чарақлаб кетди.

Ақлу хушини йиғолмай қийналган уста совуқсирарди, аста туриб, қўнишиб ўтирди. Беихтиёр рисолаи муаззамни олди, енгил хўрсинганча унга термилди, хаёлига ҳув гавжум майдончани саросимага солган гулхан бир лаҳза чирмашди. Энди исиб кетди; гўё тутун бўлиб кўкка ўрлаётган эди. Кейин жимлик, кейин зар ёғду ва турфа ранглар қоришуви, кейин... шикаста нидо!

Кеча имиллаб ўтди, назарида кеча ҳаддан ортиқ чўзилиб кетгандек эди. Ахийри кўкда юлдузлар пир-

пираб бир-бир сўнди, эринчоқ тонг ўру қир ошиб келиб нажоткор деразадан мўралади. Хона ёришса ҳам у ўзини ўнглолмади: кўз ўнгида гоҳ у, гоҳ бу ранг жимирлар, ёнида мунгайиб ётган рисолаи муаззам унсиз сўйланар эди.

Эрталаб ранг-рўйини кўрган Муслима оҳ-воҳ қилди.

— Тобингиз қочибди шекилли, дадаси, — деди овози алланечук товланиб; у ела-югура бирпасда аччиққина угра ошини тайёрлади, иштаҳаси гиппа бўғилган уста ўзини у ён-бу ёнга ташлаб ундан ярим косагина ичди, сахармардондан қорасини ўчирган ўғлини койиганча, кўрпа-тўшак қилиб ётди.

Ана энди савил кўнглига ваҳима оралаганини қаранг: ҳали қарликни бўйин олмади, ёруғ дунёда кўрадиганини ҳали кўриб улгурмади, боринги, ҳаётда ҳали қарзи тикилиб ётибди; қачондан бери раҳматли падарининг ўзи билан кетган армонини ушатиш пайида гам чекади, қачондан бери тушмагур Ғайби оёғини чатиб қўйишни ният қилади, лекин ҳозирча на униси, на буниси амалга ошди. Ана шуларни кўра-била қаҳри қаттол азроил тепасида айланишаётirmi? Э-э, парвардигор, наҳотки шу адолатдан? Гулми ёки тикан — фарқига бормай бирдек қийратадиган фариштанга бир бор тушунтириб айт, жиндай сабр қилсин, ташвишларини битириб олгандан кейин битта жон бўлса тайсалламай осонгина топширади. Ҳозир эса шафқат қилсин, чирқиратиб қўймасин, ҳали бемалол оёқ узатадиган чоғи йўқ, агар шоширадиган бўлса... падарига ўхшаб иккала қўли тепада кетади.

Кеч тушаверди, устани қайғу босаверди.

Туз тотмади, рисолаи муаззамни қўлидан қўймади, толиққан пайтида Ғайбиддинни сўради, у ҳали қайтмаганини билиб оғринди, маъюс нигоҳи номаълум нуқтада қотди.

Тақдирига қарийб тан бераётган кампири ҳар гал ўғлини санқилиқда айблаганда ноиложликдан уста куйиб-пишиб унинг тарафини оларди, бирор зарил иш кетидан чопиб юрганини рўкач қиларди. Энди ўзи уни орқаворотдан койиди, кейинги вақтларда у чиндан ҳам кечалари саёқ юришни одат қилганини ичида айблади.

Илгари уста ўғлини бошқача тасаввур қиларди, худо ҳақи илгари Ғайбиддин бошқача эди: ўжарлиги хатто ўзига ярашарди, худо-беҳуда ҳар ёққа чопавермасди, ётволиб нуқул китоб ўқирди, ниҳоят, фақат

таъмир дардида яшамокқа қасдланганини исботлаган қобил ва зукко шогирд эди. Энди, ажабки, бу одатлари тушуниш маҳол бир инжиқлик, айтсанг биров ишонмайдиган бир лоқайдлик соясида қолиб бораётгандай туюлади.

Кўкси оғирдан оғир бир қалқиди, ёшликда одам ҳар хил кўчага бир-бир кириб чиқишини, тез-тез турланиб туришини ўйлади, бу бола ҳам кўп даҳмазалар иззатнафсига ўтиришмаслигини сездди, энди акалари изидан кетиб қолса ҳолим не кечади. деган фикрни миясидан ўтказаркан хонага сиғмай бўғилди.

Шом қоронғуси ёпирилди, хона торайиб қолди, худди кечагига ўхшаб шифт босиб тушадигандек, девор чор тарафдан қисинқираб келаётгандек туюлди. Фақат нажот йўли пардаси суриб қўйилган, юлдузлари пириллай бошлаган осмон бўлакчасини акс эттираётган дераза тарафда эди. Ихтиёрсиз тарзда у ўша ёққа умтилди, лекин кўзлаган мазгилига етолмади: олдини сариқ туманга ўхшаб тилла ёғду тўсди. Ноилож тўлқин уриб ётган ёғду ичига оралади, оралади, ҳарчанд илгариласин адоғини кўрмади. Юз йил, минг йил юрди, бари бир кўролмади. Тоқати тугаган маҳалда олисдан элас-элас нидо келди.

«Ўғил кўнглини билмак — қарзу фарз!»

Заррин ёғду жунжиккан баданига илиқ-илиқ тегаётганини уста бемалол хис этар эди. Ажаб, бир кучга тўлса, бир бемажол эди, шу хил аросат оғушида аста кўзини очди: зимзиё хонада яна якка ўзи, жойда ғужа-нак бўлиб олган, қайноқ терга ботган, ёстикда шундай пешонасига тегай-тегай деб турган рисолаи муаззам — очик варақлари худди ўт пуркаётгандек эди.

Ҳар тонг аҳвол шу: дилдираб уйғонади, ёнида рисола...

Иложи қанча, уста сабр қилди, имонига суянди, бу арш раъйи эканлигидан қатра шубҳаланмай ҳар кеча якка ўзи бу оламдан тамомила ташқарида бўлган, ўз баланд тоғлари ва тубсиз дарёлари билан гувлаб ётадиган оламга гоҳ эмаклаб, гоҳ ўпкасини қўлтиқлаб бориб келаверди. Ҳар гал зар ёғду қоплаган жарликлар ва тўқайларни кезганда ўзидан ўтганини ўзи билди галати оламини залвар жимлик қоплайдиган маҳалдагина янграйдиган ҳалиги нидони эшитавериш тугаёди. нарвардигордан шарманда қилмасликни ўтинди.

Ахйри бир кун кечқурун қавакма-қавак кўршапа-

лакдек биқиниб юрган Ғайбиддинни тумшугидан илин-тирди, дастурхон бошида ўтиргизиб қўйиб, саволга кўмди.

— Очиқроқ сўзланг, дада, — гудранди Ғайбиддин.

— Одам иккиюзламачи бўлмаслиги керак, — деди уста совуқ бир оҳангда. — Мени унақасига аврайсан, онангни бунақасига, кўчага чиқиб билганингни қиласан.

— Ҳасратингиздан чанг чиқди-ку тоза.

— Бунақада... бошингни қўшалоклаш...

— Одамга бошнинг биттасиям оғир.

— Майнавозчилик! Биттасиям оғир эмиш! — пичоқ суягига етганини ошкоралаб сўзланди уста. — Ов, бола, менга қара, оғирлик қилса нима учун анови билан... Бўларини айт! — уста бирдан жимиди, салдан сўнг маҳзун қиёфада давом этди: — Майли, мен розиман, фақат сен... ҳадеб чайналаверма! Бўлди-да энди, онанг бошқа эшик тагида қачонгача сарғаяди!?

Мана, жангари, гажир, худписанд йигит аҳволи — у пешонасида тер йилтираб, текис ёноқлари оловланиб, миқ этолмай, ер сузиб ўтирди, «Ўғлим, дардинг шунақа экан, отаси гўрига ҳадеб ғишт қалайверма-да!» — деб уста тўнғилларкан, у ортиқ чидолмай, аста жуфтагини ростлади. Ичи қоврилиб кетаёзди-я! Ахир, неча кундан бери итдек ҳаллослаб нари-бери югуради Жамилани атиги бир мартагина кўриш илинжида, лекин у ҳеч қаерди йўқ — ё фариштага айланиб осмону фалакка учган, ёки пари бўлиб сув тагига тушган. Ҳали кўнглини отасига очгиси келди (айни мавриди эди-да!), жудаям очгиси келди. Жонида бир бедаво оғриқ бор эди, эҳтимол, ёрилса, шу оғриқдан қутулар эди, ниҳоят, инсофга энган, калавани ҳадеб чувалантиравериш охир-оқибат ёруғ дунёдан атай кечиб билан баробарлигини англаган отаси оқ фотиҳага қўл очган, омадини, ўсиб-унишини, ували-жували бўлишини тилаган бўлар эди. Аттанг, у журъат қилолмади, йўғ-а, журъат қилар эди, ҳал қилувчи лаҳзада иккиланишига шу нарса сабаб бўлдики, у ёқда Жамила... ўз тарадди-ташвиши билан машгул эди.

Чол-кампир ғамга ботиб ўтирганда у деразадан мўралади.

— Бугун Пулат ака келган экан, — деди бўзарганча, хуши товламай. — Сизни сўрабди, бир учрашаркансиз.

— Ким у одам? — ўгли ўзини орқага тортиши билан Муслима чехраси ёришган, бир нуқтага тикилиб қол-

ган чолидан қизиқсиниб сўради, чоли индамаганини ўзича тушуниб, гапни Ғайбиддинга бурди. — Бу болагина жуда сурбет бўпти, сизниям писанд қилмайди. Илгари мунақа эмасди чоғи?

— Писанд қилмай қаёққа ҳам борарди, — минғирлади уста, хаёли Пўлат Раҳимга оғган эди. — Аммо сенинг гумонингда жон борга ўхшайди. Индамай қолганини сездингми?

— Сездим, кўпдан бери бир нарсани сезаман, — деди ҳовлиққанча Муслима. — Аммо ўғлингиз ҳам ўзингизга тортиб... гажир бўлгани билан икки дунёдаям раъйингизга тик боролмайди. Сиз мақтаган нарса унияма кувонтиради, сиз нимани дард билсангиз у ҳам...

— Шошма, кампиршо, сен балосан-ку.

Шундай деркан уста шуурини шикаста нола титратиб ўтди.

— Майли, сиз мени, сочи узун, ақли калта, деб ерланг, — тутилинқиради Муслима, уста бир хил бўлиб кетди. — Лекин кейинги кунларда дилимдан кечган бир хавотирни сездирмасам... тинчимайман. Сиз ўғлим ундай, ўғлим бундай, дейсиз-да, аммо ўзингиз унга фақатгина ташидан қараётгандайсиз. Ичида бори нима бўлса бўлаверсин.

— Оворагарчилик ёмон-да, — қизаринди уста.

— Баҳонангиз тайёр, — кесатди Муслима, юзида малол жилваланди. — Ғайбини кўп ардоқладингиз, бундан тонмайман, фақат... Бўйини бўйингизга шунчаки мослаб қўйгандайсиз-да!

— Ҳеч бўлмаса бўйи отасига тортсин.

— Э, йўқ, мен... айтолмадим истаганимдай.

— Айт истаганингдай...

— Гажирлиги шунчаликки... раъйингизни қули!

— Топган гапингни.

— Агар шундай бўлмаса яширмасди дардини.

— Тушунмадим, — тумтайди уста.

Чиндан Муслима шамасини тушунмадими ёки ўзини шунчаки овсарликка урдими — ўзи ҳам билолмади; жизиллаб гурунги бераётган кампиридан безиб; қони қайнаб, бир дамгина роҳат қилгиси келди. Лекин қошки бу истагига етишолса! Аввали кампири жаврашлари бир зум ором бермайди, мабодо жағига суняниб қолган кампиридан қочиб жавонлар турган хонага кирса яна чатоқ — жилди-варағи қуйинки рисоаларга нигоҳи тушиши билан ўзини йўқотади, қачонлардир тун пардаси ўраган

майдончада Улуғ сўзни ямлаган ялмоғиз ўзини, ўглини, бу кунда кўп нарсадан гофил биродарларини не-не ажойиб мажмуалар дийдоридан абадиян бенасиб айлаганини ўйлаб ўкинади, кейин борлигини насиб этмаган, бир умр насиб этмайдиган мутолаа азоби қамрайди, кейин бу азоб эзилган-титилган танини беҳудуд бўшлиқ ва баланд давонлардан олиб ўтади, охири, зар ёғду қоплаган оламга келтириб ташлайди. Кейин шикаста нидо! Э, дариг, бу не кўргилик!?

Хали эрта, устига — уйқу қаёқда, Ғайбиддинни чақириб Пўлат Раҳим ҳақида у-бу гап сўрамоқчи бўлди. Ҳозир ўгли гамга ботиб, икки ўт ўртасида бўғилиб ўтирганини ўйлаб айниди. Қолаверса, нимани ҳам сўрарди, бор-йўғи ойнадек равшан: ўша қуни «бемаврид» йиғинда Пўлат Раҳим чекига оғир юк тушди. Энди у аччиқ ичакдек чўзилиб кетган даҳмазани бир ёқли қилиши керак. Адашмаса, у Самарқандга шу муддао билан ташриф буюрган, яъни Тиллақорини яна бир бор назардан кечириш, Гириҳ ҳақида тугалроқ тасаввур ҳосил қилиш, қолаверса, шахристондаги таниқли уста ва устазодалардан фикр олишни ният қилган. Агар Маъруф Афзалович кутиб олган бўлса атрофида ўлиб-тирилиб ётгандир. Худо бу бандани уятдан қисган: у меҳмон қўлтиғига сув пуркашдан ҳам тоймайди. Ҳартугул Пўлат Раҳим анойилардан эмас, унинг ялтоқланишига учина қолмас, қайта қуюшқондан чиқадиган бўлса таъзирини едирар...

Айтгандек, олди-қочди ва хуфия ҳаракатлардан кутилмаган маъно-маза топадиган Расул Усмон хабарига кўра, Тошкентдан бели майишиб қайтган Маъруф Афзалович шошилиш равишида юқорига қандайдир хат тайёрлабди, хатда уста Шамсиддиннинг ҳар бир босган қадами, хусусан, бу кун андозасига сигмайдиган тарҳи авра-астар қилинган эмиш...

Мабодо Пўлат Раҳим шу баҳонада келмадимикин?

XI

Устахонада бир куйни хиргойи қила-қила берилиб жун пайпоқ тўқиётган котиба қиздан бўлак бир зог йўқ эди; у одатича устани бу даргоҳдаги яккаю ягона эплиуқувли, батартиб, бутунича ташвишга кўмилган ходимадек жиддий қаршилади, кулимсираб қарашида бир иддао сезилди, ҳатто рўпарасида қисиниб-қимтиниб тур-

ган банда етмишни қоралаган чоллигини унутиб ўзича ажабтовур қарашма ҳам қилди.

Котиба ойдайгина, шунга яраша ҳавоси ҳам анча-мунча баланд, гоҳо ўзи сезмаган ҳолда тилига эрк бериб қўяр, ёш-ялангга жиззакилик қилишдан ҳам тоймасди. Бу ерга мунтазам қатнагани боис уста унинг аzza-базза қочиримлари, тушунуксиз иддаоларига бир қадар кў-никкан эди, лекин шунга қарамай ҳар гал кўзлари чақнаб турадиган бу қизни кўрганда, э, парвардигор, бу ўзи бор-йўғи бир ожиза бўлса, бу қадар ҳаволаниш учун кучни қаёқдан оларкин, деган ўйловни қилар, сўнг шу даражада майда гапга борганидан ўзича ижирганар, уялинқирар, тишини-тишига босиб аста жиларди.

Ҳозир айниқа уста котибанинг минг муқомдаги чап-ламалар орасидан таниш осон бўлмаган рафторига тоқат қилолмай ёмон оғринди, нима учун келганини қарийб унутиб тезгина изига буриларкан, ингичка таниш овоз жойида тўхтатди.

— Ака меҳмон билан Регистонда.

Анча эпга келиб қолган пайпоқни қўлидан қўймай келиштириб сузилаётган котиба «ака»ни ёқимли ургу билан нақ шамшир дамига айлантирди, аниқроғи — у бу сўзни шундай бир энтиқиш билан талаффуз қилдики, агар ҳозир уста ўрнида илиги суягини туртиб турган қирриқроқ одам бўлганда ҳавас ёки ҳасаддан паққа ёрилиши тайин эди. Гўл устамиз (бу ёшда ановинақалар олдида шундан айирмасин) ипақдек эшилган овозга чап берди, меҳмондан хабар топганига севинар-севинмаслигини билолмай, унга муздек совуқ нигоҳ юборди.

«Ҳей, устахонадай жойда... лаббуёғ-а!»

Илгари бу даргоҳда эмин-эркин эди, уқувли-уқувсиз усталар қадами аримайдиган остонага жон-жаҳди билан умтиларди, эрталаб келса гоҳида кечгача куймаланиб қоларди. Бирор зарур юмуши бўлса-бўлмаса шу ерда ўралашиб юраверарди. Энди... устахонани эсласа бирдан тепа сочи тикка бўлади, ҳаммадан аввал хаёлида юмшоқ ўриндиққа чўккан, телефонда уззу-кун ҳасратлашишдан бўшамайдиган басавлат кимса гавдаланади. Асли устахона илгари ҳам гўр эмасди, Зоҳир маҳмадона ўз ҳузури эвазига уни деярли майиб қилган эди. Шундай бўлса ҳам у эрталаб албатта ҳозир бўларди, иш кўзини билмаса ҳам анча дали-ғули бўлган Зоҳир билан бемалол масала талашар, унга бор дардини тўкиб соларди. Жигилдонини мойлаб туришдан бўшамаса ҳам ҳар-

тугул у хасратини тингларди, сал мундай савоб ишлар қилиш учун ақли ёки кучи етса-етмаса бақириб-чақириб, тўполон билан урнаб ётарди. Бунисини эса худо ҳар тарафдан қисган: беқулоқ, бесабр, таянчи — ҳашамдор хона, ўриндиқ, телефон...

Дунё паст-баландига хотиржам ҳукм ўқиётган Регистон ҳамишагидек адл: боши узра поёнсиз осмон, ён-верида хансираб — минг бир бўлакка бўлиниб, шовқин солиб чопаётган безовтаҳол Ҳаёт, кафтида юлдузлар билан сўйлашган уч обида...

Аршу аъло сийлаган мана шу гўша ёруғ оламга шамолдек келган ва чархи кажни шамолдек тарк айлаган падари билан кечирган бир некбин, бир қайгули дамларига абадул-абад гувоҳ эмасми!?

Эсида, у ўн бешда эди, бир кун Шердор пештоқи тагида ҳангомалашиб туришганда муганний мулла Аҳмад савдойи сифат ҳаллослаб келган, пештоққа қўпол чок солинганини, ёмони — у эрта-индин сўкилиб кетишини бекорчи эл майдалаб чайнаётганини айтиб кўп қайғурган эди. Таъмир ҳоритган падари эзилиб жаврамади, бекорчи элники — бекор, демак билан кифояланди. Мана, ўшандан бери қанча ой, қанча йил тизилишиб ўтди. Пештоқ эса бутун: ўша кезлар зарбланган кошинлар, кеча сайқал берилган каби, қилт этмайди.

Падари панжалари изи Тиллакориди ҳам қолган...

Дунёдаги энг қадрдон кишиси армон, етишмоқ маҳол армон билган иморат қошида қарздорлик ҳисси танини ловуллашди, кўпдан бу ерга келмагани, аниқроғи, келмай қўйгани учун ўзига-ўзи таъна ёғдирди. Нима, бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирмоқчими? Ёки, тарҳни бошлабгина тахлаб қўйдим, энди бу ёғи осон кўчаверади, деган хомхаёл билан овунаётгандир-да! Агар мунақа қавагида биқиниб ётаверса... нари ёғини ўйлаш ҳам даҳшат! Ҳеч курса ошнаи қадрдонини, инсофни ўртага кўндаланг қўйиб, тўғри йўлга солмоғи жоиз эди. Афсус, бунга ярамади, аниқроғи, ўзи тобга келишига умид боғлади. Ҳах, нокас, умид боғлади-я! Ахир бу нотаваонлик билан тенглигини биларди-ку!

Уста адашмабди: ўймакорий дарвозадан кирганда ҳовли ўртасида, танаси ғудраша қари тут тагида Маъруф Афзалович билан уста Иброҳим тип-тикка, бири гапини бири маъқуллаб обида авра-астарини ағдарар, во дариғки, обидани бундай камситиш билан не муродлари ҳосил бўлишини англаш маҳол эди.

Пўлат Раҳимни меҳмон демайсиз: суянчиқлари су-
гуриб ташланган чорпоя четида омонат кўнган, энги
калта кўйлаги, шими, сандали одмигина, чеҳраси сал
хоргин, қарашида бир норозилик қотган; энгил қадам
товушини эшитиб у ўгирилди, уста Шамсиддинни кўр-
гач, суҳбатни чала ташлаб, пешвоз юрди.

— Сизни кўргани келсагу, сиз... қора бермасангиз, —
ўз ҳазилига яйраб кулди Пўлат Раҳим. — Бу қанақаси?
Қарилликни баҳоналаб устахонага доримай кўйибсиз?

Азиз меҳмон ҳурматига ёлғондакам илжайди; меҳ-
мон кесатиғи аччиқлигидан ташқари ҳақиқатга яқинли-
гини бир бўшашиб, бир ғашланиб тан олди. Оббо, бу
Маъруф Афзалович дегани тоғ қулаб-нетиб қолса таги-
да қолишдан чўчиб этак сари йўламайдиган одам, лекин
гап етказишга келганда ҳеч ҳақини едирмайди. Дарров
араз-ўраз қилиб юрганини чақиб улгурибди. Ў, омон
бўлгур-а, каттароқ суюнчига зор экансан-да!

— Камина бурга тепиб... — ғудранди уста Шамсид-
дин.

— Э-э, узр... Энди тузукмисиз?

— Шукур, суягим энгил.

— Унақа бўшашманг-да, биродар.

Шу маҳалгача қовоғидан қор ёғиб ўтирган меҳмон
қулфи-дили очилгани ва устага хайрхоҳ муомала қил-
гани ановиларга палахмондан отилган тошдек тегди.
Ноўнғай жимлик чўкди, ҳар бири сўз қотишга шошил-
мас, худди тасодифан учрашиб қолган кишилардек бир-
бирларини синовчан кузатишарди.

Уста ўйиндан ноўрин чиқарилган болалардек тум-
тайган бош мутасадди билан уста Иброҳим калласида
нималар ғивирлаётганини ўзича чамалади: шаксиз ҳо-
зир улар гап белига ўхшатиб тепгани учун уни етти пуш-
тигача қолдирмай ёғлашаётган эди.

— Уста Шамсиддин, — деди меҳмон жойига бафур-
жа кўниб, — гап нимадалигини биласиз.

— Ҳа, энди... манов иморат-да.

— Яшанг, — деди меҳмон қониқиш билан. —
Эсингиздами, Тошкентдаги йигинда Маъруф Афзалович
бир луқма қилувди. Иморат таназули — ялпи эскириш-
да, деганди... Кечадан бери яна... Сиз нима дейсиз?

Уста Шамсиддин индамади. Падари таърифини ёд-
лади: «Ўғлим, булар баҳарнав қурилмаган, арш ирода-
си билан тикланган. Дунё тургунча туради!» Қулоғи
остида таниш ва суюмли овоз янграгандек бўлиб у сер-

гакланди. Кейин жимгина бошини лиқиллатди. Қизиқ, сохту сумбати бир умрга чидаса, бу — тан олинса, сал заха еган безаклари бир баҳона билан чиқитга чиқарилса, бу — адолатданми!? Ахир тўкилиш — умуман ярамай қолиш дегани эмас-да!

— Мен фикримдан қайтмайман, — деди Маъруф Афзалович.

— Ихтиёрингиз, — ранжигандай бўлди меҳмон.

— Кечадан бери чарчагандирсиз, ошна? — илмоқлироқ гап қилди уста Шамсиддин. — Э, қуриб кетсин, худди бошқа ташвиш йўқдек... ёпишиб олганимизни қаранг!

— Биз учун бошқа ташвиш йўқ, — кулди Пўлат Раҳим.

— Тўғри, лекин... сиз шаҳримизда қўноқсиз.

— Э-э, бунақа демайсизми, уста!? — беихтиёр ўрнидан тўриб кетди у. — Йўқ, қўноқ бўлиб қайга ҳам келибман, ўз шаҳримга-да. Лекин ўзимни қўноқ чоғлаб маза қилиб ётсам ҳам бўларди. Бултурдан қолган иш борми?

— Ҳа, баракалла, бултурдан қолган иш йўқ-да, — деди уста Шамсиддин мужмалроқ қилиб. — Бунақа... арзимаиди. Аммо, биродар, сиз камина муддаосини тушунмадингиз.

— Хўш, хўш?

— Раҳматли падарим бир кулол билан қиёматли ошна тутинган эди, — уста Шамсиддин юзи қилт этмай узоқдан гап бошлади. — Ер юзида у қизиқмаган нарса йўқ эди. Лекин нимага қизиқса, адоғига етказмай, ора йўлда қолдириб кетаверарди. Отам қироатхонлигини билганидан сўнг у китобатга ишқ қўйди. Уч ой Шайх Саъдийнинг «Гулистон»ини эрмак қилишди. Охири бир кун отам ундан қулоғига не маъно ёққани, не маъно ёқмаганини сўради. Кулол эснагани, тақсир, биз ўзи қандоғ китоб билан машғулмиз, деб жавоб қилгани ҳамон ёдимда. Сизлар ҳам шу хил жонкуярликдан қилмаётирмисиз, деган хавотирдаман.

— Тушунарли, — қаҳ-қаҳ отиб кулди меҳмон, сўнг у ирими учунгина лаблари чети билан илжайиб қўйган Маъруф Афзалович ва уста Иброҳимга қарата деди: — Боплади-я, оғайнимиз? Тагдан олди, тагдан! Хўш, кейин нима қилди ўша кулолни отангиз?

— Нима қиларди, — деди пинак бузмай уста Шамсиддин, — сиз бориб қийшиқ кўзаю офтобангизни ясай-

беринг, деб жўнатиб юборди. Шу-шу кулолни амри маъруф кечаларида қайтиб кўрмадим.

— Ха, тузук, — деб қўйди меҳмон.

— Чайналган нарсага... мунақа куйди-пишди ортиқча, — деди сал қизишиброқ уста Шамсиддин. — Бошқа кўп чигал ечилмай турганда... Кучни нимага сарфлашни билмаймиз-да!

— Сиз ҳақсиз, — ўнгайсизланди меҳмон. — Лекин мен майда-чуйдагача аниқлашим керак. Чайналган бўлса ҳам...

— Аниқлайсиз. Фақат... сал ўзингизни аянг.

Меҳмон ўзини нима учун аяши кераклигини уста Шамсиддин аниқроқ айтмади, овозида яна бир хил кесатик оҳанги бордек эди, у қўл силтаганча гумбаз эшиги сари йўналаркан, тажанглашгани аниқ сезилди; у хиёл лапанглаб одимлар, ҳаракатида жонсараклик аралаш бир шижоат мужассам эди. Гурунг эндигина қўр олганига севинаётган меҳмон унинг орқасидан инжилганнамо бирпас қараб турди, делвагайлик ҳар қандай уста зотига хослигини кўнглидан кечирганча, у ҳам секин қўзғалди.

— Узр, меҳмон, хафа бўлмадингизми? — гумбаз саҳнида ўй сураётган уста Шамсиддин изидан шошилмай келган Пўлат Раҳимга қарамай сўзланди. — Камина, гап эгасини топар, қабилида ҳикоя қилдим.

— Аммо боладингиз.

— Аҳволимиз шунақа, — ёзувлари кўчган меҳробга яқинлашди уста. — Ясаганимиз қийшиқ кўзаю офтоба, лекин нималарга ишқ қўймаймиз.

— Отангизга ўхшаб йўл тутиш керак шекилли.

— Қошки эди. Унда... Кечирасиз, меҳмон, мен шу эскириш деганини ҳеч тушунмадим, — надомат билан давом этди уста. — Сиз «Шашмақом» чиқит бўлишини ақлингизга сиғдиросизми? Бир ёпишиб ҳам кўришган эди, «Шашмақом» ҳали бор, ёпишганлар... Э-э, билмадим!

— Маъруф Афзалович «Шашмақом» ни эшитади деб ўйлайсизми?

— У бошқасини ҳам эшитмайди.

— Жа нари борса ҳалиги кулол қулоғи билан...

— Ҳа, яшанг, — деди уста очилиб. — Ўзи бўлганича бўлган, таъбига ўтирганини қилади, шу... бошқаниям йўлдан ургани чатоқ-да!

— Тоифаси шунақа чоғи.

— Уста Иброҳимни десангиз... бориниям...

- Дарахтнинг бўшини қурт ейди.
- Энди Гирихга осилиб олган.
- Аммо сиз қайишибсиз.

Уста қизаринди: меҳмон юз-хотир қилаётгандек эди.

— Биродари азиз, — деди у анчадан кейин салмоқлаб, — мен бўларини кўрдим, на ўзимни, на ҳукумат чўнтагини ўйладим, қайгурганим фақат шу — иморат ва Гирих!

- Сиз Тиллакорини ҳар гиштигача биларкансиз.
- Бунга одам умри етмас-ов.
- Эринмай ўрганибсиз.
- Эринсак... яхшимас. Бардош ҳам ордай гап.
- Бу мусулмончиликка яқин нарса. Шундайми?
- Мусулмончилик ўз йўлига. Одам бир-бирига суянса...

- Маслаҳатли тўн тор келмайди, демоқчисиз-да?
- Баракалло сизга.

Гурунг ниҳоясиздек эди. Ҳали анча руҳи чўккан меҳмон энди чиндан яйради, устанинг завқдан кўпчиган юзидан нигоҳ узолмай қолди, қачонки баҳс Гирихга кўчгандан кейин у қизишди, жиддийроқ тортиша бошлади, шифтнинг юқори нуқтасида бирлашадиган чизиқлар ва безаклар уйғунлигини топиш таъмирдаги бирламчи шарт эканлигини узундан узун баён қилди.

Гумбаз ичкарасида ярим соатдан зиёдроқ бўлишди, лекин на Маъруф Афзалович, на уста Иброҳим яқинларига йўлагани, тарҳни амал билан қовуштирмақ савоб эканлиги, Гирих шаҳодат берувчи тушунчалар инсон шуурини тоабат ёритажаги борасида қизгин кечган суҳбатларига аралашгани журъат этди; улар чорпояннинг икки томонида бир-бирларига тескари қараб жимгина ўтиришар эди.

— Меҳмон, яхшики сиз чўнтакка ёпишмайсиз, — деб кулимсиради уста Шамсиддин; бу вақтда улар Тиллакори дарвозасидан чиқиб, пештоқ тагидаги зинадан битта-битта тушиб, майдон ўртаси томон илгарилашаётган эди. — Агар сиз ҳам шунақа қилсангиз... тамом эди.

— У нарса бозорда керак-да.

— Агар ақча кучда тенгсиз бўлса... — тутилди уста. — Ташвишимиз фақат шу савил билан битадиган бўлсайди Улугбек мадрасаси пештоқи, ана, унақа кўйга тушмасди.

— Ҳа-я, шуни айтинг.

— Уста Иброҳим бировга гапини бермайди, — ҳар

нечук гийбат қилмаяпманми, деган ўйдан уста ўзича ижирғанди; ҳали ўзларини валломат чоғлаган икки бирдек одам гумбаз қанотларидаги ҳужраларда таъмир олатасир бошланганини, шогирдлар ва ёрдамчилар бирин-бирин ҳар ёққа жўнаб қолгач, ноилож ими-жим ташлаб кўйилганини меҳмондан яширишганини сезган эди, ҳозир шуларни оқизмай-томизмай сўзламоқчи бўлди, тагин қайларни ўйлаб тийилди. — Ўзини жамики обидага устун санайди. Елкасини тортса шўрликлар гупилаб йиқиладигандек!..

— Ўҳ-ҳў!

— Лекин бу ёқда...

— Мен ҳам сизга бир нақл айтайми, уста? — қовоғи осилиб тушган уста Шамсиддин бош ирғаб розилик бергандан кейин у давом этди: — Бир кекса боғбон бор экан, отангиз кулол билан ошна тутинганидек, у чўлда мол боқадиган бир подачи билан дўстлашибди. Авжи баҳорда подачи меҳмон бўлиб келибди. Боғбон чуқур қазиб, эндигина кўчат ўтқазмоқчи бўлиб турган экан, ишини кўйиб меҳмонга қарабди, ёлғиз бўлгани учун бозорлик қилиб келгани жўнабди. Келиб қараса, ниҳоллар ўтқазилган эмиш, фақат не кўз билан кўрсинки, ниҳоллар томири бир чеккада хирмон бўлиб уйилиб турганмиш. «Меҳмон, нима иш қилдингиз?» — деб сўрабди мезбон зўрға ўзини босиб. «Сиз боғбонликни ҳар ким ҳам эпламайди, дердингиз. Ана, қаранг, туппа-тузук эпладим, — деб жавоб қилибди меҳмон хотиржам. — Чўпларнинг ортиқча жойини болта билан чопиб олдим. Қумғон қайнатасиз». Ана бунақаси ҳам бўлади. Қалай, маъқулми?

Энди уста мириқиб кулди.

— Сизам тагдан олдингиз-ов.

— Бир мавриди келди-да.

— Дунёда нақл кўп, лекин одамни нақл билан одам қилиш қийин экан, — деди қисқа жимликдан кейин уста. — Ўспиринлигида уста Иброҳим раҳматли падарим уста Жамшиддинга шогирд эди. Э, унинг қулоғига нималарни қуймаган!

— Уста Жамшиддин дейсизми? — бехос меҳмон чехраси нурланди. — Сиз ўша одам фарзандими? Раҳматли кўп оқибатли эди-да?

— Сиз отамни танирмидингиз?

— Таниганда-чи! Мен у кезларда бўйдоқ йигитча

эдим, гурунг олгани Тошкентдай жойдан оташаравага осилиб келардим.

— Илгари сиз билан учрашган эканмиз-да!

— Балки, — эшлашга тиришди меҳмон.

— Лекин келди-кетди кўп эди.

— Тирик қомус эди отангиз.

— Рост, — деб қўйди уста ҳорғин.

— Бир куни мени амакингиз мулла Ражаб билан таништирди. Кутубхонасига бошлаб кирганда, ищона-сизми, оғзим ланг очилиб қолган.

Кечаги куни билан учрашгандек уста безовталанди.

— Унда отам сизни қози Раҳмон қироатхонасига ҳам олиб борган, — деди уста ичи ғулуланиб. — Амри маъруф кечалари аксар шу икки даргоҳда бўлар эди.

— Шубҳасиз, — гоҳ у, гоҳ бу иморатга нигоҳ отиб илгарилаётган Пўлат Раҳим тагин ҳам очилди. — Ҳар иккала кутубхона дунёдаги жами илму фунунга тегиш-ли рисоалар билан лиқ тўла эди.

— Тўғри, — пичирлади уста.

— Эслаганда... уйқунгиз қочар.

— Телбасифат кўйга тушаман.

— Ғўр эканмиз-да, ғўр!

— Секин айтасизми?

— Шундай қилинглар дейишса... Тавба! Даҳшат-ку, қайсидир аждодимиз битган асар ер юзидан йўқолиб кетса, биз ўша асар бўлган-бўлмаганини ҳатто билмасак!

Майдонни иккинчи бор айланишаётган эди; меҳмон шу гапни айтгач, уста бир қоқингандай бўлди, тасаввурида эса ғўё чақмоқ чақди: гавжум майдонча, ўртада — ялмоғиз, у — оч, сарғимтир сочлари ҳавога чирмашади, ганжинаи табаррукдан бино қилинган уюмни бир бошидан ямламай ютади, ютаберади, ниҳоят, «Иҳсо ал-улум» га, «Чор дарвеш» га, «Зарбулмасал» га, «Ҳикмат» га, «Қирқ ривоят» га... гал етади. Э, дариғ, бу не кўргилик? Жаҳолатнинг-ку кўзи йўқ экан, маърифатнинг кўзи қаёқда қолди!?

Бари ўша майдончада юз берган, барини ўша майдончада юқтирган: худди ситамгар дардни дунё бино бўлгандан бери инқиллаб-синқиллаб кўтариб юрибди, шуниси тайинки, то дунё бор экан, ундан бир лаҳза айрилмайди, айрила олмайди.

— Қанчадан қанчаси асқотарди, — деди ниҳоят уста.

— Ҳа-да, — деди узиб меҳмон. — Ҳунарингиз қа-

дим, лекин тугал шарҳи қани!? Кошинпазликдаги но-
чорлик нимадан? Бу йўриқдаги битиклар бугун қўли-
мизда йўқлигидан! Ҳар жойда чанг босиб ётганларига
эса тишимиз ўтмайди!..

«Ночорлик!..»

Жонга қадар ўтириб кетган кечаги доғлар нималиги-
ни бир қадар ойдинлаштирадиган бу сўзни эшитиш уста
учун беҳудуд малол эди; алланечук таҳқиромуз оҳанги
бўлган бу сўз устани неча йилдан бери мулзам қилади,
қонини қайнатади, ўз ёғига қоврилиб ётаверишидан бў-
лак илож-имкони йўқлигини бот-бот эслатади, эслатаве-
ради. Бу қадар мўминлиги, бу қадар нотавонлиги, бу қа-
дар бўйни қисиклиги... боиси нимага ва қайга бориб та-
қалишини ўйлаганда юраги орқасига тортиб-тортиб ке-
тади.

— Сиз билан яқиндан танишганимдан хурсандман,
жимликни бузди меҳмон. — Хоҳлаган пайтда тортинмай
боринг. Институт эшиги сизга доим очик.

— Қуллуқ.

— Тарҳга келсак... сизникини танлармиз, — деди у
чайналиб, гумон аралаш. — Иrimi учун у ер-бу ерига
тегинамиз. Ундан тузукроғини икки дунёдаям қилиб
беролмаймиз.

— Нима учун?

— Сабабини ҳозиргина чайнашдик.

Уста ичида ўнғайсизланди: «Ҳа-я, ночорлик, ялпи-
сига!...»

— Келбатингиз отага тортганини қаранг, — у синч-
ков тикилди устага. — Ўйлаб кўрсам, у киши вафот
қилганда мен чет элда эканман.

— Падарим анов ёқдан қайтгач ўнгарилмади.

— Нозик одам... осонми!?

— Кипригига ноҳақ гард қўнса уч кунгача ўзини
ўнгаролмасди.

— Териб-териб қийратишган-а, нокаслар!

— Улар етти нафар эди, — овози бир хил товланга-
нидан уста сира ўзи истамайдиган, зарурат туғилганда-
гина зўраки эсга оладиган мавзу билан тўқингани ан-
глашилди. — «Етти пайғамбар» деб эл иззатларди, шу
иззат... ўзларига бало бўлди. Иримига бировини қолди-
ришса-чи!..

— Энди бугун қўли амалга, ақли илмга келишади-
ган уста йўқ деб нолиймиз.

Меҳмон ўғил бола гап қилди.

Қаранг-а, ахир бундан бир неча кун муқаддам ўзи уста Фаттоҳ билан шу бобда бўғилиб талашмовдими, уста Фаттоҳ ҳунар куни ақли қосир, диди чўлта бандларга қолганини айтиб ўксинмаганмиди!?

— Падарингиз қорнигамас, қадрига йиғларди.

— Балли сизга! — деди уста ғилтиллаб.

— Бир кун келсам, Регистон жимжит, пашша учмайди. У ёқ-бу ёққа тумшук тиқдим. Қайсидир хужрадан бир дўппили йигит пилдираб чиқди, саволимга жавоб беролмай, нуқул ҳиқиллайди, кўзларида жовиллаган ёш!..

Энди уста буткул амин: бу одам ёшига ярашасини кўрган, кенгга кенгу, торга тор дунёни қай жиҳатдан қадрлашни билади, агар шундай бўлмаганда замон аллақачон унутган, тирикчилик билан овора одамлар эса атайлаб эсламайдиган кунларга бундайин куюнмас эди.

— Ҳовлингиздан ҳеч кимни тополмадим, — аста чаккасини ушлади Пўлат Раҳим. — Мулла Ражабникига борсам, йиғи-сиғи, кутубхона ағдар-тўнтар! Охири Ҳикматуллани сўроқладим. Мусофирхонага етган жойимда... тахта бўпман!

Кўксини симиллатган оғриқ киприкларига қалқимаслиги учун ўзини қаттиқликка урган уста хаёлида олис кун — Регистон бесаранжомлиги, минораларнинг чўзила-чўзила кулранг бўшлиққа қўшилиб кетган кўланкалари, безаклардан кўчган товланишлар, ниҳоят, гирдатрофдан кундуз шуъласини қувлаган коронғиликка кириб йўқолган падари ва... соявони энли бир хил қора шляпа, бир хил қора чарм куртка кийган кишилар элас-элас гавдаланди.

— Ўша кунларни эсласам ўзимни ёлғиз ва нотавон сезаман, — деди меҳмон аста.

— Мен-чи!? Азоб-а! — тишлари орасидан пичирлади уста. — Лекин, кошки, бир нарса ўзгарса!

Шаксиз, иккалови ҳам кўринмас бир гирдобга ғарқ, бу гирдоб гўё вужудларини у қирғоқдан бу қирғоққа пўкак каби келтириб ураётган эди; зеро кечмишнинг ҳар ким ҳам туймайдиган замзамали кулфати сароб янглиғ намоён бўлганда туриб бериш, бирор лаҳза ортиқча чидаш маҳол эди. Шу боис суҳбат беихтиёр Регистон аҳволотига кўчганда баравар енгил тортишди.

Нетонг, Регистон бу кунда анчайин ғарибона қиёфа олгани борасида ҳам фикрлари деярли бир жойдан чиқди; анча-мунча қизишган меҳмон бу атрофда қурилган

кўпгина иморатлар (серсавлат ресторани-ку қўяверинг) майдон шаънига ярашмаслигини таъкидлаганда уста уни бажонидил маъқуллади.

— Э-э, меҳмон, таъмир деса бўшашамиз, қисинамиз, — очиқ таъна қилди уста. — Манавинақа савиллардан эса бор буд-шудимизни аямаймиз. Шуям сарфлаш бўлдимми? Доналаб йиғсанг-да, қоплаб сочсанг! Агар имонимга ишонсангиз, бу ўртада мен фақат Шоирлар боғига харжланган пулга ачинмайман.

— Айтганча, яхши эсга солдингиз-да, — деди меҳмон тезда чехраси ўзгариб. — Бир кўрайлик шу боғни. Очилганда ишим чиқиб келолмагандим.

— Асли униям жа қойил қилишгани йўқ, — уста овозида таассуф сезилди. — Ҳазрат Навоий ёнига, мармарга зўрға тухумдан чиққан ҳаваскорлар номини... ўйиб ёзишган. Бовурни кенг қилишганини қаранг.

Оғизга тушган боғ Улуғбек мадрасаси ортида уч йилча бурун яхши ният билан барпо қилинган: унча кенг эмас, кичиккина думалоқ оролчага ўхшайди, одам кирса йўқолиб кетадиган йўлаклари ва хилватлари йўқ, диққатни тортадиган жойи — бу гўшада етти иқлимга маълуму машҳур сўз сеҳргарлари мис ва тош қиёфага кириб йиғилиб олишгани ва эрта-кеч кафтдек текис сахнда унсиз назмўйлик тинмаслиги...

Қизғимтир қум тўкилган йўлка кираверишдаги тўрт бахши ҳайкали ёнига етаклаб келди: улар худди тирик, бемалол чордона қуришган, шахду шижоатлари баланд, беҳудуд меҳрга лойиқ дўмбиралари ана-мана куйлаб юборадигандек, кўнгиллари тубида қайнаб-тошаётган эҳтирослари кўзларидан ёлқин бўлиб сочилаётгандек эди.

Сайроқи дўмбиралардан нигоҳ узолмай қолган уста шууридан эрта-кеч уйда, чойхонада, маъракада доим муסיқа назокатидан баҳс очадиган, чолғуси нола қилганда ўзи ҳам унга қўшилиб суву селоб бўлиб ўтирадиган банда сиймоси чарх уриб ўтди.

Уста меҳмонни ўз ихтиёрига қолдириб ичкарилади.

Боғ катта эмас, лекин саф катта, атроф сокиндай, лекин бу сокинлик аро абадий безовта бир рух учиб юрар эди. Буни у саф бошида турган маликул-қалом Мир

---

¹ Буюк халқ оқинлари — Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислоом шоир Назар ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан.

Алишер Навоий ҳайкалчаси қошида тўхтаган чоқ теран ҳис этди. Эскирган, лекин қадамда бир баҳонада янгила-ниб турадиган кўргилиқдан Ҳазрат беҳабар, йўғ-а, нега беҳабар бўлсин, ахир бу валийсифат зот ер юзида не воқеа содир бўлса, хоҳ камоли, хоҳ заволида, тоабад воқиф эмасми!? Зеро, шундай экан, ўша кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодисотдан бери арвоҳи чирқираб ётгандир. Диди ўткир, нафаси тоза Ҳазрат шукуҳ, шавкат, назокат ва маъно берган Улуғ сўзни оч ялмоғиз тамом ямлаган-миди?! Наҳотки?! Э, дариф, не кун эди ўша кун? Жавоб топиш мушкул бу саволга, боринги, бу дунёда дард кўпу даво кам экан-да!

Одам сийрак эди. Нега тўда-тўда келишмайди?

Хув йўлка бўйлаб шошилишмоқда. Қаёққа?

Қаёққа бўларди, овсар, тирикчилик отлиғ серғалва дунёгада?!

Қизик, бунинг нимасига ўкинади, ахир бу ҳол ўки-нишга, жонини қийнашга арзимади, негаки, азал-абад шу — майда-чуйда нарсалар илинжида куйманиб юра-диган одамлар доим муҳимидан чалғишади, табиат ёки оқил бир банда яратиб қўйган мўъжиза ёнидан эрта-кеч қатнашади, лекин шу нарса мўъжиза эканлигини мут-лақо пайқашмайди. Бу боғ-ку яқинда пайдо бўлган, не-не асрлар билан юзлашган анови улугсифат обидалар ёнидан ҳам одамлар эрта-кеч бепарво ўтиб-қайтишади, бир қиё боқиб қўйишдан эринишади, жа хушлари товла-ганда, нима бўпти, савлат тўкиб турса турибди-да, мен ўз юмушимдан қолмай, дўконга эртароқ бориб навбат олай, дея ичида ёзғирганча қадамларини тезлатишади. Эҳ, устаи нобакор, қани айтчи, бедаво иллат — лоқайд-лик аждоқларинг қонини қачон тарк этади!? Мундай ўйлаб кўргин, хув ўшанда, қози Раҳмон мусофирхонаси олдида базми-жамшид қурганлар ва оч ялмоғиз оғзига ганжинаи муборақ доналарини битта-битта тикқанлар дўконга эртароқ бориб навбат олишга шошадиганлар тоифасидан эмасми?!

Боғ хувиллаб ётганига ўзи гуноҳкордек эди.

Шуни ўйларкан тўрда кимдир аста-аста йиғлади.

Ажабсинган уста Ҳазрат чехрасидан нигоҳини олиб тезгина ўтирилди ва сокин чайқалаётган навалар ора-лиғидан тахта ўриндиқда қафтларини юзига босиб ўтир-ган атлас кўйлакли қизни, қиз қаршисида турволиб ни-маларнидир бетўхтов уқтираётган Гайбиддинни кўр-ди.

Дунёдаги энг яқин кишиси билан муомала қилаётган каби Ғайбиддин хайрхоҳ сўзлар, кўзлари юмшоққина порлар, изтиробини зўр-базўр ютаётгани англашилар, ҳар замонда чаккаларидан селдек қуйлаётган қайноқ терини ғижим рўмолчаси билан сидирар эди.

Шаксиз, уста боғдаги бу учрашув қандай рўй берганидан беҳабар (шафқатли шоир йўлини қилган эди), у ўзича, Ҷамила аллақачон олис манзилга етиб боргандир, ҳар ҳолда қизгина кўп балони фаҳмлар экан, деган таскин билан юрар, энди бу ёғи осон кўчишидан умидвор эди.

Олис манзил, аллакимларга ваҳимали туюлаётган бўлса-да, Ҷамила учун арзимас, элак учун кўшпиникига чиққандай гап: бор буд-шудди солинган жомадон билан кечқурун учоққа чиқади, хаёлга ҳам тезлик қиладиган учоқ зув ичида уни манзилига етказиб қўяди. Лекин, афтидан, ҳозир у парвоз олдида турганини атай эсламаётгандек, умуман, ўз қадру қарорини, бу дунёда мавжудлигини, тириклик паноҳи бўлган замин у замонни унутгандек эди. Шу боис тамоман гангиган йигит жаврашларини деярли эшитмаётган эди. Сўлғин ҳолати ажаб бир интиҳога ишора: ҳар нарса тугаб битади, ҳар нарса ўз якунини ўзи қилади. Маҳзун нигоҳлардан шу маънони уққан йигит бир лаҳза тек қотди, мен ҳеч қандай интиҳони кўрмаяпман, кўришни истамайман, деди ичида ва бошқатдан дийдиёсини бошлади. Қиёфасига беҳудуд ўкинч балқиганда қиз аста қўзғалди, енгил ҳаракат қилган бўлса-да, нозик тани чайқалиб кетди, ўзини мажбурлагандек қилиб унга тик қаради: «Сизни анча илгари тушунган эдим, тушунмасам... нима бўларди!? Хайр!..» Сўнг у йўлка бўйлаб, ер сузганча, зипиллаб кетди, зумда боғдан чиқиб, одамлар орасида йўқолди.

Тўқмоқ теккан каби уста мажолсизланди: худди қиз ўзига қарата таъна ёғдиргандек, ўзини бир умр унутилмайдиган маломатга кўмиб кетгандек эди. Ажаб, ён-вери энди баттар ҳувиллаб қолди, боққа, йўқ, ёруғ дунёга сизмай қоврилаётган ўғлига ҳамдард бўлолмаслигини ўйлаб янаям эзилди, унинг ёнига боришини ҳам, бормаслигини ҳам билмай жавдираб тураверди.

Регистрон сарҳадида мангу ўрнашган боғда ҳокимлик қиладиган Ҳазрат, мис сиймода, ичи сидирилаётган уста

билан не хусусадир талашмоқ аҳдини қилгандек, анов йигит кўнглини босиб-янчиб ўтганини бетига солиб, тўрт кунлик умрини шунчаки ўзини алдаб, икир-чикирлар билан овутиб ўтказаетганини масхаралаб кулаётгандек бир алфозда эди.

Боғдан қачон узилганини эслолмайди, назарида ҳамма нарса бир-бири билан қоришиб-чирмашиб кетган эди; ҳуши-фикри кўпроқ Жамилада бўлиб қолди, қизгинанинг боғдаги ҳолати кўз ўнгидан бир дақиқа ҳам кетмади, аёвсиз таънаси қулоғи тагида янграйверди. Афтидан, Ғайбиддин ҳам нуқул ўша куни боғда кечган мулоқот ҳақида ўйларди, ўғли жимжит ҳовлида нигоҳини бир нуқтага қадаб ўтирганини кўрганда юраги эзилади, лекин яқинига боролмайди, унга аввалгидек ҳамсуҳбат бўлолмайди.

Орадан чамаси уч ҳафталар ўтгач, таниш почтачи чол Жамиладан хат келтирди. Бўсағада гарангсираб турган Ғайбиддинга уста жавдираб тикилди, мактубни ўқиш ўзига бир умр nasib этмаслигини ҳис этаркан, хаёлида Арслонбек даргоҳига ҳасса суяниб кириб келган мўйсафид дарвеш жонланар эди...

ХОТИМА

Пўлат Раҳим Тиллакорини яна уч кун ўрганди, шу вақт ичида кўпроқ Гириҳ мазмуни ва тузилиши билан қизиқди, тўртинчи куни учоқда Тошкентга қайтди. У айтган муҳлат нари-берисида уста айрим жузъий тузатишлар киритилган тарҳни олди.

Роппа-роса етти кун иши юришмади, бойловга ташланган асов тулпордек бир жойда депсинди, депсинаверди, ётган-турганда ўзини нуқул маза-матрасиз воқеалар ичида кўради, кимдир панада турволиб нималарнидир таъна қилаётгандек туюлади. Хаёлини эса битта-битта босиб Регистон заминидан узилаётган, энди бу гўшага қайтмоғи бир умрга гумон бўлган уста Иброҳимнинг заҳил қиёфаси тарк этмасди.

Уста ғаш: худди бир жазога тортилган...

Шундай қилиб, у ўзича қайғуга ботиб, наҳотки Гириҳни ранжитдим, наҳотки обида паноҳида яшайдиган руҳларни беҳуда безовта қилдим, деган мулоҳазага бориб сабрсизланаётганда, саккизинчи куни кечаси раҳматли падари тушига кирди. Падари ўша-ўша — бош-

охир оқ либосда, соқоли ҳам оппоқ, фақат туриш-турмиши аллатовур ҳорғин, пешонаси тиришган, чўккан кўзларида койиниш, гина; у гапирмас эмиш, йўрғасига олиб олислаб борармиш, ғира-шира туман ичида элас-элас кўринаётган ёдгорликка қарата учи тугилган оқ рўмолчаси билан имо-ишоралар қилармиш...

Шаксиз уста туши таъбиридан севинмади. Жами ташвиши-таҳликасини йигиштириб қўйиб якшанба кунни худойи берди: қўй сўйди, ош дамлади, чор тарафдан одам чақирди. Жамоа айни жам бўлган маҳалда маҳалла мулласи орқали падари ва бобо-бобокалонлари арвоҳига хатми-куръон бағишлади. Маъракадан кейин тани-жониди бир енгиллик туйди, шууридаги ланжлик ҳам йўқолгандай бўлди, кўнглига азалдан қадрдон тотли истаклар қуйилиб келди. Шу кеча мириқиб ухлади, эрта-лаб тиниқиб уйғонди, кампири азондаёқ хозирлаган нонуштага қарамай, Ғайбиддинни ёнига олиб Регистон сари ошиқди.

Энди у ўз дунёсига келган эди.

Ҳамма нарсаси шу дунёда эди.

Энди азалдан фақат шу гўша табиатига хос теран жимликни ҳар замонда кошин йўнаётган ёки ганч қораётган иноқ ва қобил шогирдлар ўзаро қилган эҳтиёткорона гурунглар бузади.

Уста палапонларини илгаритдан назокатли бўлишга ундаган, шанғиллаб сўзлашмоқ, бирламчи, одобдан эмаслигини, иккиламчи, хаёлни қочириб, фикрни майиб қилишини яхшилаб англаган. Айни чоқда ўзи бу қоидадан жиндай четга бурилмайди. Хусусан олло назари ўзига қаратилганда — хоҳ оғир, хоҳ енгил ишга шўнғиганда, сира дағаллашмайди, аршдаги чароғбон нигоҳни туйгунча ўзини осойишта тутати, етмиш икки бўғинини бўш қўяди, шундай кезде мабодо бирор шогирди билиб-билмай гуноҳ қилиб қўйганда ҳам авзойи бузилмайди, аксинча, тагин ҳам мулойимлашади, хотиржам муомала қилади, босинқи йўриғи тагида ётган нозик ишорани зийрак шогирд осонгина илғайди.

Шифт олий нуқтаси кашф этилгандан кейин зарблов сокин суръат билан қўйига силжиди, зарблов тўсиқлардан кўпроқ зар кўмагида ошиб ўтди ва айлана-эгик залварли деворни ёқалаганча ажаб бўшлиқ сарҳадини эслатадиган шарафа белбоғ томон энаверди.

Ҳаво сийрак, бўёқ ҳиди анқиган...

Ичкари табиатига уста тамомила кўниккан, ҳатто

бўёк-ацетон иси қоришиқ ҳавосиз ҳеч нарсанинг қизиғи йўқдек, нафаси қайтса, кўнгли айниса ҳузур қилаётган-дек эди; чарчашни билмасди, дуч келган юмушга урнай-верарди, зар қоғозни гоҳ Ғайбиддин, гоҳ Расул Усмон билан бирга нақшлар эди.

Кейинги вақтларда у сал бошқачароқ: юмшоқлиги бир таранглик, вазминлиги бир тажанглик билан алмашинган, нечундир эрта-кеч ичини бир шубҳа кемиради — ҳануз имони ёнида жон сақлаётган Гириҳ унсиз инграётганини, таъмирда нелардир сакталиги, нелардир қиёмига етмай қолаётганидан огоҳ этиб тўлғанаётганини туйганда айниқса ҳоли ёмонлашар, тағи-туғи йўқ бу ташвишни ўғли ва шоғирдларига топширгиси, қийноқлардан бира-тўла қутулгиси, тенг-тўши қатори тинчгина яшагиси келар эди.

Игна билан қудуқ қазимоқдан ҳам оғир бўлган зарварақ зарбловидан кейин уста ҳар кеч, одатича, ҳавоза поясида ҳорғин ўтирар, жийда баргидек митти безаклар ҳосил қилаётган бетакроп манзара ўзи ва шоғирдлари жидди-жаҳди билан яралаётганига ишонқирамай қулимсираар эди.

Олий нуқтада бирлашган тугун қуйи сари тилла соч толими янглиғ шаршара ҳосил қилиб кўпириб тушган, бошқа хил бўёқли, бошқа хил қиёфали тўлқинвор чизиқлар билан қўшилганча бир майдалашиб, бир йириклашиб, тарам-тарам ёйилиб кетган эди.

Юқори олам саналмиш Гириҳни қуйи олам меҳвари бўлган меҳроб билан бирлаштириб, тенгсиз фазлу камол, нозик уйғунлик адо этадиган шарафа йўсинидаги белбоққа қанча зар кетажагини бир кеч чамалаб ўтирганда кимдир енгил қадамлар билан шип-шип юриб ичкари кирди. Бейхтиёр у эгилиб қаради ва ивирсиқ саҳнда паришон турган, оппоқ соқоли кўксини қоплаган, оппоқ яктаги, симоби салласи қадди-бастига ярашган мўйсафидни кўрди.

Ташқарини аллақачон қоронғилик чулғаган, осмон кулранг тусда, ўзаро туташ гир айлана ҳужралар гардишида мусичалар жой талашиб беозор кукулашар эди. Ичкари ёруғ, шундоқ бўсаға тепасида, михга омонат илинган юзлик чироқ лангиллаб нур сочади. Фақат баланд шифтга мослаб қурилган ҳавоза саҳнга олачалпак соя ташлаган, нур теккан жойлар ёғ суртилган каби ялтирарди. Ҳалиги одам гоҳ сояда, гоҳ ёруғда тимирскиланарди, нур билан соя тўқинувидан туғилган мавжда

йўқолиб ҳам қоларди. Боқиши беғубор, хайрхоҳ, бу нияти холислигидан далолат эди.

Шарафага тилла суви юргизиш учун қунт ва дид қанчалар зарурлигини бир қур ўйларкан уста тагин эгилди. Нечундир бадани живирлади. Энди мўйсафид шундай жойда турардики, ўнг елкаси сояда, чапи ёруғда, ўзи эса ҳавоза оралигидан юксакка — тарам-тарам зар толаларга нафас ютиб тикилаётган эди; қақнаётган нигоҳларида қувонч, дард, армон билан қоришиқ бир ҳайрат бор эди. Бу мухлисми ёки адашиб кириб қолган йўловчими, деди ичида уста ва азбаройи қизиқиши зўрлигидан тезгина пастлади. Саҳнга қадам босиб ҳафсаласи пир бўлди: мўйсафид жойида йўқ эди.

Ҳовли ним қоронги, остонада — ичкаридан пар-пар тўкилаётган ойдинда Ғайбиддин, Расул Усмон ва яна уч-тўрт шогирд гуж бўлиб олган, Тиллакорини Яланг-тўшбий Баҳодир қурганми ёки қизи — ундан кейин Самарқандда ҳокимлик қилган оқила ва тадбиркор малика Моҳбонуми, деган масала устида қизишиб баҳс қилишаётган эди.

Баҳайбат табақаларига ингичка ислими нақшлар чекилган эшикдан ранг-қути учиб елвагай чиқиб келган устозни кўрган ҳамона ёшлар одоб сақлаб шовқин солишдан тийилишди, айримлари саросималаниб секин нари жилишди.

Одатига ғилоф равишда анча-мунча ҳовлиққан уста индамай теваракка аланглади, уймалашган шогирдларидан бўлак ҳеч кимни кўрмай, таажжубда тек қотди; гўё ҳозиргина жаннатмонанд бир боғдан чиққан, чиққан-у, беш-ўн қадам босар-босмас қақроқ чўли-бединга йўлиққандек бир аҳволда эди.

Уста бегона бир товушда гудранди. Ҳамиша босиқ-вазмин устозини илгари ҳеч қачон бунақа елвагай, бунақа озорли қиёфада учратмаган Расул Усмон, ҳеч нарсага тушунмадим, деган маънода елка учирди. Нечундир ранжиган Ғайбиддин эса хўмрайди.

— Қим экан ўша?

— Бир мўйсафид, — деди уста хижолатомуз, — истараси иссиқ, қачондир кўргандайман.

— Бир ойча бурун кўргансиз, — сал дағаллашди Ғайбиддин. — Тешада Гириҳ билан мастонавор гурунглашиб, бир ночор чизиққа тилла суви едириб, ўз ҳунарингизга ўзингиз маҳлиё бўлиб ўтирганингизда у келган,

сизни олқишлаган, бўшашманг, кўпи кетиб, ози қолди, деган, кейин ғойиб бўлган.

— Ҳа, ҳа, рост!

Аёвсиз чертилган тордек овози титраб кетган уста Шамсиддин мунгайди, ўгли пичингини оғир олиб ер сузди, гўё ораларидан бир соя лип этиб ўтдики, буни фақат ёлғиз у илғади.

— Ўғлим, сен...

— Қўйинг, дада, — Ғайбиддин чорпоя томон жилди.

Шу лаҳза кўнглига бир шубҳа оралади, лекин ғалати бир куч шубҳасини чил-парчин қилиб ташлади ва у ҳеч қанақа дали-девона эмаслиги, ақл-хуши илгари қандай бўлса ҳозир ҳам шундайлигига ўзини ўзи зўр бериб ишонтиришга киришди, иззат-нафсини бемаъни хижолатпазликдан баланд тутишга уринаркан, бехос ҳалиги куч ташқари дарвоза сари қарашга ундади. Жон томиригача симиллаб кетган уста хайрхоҳлик билан бўйсунди ва шундоққина чиқиш бўсағасидан сал берироқда, равоқ тагида мўйсафидни кўриб қолди.

Ховлида қоронғилик анча қуюқлашган эди, лекин ҳалиги лаҳзада бўсаға тараф бир ёришди, мўйсафид чехрасида аксланган меҳр ва ҳайрат шундоқ кўзга ташланди, ҳатто либоси, симоби салласи нимдошгина товланди. Ажабки, нуроний чехрасида бир боқишдаёқ илғаб олиш маҳол бўлган тагин кўпдан-кўп маъно зоҳир эди, у бутун зеҳнини ишга солиб энг муҳимини — одамзод катта савобга етишмоқ билан бу дунёдаги энг катта қарзидан қутулажаги ҳақидаги ифодани уқди ва... беҳудуд шукрона билан олға умтилди.

Масофа қисқа эди, лекин бу қисқа масофа бир-бирига интиқ, бир-бирига ташна танларни ачомлаштиришга улгурмади. Ҳалиги шукрона билан у ҳаллослаб бораркан оралиқ кенгайганини, поёнсизлик юзага келганини сездди. Афтидан бу поёнсизлик мўйсафидга ҳам хуш эмасди, мўйсафид норозилиги ялт ёнган нигоҳида аксланди, у қўлида пайдо бўлиб қолган учи тугик оқ рўмолчасини оҳистагина бир-икки силкиди, сўнг борлиги зув эриди, олдинда турган беҳисоб оқшомлардан бирини осуда қаршилаётган обида жисми-жонига сингиб кетди...

МАҲМУД ТОРОБИЙ

Арава имиллай-имиллай шаҳардан узилиб, жимжит дашт йўли билан анча юргач, кўксига салқин шабада ва тоза ҳаво тегиб жонланди чоғи, Маҳмуд Туробий оёқларини сал йиғиштирди, тикандай ўткир киприкларини пирпиратганча, тез-тез тамшанди, ҳатто гудранди, сув, деди, шекилли...

Дўсти чехрасида недандир безовталаниш, нимагадир талшиниш, нимадандир ўкиниш ифодасини, алҳол, нажотбахш оғриқ аломатини кўрган Қутлуғ Тегин тангрига шукрона айтди. Суюниш баробарида, бефаҳмлиқ қилганини эътироф этиб, ўзини койиди. Ахир, нечун шу дамгача унинг қақроқ жонини чор тарафда беқадр оқиб ётган зилоли раҳмат билан қондирмади?

— Ҳозир, биродар, ҳозир, — дея ночорона шивирлади. — Камина густоҳмен, фаромушлиқ қурсин. Тўқнинг очға дарди йўқдур. Сиз оч, чўллағон, камина эрса...

Қачонлардир жаннат мисол яшнаган, энди эса кули кўкка совурилган кентни мунгли ғичирлаш билан ора-лаб ўтган арава ниҳоят милтирабгина қайнаётган мўъжаз булоқ бўйида ҳордиқ ихтиёрини қилди.

Шотига илинган челақни олиб Қутлуғ Тегин тўлдириб қайтди, челақни у дўсти азиз ёнида жойлаштирди, сўнг кафтида сув тутди. Ҳушини анча ўнглаганига қарамай Торобий атиги бир қултум ютди; қолгани эса кўкрагига тўкилди. Кейинги навбатда анча дадилланиб ичди. Чанқоғи босилгандан сўнг чуқур энтикди, бошини савобгир йигит кўлидан бўшатиб, чалқанча чўзилди.

Зимистон қорачиқлари қувватини сўриб қўйган эмасми, нигоҳи ёруғлик хуружидан тез толиқди. Шундай бўлса ҳам у сокин баҳри маъвога ютоқиб тикилишдан тийилмади. Эс билгандан бери ушбу беадад жозиб хилқат ўзиники, ёлғиз ўзиники эмасми? Нечун гўдаклигиданоқ суйган, меҳр берган сарҳадларида тумшуқлари қон қузғунлар ўз майлларича бемалол парвозда?

— Онам соғми? — деди у ниҳоят ҳадик билан.

— Шукр, — минғирлади Қутлуғ Тегин.

— Синглим Барчиндин не мужда?

Нечундир энди у тумушди.

Толгин нигоҳи ҳамон сўнгсиз бўшлиқда кезинаётган Маҳмуд Торобий жавобга зориқди; қақшаган вужудидан тортиб заҳил туси, таънали қараши, жонсарак қимирлаб қўйишигача бесабр интиқлик зоҳир эди. Аксига олиб

Қутлуғ Тегин иймади, во ажаб, ёнгинасида чўккалаган биродарининг боши қуйи, бўйин томирлари бўртган, офтоб қорайтирган чўзинчоқ, серсоқол бетиде тажанглик мужассам эдиким, у недир шубҳага бориб сесканди.

— Сўзланг! — зарб қилди чидолмай.

Мудҳиш хотирага изн берган Қутлуғ Тегин тагин индамади, бирон оғиз калом айтиш учун ўзида куч тополмади, йирик-йирик кўзларидан қаҳр ва нафрат ёғдирганча, аравакашга зимдан имо қилди. Қандайдир нохушлик дориган суҳбатни жимгина тинглаётган аравакаш жиловни силтади.

— Чух, жонивор! — жийрон текис йўлга тушиб бир маромда йўргалай бошлагандан кейин у секин ўгирилиб гап қўшди: — Огажонлар, тангри қарғишига учрадик, бу замонда бағри бутун одамни учратмоқдин кўра анқони уруғини топмоқ осон эрур, охирини бахайр қилсун.

— Худо бохабар одам экансиз, — деди такаллуф билан Қутлуғ Тегин. — Аммо ноумид шайтон, тангри марҳамати беададким, бугун қарғаса, эрта олқағай!

Жийрон сағрисиға қамчи билан беозоргина уриб уриб қўяётган аравакаш Қутлуғ Тегин ақидасини бош ирғаб маъқуллади. Терчилаган бетиде ингичка бир мамнунлик зуҳурланди, недандир ўзича тошиб, дедики, не яхши, не ёмонни ўлмаган қул кўрадур, илойим сизларни ўзи ажали қаттолдин йироқда сақласун!

Алағдалиги ортган Қутлуғ Тегин, қулоғи панд оҳангида лутф қилаётган хушфеъл йигитда, диққат-эътибори эса ранжиат ичра беун чийралаётган Маҳмуд Торобийда эди. Зиндони азозил дўсти жонини жаҳаннам чигириғига солганига яна бир карра инонди. Лекин ул кўрган-кечиргани мухтарама Барчин ютган ситам ва хўрлик олдида нимага ҳам арзирди.

— Барчинни сотибдурларми? — деди Маҳмуд Торобий дафъатан, тирсагига суяниб. — Хун қилманг каминани, сиздек алп икки оғиз калимадин ўлмас!

Жон ўртайдиган аччиқ-қуруқ пичинг ҳам Қутлуғ Тегинни сал бўлсин эритолмади, дийдаси тош қотган йигит пинак бузмади.

Иззат-нафси оғриган Торобий тирсагига суянганча анча маҳал хомуш ўй сурди, ниҳоят, оғир силтаниб кўзгалди, ўксинган алфозда чордона қуриб ўтирди.

— Анов икки хўкиз... Муҳаммад ила Али... бирор кори-қолга ярайдурми, йўқми? — у, важоҳатида шундоғ бир зилзила қўпдики, уқубатлардан ҳалигина қутулган

одамга ўхшамай қолди. — Ҳовлига етайин, ул нокасларни тириклайин ерга тикадурмен.

— Укаларингизга йўқ гуноҳни юклайдурсиз, — дея гудранди Қутлуг Тегин, нигоҳини аллақабқларга яшириб.

Тагин Маҳмуд Торобий кўнглига совуқ шубҳа оралади, биродаридан ранжиганини ичига солиб ўзича чамаладики, сингил билан баробар укалар тақдири ҳам қил устида, эҳтимол, улар ўзи кўрган, нелигини билган хилватгоҳда асроилни кутиб, кана-чаёнга ем бўлиб, азобланиб ётишгандир.

Сўнг баҳсу гурунг унча қовушмади, то қишлоқ кўрингунча ҳар бири ўз ўйи билан машғул бўлди. Қишлоқ қадри-қиёфаси ночор, афтода, у бефайз бир сокинлик аро мудрайди. Яшин чалгандек нохуш таассурот уйғотадиган куйган-қулаган иморатлар узра қалдирғочлар чирқиллашиб чарх уради. Кўча, муюлиш, майдонлар шип-шийдам, қандайдир доимий таҳлика ҳокимлик қилиб тургани боис, йигитлар ва қиз-жувонлар паналаган, ора-сира қари-қартанглар йўлиқар, баъзан ерни ёриб чиққандек болақайлар пайдо бўлиб қолар, аравада бир-бирларига елка тираб ўтирган биродарларни таниб шовқин кўтаришарди.

Ҳарнечук боягина тирикликдан айри тушгандек тулган қишлоқ энди анча қимирлаб қолди. Ён-теваракни қийқириқ, ҳазил-мутойиба, бир қадар ҳазин-у, лекин умидбахш кулги тутди. Борингки, ярим соатлардан сўнг арава изини Ялавоч чангалидан омон қайтган йигитни олқишлаш учун ёпирилиб чиққан юздан зиёд одам хушхандон босиб келар эди.

Ёнғиндан айвони анча-мунча шикаст еган иморатга рўпара бўлганларида Қутлуг Тегин аравадан сакради. Манзилга етишганини англаган аравакаш жиловни тортди. Еру кўкни зириллатиб шовқинлаётган ёш-яланг чор-ночор илжаётган Маҳмуд Торобийни боши узра кўтарди, қўлма-қўл қилганча, дарвозадан олиб кирди.

Киндик қони томган қадрдон ҳовли илгари нақадар фараҳбахш ва сўлим эди, ичкари-ташқари зийнاتини айтмаганда ҳам бундаги ҳар гул, ҳар гиёҳ, ҳар дарахт ўз-аро мувофиқ тушиб жон орзиқтирар эди. Энди у аввалги қиёфасини йўқотган, харобазор каби ивирсиган, олов тегиб қовжираган олма-зардоли тагида тамом қарога ўранган сочлари обноқ етмиш ёшлардаги мункиллаган кампир каловланиб турар эди.

— Дийдорингдан умид узгон эрдим, — деди онаизор забардаст елкаларини силаб.

Ажаб, бу лаҳза у худди гўдак эди: эркалангиси келди, лекин томоғига пайдар-пай тикилаётган гоҳ ширин, гоҳ аччиқ нарса уни ўз холига қўймас, телбавор кўйга солган, алҳол, чоғир нўш қилган каби боши айланарди.

— Тангри шафқатини дариг тутмабдур, каминага дийдорингиз насиб этмиш, — Маҳмуд Торобий қировга беланган сочларга ғамгин термилди. — Лекин сиз нечун ёлғиз, нечун бехосият кийинибдурсиз?

— Яратган эгам иродаси, — деди онаизор мўлтираб.

— Сўзланг, меҳрибоним, нима учун иниларим каминани кучоқ очиб кутиб олмайдур? Оғир-енгил кунда каминадан меҳру оқибатини аямагон сингилжоним-чи?

Йўлда Қутлуғ Тегин сукути юрагини зардобга тўлдирганда баногоҳ у даҳшат, таърифи йўқ даҳшат тагига етгандек бўлудди; ғариблик кўчасига кирган онаизори қиёфасига нигоҳи тушган заҳоти гумонлари шаксиз бир қадар ойдинлашди. Лекин, барибир, илинжи сўнмади, у анигини билишни истар, шу хоҳиши уни алам-ангиз саволлар ёғдиришга ундаётган эди.

— Сиз ҳам сукутдасиз, — гиналади Торобий. — Қутлуғ Тегин тошбағрлик қилди, сиз ҳам... Не воқеот теграмизда?

Ахийри шўрлик она хунг-хунг йиғи ила жавобга жазм этдиким, шундоқ ҳам адойи тамом бўлаёзган Торобий тамом шалвираб, қоқ ерга гуппа учаёзди. Недир деб чалғитишга уринган Қутлуғ Тегинни жаҳл билан силтаб ташлади.

— Мушкулумни сиз енгиллатинг, — у ҳовлини тўлдирган қишлоқдошларига юз бурди. — Ёки, нима, энди камина сизга бегонаменму? Нечун қайғунгиздан айри тутадурсиз?

Қари-ёш баравар ер чизди.

— Раҳнамои олий Шамсиддин Маҳбубий қошига юкуниб бормоқдин ўзга чорам қолмабдур, — чўзилган жимликни бузди Торобий. — Иншоолоҳ, ҳазрат кўкрагимдан итармағайлар.

Бунингдек толгин қиёфа ва озурда кайфият билан пири комил хузурига ташриф ярашмаслигини гоҳ онаизор, гоҳ Қутлуғ Тегин куйиб-пишиб тушунтира бошлаганда безовтаҳол сафдан ҳасса тутган барваста қоматли қария хотиржам ажралди. Ҳаммани лол қилганча Маҳмуд Торобийни чеккароққа етаклади.

Ҳасали чолни Қутлуғ Тегин яхши танир ва ҳурматларди. Холис ниятли бу оқсоқол ҳамиша савобга ишти-ёқманд, катта-кичик юзи ерга қараган қалтис дамларда ҳамиша балогардон эди. Ҳозир ҳам у ҳала-ҳула банда эп-лолмайдиган юмушни оқилона адо этиб Маҳмуд Торобийни ховридан туширишга аҳдлангани аён бўлди.

Асли ҳаммаси одат тусига кирган тўс-тўполонли йи-гинлардан бирида Маҳмуд Торобий қизишиб кетиб, нутқи орасида, хон ноиби Ялавочни ерга урганидан бошланганини Қутлуғ Тегин тузуккина тасаввур қиларди; кўп ўтмай ноиб гумашталари томонидан ўлгудек калтакланиб зиндонбанд қилинган Торобий эса бутун қишлоқни ваҳимага кўмган ғалвалардан мутлақо беҳабар эди.

Кунлардан бир кун қишлоққа совуту дубулға кийган, қилучу қалқон осган, думлари кесилган учқур бедовларда гердайиб ўтирган йигирма нафар муғул нуфузли амалдорлардан Аҳрорбек сардор бошловида кириб келганда бирор фалокат юз беражагини Қутлуғ Тегин шунчаки тахмин қилди.

— Зиндон? Тагин зиндонми? — бафуржа сўзлаётган қарияга чақчайди Торобий, гўё ҳаммасига ўша сабабчидек эди. — Синглим бечора! Иниларим чидар, лекин у... гулдай нарса, хазон бўлади. Нега қўл қовуштириб турибсиз, оғажон?

— Амрингизга мунтазирман, — деди Қутлуғ Тегин таъзим қилиб.

— Биламен, сиз камина ёнида дўзахга ҳам кирадурсиз, — у дўстини оҳиста қучди. — Иниларим қошимда эмаслиги нашъа қиладур. Барчин ҳам алидин қолишмас, анов суллоҳни бошлабдур.

Эсида, биқинига қилич тиралган Қутлуғ Тегин ҳозир бўлган чоғ, онаизор айвонда хушсиз ётарди. Ҳали очилмаган ғунчадек маъсума Барчинга талабгор Аргун миқтини бурда-бурда қилиб чопиш ва гўштини итларга хомталаш қилдириш учун ташланган Муҳаммад билан Алини устунга чирмаб боғлашди. «Тамошо қилгайсенлар, офатижон ҳамшира омонат эр қўйнида қандоғ истиғно бирлан тўлғонаркин», дея Аҳрорбек тиржайди; ҳар жойда оғоч янглиғ қотган ва бул йўриқ ҳар не рисола, ҳар не тузукка мувофиқ келишига тамом инонган қисик кўзли сарбозлар мириқиб хохолашди. Дўқ-пўписа билан ҳайдаб келинган эркагу аёллар, мабодо бирор киши чекилса бутун қишлоқ аҳли — етти яшардан етмиш яшаргача тигдан ўтқарилади, деб огоҳлантирилгандан сўнг Аргун

миқти қайсидир дарахт тагида губба-гужанак бўлиб олган Барчин сари йўрғалади.

Танлар гўё музлаган, гўё кесакка айланган, во даригки, аллақачон ажалига рози бўлган, чоғир таъсирида қутурган Арғун чангалига тушмаслик учун жайрондек ўзини нари-бери отаётган Барчинга мундоғ кўз қири ташлагани, уни балойи азим оғзидан юлиб олгани қайси торобликда журъату имкон бор эди. Қахр ва ожизликдан бино бўлган ўтда тўлганганча Қутлуғ Тегин таваккал қилиб майдонга тушишни чамалаётганда сарбозлар қийқиригини баногоҳ ичак-чавоғи осилиб қолган Арғуннинг аянчли фарёди босиб кетди...

— Узр, — деди Торобий сал таъби ёришиб, — сизни ҳам, иниларимни ҳам беҳуда маломат қилибмен.

— Сиз ҳам кечиринг, — деди хижолат ичида Қутлуғ Тегин. — Не қилай, ул кўргулик сирасида... тил қурғур тайсалламиш. Қатоғон қилишғони авло эрди!

Машъум кундан бери Қутлуғ Тегин не еб-ичгани, қандай ётиб-турганини билмайди. Ношуд Арғундан ажралиб қони кўнирган сарбозлар туғишганларни бир-бирларига матаганча Бухорога ҳайдаб кетишди. Айрим узунқулоқ гапларга қараганда шўрлик ака-укани зиндонда тириклай чиритишармиш, Барчин доврўғи Ялавочга етган экан, дийдор кўришмоққа орзуманд эканлигини билдирибди, шу баҳона уни Хўжандга жўнатишибди, лекин ярим йўлда шайтон қиз қочибдими-ей, қўриқчиларга хужум қилган қароқчилар човутига тушибдими-ей...

Охири Қутлуғ Тегин чидолмади, нечундир кўз ўнгида гоҳ чавақланган Арғунни, гоҳ супада ётган қилични ола-сола яланғочлашга улгурган Барчинни гавдалантирганча, кейинги кунларда улус орасида тарқалган мишмишларни узук-юлуқ сўзлади.

— Демак ул зиндонда эрмас, — хомушланди Торобий.

— Зиндонда Муҳаммад ила Али қолғон.

— Эвоҳ! — Торобий бошини чангаллади. — Алалхусус ғустоҳлик каминадин ўтғон. Не дедингиз, биродари азиз?

Тўғриси, гуноҳи нелигини сал тасаввур қилса ҳам Торобий айни чоғда ўз шаънини сира ҳам ерга уриш ниятидамасди. Астойдил мулоҳазадан сўнг у ҳақни лафзу лисонга солиш билан ҳаққа етишмоқ маҳоллигини

англаган, шу сабаб ич-ичидан ўксиниб, жони-жаҳони қоврилиб борар, лаҳза сайин тажанглашар эди.

Ҳейинги олти ой мобайнида таҳқир комида баттар эсанкираган одамлар нечундир Маҳмуд Торобийга умидланиб тикилишар, ундан сирқираётган яраларига малҳам янглиғ босиладиган, ҳорғин шуурларига таскину рағбат берадиган калом кутишаётган эди. Мўлтираётган нигоҳларда ёлқинланган муддаони уқди, лекин нутқ ирод қилишдан тийилди, мадори йўқлигини баҳоналади. Асли гап бошқа ёқда эди, ахир ўзининг айби огир экан, ўзи гуноҳини енгиллатадиган лутфга зорлик туйди, алҳол, бир тўлганиш билан аста бориб онаизори қаршисида тиззалади.

— Ўзимдин ўтгонини ўзим билиб турибмен, кечиргайсиз, — ёлборув оҳангида мурожаат қилди Торобий. — Аммо, фаҳми ожизимча, бутун жамоа ғамга кўмилгонда бир рўзгор қайғуси шамол учирғон хас кабидур. Амр этинг, меҳрибоним, амрингиз камина учун вожибдур, не қилай, не йўриқ жоиз?

Дарди ва аъмоли-бади эғнидаги қаролиғда намоён онаизор бу хил сўровни эшитавериб кўникиб қолгандек, бу хил сўровга ярагулик хулосалар ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам пуч эканлигига ўзини аллақачон ишонтириб қўйгандек бир алфозда эди.

Алланечук саросималанган кўйи у аста буриларкан, айвон бўйлаб бориб қайсидир нақшинкор эшикдан шарпадек ичкарига кириб кетаркан, нимагадир умид боғлаган Торобий тариқдек титилаёзди.

— Огажон, айтинг, бул кўргиликка чидамоқ мумкинми? — руҳи тушган Торобий Қутлуғ Тегинга нажот истаб қаради. — Бечора онам гинани катта қилғон эркан-да!

— Ул муҳтарама гинани не камига яратадур?

— Сиз меҳрибонимни билмайсиз-да!

Волидаси феъли анчайин чарслигидан воқифлиги туфайли Торобий шундай гинаомуз ўсмоқчилади. Сўнг, нечундир хижолат тортаркан, шууридан бир мулоҳаза кечди: улус авлиё она атаб топинадиган оқила волидамиз анингдек маҳдудоналик илкани тутса, афу этмаса, оқ фотиҳа бермаса тоабат кишанбандлиғ азобини ютгаймиз, тоабат!

Ховлини безовтаҳол ивир-шивир қамради.

Ҳалиги мулоҳазадан қоврилган Маҳмуд Торобий ҳамон ўша алфозда, боши солинганидан тим қора патак со-

қоли кўксига тиралган, зил сукутга толган эди. Пичирлашларни ҳам эшитмади, аммо Қутлуғ Тегин турткисидан илкис сергакланди ва айвонда хиёл паришон, хиёл мамнун онаизорини кўрди. Ўзи сезмаган ҳолда унинг мунисона шижоат ёғилаётган қадди-бастига ҳайрона-ҳайрона тикилди. Тангри хоҳиши билан ҳарбгоҳга тушган малоикага ўхшаб кетди муҳтарамаси: у қизгимтир сахтиён қинли, попукли, дастаси кумуш залвар қилични кўндаланг ушлаганча илгари талшинар эди.

— Ўғлим, тургил ўрнингдан, етмасму шунча хоку тупроқ ўпиб чўккалаганимиз? — онаизор уч-тўрт қадам нарида тўхтади, қорачиқларини ғам эмас, қатъият тўлдирган эди. — Тасаддуғинг бўлайин, баҳодирим, жонимдан ҳам азиздурсен, локин бул айёмда азизлигинг майдонда билинадур. Бул тигни белиннга бойла, маҳкамроқ бойла, бул тиг билан падари бузрукворинг кўп ва хўп солишди, аттанг, тилагини ушатолмади, ўша тилакни эгам ёрлақаса ўзинг ушатгайсан!

Гумони тумандек тарқади, шошиб қолди, ййди, ичичида гурур, қадр завқи, орзумандлик тошди, булар дилига куч, шуурига нур ато қилди, алҳосил, ажаб саодатдан қарахлангани боис анчагача қимир этмади. Тагин Қутлуғ Тегин турткисидан ҳушёрланди, қаддини ростлади, онаизор қўлидан қилични олиб тавоф қилди.

— Неча йил асрабмен бунни, бўйинг чўзилиши ёким ёшингга ёш қўшилишини эмас, ақлингни танишингни кутдим, — чехраси нурланиб давом этди онаизор. — Адашмасам тобга келибдурсен, кўзларинг айтадур, энди инонурмен, падаринг яроғини сенга тобшурдим, сени худога!

Меҳри яна ҳам товланган Маҳмуд Торобий ҳасратини қай гарзда тўкишини билмай гаранг эди. Ниҳоят қуллуқ қилди. Енгил ҳаракатида рағбату иштиёқ бор эди. Эрта кетган падарининг мардона қомати, ҳеч қачон табассум ва устиворлик армаган сиймосини хотирида жонлантитаркан, қилични шиғиллатиб қинидан суғурди. Занг тегмаган қилич бир тиниқ, бир совуқ ярақлади. Паришон кўзларида недир умид бўлиб, недир иштиёқ бўлиб ёнди. Нафис ишланган ва дами тошни кесгудек ўткир яроққа ошиқона нигоҳини Торобий қайта-қайта қадади. Чап сиртида туркийча битик нозик чекилган эди: «Уйғонсанг бирлашурсен, бирлашсанг музаффарсен!» Алланечук музтар бўлди. Хўрсиниб қўйди. Мумтоз ўғитлар устод Шамсиддин Маҳбубий бисотида бисёр-

лигини эслади. Тез орада пирини зиёрат қилмоғи қарзу фарз эканлигини ўйлаб сафар муддаосини дилига тугди.

Ҳовлига жимлик чўккандан кейин Маҳмуд Торобий бир коса қатиқ ичди. Волидаси ва Қутлуғ Тегин билан анча гурунглашгандан сўнг юмшоқ ўринда тарашадек қотиб ухлади. Эрталаб тиниқиб, кучга тўлиб уйғонди, остонадан ҳатларкан, ҳовлида уймалашиб турган юз чоғли йигитни кўрди, алп келбатли бу азаматлар белларига осилган яроқларини оналари қўлидан олганига амин эди...

МҲНДАРИЖА

Мулк	3
Гирих	142
Махмуд Торобий (<i>Тарихий ҳикоя</i>)	310

Дилмурод Асад.

Д 51 Гирих. Қиссалар.— Т., Ёш гвардия, 1989.— 320 б.

Мозий ва бугун, мозий ва келажак яхлит тарихий жараён. Заковат меваси саналмиш не-не моддий-маънавий бойликларни мужассам қилган бу мураккаб жараёнга сал дахл етса инсоният ҳеч қачон тиклаб бўлмайдиган йўқотишларга йўлиқиши аниқ. «Гирих» китобига кирган ва мазмунан бир-бирини тўлдирадиган қиссаларида Асад Дилмурод ҳаёт қайта-қайта исботлаган, жаҳолат эса ҳамиша тазйиқ ўтказган ана шу ҳақиқатни бадий тадқиқ этади. Муаллиф халқимиз юрагида из қолдирган ва ҳануз қолдираётган, эндиликда тушунчаларимизда баралла акс-садо берган ва бераётган, «оқ доғли» куплар ҳақидаги ўй-танвишларини турли кутбларда фаол ҳаракат қиладиган образлар руҳий дунёсидаги тебранишлар орқали очади.

Дилмурад А. Гирих. Повести.

Адабий-бадиий нашр

Литературно-художественное издание

На узбекском языке

АСАД ДИЛМУРАД

Гирих

Повести

Мухаррир Р. МАЪРУПОВА

Мусаввир Р. ЗУФАРОВ

Расмлар муҳаррири Н. АБДУЛЛАЕВ

Техн. муҳаррир В. ДЕМЧЕНКО

Мусахҳиҳ С. САЙДОЛИМОВ

ИБ № 2470

Босмахонага берилди 4.07.89. Босишга рухсат этилди 26.12.89.
P-09015. Формати 84×108¹/ 32. 1-офсет қоғозга «Обыкновенная
новая» гарнитурда офсет босма усулида босилди. Шартли босма то-
боғи 16,80. Нашр тобоғи 17,46. Шартли кр.-отт. 17,22. Тиражи
45.000. Буюртма 1415. Шартнома 184—88. Баҳоси 1 с. 10 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти.
Тошкент 700113, Чилонзор мавзеи, 8-махалла, Қатортол кўчаси, 60.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ ордени босмахонаси. Тошкент — П, «Правда» газетаси
кўчаси, 41